

پیام امام امیرالمؤمنین (علیه السلام)

مشخصات کتاب

سرشناسه: مکارم شیرازی ناصر، ۱۳۰۵ - عنوان قراردادی: نهج البلاغه. فارسی
 برگزیده. شرح عنوان و نام پدیدآور: پیام امام امیرالمؤمنین ع: شرح تازه و جامعی بر
 نهج البلاغه مکارم شیرازی با همکاری جمعی از فضلا و دانشمندان مشخصات نشر:
 تهران دارالکتب الاسلامیه ۱۳۷۵ - مشخصات ظاهری: ج. شابک: دوره ۹۶۴-۴۴۰-
 ۰۶۶-۶؛ ۲۰۰۰۰ ریال ج ۱ ۴۶۹-۰۴۴-۱۵۰-۸؛ ۰۰۰۰۷ ریال (ج. ۱، چاپ پنجم)؛
 ج. ۲ ۴۶۹-۰۴۴-۲۵۰-۶؛ ۰۰۰۰۷ ریال (ج. ۲، چاپ چهارم)؛ ۰۰۰۰۸ ریال ج. ۳،
 چاپ چهارم ۴۶۹-۰۴۴-۳۹۰-۳؛ ج. ۴ ۴۶۹-۰۴۴-۷۷۲-۴؛ ۰۰۰۰۶ ریال (ج. ۴،
 چاپ سوم)؛ ۰۰۰۵۳ ریال ج ۵ ۴۶۹-۰۴۴-۸۷۲-۲؛ ج ۶ ۴۶۹-۰۴۴-۲۴۲-۱؛
 ۰۰۰۰۷ ریال (ج. ۶، چاپ سوم)؛ ۰۰۰۰۵ ریال ج. ۷ ۴۶۹-۰۴۴-۹۳۳-۸؛ ۰۰۰۰۷
 ریال (ج. ۷، چاپ سوم) یادداشت: ج ۱ (چاپ دوم ۹۷۳۱). یادداشت: ج. ۱ (چاپ
 پنجم: ۷۸۳۱). یادداشت: ج ۲ (چاپ دوم ۱۸۳۱). یادداشت: ج. ۲ (چاپ سوم: ۵۸۳۱).
 یادداشت: ج. ۲ (چاپ چهارم: ۷۸۳۱). یادداشت: ج. ۳ (چاپ چهارم: ۹۸۳۱).
 یادداشت: ج ۴ (چاپ اول ۱۸۳۱). یادداشت: ج. ۴ (چاپ دوم: ۵۸۳۱). یادداشت:
 ج. ۴ (چاپ سوم: ۶۸۳۱). یادداشت: ج ۵ (چاپ اول ۲۸۳۱). یادداشت: ج. ۵ و ۶
 (چاپ دوم: ۵۸۳۱). یادداشت: ج. ۷ (چاپ اول: ۵۸۳۱). یادداشت: ج. ۷ (چاپ دوم:
 ۶۸۳۱). یادداشت: ج. ۶ و ۷ (چاپ سوم: ۷۸۳۱). یادداشت:

کتابنامه موضوع: علی بن ابی طالب (ع)، امام اول، ۲۳ قبل از هجرت - ۴۰ ق -- خطبه
 ها موضوع: علی بن ابی طالب (ع)، امام اول، ۲۳ قبل از هجرت - ۴۰ ق -- کلمات
 قصار موضوع: علی بن ابی طالب (ع)، امام اول، ۲۳ قبل از هجرت - ۴۰ ق. نهج

البلاغه -- نقد و تفسیر شناسه افزوده : علی بن ابی طالب (ع) ، امام اول، ۲۳ قبل از هجرت - ۴۰ ق. نهج البلاغه. شرح رده بندی کنگره : BP38/0422 / م ۱۳۷۵ رده بندی دیویی : ۹۵۱۵/۲۹۷ شماره کتابشناسی ملی : م ۷۷-۸۳۷۰

خطبه ۲۰۱

يَعِظُ بِسُلُوكِ الطَّرِيقِ الْوَاضِحِ

از سخنان امام (علیه السلام) است

که در آن به انتخاب راه روشن توصیه فرموده است. (۱)

خطبه در یک نگاه

امام (علیه السلام) در این کلام کوتاه به سه نکته مهم اشاره فرموده که هر یک بخشی از این کلام را تشکیل می دهند:

۱. رهروان راه حق را به اعتماد به نفس دعوت می کند که هرگز از کمی پویندگان این راه وحشتی به خود راه ندهند.

۲. به یک اصل مهم اسلامی اشاره فرموده و آن اینکه رضایت به اعمال

پاورقی

۱. سند خطبه:

این خطبه را جمع کثیری از دانشمندان و علمای اسلام که قبل یا بعد از سید رضی می زیستند به صورت مرسل یا مسند نقل کرده اند. از کسانی که قبل از سید رضی می زیستند می توان این چهار نفر را نام برد: الف) احمد بن محمد بن خالد برقی در کتاب

محاسن بخشی از این خطبه را نقل کرده است. ب) نعمانی در کتاب غیبت آن را با دو سند آورده است. ج) طبری که از علمای امامیه است در کتاب مسترشد آن را ذکر کرده است. د) مرحوم شیخ مفید در کتاب ارشاد آن را آورده است.

صفحه ۲۲

دیگران انسان را در سرنوشت آنها شریک می سازد، هر چه عملاً دخالتی نداشته باشد. ۳. توصیه می فرماید که راه واضح و شفاف و روشن را برگزینید تا به مقصد برسید و از گام نهادن در جاده های تاریک و مبهم خودداری کنید که در بیراهه می افتید.

صفحه ۲۳

أَيُّهَا النَّاسُ لَا تَسْتَوْحِشُوا فِي طَرِيقِ الْهُدَى لِقَلِّهِ أَهْلُهُ، فَإِنَّ النَّاسَ قَدْ اجْتَمَعُوا عَلَى مَائِدَةٍ شَبَعَهَا قَصِيرٌ، وَجُوعَهَا طَوِيلٌ.

أَيُّهَا النَّاسُ، إِنَّمَا يَجْمَعُ النَّاسَ الرِّضَى وَالسُّخْطُ. وَإِنَّمَا عَقَرَ نَاقَهُ ثَمُودَ رَجُلٌ وَاحِدٌ

فَعَمَّهُمُ اللَّهُ بِالْعَذَابِ لَمَّا عَمَّوهُ بِالرِّضَى، فَقَالَ سُبْحَانَهُ: (فَعَقَرُوهَا فَأَصْبَحُوا نَادِمِينَ) فَمَا كَانَ إِلَّا أَنْ خَارَتْ أَرْضُهُمْ بِالْخَسْفِ خُورَ السُّكَّةِ إِلَّا مُحْمَاهُ فِي الْأَرْضِ الْخَوَّارَةِ.

أَيُّهَا النَّاسُ، مَنْ سَلَكَ الطَّرِيقَ الْوَاضِحَ وَرَدَّ الْمَاءَ، وَمَنْ خَالَفَ وَقَعَ فِي التِّيهِ!

ای مردم! در طریق هدایت از کمی پویندگانش وحشت نکنید، زیرا مردم گرد سفره ای اجتماع کرده اند که سیری آن کوتاه و گرسنگی آن بس طولانی است. ای مردم! رضایت و نارضایتی (نسبت به عملی از اعمال) موجب وحدت مردم (در کیفر و پاداش) می شود (مگر نمی دانید) ناقه ثمود را تنها یک نفر پی کرد؛ اما کیفر و عذاب

الهی آن، همه قوم ثمود را فرا گرفت، زیرا همگی به عمل آن یک نفر راضی بودند. خداوند سبحان می فرماید: «فَعَقَرُوهَا فَاصْبَحُوا نَادِمِينَ»؛ آن قوم ناقه را پی کردند و سرانجام (هنگام نزول بلای فراگیر) پشیمان شدند و طولی نکشید سرزمین آنان همچون آهن گداخته ای که در زمین نرمی فرو رود با صدای وحشتناکی فرو رفت. ای مردم! آن کس که راه واضح و آشکار را پیوید به آب می رسد؛ اما کسی که مخالفت کند در بیابان سرگردان خواهد شد (و تشنه کام جان می دهد).

صفحه ۲۴

شرح و تفسیر: راه نجات

امام (علیه السلام) در نخستین نکته از این گفتار پر معنا به پویندگان راه حق دلداری می دهد که هرگز به جهت کمی نفرات تزلزل به دل راه ندهند، می فرماید: «ای مردم! در طریق هدایت از کمی پویندگانش وحشت نکنید»؛ (أَيُّهَا النَّاسُ لَا تَسْتَوْحِشُوا فِي طَرِيقِ الْهُدَى لِقَلَّةِ أَهْلِهِ).

سپس به دلیل آن اشاره کرده، می فرماید: «زیرا مردم گرد سفره ای اجتماع کرده اند که سیری آن

کوتاه و گرسنگی آن بس طولانی است»؛ (فَإِنَّ النَّاسَ قَدْ اجْتَمَعُوا عَلَى مَائِدَةٍ شَبَعَهَا) (۱) قَصِيرٌ، وَ جُوعَهَا طَوِيلٌ).

اشاره به اینکه اگر رهروان جاده هدایت کم هستند به جهت جاذبه های دنیاست. امام (علیه السلام) در این کلام پرمعنا دنیا را به سفره رنگینی تشبیه می کند که مواد کم ارزش یا بی ارزشی از نظر تغذیه در آن گذارده شده؛ ولی آنها را با زرق و برق آراسته

اند. دنیاطلبان اطراف آن را می گیرند غافل از اینکه مواد غذایی آن تنها در مدتی آنها را سیر می کند و به دنبال آن گرسنگی طولانی در پیش است.

این «جوع طویل» ممکن است اشاره به اندوه و حسرت طولانی باشد که به هنگام مرگ و بعد از آن و در صحنه قیامت به دنیاپرستان دست می دهد و پیوسته بر تقصیرات خود در دنیا تأسف می خورند.

این عبارت پر معنای امام (علیه السلام) در حقیقت برگرفته از آیات قرآن است. در آیه ۱۰۰ سوره مائده می خوانیم: «(قُلْ لَّا يَسْتَوِي الْخَبِيثُ وَالطَّيِّبُ وَلَوْ أَعْجَبَكَ كَثْرُهُ الْخَبِيثُ)؛ بگو هیچگاه ناپاک و پاک مساوی نیستند، هر چند فزونی ناپاکان تو را به شگفتی اندازد».

همچنین آیات دیگری که سخن از اکثریت جاهل، بی ایمان، غیر عاقل، فاسق،

پاورقی

۱. «شَبَع» بر وزن «شکم» معنای مصدری دارد و به معنای سیر شدن به طور کامل است.

صفحه ۲۵

ناسپاس و مانند آن دارد.

آنگاه دومین نکته را یادآور می شود؛ نکته ای که می تواند بسیاری از مسائل اعتقادی و اجتماعی را حل کند و آن اینکه آنچه گروههای اجتماعی را از یکدیگر جدا می سازد، هم بستگی افکار و دلهاست، هر چند روی صحنه افراد خاصی

باشند؛ تمام کسانی که با آن افراد هم بستگی فکری و رضایت قلبی دارند در یک گروه جای می گیرند.

می فرماید: «ای مردم! رضایت و نارضایتی (نسبت به عملی از اعمال) موجب وحدت مردم (در کیفر و پاداش) می شود»؛ (أَيُّهَا النَّاسُ، إِنَّمَا يَجْمَعُ النَّاسَ الرَّضَى وَالسُّخْطُ (۱)).

بنابراین نه تنها شرکت در عمل یا تهیه مقدمات و اعانت بر اثم سبب شرکت در نتیجه می شود؛ بلکه رضایت قلبی نیز همین کار را می کند، لذا در زیارتنامه ها با صراحت این تعبیر آمده است: «وَلَعَنَ اللَّهُ أُمَّهُ سَمِعَتْ بِذَلِكَ فَرَضِيَتْ بِهِ؛ خداوند لعنت کند گروهی را که جنایات جانیان را در کربلا شنیدند و به آن رضایت دادند» (۲)، هر چند بعد از آن جانیان در عرصه زندگی دنیا ظاهر شدند.

در خطبه دوازدهم که شرح آن در جلد اول گذشت، خواندیم که علی (علیه السلام) هنگام سخن یکی از اصحاب خود را بعد از جنگ جمل شنید که آرزوی حضور برادرش را در این میدان و سهم شدن در این پیروزی می کرد، فرمود: نه تنها او با ما بود؛ بلکه گروههایی که هنوز از مادر متولد نشده اند و بعد از تولد، هم عقیده با ما خواهند بود نیز در این میدان حضور داشتند و در این پیروزی سهم بودند.

این سخن افق تازه ای را در مطالعات اسلامی در برابر چشم ما می گشاید و به همگان هشدار می دهد که مراقب پیوندهای قلبی و رضا و سخط باطنی باشند.

پاورقی

۱. «سخط» ضد رضایت به معنای ناخشنودی و خشم است.

۲. زیارت اربعین امام حسین (علیه السلام).

این مطلب به قدری اهمیّت دارد که در روایات متعددی از

معصومان به آن اشاره شده است؛ مرحوم شیخ حر عاملی در کتاب وسائل در ابواب امر به معروف و نهی از منکر بابی تحت عنوان «وَجُوبُ انْكَارِ الْمُنْكَرِ بِالْقَلْبِ عَلَى كُلِّ حَالٍ وَ تَحْرِيمُ الرِّضَا بِهِ وَ وَجُوبُ الرِّضَا بِالْمَعْرُوفِ» ذکر کرده است و در آن باب هفده حدیث در این زمینه آورده است؛ از جمله در حدیث مفصّلی از امام علی بن موسی الرضا (علیه السلام) نقل کرده که فرمود: «لَوْ أَنَّ رَجُلًا قَتَلَ بِالْمَشْرِقِ فَرَضِيَّ بِقَتْلِهِ رَجُلًا بِالْمَغْرِبِ لَكَانَ الرَّاضِي عِنْدَ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ شَرِيكُ الْقَاتِلِ؛ اگر کسی در شرق عالم قتلی انجام دهد و دیگری در غرب جهان راضی به آن قتل باشد، در پیشگاه خدا شریک قاتل خواهد بود». (۱)

کوتاه سخن اینکه در فرهنگ اسلام نه تنها شرکت در عمل یا معاونت در مقدمات، سبب شرکت در نتیجه ها می شود؛ بلکه رضایت قلبی نیز این اثر را دارد.

در ادامه این سخن، امام (علیه السلام) به دلیل محکمی از قرآن مجید برای اثبات این حقیقت تمسک می جوید، می فرماید: «ناقه ثمود را تنها یک نفر پی کرد؛ اما کیفر و عذاب الهی آن همه قوم ثمود را فرا گرفت، زیرا همگی به عمل آن یک نفر راضی بودند. خداوند سبحان می فرماید: (فَعَقَرُوهَا فَاصْبَحُوا نَادِمِينَ) آن قوم ناقه را پی کردند و سرانجام (هنگام نزول بلای فراگیر) پشیمان شدند و طولی نکشید سرزمین آنان همچون آهن گداخته ای که در زمین نرمی فرو رود با فریاد وحشتناکی فرو رفت»؛ (و) إِنَّمَا عَقَرْنَا نَاقَةَ ثَمُودَ رَجُلٌ وَاحِدٌ فَعَمَّهُمُ اللَّهُ بِالْعَذَابِ لَمَّا عَمَّوهُ بِالرِّضَا، فَقَالَ سُبْحَانَهُ: (فَعَقَرُوهَا فَاصْبَحُوا نَادِمِينَ) (۳) فَمَا كَانَ إِلَّا أَنْ خَارَتْ (۴)

پاورقی

۱.

وسائل الشیعه، ج ۱۱.

۲. «عقر» از ریشه «عقر» بر وزن «قفل» در اصل به معنای اساس و ریشه چیزی است و هنگامی که در مورد حیوان به کار می رود، به معنای پی کردن (پایین پای او را قطع کردن و به زمین افکندن) است. یکی دیگر از معانی آن کشتن و نحر کردن شتر است.

۳. شعرا، آیه ۱۵۷.

۴. «خارت» از ریشه «خوار» بر وزن «غبار» به معنای صدای گاو و گوساله و شتر و مانند آن است و خواره صیغه مبالغه آن است.

صفحه ۲۷

أَرْضُهُمْ بِالْخَسْفَةِ خُورَ السُّكَّةِ (۱) الِّمُحَمَّاهِ (۲) فِي الْأَرْضِ الْخَوَّارَةِ).

سخن مولا اشاره ای به معجزه حضرت صالح پیامبر قوم ثمود دارد که وقتی از آن حضرت معجزه خواستند، به فرمان خدا ناگهان شتر ماده ای از دل سنگهای کوه بیرون آمد! همگی دیدند، گروهی ایمان آوردند و گروه بیشتری راه عناد و انکار را پیش گرفتند. حضرت صالح توصیه کرد که به این شتر کمترین آزاری نرسانید که عذاب الهی به سراغ شما خواهد آمد، آنها به این سخن اعتنا نکردند و آن شتر را با ضرباتی بر پای او کشتند و زلزله عظیمی آمد. زمین آنها را شکافت و کافران و خانه هایشان در دل زمین فرو رفت.

معروف این است که قاتل این شتر مرد سنگدلی به نام «غدار بن سالف» بود؛ ولی در آیه قرآن جمله «فَعَقَرُوها» (آن شتر را از پای درآوردند) به صورت صیغه جمع آمده است، زیرا همگی به عمل او راضی بودند و این رضایت خود را با دعوت کردن و تشویق او به انجام دادن این عمل زشت، ابراز کردند، همان گونه که در آیه

۲۹ سوره قمر آمده است: «فَنَادُوا صَاحِبَهُمْ فَتَعَاطَى فَعَقَرَ»؛ آنها یکی از یاران خود را صدا زدند، او به سراغ این کار آمد و (ناقه را) پی کرد».

جمله «خَارَتْ أَرْضُهُمْ بِالْخَسْفَةِ خُوَارَ السَّكَّةِ الْمُحْمَاهِ» اشاره به این است: هنگامی که میخ آهنین در آتش گداخته شود با سرعت بیشتری در زمین فرو می رود آن هم در زمین نرم. آری! شهر و آبادی آنها به همین سرعت در درون زمین بر اثر زلزله ای وحشتناک فرو رفت.

سپس امام (علیه السلام) در بخش سوم این خطبه به همه انسانها هشدار می دهد و می فرماید: «ای مردم! آن کس که راه واضح و آشکار را پیوید به آب می رسد؛ اما کسی که مخالفت کند در بیابان سرگردان خواهد شد (و تشنه کام جان می دهد)»؛

پاورقی

۱. «سگه» به معنای میخ و گاو آهن است.

۲. «محماه» اسم مفعول از ریشه «احماء» به معنای داغ کردن و گداختن گرفته شده، بنابراین «محماه» به چیزی می گویند که در آتش گداخته شده باشد.

صفحه ۲۸

(أَيُّهَا النَّاسُ، مَنْ سَلَكَ الطَّرِيقَ الْوَاضِحَ وَرَدَّ الْمَاءَ، وَ مَنْ خَالَفَ وَقَعَ فِي النَّيِّهِ (۱)!) .

منظور از «طریق واضح» راهی است که قرآن و سنت و دلیل عقل ارائه داده، که انسانها را به آب حیات معنوی رهنمون می شود و آنها که به بیراهه روند از آن محروم شده در کفر و بی ایمانی جان می دهند.

بی شک راه و روش امام (علیه السلام) یکی از مصادیق روشن «الطَّرِيقُ الْوَاضِحُ» است، زیرا او به منزله نفس نبی و آگاه ترین امت به راه و روش آن حضرت بود، همان گونه که امام (علیه السلام) در خطبه ۹۷ فرمود: «من نشانه

روشنی بر حقانیت خویش از پروردگارم دارم و بر طریق پیامبرم گام بر می دارم و در راهی پیش می روم»؛ (و إني لعلی بينه من ربّي و منهاج من نبی و إني لعلی الطريق الواضح).

بدیهی است کسی که از جاده اصلی برود در اثنای راه به منزلگاههایی می رسد، دارای آب کافی و آن کس که از بیراهه می رود غالباً گرفتار بیابانهای خشک و بی آب می شود و از تشنگی هلاک می گردد.

پاورقی

۱. «تیه» به معنای وادی خشک و بی آب است و به معنای مصدری (سرگردانی) نیز آمده است.

صفحه ۲۹

خطبه ۲۰۲

رَوِيَ عَنْهُ أَنَّهُ قَالَهُ عِنْدَ دَفْنِ سَيِّدَةِ النَّسَاءِ فَاطِمَةَ (ع) كَأَلْمُنَاجِي بِهِ رَسُولَ اللَّهِ (ص) عِنْدَ قَبْرِهِ

از سخنان امام (علیه السلام) است

که به هنگام دفن سیده زنان جهان، فاطمه (علیها السلام) خطاب به رسول الله (صلی الله علیه و آله) در کنار قبر پیامبر (صلی الله علیه و آله) بیان کرد. (۱) و (۲)

پاورقی

۱. سند خطبه:

به گفته ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه تعبیر سید رضی از فاطمه زهرا به «سیده نساء العالمین» برگرفته از خبر متواتری است که از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) نقل شده، به عین این تعبیر یا تعبیر دیگری که مفهومی همان است.

نویسنده مصادر نهج البلاغه بعد از نقل مطلب بالا می گوید: این حدیث (حدیث سیده نساء العالمین) نزد علمای امامیه نیز متواتر است؛ بلکه جزء اعتقادات آنها محسوب می شود. سپس روایات متعددی نیز از کتب اهل سنت در این زمینه نقل می کند.

اما بزرگانی که قبل از سید رضی، این خطبه (کلام) را نقل کرده اند عبارتند از مرحوم کلینی در جلد اول کتاب کافی (با جمله هایی افزون بر آنچه سید رضی آورده است) و شیخ مفید در کتاب مجالس و گروه دیگری نیز بعد

از سید رضی در کتابهای خود با تفاوت هایی این خطبه را نقل کرده اند که نشان می دهد آن را از مدرکی غیر از نهج البلاغه گرفته اند؛ مانند طبری در دلائل الامامه و شیخ طوسی در امالی و سبط ابن جوزی در تذکره الخواص ماجرای دفن آن حضرت را نقل کرده و اشعاری را که علی (علیه السلام) در فراق آن حضرت سروده ذکر می کند. سپس کلام فوق را با اضافاتی می آورد. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۹۳-۹۸)

۲. نکته قابل توجه اینکه ضمیر در «عند قبره» به صورت مذکر آمده که مرجع آن، پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآله) است و در عین حال می گوید این سخن را به هنگام دفن فاطمه زهرا (علیها السلام) بیان کرد، این نشان می دهد که به اعتقاد سید رضی قبر حضرت زهرا (علیها السلام) در کنار قبر پیامبر (صلی الله علیه وآله) است.

صفحه ۳۰

خطبه در یک نگاه

این گفتار امام (علیه السلام) به قدر کافی گویاست؛ سخنی است که از سوز دل مولا (علیه السلام) به هنگام دفن حضرت فاطمه زهرا (علیها السلام) حکایت می کند. درد دلی است پر سوز و گداز که مولا (علیه السلام) با پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآله) درباره مصائب زهرا (علیها السلام) از یک سو و مصیبت خودش به سبب فراق زهرا (علیها السلام) از سوی دیگر، حکایت دارد و بخشی از حقایق مهم تاریخی صدر اسلام را به صورت غیر مستقیم؛ اما گویا و پرمعنا منعکس می کند که شرح آن در پایان تفسیر این کلام خواهد آمد.

صفحه ۳۱

السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ عَنِّي، وَعَنْ ابْنَتِكَ النَّازِلَةَ فِي جَوَارِكِ، وَالسَّرِيعَةَ اللَّحَاقِ بِكَ، قَلًّا، يَا رَسُولَ اللَّهِ، عَنْ صَفِيَّتِكَ صَبْرِي، وَرَقًّا عَنْهَا تَجَلُّدِي،

إِلَّا أَنْ فِي التَّأْسَى لِي بِعَظِيمِ فُرْقَتِكَ، وَفَادِحِ مُصِيبَتِكَ، مَوْضِعَ تَعَزُّ، فَلَقَدْ وَسَدُّتْكَ فِي مَلْحُودِهِ قَبْرِكَ، وَفَاضَتْ بَيْنَ نَحْرِي وَصَدْرِي نَفْسُكَ، فَا (إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ!) فَلَقَدْ اسْتَرْجَعْتُ الْوَدِيعَةَ، وَأَخَذْتُ الرَّهْيَنَةَ! أَمَّا حُزْنِي فَسَرْمَدٌ، وَأَمَّا لَيْلِي فَمُسَهَّدٌ، إِلَى أَنْ يَخْتَارَ اللَّهُ لِي دَارَكَ الْتَى أَنْتَ بِهَا مُقِيمٌ. وَسَتَبْنِيكَ ابْنَتَكَ بِتَضَافِرِ أُمَّتِكَ عَلَيَّ هَضْمَهَا،

فَأَحْفَهَا السُّؤَالَ، وَاسْتَخْبِرَهَا الْحَالَ؛ هَذَا وَلَمْ يَطْلُ الْعَهْدُ، وَلَمْ يَخْلُ مِنْكَ الذِّكْرُ، وَالسَّلَامُ عَلَيْكُمَا سَلَامٌ مُودِّعٌ، لَا قَالٍ وَلَا سِتْمٍ، فَإِنْ أَنْصَرِفَ فَلَا عَنْ مَلَالَةٍ، وَإِنْ أُقِمَ فَلَا عَنْ سُوءِ ظَنٍّ بِمَا وَعَدَ اللَّهُ الصَّابِرِينَ.

ترجمه

سلام و درود بر تو ای رسول خدا از سوی خودم و از سوی دخترت (زهرا) که هم اکنون در جوار تو فرود آمده و به سرعت به تو ملحق شده است. ای رسول خدا! از فراق دختر برگزیده و پاکت پیمانه صبرم لبریز شده و طاقتم از دست رفته است، هر چند پس از رو به رو شدن با غم بزرگ فراق و مصیبت دردناک تو، این مصیبت برای من قابل تحمل شده است. (فراموش نمی کنم) من تو را با دست خود در میان قبر نهادم و هنگام رحلت، روح تو در میان گلو و سینه من روان شد «فَإِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ» (۱)؛ ما از خداییم و به سوی او باز می گردیم» (ای رسول خدا) امانتی که به من سپرده بودی هم اکنون باز پس داده شد و گروگانی

پاورقی

۱. بقره، آیه ۱۵۶.

صفحه ۳۲

که نزد من بود گرفته شد؛ ولی اندوهم جاودانی است و شبهایم همراه بیداری و بی قراری؛ تا آن زمان که خداوند منزلگاهی را که تو در آن اقامت گزیده ای برایم برگزیند (و به تو ملحق شوم) (ای رسول خدا) به زودی دخترت تو را آگاه خواهد ساخت که امّت تو در ستم کردن به وی دست به دست هم داده بودند. سرگذشت

دردناک او را بی پرده از او پرس و خبر این حوادث را از وی بگیر. این حوادث دردناک در زمانی رخ داد که هنوز مدّت زیادی از رحلت تو نگذشته و یادت فراموش نگشته بود. درود خدا بر شما هر دو باد، درود و سلام وداع کننده؛ نه سلام (و وداع) ناخشنود خسته دل، اگر از کنار قبرت باز گردم به سبب ملالت نیست و اگر اقامت گزینم و گریه و زاری سر دهم هرگز به جهت سوء ظن به وعده نیک خداوند در مورد صابران و شکیبایان نمی باشد.

شرح و تفسیر: آه سوزان علی (علیه السلام) در کنار قبر زهرا (علیها السلام)

توضیح

همان گونه که در بالا آمد، امام (علیه السلام) این سخنان پر سوز و گداز را هنگامی می گوید که جسم پاک زهرای مرضیه (علیها السلام) را با دست خود در قبر می گذارد، سخنانی که از یک سو دلیل بر عظمت بانوی اسلام فاطمه زهرا (علیها السلام) و از سوی دیگر نشانه شدت ناراحتی علی (علیه السلام) از فراق جانگداز اوست.

امام (علیه السلام) در بیان این عبارات، بهترین و مناسب ترین مخاطب؛ یعنی رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را انتخاب کرده و با او درد دل می کند و سخن خود را از اینجا شروع می کند: «سلام و درود بر تو ای رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از سوی خودم، و از سوی دخترت (زهرا) که هم اکنون در جوار

تو فرود آمده، و به سرعت به تو ملحق شده است»؛ (السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ عَنِّي، وَ عَنِ ابْنَتِكَ النَّازِلَةِ فِي جِوَارِكَ، وَالسَّرِيعَةِ اللَّحَاقِ بِكَ).

با اینکه محتوای سخنان امام (علیه السلام)، شکوائیه دردناکی است؛ ولی ادب کلام ایجاب می کند که از سلام و درود بر پیامبر (صلی الله علیه و آله) شروع کند.

جمله (النَّازِلَهُ فِي جَوَارِكٍ) نشان می دهد که قبر بانوی اسلام در کنار قبر پیامبر (صلی الله علیه و آله) بود و نظریه کسانی که قبر مقدس آن حضرت را در خانه اش می دانند، تقویت می کند.

البته ممکن است دفن در بقیع را نیز در جوار پیامبر (صلی الله علیه و آله) محسوب کنیم یا جوار را به معنای همسایگی روحانی و معنوی در بهشت بدانیم؛ ولی معنای اول با ظاهر عبارت سازگارتر است و روایات متعددی نیز آن را تأیید می کند.

در روایتی که مرحوم کلینی در کافی آورده است می خوانیم: یکی از بزرگان اصحاب به نام احمد بن محمد بن ابی نصر می گوید: از امام علی بن موسی الرضا (علیه السلام) در مورد مکان قبر حضرت فاطمه (علیها السلام) سؤال کردم، فرمود: «دُفِنَتْ فِي بَيْتِهَا فَلَمَّا زَادَتْ بَنُو أُمِّيهِ فِي الْمَسْجِدِ صَارَتْ فِي الْمَسْجِدِ؛ آن حضرت را در خانه اش دفن کردند و هنگامی که بنی امیه مسجد پیامبر (صلی الله علیه و آله) را توسعه دادند خانه آن حضرت در مسجد قرار گرفت». (۱)

جمله (السَّرِيْعَةُ اللَّحَاقُ بِكَ) اشاره پرمعنایی به مصائب شدید حضرت فاطمه زهرا (علیها السلام) دارد که او را در بهترین سالهای جوانی به دیار باقی منتقل ساخت و فاصله آن با رحلت پیامبر (صلی الله علیه و آله) طبق بعضی روایات ۴۵ روز و مطابق برخی ۷۵

روز و طبق روایت دیگری ۹۵ روز بوده است و در روایات غیر مشهوری ۴ ماه و ۶ ماه نیز گفته شده است که در بحث نکات درباره آن و درباره محل دفن آن حضرت، سخن خواهیم گفت.

سپس امام (علیه السلام) در ادامه، خطاب به پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) عرض می کند: «ای رسول خدا! از فراق دختر برگزیده و پاکت، پیمانه صبرم لبریز شده و طاقتم از دست

پاورقی

۱. کافی، ج ۱، ص ۴۶۱، باب مولد الزهرا (علیها السلام)، ح ۹.

صفحه ۳۴

رفته است، هر چند پس از رو به رو شدن با غم بزرگ فراق و مصیبت دردناک تو، این مصیبت برای من قابل تحمل شده است»؛ (قَلَّ، يَا رَسُولَ اللَّهِ، عَنْ صَفِيَّتِكَ (۱) صَبْرِي، وَرَقَّ عَنْهَا تَجَلُّدِي (۲)، إِلَّا أَنْ فِي التَّأْسِي (۳) لِي بِعَظِيمِ فُرْقَتِكَ، وَفَادِحِ (۴) مُصِيبَتِكَ، مَوْضِعَ تَعَزُّ (۵)).

اشاره به اینکه گرچه مصیبت زهرا (علیها السلام) فوق العاده جانکاه است؛ ولی درد مصیبت تو از آن، سنگین تر و جانکاه تر بود و تحمل آن، راه را برای تحمل این، هموار ساخت. به یقین مصیبتی بزرگ تر از مصیبت رحلت پیامبر برای علی (علیه السلام)، هر چند فاطمه زهرا همسری بسیار گرانقدر و بی مانند بود؛ پیامبر به منزله پدر علی (علیه السلام) و افزون بر آن، رهبر، راهنما، معلم، استاد و خلاصه، همه چیز آن حضرت بود، لذا در حدیثی آمده است که پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) خطاب به علی (علیه السلام) فرمود: «يَا أَبَا الرِّيحَانَيْنِ... عَنْ قَلِيلٍ يَنْهَدُ رُكْنَاكَ؛ ای پدر دو گل خوشبو... به زودی دو ستون حیات در هم می شکند» و هنگامی پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) رحلت فرمود علی (علیه السلام) فرمود: «هَذَا أَحَدُ رُكْنِي الَّذِي قَالَ لِي

رَسُولُ اللَّهِ؛ این یکی از آن دو ستونی است که پیامبر فرمود» و چون فاطمه زهرا(علیها السلام) شربت شهادت نوشید، فرمود: «هَذَا الرُّكْنُ الثَّانِي الَّذِي قَالَ رَسُولُ اللَّهِ؛ این ستون دیگری است که رسول الله فرمود». (۶)

پاورقی

۱. «صَفِيَّة» از ریشه «صفو» بر وزن «عفو» به معنای صاف و پاک گرفته شده و صَفِيٌّ به معنای برگزیده است. در اینجا امام(علیه السلام) از دختر پیامبر اکرم(صلی الله علیه وآله) به عنوان صفیه او یاد می کند تا علو شأن او را نشان دهد.
۲. «تَجَلَّد» از ریشه «جلد»، بر وزن «بلد» و «جلاده» گرفته شده که به معنای صبر و استقامت کردن است و «تجلد» در اینجا اشاره به طاقت و صبر بر مصیبت است.
۳. «تَأْسَى» گاه به معنای اقتدا کردن آمده و گاه به معنای غمگین شدن و در اینجا معنای دوم مناسب است، زیرا سخن از غم و اندوه است، نه اقتدا کردن، هر چند جمعی از شارحان یا مترجمان به دنبال معنای اول رفته اند و ظاهراً سبب اشتباه آنها، معروف بودن آن در استعمالات متعارف است.
۴. «فادح» از ریشه «فدح»، بر وزن «فتح» به معنای سنگین بار کردن گرفته شده و در اینجا به معنای مصیبت سنگین است.
۵. «تعزٌّ» یا «تعزِّي» به معنای صبر بر مصیبت است و از ریشه «عزاء» گرفته شده است.
۶. بحار الانوار، ج ۴۳، ص ۱۷۳. این حدیث در منابع اهل سنت نیز آمده است؛ مانند کتاب فضائل الصحابه احمد بن حنبل، ج ۲، ص ۶۲۳، ح ۱۰۶۷.

آنگاه امام (علیه السلام) در شرح این سخن می افزاید: «(فراموش نمی کنم) من تو را با دست خود در میان قبر نهادم

و هنگام رحلت روح تو در میان گلو و سینه من روان شد «فَإِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ»؛ ما از خداییم و به سوی او باز می گردیم»؛ (فَلَقَدْ وَسَدَدْتُكَ) (۱) فِي مَلْحُودِهِ (۲) قَبْرِكَ، وَفَاضَتْ بَيْنَ نَحْرِي وَصَدْرِي نَفْسُكَ، فَإِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ!)).

بعضی از شارحان نهج البلاغه «نفس» را در اینجا به معنای خون گرفته اند (زیرا یکی از معانی «نفس» خون است) و گفته اند: به هنگام رحلت پیامبر خون مختصری از دهان آن حضرت بیرون پرید و بر سینه علی (علیه السلام) نشست؛ ولی این تفسیر، بعید به نظر می رسد.

به هر حال قرائن نشان می دهد (و خطبه ۱۹۷ نیز دلالت دارد) که سر مبارک پیامبر به هنگام رحلت بر سینه پاک علی (علیه السلام) بود و در همان حال روح پاکش به عالم بقا شتافت و از میان سینه و گلوی علی (علیه السلام) گذشت، هر چند بعضی از راویان اهل سنت نقل کرده اند که عایشه می گوید: «سر مبارک پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآله) در حال رحلت بر سینه من بود»؛ ولی این سخن دلیل معتبری ندارد و شاید از قبیل روایات فراوانی است که ضمن آن کوشیده اند فضائل علی (علیه السلام) را یک به یک به نام دیگری ثبت کنند.

آنگاه امام بار دیگر به شرح مصیبت حضرت زهرا باز می گردد و خطاب به پیامبر عرضه می دارد: «(ای رسول خدا) امانتی را که به من سپرده بودی هم اکنون باز پس داده شد و گروگانی که نزد من بود گرفته شد؛ ولی اندوهم جاودانی است و شبهایم همراه بیداری و بی قراری؛ تا آن

زمان که خداوند منزلگاهی را که تو در آن اقامت گزیده ای برایم برگزیند (و به تو ملحق شوم)؛ (فَلَقَدْ اسْتَرْجَعْتَ

پاورقی

۱. «وَسَدَّ» از «وساده»؛ یعنی بالش گرفته شده و این واژه به معنای بالش زیر سر نهادن است.

۲. «ملحوده» از ریشه «لحد» بر وزن «عهد» به معنای شکافی است که در داخل قبر در یک سمت آن ایجاد می کنند و میت را در آن قرار می دهند تا هنگام پر کردن قبر، خاکها بر روی میت ریخته نشود.

صفحه ۳۶

الْوَدِيعَةُ، وَأُخِذَتِ الرَّهِيْنَةُ! أَمَّا حُزْنِي فَسَرْمَدٌ (۱)، وَأَمَّا لَيْلِي فَمُسَهَّدٌ (۲)، إِلَى أَنْ يَخْتَارَ اللَّهُ لِي دَارَكَ الَّتِي أَنْتَ بِهَا مُقِيمٌ).

این عبارت که از شدت اندوه علی (علیه السلام) در برابر حادثه غم انگیز شهادت حضرت زهرا (علیها السلام) حکایت می کند به خوبی نشان می دهد که تا چه حد این بانوی عزیز در نظر علی (علیه السلام) گرامی بود و پیوند عاطفی و روحانی و معنوی آن دو به یکدیگر عمیق و ریشه دار.

تعبیر به «ودیع»

تعبیر به «ودیع» اشاره به همان چیزی است که پیامبر (صلی الله علیه و آله) در آستانه رحلتش دست فاطمه را گرفت و در دست علی (علیه السلام) گذارد و فرمود: «يا أَبَا الْحَسَنِ هَذِهِ وَدِيعَةُ اللَّهِ وَوَدِيعَةُ رَسُولِهِ عِنْدَكَ فَاحْفَظْهُ اللَّهُ وَاحْفَظْنِي فِيهَا وَإِنَّكَ لَفَاعِلُهُ؛

ای ابوالحسن این ودیعه خدا و ودیعه رسولش محمد نزد توست؛ حق خداوند و حق مرا در مورد آن رعایت کن و می دانم رعایت خواهی کرد». (۳)

بعضی معتقدند که پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) این سخن را در شب زفاف زهرا فرمود. جمعی از شارحان نهج البلاغه تعبیر به ودیعه را در اینجا اشاره به این دانسته اند که ارواح انسانی در

بدنها شبیه ودیعه و امانت است که هنگام وفات باز پس گرفته می شود؛ ولی این تفسیر در اینجا بسیار بعید به نظر می رسد.

تعبیر «رهینه» (گروگان) ممکن است اشاره به این باشد که پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) از علی (علیه السلام) پیمان خلافت و وصایت و وفاداری گرفته بود و دخترش زهرا (علیها السلام) گویی در برابر آن گروگان بود.

با توجه به اینکه یکی از معانی «رهینه» نعمت بزرگ است و حضرت زهرا بزرگترین نعمتی بود که خدا به علی (علیه السلام) داده بود، تعبیر بالا در این باره به کار رفته است.

پاورقی

۱. «سرمد» به معنای دائم و طولانی است و گاه به چیزی که آغاز و انجامی ندارد «سرمدی» گفته می شود.

۲. «مُسَهَّد» از ریشه «سهد» بر وزن «صمد» به معنای بیدار ماندن و بی خوابی کشیدن گرفته شده است. قابل توجه اینکه در اینجا «مُسَهَّد» به عنوان وصف (خبر) برای «لیل» آمده است و امام (علیه السلام) می فرماید: شبهای من بیدار و بی تاب است به جای اینکه بگوید خودم چنین هستم و این در واقع نوعی تأکید را می رساند.

۳. بحار الانوار، ج ۲۲، ص ۴۸۴.

صفحه ۳۷

جمله «حُزْنِي فَسَرَمَدٌ» تفسیرش روشن است، زیرا هر زمان علی (علیه السلام) به یاد فاطمه زهرا می افتاد غم و اندوهش تجدید می شد و این اندوه بزرگی بود که سراسر زندگی علی (علیه السلام) را در بر گرفته بود.

جمله «وَأَمَّا لَيْلِي فَمُسَهَّدٌ» کنایه از این است که بسیار شبها به یاد آن بانوی عزیز می افتم و خاطره او خواب را از چشم من می رباید. گواه این سخن اشعار معروفی است که از آن حضرت در فراق حضرت زهرا (علیها السلام) انشاء

فرمود:

نَفْسِي عَلَى زَفْرَاتِهَا مَحْبُوسَةٌ *** يَا لَيْتَهَا خَرَجَتْ مَعَ الزَّفْرَاتِ

لَا خَيْرَ بَعْدَكَ فِي الْحَيَاةِ وَإِنَّمَا *** أَبْكِي مَخَافَةَ أَنْ تَطُولَ حَيَاتِي

جانم گرفتار مصیبت دردناک اوست و ای کاش با آه و ناله از این تن بیرون می آمد بعد از تو زندگی در نظرم بی ارزش است و اگر اشک می ریزم برای این است که می ترسم بعد از تو عمرم طولانی شود (و همواره گرفتار درد فراق تو باشم). (۱)

آنگاه امام (علیه السلام) به گوشه ای از مصائب دردناک حضرت زهرا (علیها السلام) اشاره کرده، عرضه می دارد: «(ای رسول خدا) به زودی دختری تو را آگاه خواهد ساخت که امت تو در ستم کردن به وی دست به دست هم داده بودند، سرگذشت دردناک او را بی پرده از او بپرس و خبر این حوادث را از وی بگیر. این حوادث

دردناک در زمانی رخ داد که هنوز مدّت زیادی از رحلت تو نگذشته و یادت فراموش نگشته بود؛ (وَ سَتَّبِعُكَ ابْنَتُكَ بِتَضَافُرٍ أُمَّتِكَ عَلَى هَضْمِهَا، فَأَحْفَهَا) (۲) السُّؤَالُ، وَ اسْتَخْبِرَهَا الْحَالُ؛ هَذَا وَ لَمْ يَطَّلِ الْعَهْدُ، وَ لَمْ يَخْلُ مِنْكَ الذِّكْرُ).

ظاهر این است که این عبارات سر بسته که امیر مؤمنان علی (علیه السلام) برای رعایت ادب در پیشگاه پیامبر آن را زیاد نمی شکافد و شرح نمی دهد اشاره به حوادث بسیار اسف انگیزی است که پس از مدّت کوتاهی از رحلت پیامبر رخ داد؛ هجوم

پاورقی

۱. بحار الانوار، ج ۴۳، ص ۲۱۳.

۲. «احفها» از ریشه «احفاء» به معنای اصرار در سؤال و خبر گرفتن گرفته شده است.

صفحه ۳۸

به خانه زهرا (علیها السلام)، آتش زدن در خانه، اسقاط جنین آن حضرت و بردن امام را به زور به سوی

مسجد برای بیعت، حوادثی است که نه تنها به صورت پر رنگ در تاریخ شیعه آمده؛ بلکه همان گونه که در پایان این بحث خواهیم گفت در منابع اهل سنت هم، با کمال تعجب صریحاً ذکر شده است.

واژه «تضافر» که از ریشه «ضفر» (بر وزن ضعف) گرفته شده و به معنای تعاون و همکاری بر انجام چیزی است، اشاره به این است که گروهی از امت در انجام این جرائم شرکت داشتند و از آنجا که بسیاری با سکوتشان، این کار را تأیید کردند، نسبت

به همه امت داده شد و «هضم» در اصل به معنای ظلم کردن و شکستن است و واژه «عهد» در اینجا به معنای زمان است و معانی دیگری نیز دارد.

این احتمال نیز داده شده است که عهد، اشاره به پیمانهایی باشد که پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) در مورد خلافت علی (علیه السلام) و حفظ احترام اهل بیت (علیهم السلام) مخصوصاً دخترش زهرا و قرارداد آنها در کنار قرآن به مقتضای حدیث ثقلین و امثال آن گرفته بود؛ یعنی مدت طولانی از این پیمانها نگذشته بود که گروهی از امت همه را به فراموشی سپردند و دست به جنایاتی زدند که عقل را حیران می کند.

سرانجام امام در آخرین سخن خود خطاب به پیامبر و بانوی اسلام، زهرای مرضیه چنین می گوید: «درود خدا بر شما هر دو باد، درود و سلام وداع کننده؛ نه وداع ناخشنود خسته دل، اگر از کنار قبرت باز گردم به خاطر سبب ملالت نیست، و اگر اقامت گزینم (و گریه و زاری) سر دهم هرگز به جهت سوء ظن به وعده نیک خداوند در مورد صابران

و شکیبایان نمی باشد»؛ (وَالسَّلَامُ عَلَيكُمْ سَلَامٌ مُودِعٌ، لَأَقَالَ (۱) وَ لَأَسِئَمُ (۲)، فَإِنْ أَنْصَرِفَ فَلَا عَنْ مَلَأْهَ، وَ إِنْ أَقِمَ فَلَا عَنْ سُوءِ ظَنْ

پاورقی

۱. «قال» از ریشه «قلاء» بر وزن «سلام» به معنای بیزار بودن گرفته شده و «قال» به کسی می گویند که از چیزی بیزار باشد.

۲. «سئم» از ریشه «سئامت» بر وزن «فلاحت» به معنای ملال و کسل شدن گرفته شده و «سئم» به کسی گفته می شود که چنین حالتی دارد.

بِمَا وَعَدَ اللَّهُ الصَّابِرِينَ).

در روایت کافی در ذیل این سخن چنین آمده است: «واه واهاً وَالصَّبْرُ أَيْمَنُ وَأَجْمَلُ وَ لَوْ لَا غَلْبَةُ الْمُسْتَوْلِينَ لَجَعَلْتُ الْمَقَامَ وَاللَّبَثَ لِرِزَامًا مَعَكُوفًا وَلَا عَوَّلْتُ إِعْوَالَ الثَّكَلِيِّ عَلَى جَلِيلِ الرِّزِيَّةِ فَبَعِثَ اللَّهُ تَدْفِنُ ابْنَتِكَ سِرًّا وَ تَهْضُمُ حَقِّهَا وَ تَمْنَعُ إرْثَهَا وَ لَمْ يَتَبَاعَدِ الْعَهْدُ وَ لَمْ يَخْلُقْ مِنْكَ الذِّكْرُ وَ إِلَى اللَّهِ يَا رَسُولَ اللَّهِ الْمُشْتَكِي وَ فِيكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ أَحْسَنَ الْعَزَاءِ وَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْكَ وَ عَلَيْهَا السَّلَامُ وَ الرِّضْوَانُ؛ آه آه! ولی شکیبایی می کنم که شکیبایی بهتر و زیباتر است و اگر بیم آن نبود که نظام حاکم از جایگاه قبر تو آگاه شوند پیوسته در کنار قبر تو می ماندم و ناله هایی همچون ناله های مادری که به داغ فرزندش گرفتار شده، برای این مصیبت بزرگ سر می دادم. (ای رسول گرامی) خدا می بیند که دخترت پنهان به خاک سپرده می شود و حَقِّش (آشکارا) بر باد می رود و او را از ارثش محروم می کنند حال آنکه زمان زیادی نگذشته و نامت فراموش نشده است. ای رسول خدا این شکایت را به درگاه

حق و به نزد تو می آورم. ای رسول خدا تسلیت مرا بپذیر! درود و سلام و رضوان خدا بر تو و بر دخترت زهرا باد». (۱)

از این تعبیرات و آنچه در نهج البلاغه آمده به خوبی روشن می شود که حق شناسان در زمان کوتاهی بعد از رحلت پیامبر چه مصائبی بر اهل بیت (علیهم السلام) او و عزیزترین عزیزانش وارد کردند مصائبی که علی (علیه السلام) را که کوه شکیبایی و استقامت بود به لرزه درآورد و همچون مادر جوان مرده به گریه و ناله واداشت و عجب اینکه مدارک این تهاجم بی رحمانه بر بیت وحی، در کتب اهل سنت نیز به صورت گسترده آمده است.

پاورقی

۱. کافی، ج ۱، ص ۴۵۹، باب مولد الزهرا (علیها السلام).

صفحه ۴۰

نکته ها

اشاره

با اینکه زندگانی بانوی اسلام، حضرت زهرا، سیده نساء العالمین بسیار کوتاه بود؛ ولی شرح حال او و فضایل و مناقب و مصائبش بسیار طولانی است. جمعی از شارحان نهج البلاغه به این خطبه که رسیده اند به گوشه هایی از آن اشاره کرده اند. لازم است ما هم به طور فشرده چند نکته را یادآور شویم:

۱. حضرت زهرا (علیها السلام) در لسان رسول خدا (صلی الله علیه و آله)

دخت گرامی پیامبر (صلی الله علیه و آله) از مقام والایی برخوردار بود. سخنان رسول گرامی (صلی الله علیه و آله) در حق دخترش حاکی از عصمت و پیراستگی او از گناه است، آنجا که درباره او می فرماید:

«فَاطِمَةُ بَضْعَةٌ مِنِّي فَمَنْ أَغْضَبَهَا أَغْضَبَنِي» (۱)؛ فاطمه پاره تن من است، هر کس او را به خشم آورد مرا خشمگین کرده است». ناگفته پیداست که خشم رسول خدا (صلی الله علیه و آله) مایه اذیت و ناراحتی اوست و سزای چنان شخصی در قرآن کریم چنین بیان شده است:

«وَالَّذِينَ يُؤْذُونَ رَسُولَ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ» (۲)؛ آنان که رسول خدا را آزار دهند، برای آنان عذاب دردناکی است».

چه دلیلی استوارتر بر فضیلت و عصمت او که در حدیث دیگری رضای وی در گفتار پیامبر (صلی الله علیه و آله) مایه رضای خدا، و خشم او مایه خشم خدا معرفی گردیده است، می فرماید:

«یا فاطمهُ إِنَّ اللَّهَ يَغْضِبُ لِعِصْبِكَ وَيَرْضَى لِرِضَاكِ (۳)؛ دخترم فاطمه! خدا با خشم

پاورقی

۱. فتح الباری در شرح صحیح بخاری، ج ۷، ص ۸۴ و نیز بخاری این حدیث را در بخش علامات نبوت، ج ۶، ص ۴۹۱ و در اواخر مغازی، ج ۸، ص ۱۱۰ آورده است.

۲. توبه، آیه ۶۱.

۳. مستدرک حاکم، ج ۳، ص ۱۵۴؛ مجمع الزوائد، ج ۹، ص ۲۰۳ و حاکم در

کتاب مستدرک احادیثی می آورد که جامع شرایطی است که بخاری و مسلم در صحت حدیث، آنها را لازم دانسته اند.

صفحه ۴۱

تو خشمگین، و با خشنودی تو، خشنود می شود».

به سبب داشتن چنین مقامی والا، او سرور زنان جهان است، و پیامبر در حق او چنین فرموده:

«یا فاطمه! أَلَا تَرْضَيْنَ أَنْ تَكُونِ سَيِّدَةَ نِسَاءِ الْعَالَمِينَ، وَ سَيِّدَةَ نِسَاءِ هَذِهِ الْأُمَّةِ وَ سَيِّدَةَ نِسَاءِ الْمُؤْمِنِينَ (۱)؛ دخترم فاطمه! آیا به این کرامتی که خدا به تو داده راضی نمی شوی که تو، سرور زنان جهان و سرور زنان این امت و سرور زنان با ایمان باشی».

۲. احترام خانه آن حضرت در قرآن و سنت

محدثان یاد آور می شوند، هنگامی که آیه مبارکه (فِي بُيُوتِ الَّذِينَ اللَّهُ أَنْ تَرْفَعَ وَيُذَكَّرَ فِيهَا اسْمُهُ) (۲) بر پیامبر نازل شد، پیامبر این آیه را در مسجد تلاوت کرد، در این هنگام شخصی برخاست و گفت:

ای رسول گرامی! مقصود از این بیوت با این اهمیت کدام است؟

پیامبر فرمود:

خانه های پیامبران!

ابوبکر برخاست، در حالی که به خانه علی و فاطمه (علیهما السلام) اشاره می کرد، گفت:

آیا این خانه از همان خانه هاست؟

پیامبر (صلی الله علیه و آله) در پاسخ فرمود:

بلی از برجسته ترین آنهاست. (۳)

پاورقی

۱. مستدرک حاکم، ج ۳، ص ۱۵۶.

۲. نور، آیه ۳۶. (نور خدا) در خانه هایی است که خدا رخصت داده که قدر و منزلت آنان رفعت یابد و نامش در آنها یاد شود.

۳. قرأ رسول الله هذه الآيه (فی بیوتِ اذنِ الله ان ترفعَ و یذکرَ فیها اسمُهُ) فقام إلیه رجُلٌ: فقال: أی بیوت هذه یا رسولَ الله (صلی الله علیه وآله)؟ قال: بیوتُ الأنبیاءِ، فقام إلیه أبو بکرٍ، فقال یا رسولَ الله (صلی الله علیه وآله): أهذا البیتُ منها، مُشیراً إلی بیتِ علیٍّ و فاطمَه (علیهما السلام) قال: نَعَمْ، من أفاضلِها (در المنثور، ج ۶، ص ۲۰۳؛ تفسیر سوره نور، روح المعانی، ج ۱۸، ص ۱۷۴).

صفحه ۴۲

پیامبر گرامی (صلی الله علیه وآله) مدت نه ماه به در خانه دخترش می آمد، بر او و همسر عزیزش سلام می کرد (۱) و این آیه را می خواند: (إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً). (۲)

خانه ای که مرکز نور الهی است و خدا به ترفیع آن امر فرموده از احترام بسیار بالایی برخوردار است.

آری! خانه ای که اصحاب کسا را در بر می گیرد و خدا از آن با جلالت و عظمت یاد می کند، باید مورد احترام قاطبه مسلمانان باشد.

اکنون باید دید پس از درگذشت پیامبر (صلی الله علیه وآله) تا چه اندازه حرمت این خانه ملحوظ گشت؟ چگونه احترام آن خانه را شکستند، و خودشان صریحاً به آن اعتراف دارند؟ این حرمت شکنان چه کسانی بودند، و هدفشان چه بود؟

۳. هتک حرمت خانه آن حضرت!

قسمت اول

با این همه سفارشهای مؤکد، متأسفانه برخی حرمت آن را نادیده گرفته، و به هتک آن پرداختند، و این مسئله ای نیست که بتوان بر آن پرده پوشی گذاشت.

در این مورد نصوصی را از کتاب اهل سنت نقل می کنیم، تا روشن شود مسئله هتک حرمت خانه زهرا(علیها السلام) و رویدادهای بعدی، امری تاریخی و مسلم است؛ نه یک افسانه! و با اینکه در عصر خلفا گرفتگی فوق العاده ای نسبت به نگارش فضایل و مناقب اهل بیت(علیهم السلام) در کار بود ولی به حکم اینکه «حقیقت شیء نگهبان آن است» این حقیقت به طور زنده در کتابهای تاریخی و حدیثی محفوظ مانده است. در نقل مدارک، ترتیب زمانی

را از قرنهای نخستین در نظر می گیریم، تا برسد به نویسندگان عصر حاضر.

پاورقی

۱. درالمنثور، ج ۶، ص ۶۰۶.

۲. احزاب، آیه ۳۳.

صفحه ۴۳

الف) ابن ابی شیبه، محدث معروف اهل سنت، در کتاب «المصنف»

ابوبکر ابن ابی شیبه (۱۵۹-۲۳۵) مؤلف کتاب المصنف به سندی صحیح چنین نقل می کند:

«إِنَّهُ حِينَ بُوِيعَ لِأَبِي بَكْرٍ بَعْدَ رَسُولِ اللَّهِ (صلى الله عليه وآله) كَانَ عَلِيٌّ وَالزُّبَيْرُ يَدْخُلَانِ عَلَى فَاطِمَةَ بِنْتِ رَسُولِ اللَّهِ، فَيُشَاوِرُونَهَا وَيُرْتَجِعُونَ فِي أَمْرِهِمْ. فَلَمَّا بَلَغَ ذَلِكَ عُمَرُ بْنُ

الْخَطَّابُ خَرَجَ وَ دَخَلَ عَلَى فَاطِمَةَ، فَقَالَ: يَا بِنْتَ رَسُولِ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ) وَ اللَّهُ مَا أَحَدٌ أَحَبُّ إِلَيْنَا مِنْ أَبِيكَ وَ مَا مِنْ أَحَدٍ أَحَبَّ إِلَيْنَا بَعْدَ أَبِيكَ مِنْكَ، وَ أَيْمُ اللَّهِ مَا ذَاكَ بِمَانِعِي إِنْ اجْتَمَعَ هَؤُلَاءِ النَّفَرُ عِنْدَكَ أَنْ أَمَرْتَهُمْ أَنْ يُحْرِقَ عَلَيْهِمُ الْبَيْتَ.

قال: فَلَمَّا خَرَجَ عُمَرُ جَاؤُوهَا، فَقَالَتْ: تَعْلَمُونَ أَنَّ عَمَرَ قَدْ جَاءَنِي، وَ قَدْ حَلَفَ بِاللَّهِ لَئِنْ عُدْتُمْ لَيَحْرِقَنَّ عَلَيْكُمُ الْبَيْتَ، وَ أَيْمُ اللَّهِ لَيَمِضِينَ لِمَا حَلَفَ عَلَيْهِ.

هنگامی که مردم با ابی بکر بیعت کردند، علی و زبیر در خانه فاطمه به گفتگو و مشاوره می پرداختند، و این مطلب به عمر بن خطاب رسید. او به خانه فاطمه آمد، و گفت: ای دختر رسول خدا، محبوب ترین فرد برای ما پدر تو و بعد از پدرت تو هستی و ولی سوگند به خدا این محبت مانع از آن نیست که اگر این افراد در خانه تو جمع شوند من دستور دهم خانه را بر آنها بسوزانند.

این جمله را گفت و بیرون رفت، وقتی علی (علیه السلام) و زبیر به خانه بازگشتند، دخت گرامی پیامبر به علی (علیه السلام) و زبیر گفت: عمر نزد

من آمد و سوگند یاد کرد که اگر اجتماع شما تکرار شود، خانه را هنگامی که شما در آن هستید آتش می زنم، به خدا سوگند! آنچه را که قسم خورده است انجام می دهد!». (۱)

تکرار می کنیم که این رویداد در کتاب المصنّف با سند صحیح نقل شده است.

پاورقی

۱. مصنف ابن ابی شیبہ، ج ۸، ص ۵۷۲، کتاب المغازی.

ب) بلاذری، محدث بزرگ دیگر اهل سنت، در کتاب «انساب الاشراف»

احمد بن یحیی جابر بغدادی بلاذری (م ۲۷۰) نویسنده معروف و صاحب تاریخ بزرگ، این رویداد تاریخی را در کتاب انساب الاشراف به نحو یاد شده در زیر نقل می کند.

«إِنَّ أَبَا بَكْرٍ أُرْسِلَ إِلَى عَلِيٍّ يُرِيدُ الْبَيْعَةَ فَلَمْ يُبَايِعْ، فَجَاءَ عُمَرُ وَمَعَهُ فَتِيلَةٌ! فَتَلَقَّتْهُ فَاطِمَةُ عَلِيَّ
الْبَابِ.

فَقَالَتْ فَاطِمَةُ: يَا بْنَ الْخَطَّابِ، أَتَرَكَ مُحْرِقًا عَلِيَّ بَابِي؟ قَالَ: نَعَمْ، وَذَلِكَ أَقْوَى فِيمَا جَاءَ
بِهِ أَبُو بَكْرٍ.... (۱)

ابوبکر به دنبال علی (علیه السلام) فرستاد تا بیعت کند؛ ولی علی (علیه السلام) از بیعت امتناع ورزید. سپس عمر همراه با فتیله (آتش زا) حرکت کرد، و با فاطمه در مقابل باب خانه روبه رو شد، فاطمه گفت: ای فرزند خطاب، می بینم در صدد سوزاندن خانه من هستی؟! عمر گفت: بلی، این کار کمک به چیزی است که پدرت برای آن مبعوث شده است!.

ج) ابن قتیبه و کتاب «الإمامه و السیاسه»

مورخ شهیر عبدالله بن مسلم بن قتیبه دینوری (۲۱۲-۲۷۶) از پیشوایان ادب، نویسندگان پرکار حوزه تاریخ اسلامی و مؤلف کتاب تأویل مختلف الحدیث، و ادب الکاتب و... است. (۲) وی در کتاب الامامه و السیاسه چنین می نویسد:

«إِنَّ أَبَا بَكْرٍ (رَضَ) تَفَقَّدَ قَوْمًا تَخَلَّفُوا عَنْ بَيْعَتِهِ عِنْدَ عَلِيٍّ كَرَّمَ اللَّهُ وَجْهَهُ فَبَعَثَ إِلَيْهِمْ عُمَرُ
فَجَاءَ فَنَادَاهُمْ وَ

هُم فِي دَارِ عَلِيٍّ، فَأَبَوْا أَنْ يَخْرُجُوا فَدَعَا بِالْحَطَبِ وَقَالَ: وَالَّذِي نَفْسُ عُمَرَ بِيَدِهِ لَتَخْرُجَنَّ
أَوْ لَأَحْرَقَنَّهَا عَلِيٌّ مَنْ فِيهَا، فَقِيلَ لَهُ: يَا أَبَا حَفْصٍ إِنَّ

پاورقی

۱. انساب الأشراف، ج ۱، ص ۵۸۶، چاپ دار معارف، قاهره.

۲. الاعلام زرکلی، ج ۴، ص ۱۳۷.

صفحه ۴۵

فِيهَا فَاطِمَةَ فَقَالَ، وَإِنْ! (۱)

ابوبکر از کسانی که از بیعت با او سر برتافتند و در خانه علی گردآمده بودند، سراغ گرفت و عمر را به دنبال آنان فرستاد، او به در خانه علی (علیه السلام) آمد و همگان را صدا زد که بیرون بیایند و آنان از خروج از خانه امتناع ورزیدند در این موقع عمر هیزم طلبید و گفت: به خدایی که جان عمر در دست بیرون بیاید یا خانه را با شما آتش می زنم. مردی به عمر گفت: ای اباحفص (کنیه عمر) در این خانه، فاطمه، دختر پیامبر است، گفت: باشد!».

ابن قتیبه دنباله این داستان را سوزناک تر و دردناک تر نوشته است، او می گوید:

«ثُمَّ قَامَ عُمَرُ فَمَشَى مَعَهُ جَمَاعَةٌ حَتَّى أَتَوْا فَاطِمَةَ فَدُقُّوا الْبَابَ فَلَمَّا سَمِعَتْ أَصْوَاتَهُمْ نَادَتْ
بِأَعْلَى صَوْتِهَا يَا أَبَتَاهُ يَا رَسُولَ اللَّهِ مَاذَا لَقِينَا بَعْدَكَ مِنْ ابْنِ الْخَطَّابِ وَابْنِ أَبِي الْقُحَّافَةِ فَلَمَّا
سَمِعَ الْقَوْمُ صَوْتَهَا وَبُكَائِهَا أَنْصَرَفُوا وَبَقِيَ عُمَرُ وَمَعَهُ قَوْمٌ فَأَخْرَجُوا عَلِيًّا فَمَضَوْا بِهِ إِلَى
أَبِي بَكْرٍ فَقَالُوا لَهُ بَايِعْ، فَقَالَ: إِنْ أَنَا لَمْ أَفْعَلْ فَمَهْ؟ فَقَالُوا: إِذَا وَاللَّهِ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ
نَضْرِبُ عُنُقَكَ...! (۲)

عمر همراه گروهی به در خانه فاطمه آمدند، در خانه را زدند، هنگامی که فاطمه صدای آنان را شنید، با صدای بلند گفت: ای رسول خدا پس از تو چه مصیبت‌هایی به ما از فرزند خطاب و فرزند ابی قحافه رسید، افرادی که همراه عمر بودند هنگامی که صدای زهرا و گریه او را شنیدند برگشتند؛ ولی عمر با گروهی باقی ماند و علی را از خانه بیرون آوردند، نزد ابی بکر بردند و به او گفتند: بیعت کن، علی (علیه السلام) گفت: اگر بیعت نکنم چه می شود؟ گفتند: به خدایی که جز او خدایی نیست، گردن تو را می زنیم...».

این بخش از تاریخ برای علاقه مندان به شیخین قطعاً بسیار سنگین و ناگوار

پاورقی

۱. الامامه و السیاسه ابن قتیبه، ص ۱۲، چاپ مکتبه تجاریه کبری، مصر.

۲. همان مدرک، ص ۱۳.

صفحه ۴۶

است، لذا برخی در صدد بر آمدند در نسبت کتاب به ابن قتیبه تردید کنند، در حالی که ابن ابی الحدید استاد فن تاریخ، این کتاب را از آثار او می داند و پیوسته از آن مطالبی نقل می کند، متأسفانه این کتاب به سرنوشت تحریف دچار شده و بخشی از مطالب آن به هنگام چاپ حذف شده است، در حالی که همان مطالب در شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید آمده است.

زرکلی در کتاب الأعلام این کتاب را از آثار ابن قتیبه می داند و می افزاید: برخی از علما در این نسبت نظری دارند؛ یعنی شک و تردید را به دیگران نسبت می دهد؛ نه به خویش. الیاس سرکیس نیز این کتاب را از آثار ابن قتیبه می شمارد. (۱)

(د) طبری و تاریخ او

محمد بن جریر طبری (م ۳۱۰) در تاریخ خود رویداد هتک حرمت خانه وحی را چنین بیان می کند:

«أَتَى عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ مَنْزِلَ عَلِيٍّ وَفِيهِ طَلْحَةُ وَالزُّبَيْرُ وَرِجَالٌ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ،

فَقَالَ وَاللَّهِ لَا أَحْرَقَنَّ عَلَيْكُمْ أَوْ لَتَخْرُجَنَّ إِلَى الْبَيْعَةِ، فَخَرَجَ عَلَيْهِ الزُّبَيْرُ مُصَلِّتًا بِالسَّيْفِ فَعَثَرَ فَسَقَطَ السَّيْفُ مِنْ يَدِهِ، فَوَثَبُوا عَلَيْهِ فَأَخَذُوهُ» (۲)

عمر بن خطاب به خانه علی آمد در حالی که گروهی از مهاجران در آنجا گرد آمده بودند. وی رو به آنان کرد و گفت: به خدا سوگند خانه را به آتش می کشم مگر اینکه برای بیعت بیرون بیاید. زبیر از خانه بیرون آمد در حالی که شمشیر کشیده بود، ناگهان پای او لغزید، شمشیر از دستش افتاد و دیگران بر او هجوم آوردند و او را گرفتند».

این بخش از تاریخ حاکی از آن است که اخذ بیعت برای خلیفه با تهدید و

پاورقی

۱. معجم المطبوعات العربیه، ج ۱، ص ۲۱۲.

۲. تاریخ طبری، ج ۲، ص ۴۴۳، چاپ بیروت.

ارباب صورت می پذیرفت اما اینکه این گونه بیعت چه ارزشی دارد؟ قضاوت آن با خوانندگان است.

ه) ابن عبد ربه و کتاب «العقد الفرید»

شهاب الدین احمد معروف به ابن عبد ربه اندلسی مؤلف کتاب العقد الفرید (م ۴۶۳هـ) در کتاب خود بحثی مشروح درباره تاریخ سقیفه آورده است. وی تحت عنوان کسانی که از بیعت ابی بکر تخلف جستند، می نویسد:

«فَأَمَّا عَلِيُّ وَالْعَبَّاسُ وَالزُّبَيْرُ فَفَعَدُوا فِي بَيْتِ فَاطِمَةَ حَتَّى بَعَثَ إِلَيْهِمْ أَبُو بَكْرٍ، عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ لِيُخْرِجَهُمْ مِنْ بَيْتِ فَاطِمَةَ وَقَالَ لَهُ: إِنَّ أَبَا فِقَاتِلَهُمْ، فَأَقْبَلَ بِقَبَسٍ مِنْ نَارٍ أَنْ يُضْرِمَ عَلَيْهِمُ الدَّارَ، فَلَقِيَتْهُ فَاطِمَةُ فَقَالَتْ: يَا ابْنَ الْخَطَّابِ أَجِئْتَ لِتَحْرِقَ دَارَنَا؟! قَالَ: نَعَمْ، أَوْ تَدْخُلُوا فِيهَا دَخَلَتْ فِيهِ الْأُمَّةُ!». (۱)

علی و عباس و زبیر در خانه فاطمه نشسته بودند که ابوبکر عمر بن خطاب را فرستاد تا آنان را از خانه فاطمه بیرون کند

و به او گفت: اگر بیرون نیامدند، با آنان نبرد کن! عمر بن خطاب با مقداری آتش به سوی خانه فاطمه رهسپار شد تا خانه را بسوزاند، ناگاه با فاطمه روبه رو شد. دختر پیامبر گفت: ای فرزند خطاب آمده ای خانه ما را بسوزانی؟ او در پاسخ گفت: بلی مگر اینکه در آنچه امت وارد شدند، شما نیز وارد شوید!».

تا اینجا بخشی که در آن تصریح به تصمیم به هتک حرمت شده است پایان پذیرفت، اکنون به بخش دوم که حاکی از جامه عمل پوشاندن به این نیت شوم است، می پردازیم! مبادا تصور شود که قصد آنها تنها ارباب و تهدید بود تا علی (علیه السلام) و یارانش را مجبور به بیعت کنند، و هدف عملی ساختن چنین تهدیدی را نداشتند.

پاورقی

۱. عقد الفرید، ج ۴، ص ۹۳، چاپ مکتبه هلال.

صفحه ۴۸

یورش انجام گرفت!

تا اینجا سخنان آن گروه که فقط به سوء نیت خلیفه و یاران او اشاره کرده اند به پایان رسید. گروهی که نخواستند و یا نتوانستند دنباله فاجعه را به طور روشن منعکس کنند، در حالی که برخی دیگر به اصل فاجعه؛ یعنی یورش به خانه و... اشاره نموده اند و اینک مدارک یورش و هتک حرمت به خانه حضرت فاطمه (علیها السلام): (در این بخش نیز در نقل مصادر، غالباً ترتیب زمانی را در نظر می گیریم).

(و) ابو عبید و کتاب «الاموال»

قسمت دوم

ابو عبید، قاسم بن سلام (م ۲۲۴) در کتاب الأموال که مورد اعتماد فقهای اهل سنت است، می نویسد:

«عبدالرحمن بن عوف می گوید: در بیماری ابوبکر برای عیادتش به خانه او رفتم. پس از گفتگوی زیاد گفت: ای کاش سه چیز را

که انجام داده ام، انجام نمی دادم، ای کاش سه چیز را که انجام نداده ام، انجام می دادم. همچنین آرزو می کنم سه چیز را از پیامبر سؤال می کردم؛ یکی از آن سه چیزی که انجام داده ام و آرزو می کنم ای کاش انجام نمی دادم این است که: «وَدَدْتُ أُنِّي لَمْ

أَكْشَفَ بَيْتَ فَاطِمَةَ وَ تَرَكَتُهُ وَإِنْ أُغْلِقَ عَلَى الْحَرْبِ؛ ای کاش پرده حرمت خانه فاطمه را نمی گشودم و آن را به حال خود وامی گذاشتم، هر چند برای جنگ بسته شده بود». (۱)

ابوعبید هنگامی که به اینجا می رسد به جای جمله: «لم أكشف بيت فاطمه و تركته...» می گوید: «كذا و كذا» و اضافه می کند که من مایل به ذکر آن نیستم!

ابوعبید، هر چند روی تعصب مذهبی یا علت دیگر از نقل حقیقت سر برتافته؛ ولی محققان کتاب الأموال در پاورقی می گویند: جمله های حذف شده

پاورقی

۱. الأموال، پاورقی ۴، چاپ نشر کلیات ازهریه، نیز ص ۱۴۴، چاپ بیروت، نیز ابن عبد ربّه در عقد الفرید، ج ۴، ص ۹۳ نقل کرده است، چنان که خواهد آمد.

صفحه ۴۹

در کتاب میزان الاعتدال به نحوی که بیان گردید وارد شده است، افزون بر آن، طبرانی در معجم خود و ابن عبد ربّه در عقد الفرید و افراد دیگر جمله های حذف شده را آورده اند. (دقت کنید!)

(ز) طبرانی و «معجم کبیر»

ابوالقاسم سلیمان بن احمد طبرانی (۲۶۰-۳۶۰) که ذهبی در میزان الاعتدال وی را معتبر می داند. (۱) در کتاب المعجم الکبیر که کراراً چاپ شده، آنجا که درباره ابوبکر و خطبه ها و وفات او سخن می گوید،

یاد آور می شود:

ابوبکر به هنگام مرگ، اموری را تمنا کرد و گفت: ای کاش سه چیز را انجام نمی دادم، سه چیز را انجام می دادم و سه چیز را از رسول خدا سؤال می کردم: «أَمَّا الثَّلَاثُ اللَّائِي وَدَدْتُ أَنِّي لَمْ أَفْعَلْهُنَّ، فَوَدَدْتُ أَنِّي لَمْ أَكُنْ أَكْشِفُ بَيْتَ فَاطِمَةَ وَتَرَكَتُهُ...; آن سه چیزی که آرزو می کنم که ای کاش انجام نمی دادم، آرزو می کنم ای کاش حرمت خانه فاطمه را هتک نمی کردم و آن را به حال خود واگذار می کردم!». (۲)

این تعبیرات به خوبی نشان می دهد که تهدیدهای عمر عملی شد و در خانه را به زور (یا با آتش زدن) گشودند.

ح) باز هم ابن عبد ربّه و «عقد الفرید»

ابن عبد ربّه اندلسی مؤلف کتاب العقد الفرید (م ۴۶۳) در کتاب خود از عبدالرحمن بن عوف نقل می کند:

«من در بیماری ابی بکر بر او وارد شدم تا از او عیادت کنم، او گفت: آرزو

پاورقی

۱. میزان الاعتدال، ج ۲، ص ۱۹۵ .

۲. معجم کبیر طبرانی، ج ۱، ص ۶۲، ح ۳۴، تحقیق حمدی عبدالمجید سلفی.

صفحه ۵۰

می کنم که ای کاش سه چیز را انجام نمی دادم و یکی از آن سه چیز این است:
 «وَدَدْتُ أَنِّي لَمْ أَكْشِفْ بَيْتَ فَاطِمَةَ عَنْ شَيْءٍ وَإِنْ كَانُوا أَغْلَقُوهُ عَلَيَّ الْحَرْبِ؛ ای کاش
 خانه فاطمه را نمی گشودم، هر چند آنان برای نبرد در خانه را بسته بودند». (۱)

در بحثهای آینده نیز اسامی و عبارات شخصیت‌های دیگری که این بخش از گفتار خلیفه
 را نقل کرده اند، خواهد آمد.

ط) سخن نظام در کتاب «الوافی بالوفیات»

ابراهیم بن سیار نظام معتزلی (۱۶۰-۲۳۱) که به دلیل زیبایی

کلامش در نظم و نثر به نظام معروف شده است در کتابهای متعددی، واقعه بعد از
 حضور در خانه فاطمه (علیها السلام) را نقل می کند. او می گوید:

«إِنَّ عُمَرَ ضَرَبَ بَطْنَ فَاطِمَةَ يَوْمَ الْبَيْعَةِ حَتَّى أَلْقَتِ الْمُحْسِنَ مِنْ بَطْنِهَا؛ عمر در روز اخذ
 بیعت برای ابی بکر بر شکم فاطمه زد، او فرزندی که در رحم داشت و نام او را محسن
 نهاده بودند، سقط کرد!». (۲)

ی) مبرّد در کتاب «کامل»

ابن ابی الحدید می نویسد: محمد بن یزید بن عبدالاکبر بغدادی (۲۱۰-۲۸۵) ادیب، و
 نویسنده معروف و صاحب آثار مشهور، در کتاب الکامل، از عبدالرحمن بن عوف
 داستان آرزوهای خلیفه را می نویسد، و چنین یادآور می شود:

«وَدَدْتُ أَنِّي لَمْ أَكُنْ كَشَفْتُ عَنْ بَيْتِ فَاطِمَةَ وَ تَرَكَتُهُ وَ لَوْ أُغْلِقَ عَلَيَّ الْحَرْبِ». (۳)

۱. عقد الفرید، ج ۴، ص ۹۳، چاپ مکتبه الهلال.

۲. الوافی بالوفیات، ج ۶، ص ۱۷، شماره ۲۴۴۴؛ ملل و نحل شهرستانی، ج ۱، ص ۵۷، چاپ دارالمعرفه، بیروت و در ترجمه نظام به کتاب «بحوث فی الملل والنحل»، ج ۳، ص ۲۴۸-۲۵۵ مراجعه شود.

۳. شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۲، ص ۴۶ و ۴۷، چاپ مصر.

صفحه ۵۱

ک) مسعودی و «مروج الذهب»

مسعودی (م ۳۲۵) در مروج الذهب می نویسد: «آنگاه که ابوبکر در حال احتضار بود چنین گفت:

سه چیز انجام دادم و تمنا می کردم که ای کاش انجام نمی دادم؛ یکی از آن سه چیز این بود: فَوَدَدْتُ اَنْی لَمْ اُکُنْ فَتَّشْتُ بَیْتِ فَاطِمَةَ وَ ذَكَرْتُ فِیْ ذَلِکَ کَلَامًا کَثِیْرًا!؛ آرزو می کردم که ای کاش حرمت خانه زهرا را هتک نمی کردم. وی در این مورد سخن زیادی گفته است!!» (۱).

مسعودی با اینکه نسبت

به اهل بیت گرایشهای موافقی دارد؛ ولی اینجا از بازگویی سخن خلیفه خودداری کرده و با کنایه رد شده است. البتّه سبب را خدا می داند، بندگان خدا هم اجمالا می دانند!

ل) ذهبی و کتاب «میزان الاعتدال»

ذهبی در کتاب میزان الاعتدال از محمد بن احمد کوفی حافظ نقل می کند که در محضر احمد بن محمد معروف به ابن ابی دارم، محدث کوفی (م ۳۵۷)، این خبر خوانده شد:

«إِنَّ عُمَرَ رَفَسَ فَاطِمَةَ حَتَّى أَسْقَطَتْ بِمُحْسِنٍ؛ عَمْرٌ لَگَدَى بِرِ فَاطِمَةَ زِدْ وَ أَوْ فِرْزَنَدَى كَه دَر رَحْمَ بَه نَام مَحْسَن دَاشْت سَقَط كَرْدَا!». (۲)

(م) عبدالفتاح عبدالمقصود و کتاب «الإمام علی»

وی هجوم به خانه وحی را در دو مورد از کتاب خود آورده است و ما به نقل یکی از آنها بسنده می کنیم:

پاورقی

۱. مروج الذهب، ج ۲، ص ۳۰۱، چاپ دارالاندلس، بیروت.

۲. میزان الاعتدال، ج ۱، ص ۱۳۹، شماره ۵۵۲.

صفحه ۵۲

«عمر گفت: وَالَّذِي نَفْسُ عُمَرَ بِيَدِهِ، لَيُخْرِجَنَّ أَوْ لَأَحْرِقَنَّهَا عَلِيٌّ مَنْ فِيهَا...! قَالَتْ لَهُ طَائِفَةٌ خَافَتْ اللَّهَ وَ رَعَتِ الرَّسُولَ فِي عَقْبِهِ: يَا أَبَا حَفْصٍ، إِنَّ فِيهَا فَاطِمَةَ...! فَصَاحَ لِأَيُّبَالِي: وَ إِنْ...! وَ اقْتَرَبَ وَ قَرَعَ الْبَابَ، ثُمَّ ضَرَبَهُ وَ اقْتَحَمَهُ... وَ بَدَأَهُ عَلِيٌّ... وَ رَنَّ حِينَ ذَاكَ صَوْتُ الزَّهْرَاءِ عِنْدَ مَدْخَلِ الدَّارِ... فَإِنَّ هِيَ إِلَّا طَيْنِنَ اسْتِغَاثَةٍ... (۱)»؛

قسم به کسی که جان عمر در دست اوست یا باید بیرون بیاید یا خانه را بر ساکنانش آتش می زنم.

عده ای که از خدا می ترسیدند و پس از پیامبر (صلی الله علیه و آله) رعایت منزلت او را می کردند، گفتند:

اباحفص، فاطمه در این خانه است. بی پروا فریاد زد: باشد! نزدیک شد، در زد، سپس بر در کوبید و وارد

خانه شد.

علی (علیه السلام) پیدا شد...

طنین صدای زهرا در نزدیکی مدخل خانه بلند شد... این ناله استغاثه او بود...!

این بحث را با حدیث دیگری از مقاتل ابن عطیه در کتاب الامامه و الخلافه پایان می دهیم (هر چند هنوز ناگفته ها بسیار است!).

او در این کتاب چنین می نویسد:

«إِنَّ أَبَا بَكْرٍ بَعْدَ مَا أَخَذَ الْبَيْعَةَ لِنَفْسِهِ مِنَ النَّاسِ بِالْإِرْهَابِ وَالسَّيْفِ وَالْقُوَّةِ أُرْسِلَ عُمَرُ وَ قُنْفُذًا وَ جَمَاعَةً إِلَى دَارِ عَلِيٍّ وَ فَاطِمَةَ (عليهما السلام) وَ جَمَعَ عُمَرُ الْحَطَبَ عَلَى دَارِ فَاطِمَةَ وَ أَحْرَقَ بَابَ الدَّارِ!...؛ هنگامی که ابوبکر از مردم با تهدید و شمشیر و زور بیعت گرفت، عمر و قنفذ و جماعتی را به سوی خانه علی و فاطمه (علیهما السلام) فرستاد. عمر هیزم جمع کرد و در خانه را آتش زد...». (۲)

پاورقی

۱. عبدالفتاح عبدالمقصود، علی بن ابی طالب، ج ۴، ص ۲۷۶-۲۷۷.

۲. الامامه و الخلافه، ص ۱۶۰-۱۶۱، تألیف مقاتل بن عطیه که با مقدمه ای از دکتر حامد داود استاد دانشگاه عین الشمس قاهره به چاپ رسیده (چاپ بیروت، مؤسسه البلاغ).

صفحه ۵۳

در ذیل این روایت، تعبیرات دیگری است که قلم از بیان آن عاجز است.

نتیجه:

با این همه مدارک روشن که عموماً از منابع اهل سنت نقل شده، باز بعضی از آنان تعبیر «افسانه شهادت» را به کار می برند و این حادثه تلخ را ساختگی می پندارند! اگر اصرار آنها بر نفی این حقایق نبود ما نیز بحث را این مقدار گسترش نمی دادیم.

۴. مدفن پاک فاطمه زهرا (علیها السلام)

یکی از مصائب دختر والا مقام پیامبر اکرم این است که جایگاه قبر شریفش هنوز نامعلوم است؛ بعضی آن را مطابق پاره ای از روایات در بقیع و برخی در داخل خانه اش در کنار مسجد پیامبر و بعضی در روضه (آن مقدار از مسجد که میان قبر پیامبر و منبر آن حضرت قرار دارد) می دانند.

این مطلب هر محقق را در فکر فرو می برد که چه طوفانی پس از رسول الله (صلی الله علیه و آله) در میان امت برخاست که مرقد پاک تنها دخترش، در هاله ای از ابهام فرو رفت؟ هر چند بیشترین قرائن دلالت بر دفن آن حضرت در خانه اش دارد، زیرا دفن در روضه در آن زمان کار آسانی نبود و بسیار بعید است علی (علیه السلام) رضایت به چنین کاری داده باشد و دفن در بقیع با آنچه در خطبه مورد بحث آمده چندان سازگار

نیست، زیرا جمله «النَّازِلَةُ فِي جَوَارِكٍ» نشان می دهد که قبر آن بانو در کنار قبر پیامبر بوده است.

مرحوم علامه مجلسی از ابراهیم بن محمد همدانی نقل می کند که می گوید: برای امام هادی (علی بن محمد النقی (علیهما السلام)) نامه ای نوشتم که مرا از قبر فاطمه (علیها السلام) با خبر ساز! حضرت در جواب چنین مرقوم داشت: «هِيَ مَعَ جَدِّي صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَآلِهِ؛ او با جدم پیغمبر (صلی الله علیه و آله) است». (۱)

پاورقی

۱. بحار الانوار، ج ۹۷، ص ۱۹۸، ح ۱۸.

صفحه ۵۴

مرحوم صدوق نیز می گوید: صحیح در نزد من این است که آن حضرت در خانه اش دفن شده است که پس از توسعه بنی امیه، الآن جزء مسجد قرار گرفته است. (۱)

در وضع فعلی گرچه قبر پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) و قبور دیگری در داخل مسجد قرار گرفته؛ ولی آن را به وسیله دیوارها و شبّاک از مسجد جدا کرده اند.

در کتاب عیون الاخبار الرضا از

بزنطی نقل شده است که می گوید: «سألت الرضا عن قبر فاطمه؛ من از امام علی بن موسی الرضا (علیه السلام) از محل قبر فاطمه (علیها السلام) سؤال کردم، فرمود: دُفِنَتْ فِي بَيْتِهَا فَلَمَّا زَادَتْ بَنُو أُمِّيَّةَ فِي الْمَسْجِدِ صَارَتْ فِي الْمَسْجِدِ». (۲)

بنابراین هر کس نزدیک قبر پیامبر (صلی الله علیه وآله) در روزه مقدسه بایستد و حضرت زهرا (علیها السلام) را زیارت کند این شاء الله فضیلت زیارت آن حضرت از نزدیک را به دست آورده است. در بقیع نیز به قصد رجا می توان آن حضرت را زیارت کرد.

۵. زمان شهادت بانوی اسلام

نه تنها در مکان دفن آن یادگار پیامبر گفتگوست، در تاریخ وفات آن حضرت نیز اختلاف است.

طبق روایت معروفی (۳) از امام صادق (علیه السلام) آن حضرت در سال یازدهم هجری با گذشت ۷۵ روز از رحلت پدر بزرگوارش دیده از جهان فرو بست: (إِنَّ فَاطِمَةَ عَلِيهَا السَّلَامُ) مَكَتَتْ بَعْدَ رَسُولِ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ) خَمْسَةَ وَ سَبْعِينَ يَوْمًا. با توجه به اینکه رحلت پیامبر اکرم در ۲۸ صفر واقع شده باید شهادت آن بانوی عزیز در یکی از سه روز

پاورقی

۱. من لا يحضره الفقيه، ج ۲، ص ۵۷۲.

۲. عيون اخبار الرضا، ج ۱، ص ۳۱۱ (مطابق نقل بحار الانوار، ج ۹۷، ص ۱۹۱).

۳. کافی، ج ۱، ص ۴۵۸، ح ۱؛ و بحار الانوار، ج ۴۳، ص ۲۱۵. مرحوم علامه مجلسی در شرحی که بعد از حدیث ۴۷ نگاشته، می نویسد: «فِي الْخَبَرِ الصَّحِيحِ أَنَّهَا عَاشَتْ بَعْدَ أَبِيهَا خَمْسَةَ وَ سَبْعِينَ يَوْمًا».

سیزدهم، چهاردهم و پانزدهم ماه جمادی الاولی واقع شده باشد (با در نظر گرفتن احتمال تمام یا ناقص بودن ماههای وسط).

در حدیث دیگری آمده است که آن بانوی گرامی در روز سه شنبه سوم جمادی الآخر سنه یازدهم هجرت چشم از جهان بر بست (۱) و این حدیث مطابق عقیده کسانی است که می گویند فاصله میان رحلت پیامبر و شهادت حضرت زهرا (علیها السلام) ۹۵ روز بود.

در ذیل این حدیث آمده است: «وَ كَانَ سَبَبُ فَوْتِهَا أَنَّ قُنْفُذَ مَوْلَى عُمَرَ لَكَزَّهَا بِنَعْلِ السَّيْفِ بِأَمْرِهِ فَأَسْقَطَتْ مُحْسِنًا وَ مَرِضَتْ مِنْ ذَلِكَ مَرَضًا شَدِيدًا؛ سبب وفات آن حضرت دین بود که قنفذ غلام عمر به دستور وی حضرت را به غلاف شمشیر مضروب ساخت و به دنبال آن محسنش را سقط کرد و بیماری شدید پیدا کرد (و سرانجام به شهادت رسید)» (۲)

مرحوم علامه مجلسی در زاد المعاد از این قول درباره زمان وفات آن حضرت به عنوان روایتی معتبر نقل کرده است. سپس اضافه می کند: شیخ طوسی و سید بن طاووس و دیگران نیز همین را پذیرفته اند و گرچه این روایت با روایت ۷۵ روز منافات دارد؛ ولی چون مشهور و روایتی معتبر، پشتوانه آن است، باید روز سوم جمادی الثانی به مراسم تعزیت آن حضرت قیام کرد. (۳)

در حدیث غیر مشهوری نیز فاصله وفات رسول خدا (صلی الله علیه و آله) تا شهادت حضرت زهرا (علیها السلام) ۴۰ روز ذکر شده است. (۴)

۱. بحار الانوار، ج ۴۳، ص ۱۷۰، ح ۱۱.

۲. همان مدرک.

۳. زاد المعاد، ص ۴۵۶.

۴. بحار الانوار، ج ۴۳، ص ۷.

صفحه ۵۶

صفحه ۵۷

خطبه ۲۰۳

فِي التَّزْهِيدِ مِنَ الدُّنْيَا وَالتَّرْغِيبِ فِي الْآخِرَةِ

از سخنان امام (علیه السلام) است

درباره زهد در دنیا و تشویق به آخرت. (۱)

خطبه در یک نگاه

در این خطبه کوتاه و پرمعنا امام (علیه السلام) به چند نکته اشاره می کند:

۱. دنیا گذرگاهی بیش نیست و جایگاه اصلی انسان سرای آخرت است و باید از این گذرگاه برای منزلگاه حقیقی بهره گیری کرد.

۲. انسان باید روح خود را از دنیا بیرون فرستد پیش از آنکه جسم او بیرون می رود.

پاورقی

۱. سند خطبه:

جمعی از بزرگان علما پیش و بعد از سید رضی، این خطبه را در کتابهای خود ذکر فرموده اند؛ از کسانی که قبل از سید رضی آن را نقل کرده مرحوم صدوق در امالی و عیون اخبار الرضا و مرحوم شیخ مفید در کتاب ارشاد است و از جمله کسانی که بعد از سید رضی آن را در کتب خود (بدون استناد به نهج البلاغه) آورده اند. مرحوم طبرسی در مشکاه الانوار و ورام بن ابی فراس در مجموعه ورام است. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳،

ص ۹۸)

صفحه ۵۸

۳. دنیا دار امتحان و صحنه آزمون است.

۴. هنگام خروج انسان از دنیا مردم به اموالی که از خود باقی گذاشته می نگرند و فرشتگان به اعمالی که از پیش فرستاده اند.

صفحه ۵۹

أَيُّهَا النَّاسُ، إِنَّمَا الدُّنْيَا دَارٌ مَجَازٌ، وَالْآخِرَةُ دَارٌ قَرَارٌ، فَخُذُوا مِنْ مَمَرِكُمْ لِمَقَرِّكُمْ، وَلَا تَهْتَكُوا أَسْتَارَكُمْ عِنْدَ مَنْ يَعْلَمُ أَسْرَارَكُمْ، وَأَخْرِجُوا مِنَ الدُّنْيَا قُلُوبَكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَخْرُجَ مِنْهَا أَبْدَانُكُمْ، فَفِيهَا اخْتَبِرْتُمْ، وَلِغَيْرِهَا خُلِقْتُمْ. إِنَّ الْمَرْءَ إِذَا هَلَكَ قَالَ النَّاسُ: مَا تَرَكَ؟ وَقَالَتِ الْمَلَائِكَةُ: مَا قَدَّمَ؟ لِلَّهِ آبَاؤُكُمْ! فَقَدِّمُوا بَعْضًا يَكُنْ لَكُمْ قَرْضًا، وَلَا تُخْلِفُوا كُلًّا فَيَكُونَ قَرْضًا عَلَيْكُمْ.

ترجمه

ای مردم! دنیا تنها سرای عبور

است و آخرت خانه جاودانه، حال که چنین است از این گذرگاه خود برای محل استقرار خویش (در آخرت)، توشه بگیرید و پرده های خویش را در پیش کسی که از اسرار آن آگاه است ندرید و قلوبتان را از دنیا خارج کنید پیش از آنکه بدنهایتان از آن خارج شود، چرا که شما در دنیا آزمایش می شوید و برای غیر آن، آفریده شده اید. هنگامی که انسان می میرد، مردم می گویند چه چیز باقی گذاشت؟ ولی فرشتگان می گویند چه چیز پیش از خود فرستاد؟ خدا پدرتان را رحمت کند بخشی از ثروت خود را از پیش بفرستید تا به عنوان قرض (نزد خدا) برای شما باقی بماند و همه را برای بعد از خود نگذارید که مسئولیت سنگینی بر دوش شما خواهد گذارد.

شرح و تفسیر: دنیا گذرگاه است

امام (علیه السلام) در آغاز این خطبه به مسئله مهمی درباره حقیقت دنیا و آخرت اشاره می کند که غفلت از آن خمیرمایه اکثر بدبختیهای انسان است، می فرماید: «ای

صفحه ۶۰

مردم، دنیا تنها سرای عبور و آخرت خانه جاودانه است، حال که چنین است از این گذرگاه خود برای محل استقرار خویش، توشه بگیرید؛ (أَيُّهَا النَّاسُ، إِنَّمَا الدُّنْيَا دَارٌ مَّجَازٌ (۱)، وَالْآخِرَةُ دَارُ قَرَارٍ، فَخُذُوا مِنْ مَمَرِّكُمْ لِمَقَرِّكُمْ).

بسیاری از مشکلات از اینجا ناشی می شود که انسان دنیا را سرای باقی می نگرد، از این رو به اندوختن مال و ثروت، از هر طریق و به هر قیمت می پردازد و در صرف آن برای مقاصد خیر بخل میورزد و بر این اساس مرتکب اعمال خلاف فراوانی می شود و توبه را به تأخیر می اندازد.

همین حقیقت با تعبیرهای مختلف در

روایات دیگر آمده است، گاه دنیا به عنوان یک پل: «الدنیا قنطره» (۲) و گاه به عنوان یک تجارتخانه: «مَتَجِرٌ أَوْلِيَاءِ اللَّهِ» (۳) و گاه به عنوان مزرعه «الدُّنْيَا مَزْرَعَةُ الْآخِرَةِ» (۴) قلمداد شده است که همگی حکایت از یک چیز می کند.

سپس به دنبال این سخن به نکته دیگری اشاره کرده، می فرماید: «پرده های خویش را نزد کسی که از اسرارشان آگاه است ندرید»؛ (وَلَا تَهْتَكُوا أَسْتَارَكُمْ عِنْدَ مَنْ يَعْلَمُ أَسْرَارَكُمْ).
 به اعتقاد بسیاری از شارحان، این جمله اشاره به عدم تجاهر به گناه است، زیرا گناه پنهانی، در واقع یک گناه است و گناه آشکار، به جهت پرده دری و آلوده ساختن محیط اجتماع چند گناه محسوب می شود؛ ولی بعضی از شارحان آن را اشاره به اعمال خیر دانسته اند که اگر در پنهانی انجام شود بهتر است، در حالی که تعبیر به هتک (وَلَا تَهْتَكُوا) تناسبی با این معنا ندارد.

پاورقی

۱. «مجاز» از ریشه «جواز» به معنای عبور گرفته شده و در اینجا به معنای گذرگاه است (هر چند معنای مصدری نیز دارد). مجاز در کلام را از آن رو مجاز گویند که متکلم از معنای حقیقی می گذرد و به معنای دیگری که مناسب آن است، دست می یابد.

۲. بحار الانوار، ج ۱۴، ص ۳۱۹.

۳. نهج البلاغه، کلمات قصار، ۱۳۱.

۴. این حدیث در عوالی اللئالی، ج ۱، ص ۲۶۷ از پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآله) نقل شده است.

صفحه ۶۱

به هر حال خداوند، ستار العیوب و غفار الذنوب است؛ تا بندگان پرده دری نکنند او عیوب و گناهان آنها را می پوشاند، چنان که در حدیثی از امیر مؤمنان علی (علیه السلام) می خوانیم: «ما مِنْ عَبْدٍ إِلَّا وَ

عَلَيْهِ أَرْبَعُونَ جَنَّةً حَتَّى يَعْمَلَ أَرْبَعِينَ كَبِيرَةً فَإِذَا عَمِلَ أَرْبَعِينَ كَبِيرَةً انْكَشَفَتْ عَنْهُ الْجَنَّةُ؛ هر بنده ای چهل پرده ساتر الهی بر اعمال او وجود دارد تا چهل گناه کبیره انجام دهد، در این حالت تمام آن پرده ها کنار می رود». سپس امام (علیه السلام) در ادامه این حدیث می فرماید: «در این موقع خداوند به فرشتگانش وحی می فرستد که بنده ام را با بال و پر خود بپوشانید و آنها چنین می کنند؛ ولی این بنده گنهگار به هر گناهی دست می زند فرشتگان عرضه می دارند: پروردگارا این بنده ات هیچ گناهی نیست مگر اینکه انجام داده و ما از اعمال او شرم داریم، به آنها وحی می شود که پر و بال خود را از او بردارند، در این هنگام نسبت به ما اهل بیت (علیهم السلام) دشمنی میورزد و در نتیجه پرده او در آسمان و زمین کنار می رود و آبروی او نزد همگان می ریزد». (۱)

ارتباط این جمله با جمله های قبل ممکن است از این نظر باشد که یکی از بدترین گناهان که سرای آخرت انسان را تیره و تار می کند، تجاهر به معصیت است.

آنگاه امام (علیه السلام) در تکمیل سخنان پیشین در مورد زهد در دنیا به نکته سومی اشاره کرده، می فرماید: «قلوبتان را از دنیا خارج کنید پیش از آنکه بدنهایتان از آن خارج شود»؛ (وَ أَخْرِجُوا مِنَ الدُّنْيَا قُلُوبَكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَخْرُجَ مِنْهَا أَبْدَانُكُمْ).

خارج ساختن قلوب، کنایه لطیفی از ترک تعلقات دنیوی و وابستگیها به زرق و برق دنیاست و تعبیر «مَنْ قَبْلَ أَنْ تَخْرُجَ...» هشدار است بر ناپایداری این جهان؛ یعنی به هوش باشید

به زودی بدنها به خاک سپرده می شود، بکوشید پیش از آن، دلها را از این جهان خارج سازید، چرا که حبّ دنیا سرچشمه همه گناهان است.

پاورقی

۱. کافی، ج ۲، ص ۲۷۹، ح ۹.

صفحه ۶۲

بدیهی است منظور از این سخن این نیست که مسلمانان از نیازهای زندگی بی بهره باشند و یا جوامع اسلامی از نظر پیشرفتهای اقتصادی از دیگران عقب بمانند و نیازمند به نان شوند؛ بلکه منظور وابستگی شدیدی است که انسان را وادار به هرگونه قانون شکنی می کند، لذا بعضی از شارحان نهج البلاغه این جمله را اشاره به ترک اموال حرام دانسته اند.

سپس در چهارمین نکته و در تکمیل آنچه گذشت می فرماید: «چرا که شما در دنیا آزمایش می شوید و برای غیر آن، آفریده شده اید»؛ (فَفِيهَا اخْتِبرْتُمْ، وَ لَغَيْرِهَا خُلِقْتُمْ).

این دو جمله کوتاه همه چیز را روشن می سازد و توجه به آن مسیر زندگی سعادت بخش انسانها را نشان می دهد، آری دنیا سرای امتحان است و جایگاه جاودانه انسان سرای آخرت است. قرآن مجید می گوید: «(أَحْسِبَ النَّاسُ أَنْ يَتْرُكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ * وَ لَقَدْ فَتَنَّا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ)؛ آیا مردم چنین پنداشته اند که چون

بگویند: ایمان آورده ایم، آنها به حال خود رها می شوند و آزمایش نخواهند شد، ما همه پیشینیان آنها را آزمایش کرده ایم» (۱)، بنابراین آزمایشهای الهی که وسیله تکامل و پرورش انسانهاست امری قطعی و اجتناب ناپذیر و به تعبیر دیگر از اهداف آفرینش انسان است که استثنایی در آن وجود ندارد و همه باید شب و روز، در خلوت و جلوت، جوانی و پیری

در انتظار این آزمونها باشند.

حضرت، در ادامه این سخن به نکته مهم دیگری اشاره می کند و می فرماید: «هنگامی که انسان می میرد، مردم می گویند چه چیز باقی گذاشت؟ ولی فرشتگان می گویند چه چیز پیش از خود فرستاد؟»؛ (إِنَّ الْمَرْءَ إِذَا هَلَكَ قَالَ النَّاسُ: مَا تَرَكَ؟ وَ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ: مَا قَدَّمَ؟).

پاورقی

۱. عنكبوت، آیه ۲-۳.

صفحه ۶۳

منظور از ناس در اینجا دنیاپرستانند که همیشه سؤالشان از مال و اموال و ثروت‌های افرادی است که می میرند، در حالی که رابطه آنان با آن اموال به کلی بریده شده و فقط فردای قیامت باید در مقابل طرق این درآمدها پاسخگو باشند و جالب اینکه نقطه مقابل آنها را فرشتگان الهی قرار داده است که تمام توجه آنها به مسائل معنوی و الهی است.

سرانجام در آخرین نکته می فرماید: «خدا پدرتان را رحمت کند بخشی از ثروت خود را از پیش بفرستید تا به عنوان قرض (نزد خدا) برای شما باقی بماند و همه را برای بعد از خود نگذارید که مسئولیت سنگینی بر دوش شما خواهد گذارد»؛ (لِلَّهِ آبَاؤُكُمْ! فَقَدَّمُوا بَعْضًا يَكُنْ لَكُمْ قَرْضًا، وَلَا تُخْلِفُوا كَلًّا فَيَكُونَ فَرَضًا عَلَيْكُمْ).

جمله «لِلَّهِ آبَاؤُكُمْ!» معمولاً در مقام تعجب توأم با احترام ذکر می شود و معادل آن در فارسی «درود بر پدرانتان» یا «رحمت خدا بر پدرانتان» است (۱) و منظور از جمله «فَقَدَّمُوا بَعْضًا...» این است که انسان تا زنده است با دست خود بخشی از اموال خویش را در راه خدا به محرومین یا برای کارهای خیر پردازد که به مقتضای «وَمَا عِنْدَ اللَّهِ بَاقٍ»؛ آنچه نزد خداست باقی می ماند» (۲) و «مَنْ ذَا الَّذِي

يُقْرِضُ اللَّهُ قَرْضًا حَسَنًا»؛ کیست که به خدا قرض حسن دهد» (۳) نزد خداوند برای یوم المعاد ذخیره می شود و تعبیر به «بعض» برای این است که انسان نباید وارثان خود را که غالباً نیازمند هستند محروم کند، زیرا این کار دور از انصاف است و در روایات اسلامی از کسانی که همه اموال خود را در حیات خود انفاق می کنند و برای ورثه چیزی نمی گذارند، نکوهش شده است. رسول خدا (صلی الله علیه وآله)

پاورقی

۱. ظاهر این جمله به صورت مبتدا و خبر است با این مفهوم که پدران شما از آن خدا هستند و لازمه آن، این است که درود و رحمت بر آنها باد.

۲. نحل، آیه ۹۶.

۳. بقره، آیه ۲۴۵.

درباره یکی از انصار که به هنگام مرگ همه اموال خود را در راه خدا انفاق کرده بود و چیزی برای فرزندانش نگذاشته بود، فرمود: «لَوْ أَعْلَمْتُمُونِي أَمْرَهُ مَا تَرَكْتُكُمْ تَدْفِنُونَهُ مَعَ الْمُسْلِمِينَ يَتْرُكُ صَبِيَّتَهُ صِغَارًا يَتَكَفَّفُونَ النَّاسَ؛ اگر قبلاً به من گفته بودید اجازه نمی دادم او را در قبرستان مسلمانان دفن کنید، زیرا فرزندان صغیری به یادگار گذاشته که دست نیاز به سوی مردم دراز کنند» (۱). البته این نهی در مورد کسانی است که ورثه نیازمندی دارند.

از سوی دیگر شدیداً نکوهش شده که انسان چیزی از اموال خود را در راه خدا انفاق نکند و تمام آن را برای ورثه بگذارد. امام صادق (علیه السلام) در تفسیر آیه «كَذَلِكَ يُرِيهِمُ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ حَسَرَاتٍ عَلَيْهِمْ»؛ این گونه خداوند اعمال آنها را به آنان نشان می دهد که مایه حسرت او هستند» (۲) فرمود: «هُوَ الرَّجُلُ يَدْعُ مَالَهُ لَا يَنْفِقُهُ فِي طَاعَةِ اللَّهِ

بُخْلًا ثُمَّ يَمُوتُ فَيَدَعُهُ لِمَنْ يَعْمَلُ فِيهِ بِطَاعَةِ اللَّهِ أَوْ فِي مَعْصِيَةِ اللَّهِ فَإِنْ عَمِلَ بِهِ فِي طَاعَةِ اللَّهِ رَأَهُ فِي مِيزَانٍ غَيْرِهِ فَرَأَهُ حَسْرَةً وَقَدْ كَانَ أَلْمَالُ لَهُ وَإِنْ كَانَ عَمِلَ بِهِ فِي مَعْصِيَةِ اللَّهِ قَوَّاهُ بِذَلِكَ أَلْمَالِ حَتَّى عَمِلَ بِهِ فِي مَعْصِيَةِ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ؛ این آیه اشاره به کسی است که

اموالی دارد که از روی بخل، چیزی از آن را در راه خدا انفاق نمی کند. سپس می میرد و آن را برای کسی باقی می گذارد که با آن، اطاعت یا معصیت پروردگار را انجام می دهد. هرگاه با آن مال، اطاعت خدا کند، صاحب اصلی مال، نتیجه آن را در ترازوی عمل بازماندگان می بیند در حالی که آن مال، متعلق به او بوده و اگر با آن معصیت خدا کند در واقع، کمک به معصیت کرده و او را تقویت نموده تا نافرمانی خدا کند» (۳).

جمله «فَرَضاً عَلَیْكُمْ» اشاره به این است که اگر تمام اموال خود را برای وارثان بگذارید روز قیامت حسابش بر شماست و منافعش در دنیا برای دیگران.

پاورقی

۱. کافی، ج ۵، ص ۶۷، ح ۱.

۲. بقره، آیه ۱۶۷.

۳. کافی، ج ۴، ص ۴۲.

صفحه ۶۵

در ضمن توجه به این نکته لطیف ادبی بجاست که امام (علیه السلام) در این دو جمله از چهار چیز که در مقابل هم قرار گرفته اند، استفاده کرده است. «قدموا» در مقابل «لاتخلفوا» و «بعض» در برابر «کلّ» و «قرض» در مقابل «فرض» و «لکم» در مقابل «علیکم» که خود از نشانه های فصاحت و بلاغت کلام امام (علیه السلام) است.

نکته

هر صبح و شام این جمله ها را بخوانید

سزاوار

است هر انسانی جمله های بیدار کننده و تکان دهنده بالا را همه روز صبحگاهان تلاوت کند، زیرا طبیعت دنیا سرگرم کننده و غفلت زاست؛ غفلتی که غالباً به گناه منجر می شود؛ گناهایی که انسان را از خدا دور می سازد.

در عبارات بالا هم موقعیت دنیا و آخرت روشن شده و هم دستوراتی درباره آمادگی برای این سفر سرنوشت ساز صادر گردیده است.

بی شک مفهوم سخنان امام این نیست که انسانها دست از تلاش و کوشش برای زندگی مادی بردارند، زیرا این امر سبب فقر و نیازمندی است، همان فقری که منشأ انواع گناهان و سبب وابستگی به بیگانگان از اسلام است همان وابستگی که عزت و شوکت اسلام و مسلمین را در هم می شکند؛ بلکه منظور این است که دید خود را نسبت به دنیا تغییر دهند؛ از همه مواهب بهره گیرند؛ ولی در مسیر سعادت برای سرای جاویدان از اموال خود برای نجات نیازمندان استفاده کنند و بر زخم های جانکاه دردمندان مرهم نهند. از ثروت اندوزی و ذخیره کردن اموال پرهیزند و تا زنده هستند بخش مهمی از اموال خویش را در راه خیر صرف کنند و ذخیره یوم المعاد خویش سازند.

صفحه ۶۶

صفحه ۶۷

خطبه ۲۰۴

كَانَ كَثِيرًا مَا يُنَادِي بِهٖ اَصْحَابَهٗ

از سخنان امام (علیه السلام) است

که همواره اصحاب خویش را با آن مخاطب می ساخت. (۱)

خطبه در یک نگاه

از عنوانی که مرحوم سید رضی به خطبه داده استفاده می شود که امام (علیه السلام) کراراً اصحاب خود را مخاطب ساخته و این سخن را تکرار می فرمود. نیز از روایتی که در مصادر نهج البلاغه آمده استفاده می شود که آن حضرت بعد از نماز عشا سه بار مردم را صدا می زد تا همه بشنوند و این سخن را به گوش آنها می رساند.

پاورقی

۱. سند خطبه:

گروهی از بزرگان چه از کسانی که قبل از مرحوم سید رضی می زیستند و چه کسانی که بعد از او در عرصه علوم اسلامی گام نهادند این خطبه را در کتابهای خود نقل کرده اند؛ از جمله مرحوم صدوق در کتاب امالی، در مجلس هفتاد و پنج، آن را به طور مستند آورده است. همچنین شیخ مفید در کتاب مجالس مسنداً از امام باقر (علیه السلام) و در کتاب ارشاد با اضافاتی آورده است؛ بعد از مرحوم سید رضی، مرحوم طبرسی در مشکات آن را ذکر کرده و با توجه به تفاوتی که با نقل سید رضی دارد، معلوم می شود که از طرق دیگری نقل شده است. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۹۹)

صفحه ۶۸

این خطبه در واقع هشدار است به همه انسانها که زندگی دنیا کوتاه است و منازل و حشتناکی از قبر، برزخ و قیامت در پیش رو است که باید آماده آن شوند. هشدار است به قطع وابستگیهای بی حد و حساب به دنیا و اینکه عمر دنیا کوتاه است و پایان عمر نزدیک؛ هشدار است برای فراهم کردن

زاد و توشه تقوا جهت سفر طولانی و خطرناکی که در پیش است.

تَجَهَّزُوا، رَحِمَكُمُ اللَّهُ، فَقَدْ نُودِيَ فِيكُمْ بِالرَّحِيلِ، وَأَقْلُوا الْعُرْجَةَ عَلَى الدُّنْيَا، وَأَنْقَلِبُوا بِصَالِحِ مَا بَحَضَرْتِكُمْ مِنَ الزَّادِ، فَإِنَّ أَمَامَكُمْ عَقَبَهُ كَوْوَدًا، وَمَنَازِلَ مَخُوفَهُ مَهُولَهُ، لِأَبَدٍ مِنَ الْوُرُودِ عَلَيْهَا، وَالْوُقُوفِ عِنْدَهَا. وَاعْلَمُوا أَنَّ مَلَا حِظَ الْمَنِيِّ نَحْوَكُمْ دَانِيَهُ، وَكَانَكُمْ بِمَخَالِبِهَا وَقَدْ نَشِبَتْ فِيكُمْ، وَقَدْ دَهَمَّتْكُمْ فِيهَا مُفْطَعَاتُ الْأُمُورِ، وَمَعْضَلَاتُ الْأَمْحَدُورِ. فَقَطِّعُوا عِلَاقَةَ الدُّنْيَا وَاسْتَظْهِرُوا بِرِزَادِ التَّقْوَى.

ترجمه

خداوند شما را رحمت کند، آماده کوچ (از این جهان) شوید، چرا که ندای رحیل در میان شما داده شده است، علاقه و تکیه خود را بر دنیا کم کنید و با تهیه زاد و توشه از اعمال صالحی که در قدرت دارید (به سوی آخرت) باز گردید، زیرا گردنه ای سخت و منزلگاههای مخوف و هولناکی در پیش دارید که باید در آنها وارد شوید و نزد هر یک توقف کنید (و پاسخگوی اعمال خود باشید). بدانید فاصله نگاههای مرگ به شما کوتاه و نزدیک است. گویی در چنگال مرگ گرفتارید، در حالی که پنجه هایش را در جان شما فرو برده، و حوادث هولناک و مشکلات شدید شما را غافلگیر ساخته، حال که چنین است وابستگیهای دنیا را به خود قطع کنید (از دنیاپرستان فاصله بگیرید) و بر توشه تقوا تکیه کنید.

شرح و تفسیر: از دنیاپرستان فاصله بگیرید

این خطبه شبیه خطبه گذشته و در حال و هوای آن است و هشدار اکیدی

است به دنیاپرستان که موقعیت خود را در دنیا فراموش نکنند و روزهایی را که در پیش دارند به خاطر بیاورند و آماده آن شوند.

نخست می فرماید: «خداوند شما را

رحمت کند، آماده کوچ (از این جهان) شوید، چرا که ندای رحیل در میان شما داده شده است و علاقه و تکیه خود را بر دنیا کم کنید؛ (تَجَهَّزُوا، رَحِمَكُمُ اللَّهُ، فَقَدْ نُودِيَ فِیْكُمْ بِالرَّحِيلِ، وَ أَقْلُوا الْعُرْجَةَ عَلَى الدُّنْيَا).

امام (علیه السلام) در این سخن، جامعه بشری را به کاروانی تشبیه کرده که مقصد مهمی در پیش دارد و او به عنوان رهبر کاروان به همه کاروانیان فریاد می زند که برخیزید و آماده حرکت شوید.

«رحیل» به معنای کوچ کردن است و در اینکه مراد از آن حرکت به سوی آخرت است یا سیر و سلوک الی الله، هر دو تفسیر در کلام شارحان آمده است و مانعی ندارد که توده مردم مخاطب به آمادگی برای حرکت به سوی قیامت باشند و خواص برای سیر و سلوک الی الله.

در بعضی از روایات به جای مجهز شدن برای سفر آخرت، تعبیر به «استعداد للموت» آمده است. شخصی از امیر مؤمنان (علیه السلام) پرسید: «مَا الْأَسْتِعَادُ لِلْمَوْتِ؟»؛ آماده شدن برای مرگ و سفر آخرت چگونه است؟ فرمود: أَدَاءُ الْفَرَائِضِ وَ اجْتِنَابُ الْمَحَارِمِ وَ الْأَشْتِمَالُ عَلَى الْمَكَارِمِ ثُمَّ لَا يُبَالِي أَوْقَعَ عَلَى الْمَوْتِ أَمْ وَقَعَ الْمَوْتُ عَلَيْهِ؛ انجام واجبات و پرهیز از محرمات و دارا بودن فضایل اخلاقی است. سپس تفاوتی نمی کند او به سراغ مرگ برود (مانند استقبال از شهادت در میدان جهاد) و یا مرگ به سراغ او آید». (۱)

در اینکه ندا دهنده چه کسی و یا چه چیزی است، احتمالات متعددی داده شده نخست اینکه فرشته ای از فرشتگان خدا باشد آن گونه که در یکی از کلمات

پاورقی

۱. بحار الانوار، ج ۷۴، ص ۳۸۲، ح ۷.

صفحه ۷۱

قصار نهج البلاغه (۱) آمده

است و بعضی از شعرا آن را به شعر درآورده اند:

لَهُ مَلَكٌ يُنَادِي كُلَّ يَوْمٍ *** لِدُؤَا لِّلْمَوْتِ وَأَبْنُوا لِّلْخَرَابِ

خداوند فرشته ای دارد که هر روز ندا می دهد برای مردن بزیاید و برای ویرانی بسازید.

یا اینکه ندا دهنده حوادث و آفاتی است که همچون طوفان همه روزه صحنه زندگی انسانها را در می نوردد و یا اشاره به آثار پیری است که به صورت پژمرده شدن چهره، سفید شدن موها و خمیدگی قامت ظاهر می شود و به زبان حال ندای رحیل را سر می دهد.

اگر رحیل را به معنای سیر و سلوک الی الله و تهذیب نفوس بدانیم، ندا دهنده خداوند در قرآن مجید و معصومان در روایات اسلامی هستند که ندای مرگ و مسافرت از دنیا در این کلمات به گوش می خورد.

تعبیر به «عرجه» با توجه به اینکه به معنای اقامت است مفهومی این است که علاقه به اقامت در دنیا را کم کند و همچون دنیاپرستان دنیا را عملاً جاودان نپندارد.

سپس به دنبال این سخن برنامه آمادگی برای سفر آخرت را به این صورت بیان می فرماید: «با تهیه زاد و توشه از اعمال صالحی که در قدرت دارید (به سوی آخرت) باز گردید»؛ (وَ انْقَلِبُوا بِصَالِحٍ مَّا بِحَضْرَتِكُمْ) (۲) مِنْ الزَّادِ).

تعبیر به «انْقَلِبُوا» تعبیر لطیفی است که اشاره به تحولی درونی دارد؛ یعنی توجه خود را از دنیاپرستی به تهیه زاد و توشه آخرت باز گردانید.

تعبیر «بِحَضْرَتِكُمْ» اشاره به توانایی ها و فرصتهاست که انسانها در اختیار دارند.

پاورقی

۱. نهج البلاغه، کلمات قصار ۱۳۲.

۲. «حضرت» به معنای «حضور» است و در جمله بالا اشاره به فرصتهایی است که در

پیش روی انسان

وجود دارد. استعمال این واژه درباره بزرگان برای این است که نمی خواهند خود آنها را خطاب کنند، بلکه محضرشان را مورد توجه قرار می دهند.

صفحه ۷۲

آنگاه امام (علیه السلام) به ذکر دلیلی برای لزوم تحصیل زاد و توشه جهت سفر آخرت، پرداخته می فرماید: «زیرا گردنه سخت و منزلگاههای مخوف و هولناکی در پیش دارید که باید در آنها وارد شوید و نزد هر یک توقف کنید (و پاسخگوی اعمال خود باشید)»؛ (فَإِنَّ أَمَامَكُمْ عَقَبَهُ كَوْوَدًا) (۱)، وَ مَنَازِلَ مَخُوفَةً مَهُولَةً (۲)، لَا بُدَّ مِنَ الْوُرُودِ عَلَيْهَا، وَ الْوُقُوفِ عِنْدَهَا).

این گردنه سخت و منزلگاههای خوفناک، اشاره به مرگ و منزلگاههای آخرت است، زیرا در روایتی امام صادق (علیه السلام) می فرماید: «در قیامت پنجاه موقف است و هر موقفی به اندازه هزار سال از سال های دنیا به طول می انجامد؛ إِنَّ فِي الْقِيَامَةِ خَمْسِينَ مَوْقِفًا كُلُّ مَوْقِفٍ كَأَلْفِ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ» (۳) شبیه همین معنا به صورت مشروح تری از امیرمؤمنان علی (علیه السلام) نقل شده است (۴) و احتمالاً در هر موقفی از این مواقف یکی از اعمال واجبه مانند نماز و روزه و امر به معروف و نهی از منکر و یا گناهان کبیره مورد سؤال قرار می گیرد که صاحبان آنها باید در شرایط سخت و هول انگیزی پاسخگو باشند. اگر از آنها به سلامت بگذرند راهی کانون رحمت خدا، بهشت برین می شوند و گرنه گرفتار خواهند شد.

به تعبیر دیگر، همان گونه که مرحوم شیخ مفید فرموده است: منظور از این عقبات (گردنه ها) اعمال واجب است که هر کدام تشبیه به گردنه ای شده است و همان گونه که عبور از گردنه ها سخت و طاقت فرساست، جواب گویی از این اعمال نیز دشوار است.

قرآن مجید در سوره «بلد» می فرماید: «(فَلَا اقْتَحَمَ الْعَقَبَةَ * وَمَا أَدْرَاكَ مَا الْعَقَبَةُ * فَكُّ رَقَبَةٍ * أَوْ إِطْعَامٌ فِي يَوْمٍ ذِي مَسْغَبَةٍ * يَتِيمًا ذَا مَقْرَبَةٍ * أَوْ مِسْكِينًا ذَا

پاورقی

۱. «کثود» از ریشه «کأد» به معنای شدت و صعوبت گرفته شده و عقبه «کثود»، گردنه سخت و صعب العبور است.

۲. «مهوله» از ریشه «هول» به معنای ترس است و «مهول» اسم مفعول؛ یعنی خوفناک.

۳. بحار الانوار، ج ۷، ص ۱۲۶، ح ۳.

۴. همان مدرک، ص ۱۱۱، ح ۴۲.

صفحه ۷۳

مترَبّه؛ ولی او از آن گردنه مهم نگذشت و تو چه می دانی آن گردنه چیست؟ آزاد کردن برده ای است، یا غذا دادن در روز گرسنگی به یتیمی از خویشاوندان یا مستمندی خاک نشین». (۱)

البته دنیا و آخرت از این نظر تفاوتی نمی کند که منظور از عقبات چه باشد؟ به ویژه که درباره عرصه قیامت آمده است: «(وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْجِبَالِ فَقُلْ يَنْسِفُهَا رَبِّي نَسْفًا * فَيَذَرُهَا قَاعًا صَفْصَفًا * لَا تَرَى فِيهَا عِوَجًا وَلَا أَمْتًا)؛ از تو درباره کوهها سؤال می کنند بگو پروردگرم آنها را (در قیامت متلاشی کرده) بر باد می دهد. سپس زمین را صاف و هموار می سازد، به گونه ای که در آن هیچ پستی و بلندی نمی بینی». (۲)

بنابراین، اعتراض مرحوم علامه مجلسی بر شیخ مفید که نباید الفاظ را از معانی اصلی به معانی مجازی برد، به نظر وارد نمی رسد، زیرا این ایراد هنگامی وارد است که قرائتی در کار نباشد و با وجود قرینه مشکلی ندارد. (۳)

در مورد وحشت قیامت همین بس که قرآن مجید می گوید: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ

اتَّقُوا رَبَّكُمْ إِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَيْءٌ عَظِيمٌ * يَوْمَ تَرَوْنَهَا تَذْهَلُ كُلُّ مُرْضِعَةٍ عَمَّا أَرْضَعَتْ وَتَضَعُ كُلُّ ذَاتِ حَمَلٍ حَمْلَهَا وَتَرَى النَّاسَ سُكَارَى وَمَا هُمْ بِسُكَارَى وَلَكِنَّ عَذَابَ اللَّهِ شَدِيدٌ)؛ ای مردم از عذاب پروردگارتان بترسید که زلزله رستاخیز امر عظیمی است. روزی که آن را می بینید (آن چنان وحشت سراپای همه را فرا می گیرد که) هر مادر

شیردهی کودک شیرخوارش را فراموش می کند و هر بارداری جنین خود را بر زمین می نهد و مردم را مست می بینی در حالی که مست نیستند؛ ولی عذاب خدا شدید است». (۴)

سپس امام (علیه السلام) به شرح بیشتری در این زمینه پرداخته و به همگان هشدار

پاورقی

۱. بلد، آیات ۱۱-۱۶.

۲. طه، آیات ۱۰۵-۱۰۷.

۳. برای آگاهی از کلام مرحوم شیخ مفید و علامه مجلسی به کتاب بحار الانوار، ج ۷، ص ۱۲۹ مراجعه فرمایید.

۴. حج، آیه ۱ و ۲.

صفحه ۷۴

می دهد که: «بدانید فاصله نگاههای مرگ به شما کوتاه و نزدیک است. گویی در چنگال مرگ گرفتارید، در حالی که پنجه هایش را در جان شما فرو برده، و حوادث هولناک و مشکلات شدید شما را غافلگیر ساخته است»؛ (وَاعْلَمُوا أَنَّ مَلاَحِظَ (۱) الْمَنِيَّةِ (۲) نَحْوَكُمْ دَانِيَةً (۳)، وَكَأَنَّكُمْ بِمَخَالِبِهَا (۴) وَقَدْ نَشِبَتْ (۵) فِيكُمْ، وَقَدْ دَهَمَّتْكُمْ (۶) فِيهَا مُفْطَعَاتُ (۷) الْأَلْمُورِ، وَمُعْضَلَاتُ (۸) الْمَحْدُورِ).

این سخن، اشاره به این است که میان انسان و مرگ در هیچ سن و سالی فاصله ای وجود ندارد. هر لحظه ممکن است حادثه ناگهانی روی دهد و هر زمان ممکن است

بیماری خطرناکی به سراغ انسان بیاید و یا دشمنی او را به طور ناگهانی از پای درآورد.
گلوگیر شدن یک لقمه

ممکن است به زندگی انسان پایان دهد و گرفتگی رگهای قلب یا مغز با چند لخته بسیار کوچک خون، وی را در کام مرگ فرو برد و یا با ضربه ای ناگهانی، نخاع انسان قطع شود و برای همیشه زمین گیر گردد.

حضرت در پایان، در یک نتیجه گیری روشن و گویا می فرماید: «حال که چنین است و ابستگیهای دنیا را به خود قطع کنید (از دنیاپرستان فاصله بگیرید) و بر توشه تقوا تکیه کنید»؛ (فَقَطُّعُوا عِلَاقَ الدُّنْيَا وَاسْتَظْهِرُوا (۹) بِرَادِ التَّقْوَى).

پاورقی

۱. «ملاحظ» جمع «ملحظ» مصدر میمی، به معنای نگاه کردن یا با گوشه چشم نگاه کردن است.

۲. «منیه» از ریشه «منی» بر وزن «سعی» به معنای تقدیر گرفته شده و از آنجا که مرگ در سرنوشت انسان مقدر است، این واژه به مرگ اطلاق می شود.

۳. «دانیه» به معنای نزدیک از ریشه «دنو» بر وزن «علو».

۴. «مخالب» جمع «مخلب» ناخن و چنگال حیوانات یا پرندگان است.

۵. «نشت» از ریشه «نشب» بر وزن «غصب» به معنای فرو رفتن است.

۶. «دهمت» از ریشه «دهم» به معنای غافلگیر ساختن است.

۷. «مفطعات» جمع «مفطعه» به معنای حادثه ای است که بیش از حد شدید باشد.

۸. «معضلات» جمع «معضله»؛ یعنی چیزی که فوق العاده انسان را در تنگنا قرار دهد. به جاده تنگ نیز معضله گویند.

۹. «استظهِروا» از ریشه «استظهار» به معنای کمک گرفتن از شخص یا چیزی است و ریشه اصلی آن «ظهر» به معنای پشت است. واژه پشتیبانی به معنای تقویت می آید.

صفحه ۷۵

منظور از قطع علائق دنیا وابستگی شدید به مال و مقام و همسر و فرزند است؛ آن گونه وابستگی که انسان را از خدا غافل

می کند و ارتکاب گناه را برای رسیدن به دنیا آسان می سازد و زرق و برقهها را در نظر جلوه می دهد.

تعبیر به «استظهار به زاد تقوا» اشاره به این است که در این سفر پر خوف و خطر آخرت انسان نیاز به تکیه گاهی دارد که پیمودن این راه را برای او آسان می سازد، تکیه گاهی بهتر از زاد و توشه تقوا نیست.

مرحوم سید رضی به اینجا که می رسد، می گوید: «بخشی از این کلام با تفاوتیایی پیش از این گذشت»؛ (وَقَدْ مَضَى شَيْءٌ مِنْ هَذَا الْكَلَامِ فِيمَا تَقَدَّمَ بِخِلَافِ هَذِهِ الرَّوَايَةِ).

ظاهراً منظور او خطبه ۸۵ است که در چند جمله با گفتار بالا مشترک است.

صفحه ۷۶

صفحه ۷۷

خطبه ۲۰۵

كَلِمَ بِهِ طَلْحَهُ وَالزُّبَيْرُ بَعْدَ بَيْعَتِهِ بِالْخِلَافَةِ وَقَدْ عَتَبَا عَلَيْهِ مِنْ تَرْكِ مَشُورَتَيْهِمَا، وَالِاسْتِعَانَهُ فِي الْأُمُورِ بِهِمَا

از سخنان امام (علیه السلام) است

هنگامی که طلحه و زبیر بعد از بیعت با امام به او اعتراض کردند که چرا در کارها با آنها مشورت نکرده و از آنها کمک نگرفته است (امام این سخن را در پاسخ آنها بیان فرمود). (۱)

خطبه در یک نگاه

اشاره

همان گونه که در عنوان خطبه آمد، این سخن پاسخی است به پاره ای از ایرادهای طلحه و زبیر که انتظار داشتند امام (علیه السلام) در حکومت سهم عظیمی برای

پاورقی

۱. سند خطبه:

در کتاب مصادر نهج البلاغه، تنها منبعی را که برای این خطبه قبل از سید رضی ذکر کرده، کتاب نقض العثمانيه نوشته ابو جعفر اسکافی (م ۲۴۰) است و از سخن او بر می آید که این کتاب را خودش مشاهده نکرده؛ بلکه از گفتار ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه، ج ۷، ص ۳۶-۴۱ استفاده کرده است. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۰۲) مرحوم علامه مجلسی نیز آن را در بحار الانوار، ج ۳۲، ص ۲۱ از شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید نقل کرده است.

آنها قائل شود و در همه امور با آنها مشورت نماید. امام (علیه السلام) نکاتی را به آنها یادآور شد؛ نکاتی که مسیر حکومت امام را روشن می ساخت و به انتظارات نابجای آنها پایان می داد:

نخست اینکه آنها را بر این امر سرزنش می کند که چرا به جهت امور ظاهراً مختصری خشمگین شده اید و خوبیهای فراوانی را به فراموشی سپرده اید.

در بخش دیگری از این بیان به آنها یادآور می شود که مشکلی در امر حکومت پیدا نشده تا با آنها مشورت کند؛ بلکه بر اساس کتاب خدا و سنت رسول الله (صلی الله علیه و آله)،

امر حکومت را سامان می بخشد و البته اگر مطلبی که نیاز به مشورت داشته باشد پیش آید هیچ گاه از مشورت خودداری نخواهد کرد.

در بخش سوم این خطبه به این ایراد که چرا در تقسیم بیت المال مساوات میان مسلمانان را رعایت کرده، پاسخ می دهد که این همان سنت رسول خداست.

سرانجام در آخرین قسمت این خطبه به دعای پر معنایی می پردازد و برای کسانی که هر گاه حق را ببینند یاری می کنند و با ظلم به مبارزه بر می خیزند رحمت الهی را تقاضا می کند.

صفحه ۷۹

بخش اول

لَقَدْ نَقَمْتُمْآ يَسِيرًا، وَ اَرْجَأْتُمْآ كَثِيرًا

لَقَدْ نَقَمْتُمَا يَسِيرًا، وَ أَرْجَأْتُمَا كَثِيرًا. أَلَا تُخْبِرَانِي، أَيُّ شَيْءٍ كَانَ لَكُمَا فِيهِ حَقٌّ دَفَعْتُمَا عَنْهُ؟ أَمْ أَيُّ قِسْمٍ اسْتَأْثَرْتُمْ عَلَيْكُمَا بِهِ؟ أَمْ أَيُّ حَقٍّ رَفَعْتُمْ إِلَيَّ أَحَدٌ مِنَ الْمُسْلِمِينَ ضَعْفَتْ عَنْهُ، أَمْ جَهْلْتُهُ، أَمْ أَخْطَأْتُ بَابَهُ!

وَاللَّهِ مَا كَانَتْ لِي فِي الْخِلَافَةِ رَغْبَةٌ، وَلَا فِي الْوِلَايَةِ إِرْبَةٌ، وَلَكِنَّكُمْ دَعَوْتُمُونِي إِلَيْهَا، وَ حَمَلْتُمُونِي عَلَيْهَا، فَلَمَّا أَفْضَتْ إِلَيَّ نَظَرْتُ إِلَى كِتَابِ اللَّهِ وَ مَا وَضَعَ لَنَا، وَ أَمَرْنَا بِالْحُكْمِ بِهِ فَاتَّبَعْتُهُ، وَ مَا اسْتَنَّ النَّبِيُّ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ)، فَافْتَدَيْتُهُ، فَلَمْ أَحْتَجْ فِي ذَلِكَ إِلَيَّ رَأْيِكُمَا، وَ لَا رَأْيَ غَيْرِكُمَا، وَ لَا وَقَعَ حُكْمٌ جَهْلْتُهُ؛ فَاسْتَشِيرْ كُفَمَا وَ إِخْوَانِي مِنَ الْمُسْلِمِينَ؛ وَ لَوْ كَانَ ذَلِكَ لَمْ أَرْغَبْ عَنْكُمَا، وَ لَا عَنْ غَيْرِكُمَا.

ترجمه

شما (طلحه و زبیر) برای امور ناچیزی خشم گرفتید؛ ولی وظایف مهمی را که داشتید به تأخیر انداختید. به من بگویید: چه حقی داشته اید که شما را از آن باز داشته ام یا کدام سهم متعلق به شما بوده که آن را متصرف شده ام یا کدام شکایت و حقی را یکی از مسلمانان پیش

من آورده و من نسبت به آن ضعف نشان داده یا از حکم آن بی خبر بوده و یا راه حل آن را به خطا پیموده ام. به خدا سوگند! من به خلافت (ظاهری) رغبتی نداشتم و نسبت به زمامداری شما علاقه ای نشان ندادم. این شما بودید که مرا به آن دعوت کردید و به اصرار مرا به آن واداشتید و آنگاه که حکومت به من رسید به کتاب خدا و دستوراتی که برای ما قرار داده و فرمان به اجرای آن صادر کرده، نظر افکندم و از آن پیروی نمودم و نیز به سنت و

روش پیغمبر (صلی الله علیه و آله) توجّه نموده و به آن اقتدا کردم (به یقین) در این امر (عمل به کتاب و سنت) نیازی به رأی شما و رأی دیگران نداشتم (چون حکم خدا و رسول الله صراحت داشت) و مسئله ای پیش نیامده که آن را ندانم تا با شما و برادران مسلمانم به مشورت بنشینم به یقین اگر چنین چیزی پیش می آمد (یا بیاید) از مشورت با شما و دیگران روی گردان نبودم (و نخواهم بود).

شرح و تفسیر: بهانه جویی طلحه و زبیر

هنگامی که مشکلات مسلمانان در حکومت عثمان بالا گرفت و مردم بر او شوریدند که چرا مقامهای حسّاس حکومت اسلامی و بیت المال را در میان بستگان و خویشاوندان خود تقسیم کرده و توده های مردم نیازمند را نادیده گرفته است؛ گروهی از صحابه معروف نیز به حمایت از شورشیان برخاستند که در صف مقدّم طلحه و زبیر بودند، همانها که اصرار داشتند امام حکومت را بپذیرد. آنها از نخستین بیعت کنندگان با امام بودند؛ ولی این گونه افراد همانند

همه کسانی که سیاسی فکر می کنند؛ نه الهی و رحمانی، همواره انتظار دارند سهم مهمّی در حکومت داشته باشند؛ گاه آن را صریحاً بر زبان می آورند و گاه متوسّل به بهانه های واهی می شوند تا هدف خود را به طور کنایی بیان کرده باشند.

طلحه و زبیر نیز چنین انتظاری را از امام داشتند؛ طلحه می خواست حکومت بصره به او واگذار شود و به زبیر حکومت کوفه و بعضی گفته اند: طلحه انتظار حکومت یمن را داشت و زبیر انتظار حکومت عراق را؛ ولی از آنجا که این گونه رشوه های سیاسی علاوه بر اینکه مخالف روح عدالتخواهی اسلامی است، گاه منجر به تجزیه حکومت می شود و از همه اینها گذشته مخالف چیزی است که مردم به سبب آن بر عثمان شوریدند، امام به این پیشنهادها تن در نداد.

هنگامی که طلحه و زبیر از رسیدن به مقصود خود مأیوس شدند نخست زبان به انتقاد و خرده گیری بر امام گشودند. سپس آتش جنگ جمل را بر افروختند؛ آتشی که هر دو در کام آن سوختند. می فرماید: «شما (طلحه و زبیر) برای امور ناچیزی خشم گرفتید؛ ولی وظایف مهمی را که داشتید به تأخیر انداختید»؛ (لَقَدْ نَقَمْتُمَا (۱) یَسِيراً، وَ أَرْجَأْتُمَا (۲) کَثِيراً).

منظور از ناچیز، ترک مشورت با آنهاست و منظور از امور مهم و فراوان مصالح مسلمان است، زیرا طلحه و زبیر برای رسیدن به اهداف خود به بهانه های واهی متوسل شدند و مصالح مسلمین را که از وحدت و یکپارچگی صفوف و ایستادن پشت سر رهبر نشأت می گرفت به فراموشی سپردند و این راه و رسم همه عیب

جویان کوتاه بین است که مصالح جامعه را برای رسیدن به منافع شخصی فدا می کنند.

سپس در ادامه سخن می فرماید: «به من بگوئید: چه حقی داشته اید که شما را از آن باز داشته ام یا کدام سهم متعلق به شما بوده که آن را متصرف شده ام یا کدام شکایت و حقی را یکی از مسلمانان پیش من آورده و من نسبت به آن ضعف نشان داده یا از حکم آن بی خبر بوده و یا راه آن را به خطا پیموده ام»؛ (أَلَا تُخْبِرَانِي، أَيُّ شَيْءٍ كَانَ لَكُمْ فِيهِ حَقٌّ دَفَعْتُمَا عَنْهُ؟ أَمْ أَيُّ قَسَمٍ اسْتَأْثَرْتُ (۳) عَلَيْكُمَا بِهِ؟ أَمْ أَيُّ حَقٍّ رَفَعَهُ إِلَيَّ أَحَدٌ مِنَ الْمُسْلِمِينَ ضَعُفْتُ عَنْهُ، أَمْ جَهَلْتُهُ، أَمْ أَخْطَأْتُ بَابَهُ!).

در واقع امام (علیه السلام) می خواهد با این سخن همه راههای خرده گیری و انتقاد را بر

۱. «نقمتما» از ریشه «نقم» بر وزن «قلم» یا بر وزن «نقب» در اصل به معنای انکار کردن یا ایراد گرفتن بر شخص یا چیزی است؛ خواه با زبان باشد یا با عمل (از طریق مجازات) انتقام نیز همین ریشه است و در جمله بالا به معنای ایراد گرفتن لفظی است.
۲. «أرجأتما» از ریشه «ارجاء» به معنای به تأخیر انداختن گرفته شده است و ریشه اصلی آن «رجاء» به معنای امیدواری است و از آنجا که انسان در بسیاری از مواقع کاری را به امید رسیدن به هدفی به تأخیر می اندازد، این واژه در این معنا استعمال شده است.
۳. «استأثرت» از ریشه «استیثار» یعنی چیز خوبی را به خود اختصاص دادن. گاه نیز به معنای استبداد و انحصارطلبی تفسیر شده و ریشه اصلی آن «اثر» به معنای علامت است.

صفحه ۸۲

طلحه و زبیر ببندد، زیرا انتقاد یا مربوط به حقوق شخصی آنان است یا مربوط به سایر مسلمین، و مطالبات شخصی آنان یا مربوط به ضایع شدن حقّی است یا تصرف کردن سهمی و آنچه مربوط به سایر مسلمین است یا مربوط به کوتاهی در احقاق حقوق است یا ناآگاهی نسبت به حق و یا خطا در مسیر اجرا.

امام (علیه السلام) می فرماید: درباره هر یک از این امور ایراد دارید آشکارا به من بگویید و چون آنها نمی توانستند انگشت روی نقطه خاصی بگذارند، از دادن جواب درمانده شدند.

این راه و رسم همه خرده گیران زیادت خواه است که به جای اینکه انگشت روی جزئیات بگذارند به کلی گویی قناعت کرده و جنجال به راه می اندازند.

سپس امام (علیه السلام) به پاسخ شفاف و روشنی از ایراد آنها درباره ترک مشورت سخن گفته با مقدمه چینی دقیق و روشن به آن می پردازد و می فرماید: «به خدا سوگند! من به خلافت (ظاهری) رغبتی نداشتم و به زمامداری شما علاقه ای نشان ندادم. این شما بودید که مرا به آن دعوت کردید و به اصرار مرا به آن واداشتید و چون حکومت به من رسید به کتاب خدا و دستوراتی که برای ما قرار داده و فرمان به اجرای آن صادر کرده، نظر افکندم و از آن پیروی نمودم و نیز به سنت و روش پیغمبر (صلی الله علیه و آله) توجه نمودم و به اقتدا کردم (به یقین) در این امر (عمل به کتاب و سنت) نیازی به رأی شما و رأی دیگران نداشتم (چون حکم خدا و رسول الله صراحت

داشت) و مسئله ای پیش نیامده که آن را ندانم تا با شما و برادران مسلمانم به مشورت بنشینم به یقین اگر چنین چیزی پیش می آمد از مشورت با شما و دیگران روی گردان نبودم»؛ (وَاللَّهِ مَا كَانَتْ لِي فِي الْخِلَافَةِ رَغْبَةٌ، وَلَا فِي الْوِلَايَةِ إِرْبَةٌ) (۱)، وَ لَكِنِّي دَعَوْتُكُمْ إِلَيْهَا، وَ حَمَلْتُمُونِي عَلَيْهَا، فَلَمَّا

پاورقی

۱. «إربه» از ریشه «أرب» بر وزن «عرب» در اصل به معنای شدت احتیاج است که انسان برای برطرف ساختن آن چاره جویی می کند.

صفحه ۸۳

أَفْضَتْ إِلَيَّ نَظَرْتُ إِلَى كِتَابِ اللَّهِ وَ مَا وَضَعَ لَنَا، وَ أَمَرْنَا بِالْحُكْمِ بِهِ فَاتَّبَعْتُهُ، وَ مَا اسْتَنَّ النَّبِيُّ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آله)، فَاقْتَدَيْتُهُ، فَلَمْ أَحْتَجْ فِي ذَلِكَ إِلَى رَأْيِكُمْ، وَ لَا رَأْيِ غَيْرِكُمْ، وَ لَا وَقَعَ حُكْمٌ جَهْلْتُهُ؛ فَاسْتَشِيرْتُكُمْ وَ إِخْوَانِي مِنَ الْمُسْلِمِينَ؛ وَ لَوْ كَانَ ذَلِكَ لَمْ أَرْغَبْ عَنْكُمْ، وَ لَا عَنْ غَيْرِكُمْ).

در واقع امام (علیه السلام) در این عبارت به دو نکته اشاره می کند؛ نخست اینکه او پیش دستی در قبول خلافت ظاهری نکرده و اصرار مردم، به ویژه افرادی مانند طلحه و زبیر حجّت را بر وی تمام کرده و پذیرای این مقام شده است، بنابراین هرگونه انتظاری از آن حضرت داشتن غیر از رعایت حقوق مردم نابجاست.

البته دنیاپرستان طالب مقام قبل از رسیدن به آن افرادی را به حمایت خویش دعوت می کنند و به آنها وعده هایی در زمینه پیروزی خود می دهند؛ ولی این سخن درباره مردان الهی که جز به اصرار مردم تکیه بر مقامات ظاهری نمی زنند، مفهومی ندارد.

دیگر اینکه مسئله مشورت صحیح است؛ ولی «هر سخن جایی و هر نکته مقامی دارد» به یقین، مشورت

در مسائل قطعی اسلام و فرمانهای صریح خدا و پیامبر، مفهومی ندارد. البته در مسائل اجرایی که گونه های مختلفی بر آن تصوّر می شود دامنه مشورت باز است. امام (علیه السلام) می فرماید: انتظار نداشته باشید که در مسائل مهمی مانند اجرای عدل، برگرداندن اموال مغصوبه در زمان عثمان به بیت المال و تقسیم عادلانه بیت المال با شما مشورت کنم. هر زمان موردی برای مشورت پیدا شد به یقین کوتاهی نخواهم کرد.

صفحه ۸۴

صفحه ۸۵

بخش دوم

وَأَمَّا مَا ذَكَرْتُمَا

وَأَمَّا مَا ذَكَرْتُمَا مِنْ أَمْرِ الْأُلُسُوهَ، فَإِنَّ ذَلِكَ أَمْرٌ لَمْ أَحْكَمْ أَنَا فِيهِ بِرَأْيِي، وَلَا وَلِيَّتُهُ هُوَ
 مِنِّي، بَلْ وَجَدْتُ أَنَا وَأَنْتُمَا مَا جَاءَ بِهِ رَسُولُ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ) قَدْ فُرِغَ مِنْهُ، فَلَمْ
 أَحْتَجِ إِلَيْكُمَا فِيمَا قَدْ فَرَغَ اللَّهُ مِنْ قَسْمِهِ، وَأَمْضَى فِيهِ حُكْمَهُ، فَلَيْسَ لَكُمَا، وَاللَّهُ، عِنْدِي وَ
 لَا لِغَيْرِكُمَا فِي هَذَا عَتْبَى. أَخَذَ اللَّهُ بِقُلُوبِنَا وَ قُلُوبِكُمْ إِلَى الْحَقِّ، وَاللَّهِمْنَا وَإِيَّاكُمْ الصَّبْرَ.

ثم قال (عليه السلام): رَحِمَ اللَّهُ رَجُلًا رَأَى حَقًّا فَأَعَانَ عَلَيْهِ، أَوْ رَأَى جَوْرًا فَرَدَّهُ، وَ كَانَ
 عَوْنًا بِالْحَقِّ عَلَى صَاحِبِهِ.

ترجمه

این حکم، حکم خداست

اما اعتراضی که شما در امر «تقسیم بیت المال به طور مساوی» (بر من) داشتید این
 حکمی نبوده که به رأی خود صادر کرده باشم یا مطابق خواسته دلم باشد؛ بلکه من و
 شما می دانیم این همان دستوری است که پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) آورده و
 انجام داده است، بنابراین من در چیزی که خداوند آن را روشن ساخته و حکمش را
 صادر فرموده نیازی به مشورت با شما نداشتم. به خدا سوگند! نه شما و نه غیر شما نمی
 توانید در این موضوع اعتراضی

به من داشته باشند (تا لازم باشد رضایتان را جلب کنم) خداوند دل‌های ما و شما را به
 حق متوجه سازد و شکیبایی و استقامت را (برای تحمل حق) به ما الهام کند.

سپس امام (علیه السلام) فرمود: خدا رحمت کند کسی را که هرگاه حقی را ببیند آن را
 یاری کند و اگر ستمی را مشاهده کرد آن را دفع نماید و به یاری صاحب حق برخیزد
 (و بر ضد ستمگر قیام کند).

شرح و تفسیر: این حکم حکم خداست

امام (علیه السلام) در این بخش از خطبه بر یکی از خرده های عمده طلحه و زبیر و امثال آنها که در مورد تقسیم مساوی بیت المال بر آن حضرت می گرفتند، انگشت گذارده و می فرماید: «اما اعتراضی که شما در امر «تقسیم بیت المال به طور مساوی» (بر من) داشتید این حکمی نبوده که به رأی خود صادر کرده باشم و یا مطابق خواسته دلم باشد؛ بلکه من و شما می دانیم این همان دستوری است که پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) آورده و انجام داده است»؛ (وَأَمَّا مَا ذَكَرْتُمْ مِنْ أَمْرِ الْأَسْوَةِ، فَإِنَّ ذَلِكَ أَمْرٌ لَمْ أَحْكَمْ أَنَا فِيهِ بِرَأْيِي، وَلَا وَكَيْتُهُ هَوَىٰ مِنِّي، بَلْ وَجَدْتُهُ أَنَا وَانْتُمْ مَا جَاءَ بِهِ رَسُولُ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ) قَدْ فُرِغَ مِنْهُ).

واژه «اسوه» گرچه غالباً به معنای اقتدا و پیروی به کار می رود و در بعضی از منابع لغت غیر از این، معنای دیگری برای آن ذکر نکرده اند (۱)؛ ولی جمعی از اهل لغت تصریح دارند که یکی از معانی آن مساوات است، لذا در مورد کسانی که ورشکست شده اند، گفته می شود: «المال أسوه بين الغرماء؛ مال

را باید به طور مساوی (بر حسب سهام) در میان طلبکاران تقسیم کرد».

اگر «اسوه» را را مطابق معنای معروفش (اقتدا کردن) بدانیم مفهوم عبارت بالا این می شود که طلحه و زبیر و امثال آنها اعتراض بر امام داشتند که چرا اقتدا به سیره عمر و عثمان نکردی؟ آنها در تقسیم بیت المال شئون و شخصیت و اسم و رسم افراد را ملاحظه می کردند و هرگز بیت المال را مساوی بین مسلمانان

۱. به کتاب العین و لسان العرب و مجمع البحرین ماده «أسو» رجوع شود. مرحوم طبرسی در مجمع البیان در ذیل آیه ۲۱ سوره احزاب (لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ) می گوید: «أى قدوه صالحه يقال: لى فى فلان أسوه اى لى به اقتداء... اسم وضع موضع المصدر» طبق این بیان «اسوه» به معنای اقتداست و جنبه اسم مصدری دارد و تعبیر قرآن که می فرماید: (فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ) و نمی فرماید: «رسول الله اسوه» نیز شاهد بر این معناست. از آنجا که اقتدا به کسی نوعی مساوات با او را ایجاد می کند اسوه به معنای مساوات نیز آمده و در عبارت بالا مقصود همین است.

صفحه ۸۷

تقسیم نمی نمودند.

لذا امام (علیه السلام) در پاسخ آنها می گوید: من به پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) اقتدا کردم و سیره او را عمل نمودم.

در ادامه این سخن می فرماید: «در چیزی که خداوند آن را روشن ساخته و حکمش را صادر فرموده نیازی به مشورت با شما نداشتم. به خدا سوگند! نه شما و نه غیر شما نمی توانند در این موضوع اعتراضی به من داشته باشند (تا لازم باشد رضایتان

را جلب کنم)»؛ (فَلَمْ أَحْتَجْ إِلَيْكُمْ فِيمَا قَدْ فَرَّغَ اللَّهُ مِنْ قَسْمِهِ، وَ أَمْضَى فِيهِ حُكْمَهُ، فَلَيْسَ لَكُمْ، وَاللَّهِ، عِنْدِي وَلَا لغيركُمْ فِي هَذَا عُنْبَى (۱)).

در پایان این سخن امام به خودش و آنها دعا می کند که همیشه طرفدار حق و در برابر آن شکیبا باشند و عرضه می دارد: «خداوند دلهای ما و شما را به حق متوجه سازد و شکیبایی و استقامت را (برای تحمل حق) به ما الهام کند»؛ (أَخَذَ اللَّهُ بِقُلُوبِنَا وَ قُلُوبِكُمْ إِلَى الْحَقِّ، وَ أَلْهَمَنَا وَ إِيَّاكُمْ الصَّبْرَ).

روشن است که در بسیاری از مواقع، حق تلخ است و تحمل آن مشکل، و همین امر گاه سبب می شود که انسان حق را نبیند و اگر آن را دید تحمل نکند، لذا امام (علیه السلام) از خدا دو چیز می طلبد؛ یکی اینکه حق را آنچنان که هست به او و سایرین ارائه دهد و پس از آن تحمل و شکیبایی در برابر تلخی حق، عنایت فرماید.

در یکی از کلمات قصار نهج البلاغه مولا (علیه السلام) می فرماید: «إِنَّ الْحَقَّ ثَقِيلٌ مَرِيءٌ وَإِنَّ الْبَاطِلَ خَفِيفٌ وَبِيءٌ؛ حق، سنگین اما گواراست و باطل، سبک ولی بیماری زاست». (۲)

پاورقی

۱. «عتبی» از ریشه «عتب» بر وزن «خطب» در اصل به معنای ناراحتی باطنی است و هنگامی که به باب افعال برده شود به معنای زایل کردن این ناراحتی است و چون سرزنش کردن طرف مقابل یکی از اسباب فرونشاندن خشم درونی است، عتبی به معنای سرزنش کردن می آید و در جمله بالا منظور همین است.

امام (علیه السلام) به طلحه و زبیر می فرماید: شما حق ایراد و سرزنش نسبت به من ندارید.

۲. نهج البلاغه،

کلمات قصار، ۳۷۶.

صفحه ۸۸

سپس امام (علیه السلام) در تأیید و تکمیل این سخن فرمود: «خدا رحمت کند کسی را که هر گاه حقی را ببیند آن را یاری کند و اگر ستمی را مشاهده کرد آن را دفع نماید و

به یاری صاحب حق برخیزد (و بر ضدّ ستمگر قیام کند)؛ (ثم قال (علیه السلام): رَحِمَ اللهُ رَجُلًا رَأَى حَقًّا فَأَعَانَ عَلَيْهِ، أَوْ رَأَى جَوْرًا فَرَدَّهُ، وَ كَانَ عَوْنًا بِالْحَقِّ عَلَى صَاحِبِهِ).

نکته ها

۱. چرا اموال بیت المال به طور مساوی تقسیم می شود؟

هر گاه خلافت ظاهری امیر مؤمنان علی (علیه السلام) بلافاصله بعد از پیامبر اکرم صورت گرفته بود مشکلی در کار نبود، زیرا آن حضرت دقیقاً همان برنامه عصر رسول الله (صلی الله علیه و آله) را ادامه می داد؛ ولی مشکل بزرگ این بود که امام، زمانی روی کار آمد که مردم به انواع تبعیضهای دوران خلیفه دوم و از آن بیشتر دوران عثمان، خو گرفته بودند و تغییر این عادت بسیار مشکل می نمود و قسمت عمده تلاش آن حضرت متوجه از بین بردن تبعیضات نابجا بود و عامل اصلی جنگهایی همچون جمل و صفین همان طرفداران تبعیض بودند.

بی شک طلحه و زبیر از پیشگامان اسلام بودند و سهم مهمی در پیروزیهای مسلمین در جنگها داشتند و دفاع آنها از پیامبر اکرم در غالب جنگهای اسلامی محرز و مسلم است؛ ولی انحرافی که از مسیر پیامبر اکرم در دوران خلیفه دوم و سوم به وجود آمد و سهم مهمی برای این دو امثال آنها از بیت المال قائل شدند، آنها را به ویژه خواری و رانت خواری عادت داد، لذا در همان گام نخست که علی (علیه السلام) بر ضدّ این تبعیضها برداشت فریاد اعتراضشان بلند شد، درست همان گونه

که مردم عصر جاهلیت از تبدیل بتهای متعدد به خدای واحد قادر متعال، تعجب می کردند آنها نیز از این تغییر روش شگفت زده شدند و به امام

ایراد گرفتند که چرا با آنها در این امر مشورت نشده است. نه تنها در تقسیم اموال بیت المال، بلکه در تقسیم پستها و مقامهای مهم نیز منتظر مشورت و در نهایت خواهان سهمی بودند و باور نمی کردند امام با این قاطعیت مردم را به روش پیامبر اکرم بازگرداند. هنگامی که رؤیاهای خود را بدون تعبیر یافتند، آتش خشم در دل آنها شعله‌ور شد و افکار شیطانی همه وجودشان را فرا گرفت و دست به آتش افروزی و جنگ زدند و سرانجام خودشان در آن آتش سوختند.

این نیز حائز اهمیت است که اموال بیت المال دو گونه بود؛ بخشی از آن مانند زکات مصارف مختلفی داشت و ممکن بود بعضی بر بعضی دیگر (متناسب با زحماتشان) در آن ترجیح یابند؛ مثلاً «مَوْلَاهُ قُلُوبُهُمْ» (کسانی را که می خواستند با محبت به اسلام وارد کنند) و همچنین «عَامِلِينَ عَلَيْهِا» (آنها که برای گردآوری زکات تلاش می کردند) و یا قضات و مانند آنها، هر یک متناسب زحمات و موقعیتشان، سهمی از زکات را دریافت می داشتند و نیز در غنائم جنگی، پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآله) میان پیاده و سواره تفاوت قائل می شد؛ ولی بخش مهمی از درآمد بیت المال؛ مانند خراجی که از اراضی خراجیه (۱) گرفته می شد و رقم بسیار مهمی را در مجموع تشکیل می داد، می بایست میان همه مسلمانان به طور مساوی تقسیم شود.

درست مانند چیزی که وقف بر اولاد است

که همه فرزندان در هر مقام و رتبه ای باشند به طور مساوی می برند و مانند یارانه هایی که در عصر ما از بیت المال پرداخت می شود که رئیس جمهور و افراد عادی در آن یکسانند و هر گونه تبعیض را به عنوان رانت خواری و امتیاز ویژه محکوم می کنند.

در عصر خلیفه اول همان روش پیامبر در این گونه موارد دنبال می شد و همه

پاورقی

۱. «اراضی خراجیه» زمینهایی بود که در فتوحات اسلامی به دست مسلمین افتاد و آنها را در اختیار کشاورزان می گذاشتند و در مقابل، مالیاتی به نام «خراج» از آنها می گرفتند که با توجه به گستردگی آن اراضی، مالیات مزبور رقم مهمی را تشکیل می داد.

صفحه ۹۰

یکسان بودند؛ ولی تبعیضها از زمان عمر به شهادت تواریخ معتبر آغاز شد و در زمان عثمان به اوج خود رسید و ۲۲ سال بر این منوال گذشت و تدریجاً این عمل ناپسند به صورت سنتی درآمد.

در اینجا رشته سخن را به دست ابن ابی الحدید می سپاریم که نکات جالبی را با تکیه بر تواریخ و روایات، در این زمینه بیان کرده و پرده از روی بسیاری از اسرار دوران خلفا و حکومت امیرمؤمنان علی (علیه السلام) برداشته است. او در این زمینه گفتار مفصّلی دارد که خلاصه اش چنین است:

«امام (علیه السلام) در روز دوم خلافت خویش منبر رفت و اعلام کرد راه و رسم من همان روش پیغمبر است.

هیچ کس بر دیگری برتری ندارد و اگر سابقه و کوشش بیشتری در اسلام داشته باشد پاداش او در قیامت با خداست. وی اضافه کرد: فردا کسی نگوید فرزند ابوطالب ما

را از حقوق خود محروم کرد، زیرا همه بنده خدایند، و بیت المال مال خداست و به طور مساوی بین همه تقسیم می شود، فردا همه حاضر شوند تا اموالی که موجود است بین آنها تقسیم گردد. عرب را بر عجم امتیازی نیست.

امام (علیه السلام) فردای آن روز به «عبیدالله ابن ابی رافع» کاتب خویش، دستور داد از مهاجران شروع کند. سپس به انصار و سایر مسلمانان هر کدام سه دینار بدهد.

از این تقسیم جز «طلحه»، «زبیر»، «عبدالله بن عمر»، «سعید بن عاص» و «مروان حکم» کسی سرباز نزد، عبیدالله جریان را به امام (علیه السلام) گزارش داد.

هنگامی که مردم در مسجد بودند این گروه در گوشه ای از مسجد کنار یکدیگر نشستند و با هم آهسته صحبت کردند پس از آن «ولید بن عقبه» نزد امام (علیه السلام) آمد و گفت تو در روز «بدر» بستگان نزدیک ما را کشتی، اما امروز ما با تو بیعت می کنیم به شرط اینکه همان مقدار که زمان عثمان به ما پرداخت می شد

صفحه ۹۱

پیردازی و کشندگان عثمان را به قتل رسانی و اگر از تو بیمناک شویم به شام و معاویه ملحق می گردیم!

امام (علیه السلام) فرمود:

اما مسئله «بدر» وظیفه الهی بود، و اما مسئله مال در اختیار من نیست تا کم و زیاد کنم. آنچه خدا فرموده انجام می دهم و در مورد کشندگان عثمان اگر ملزم بودم آنها را بکشم همان وقت این کار را می کردم، و اگر شما از من بیم داشته باشید به شما تأمین می دهم برای چه بیم داشته باشید؟

«ولید» داستان را برای رفقاییش بازگو کرد آنها با ناراحتی از هم جدا شدند.

«عمار یاسر» و گروهی به امام (علیه السلام) خبر دادند که اینها پنهانی مردم را دعوت به برکناری شما از خلافت و نقض بیعت می کنند.

امام (علیه السلام) به مسجد آمد منبر رفت و اعلام کرد که خداوند برای هیچ کس جز به تقوا برتری قائل نشده و متقی پاداش آن را در آخرت خواهد یافت. من روشی جز قرآن و سنت پیغمبر انتخاب نخواهم کرد، هر کس به آن راضی نیست هر کجا می خواهد برود، کسی که خدا را اطاعت کند و به حکم او حکم نماید از هیچ کس وحشت ندارد.

سپس از منبر فرود آمد و دو رکعت نماز خواند و عمار یاسر را با «عبدالرحمن» به سوی طلحه و زبیر که در گوشه مسجد نشسته بودند، فرستاد آنها نزد امام (علیه السلام) آمدند: فرمود: شما را به خدا سوگند می دهم آیا این طور نبود که من از بیعت کراهت داشتم و شما با رغبت بیعت نمودید؟

گفتند: چرا؟

فرمود: پس این چه وضعی است که از شما مشاهده می شود.

گفتند: بیعت کردیم که بدون مشورت ما کاری نکنی و ما را بر دیگران برتری

صفحه ۹۲

بخشی از اموال را بالسویه تقسیم کردی و بدون مشورت ما این عمل را انجام دادی.

امام (علیه السلام) فرمود: استغفار کنید که من (چنین شرطی را از شما برخلاف رضای خدا پذیرفته باشم) هم اکنون بگوئید آیا حقی از شما گرفته ام؟ یا به شما ستم نموده ام؟

گفتند: معاذ الله.

فرمود: آیا حکم و یا حقی مربوط به یکی از مسلمانها بوده که من جاهل به آن بوده ام و یا از گرفتن آن عاجز مانده ام؟

گفتند: نه.

فرمود: آیا از بیت المال برای خود

چیزی ذخیره کرده ام؟

گفتند: نه!

فرمود: پس چرا مخالفت می کنید؟

گفتند: زیرا در قسمت کردن بیت المال برخلاف عمر بن خطاب قدم بر می داری و ما را با دیگران مساوی قرار می دهی با اینکه غنائم با شمشیر ما به دست آمده است.

باز امام (علیه السلام) فرمود:

اما در مشورت با شما، من به حکومت رغبتی نداشتم، مرا به سوی آن فراخواندید و اصرار ورزیدید ترسیدم اگر رد کنم اختلاف افتد. پس از قبول مسئولیت در کتاب خدا و سنت پیامبر نظر افکندم آنچه مرا راهنمایی کردند عمل نمودم، احتیاج به نظر و رأی

شما ندیدم، چنانچه (فرضاً) حکمی در کتاب خدا نباشد و در سنت پیامبر دلیلی بر آن نیابم و نیاز به مشورت بود با شما مشورت خواهم کرد.

اما در مورد تقسیم به طور مساوی؛ همه می دانیم پیامبر (صلی الله علیه و آله) چنین دستور داده

صفحه ۹۳

و کتاب خدا همین را می گوید.

اما اینکه گفتید: ما بیشتر زحمت کشیده ایم، می دانید عده ای از همه بیشتر اسلام را یاری کرده اند، پیامبر در تقسیم بیت المال آنان را با دیگران به یک چشم می نگرست».

ابن ابی الحدید سپس می گوید:

«اگر گفته شود ابوبکر اموال را به طور مساوی تقسیم می کرد، پس چرا کسی اعتراض نکرد؟ در پاسخ باید گفت: او بعد از پیغمبر بود و مردم با تقسیم پیغمبر عادت کرده بودند؛ اما هنگامی که عمر سر کار آمد عده ای را برتری داد، و پس از او عثمان این برتری را بیشتر کرد.

این عمل، ۲۲ سال ادامه پیدا کرد و مردم به این وضع عادت کردند. برگرداندن مردم از این وضع این مشکلات

را به وجود می آورد».(۱)

۲. جایگاه واقعی مشورت

بی شک مشورت از اصول شناخته شده اسلام و همه عقلای جهان است و همان گونه که در روایات وارد شده، عقل واحدی را به عقول کثیره پیوند می زند «مَنْ شَاوَرَ الرَّجَالَ شَارَكَهُمْ فِي عُقُولِهِمْ» (۲) ولی مشورت ارکان و شرایطی دارد که اگر از آنها دور شود نه تنها مفید نخواهد بود؛ بلکه گاه نتیجه معکوس می دهد. از جمله مشورت باید در اموری باشد که مورد تردید و نفی و اثبات واقع می شود و اگر مردم بخواهند احکام و موضوعات مسلم را تحت مشورت قرار دهند چه بسا باعث تردید در اساس احکام الهی و وظایف مسلم عقلی می گردد.

فی المثل کسی بخواهد مسئله وجوب حج یا حجاب اسلامی را به آرای

پاورقی

۱. شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۷، ص ۴۳-۴۵.

۲. نهج البلاغه، کلمات قصار، ۱۶۱.

صفحه ۹۴

عمومی یا مشورت واگذار کند، چه بسا افرادی پیدا شود که بگویند: چه لزومی دارد در این عصر و زمان مردم هزینه های سنگینی را برای رفتن به زیارت خانه خدا تخصیص دهند و یا در اجتماع فعلی، حجاب برای زنان مسلمان، دست و پا گیر است! ولی بعد از آنکه مسئله حج یا حجاب را به عنوان دستوری قاطع و مورد اجماع مسلمین بلکه ضرورت دینی پذیرفتیم می توانیم به شورا بنشینیم که نحوه برگزاری حج و طرز پوشیدن حجاب چگونه باشد بهتر است؟ و باید پذیرفت بخشی از مشکلاتی که امروز دامان مسلمین را گرفته برای این است که جایگاه واقعی مشورت را فراموش کرده اند.

آنچه امام (علیه السلام) در خطبه بالا فرموده نمونه روشنی از این مطلب است و آنچه طلحه و زبیر دنبال آن بودند انحراف واضحی از این است؛ آنها می خواستند سنت رسول خدا در تقسیم مساوی اموال خراجیه، به رأی گذارده شود و امام (علیه السلام) با این امر مخالف بود.

۳. طلحه و رؤیای خلافت

از منابع مختلف تاریخی چنین بر می آید که علاقه طلحه به زمامداری و خلافت سابقه طولانی داشت که به زمان ابوبکر بر می گشت.

طبری مورخ معروف طبق گفته ابن ابی الحدید در تاریخش چنین آورده که طلحه حتی در زمان حیات ابوبکر درباره خلافت خود می اندیشید و انتظار داشت ابوبکر او را بعد از خود به عنوان خلیفه مسلمین معرفی کند، زیرا پسر عموی ابوبکر بود و هنگامی که اطلاع یافت ابوبکر می خواهد عمر را به عنوان خلیفه معرفی کند به او اعتراض کرد و گفت: تو مرد خشن و سخت گیری را بر ما حکومت دادی. در زمان عمر نیز با گروهی از طرفدارانش درباره خلافت بعد از

صفحه ۹۵

او سخن می گفت و اطرافیانش به او قول می دادند که بعد از مرگ عمر با تو بیعت خواهیم کرد و هنگامی که این سخن به گوش عمر رسید در خطبه ای آنها را تهدید به مرگ کرد تا دست از کار خود بردارند.

ابن ابی الحدید در جای دیگر از سخنانش می نویسد: بعداً طلحه و زبیر در صف ستایش کنندگان عمر قرار گرفتند چرا که پیشگامان مهاجر و انصار را بر دیگران برتری بخشیده (و سهم بیشتری از بیت المال برای آنها قائل شده بود).

از سوی دیگر عمر تأکید کرده بود که قریش و مهاجران سابقه دار اسلام، از مدینه مطلقاً خارج نشوند، زیرا

معتقد بود اگر بیرون روند گروههای اطراف آنها را می گیرند و اموال زیادی به دست می آورند؛ هم به سوی خوشگذرانی پیش می روند و هم به فکر زمامداری و تجزیه طلبی خواهند افتاد و در برابر اعتراضهایی که از گوشه و کنار به این امر شد او در خطبه ای صریحاً اعلان داشت که این سیاست قطعی من است.

طبری طبق نقل ابن ابی الحدید می گوید: این کار عمر قریش را سخت رنجیده خاطر ساخت حتی هنگامی که عمر درخواست کردند به آنها اجازه دهد در جنگهای اسلامی شرکت کنند به آنها گفت: بدترین چیزی که بر این امت از آن می ترسم این است که شما قریش در بلاد اسلامی پخش شوید؛ برای شما همین بس که در غزوات رسول خدا شرکت کردید و نیازی به بیشتر از این نیست.

ولی هنگامی که عثمان به خلافت رسید ورق برگشت. قریش را آزاد گذاشت و آنها به شهرهای مختلف سفر کردند و به جمع آوری مال و ثروت پرداختند و این اولین فتنه در اسلام و در میان توده مردم بود.

ابن ابی الحدید می افزاید: متأسفانه عمر رأی هوشمندانه خود را در محدود ساختن قریش بعد از ضربت خوردن به وسیله «ابولؤلؤ» نقض کرد (زیرا طلحه و

زیر و مانند آنها را به شورای شش نفری خود راه داد که مفهومی شایستگی همه آنها برای خلافت بود). سپس می افزاید: این سبب هر فتنه ای بود که در میان مسلمین واقع شد و تا دامنه قیامت واقع می شود». (۱)

با توجه به این سابقه تاریخی روشن می شود که چرا طلحه

و زیر از خلافت علی (علیه السلام) ناراحت شدند در حالی که بیشترین تلاش را برای تحریک مردم به کشتن عثمان داشتند به گمان اینکه بعد از عثمان نوبت به طلحه می رسد و هنگامی که علی (علیه السلام) پست و مقامی به آنها نداد (زیرا می دانست مقدمه تجزیه کشور اسلام می شود) بلکه عطای نامساوی آنها را از بیت المال قطع کرد و مطابق روش پیامبر، مساوات در میان مسلمین برقرار ساخت بر آن حضرت شوریدند و با دستیاری عایشه ام المؤمنین، آتش جنگ جمل را برافروختند و پس از شکست جمل و کشته شدن آن دو، طرفدارانشان آتش جنگ صفین را شعله‌ور ساختند و سرانجام بنی امیه را بر جهان اسلام حاکم ساختند و بعد از آن بنی مروان روی کار آمدند و آن فسادهای عظیم را در جهان اسلام برپا ساختند. از اینجا روشن می شود که مشکل طلحه و زیر تنها مشکل عدم مشورت نبود و حتی مساوات در بیت المال هم مسئله ای فرعی بود؛ آنها طمع در خلافت داشتند و اینها را بهانه خود قرار داده بودند.

پاورقی

۱. شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۱، ص ۱۱-۱۳.

صفحه ۹۷

خطبه ۲۰۶

وَقَدْ سَمِعَ قَوْمًا مِنْ أَصْحَابِهِ يَسُبُّونَ أَهْلَ الشَّامِ أَيَّامَ حَرْبِهِمْ بِصَفِينٍ

از سخنان امام (علیه السلام) است

این سخن را هنگامی ایراد کرد که شنید عده ای از اصحابش در صفین شامیان را دشنام می دادند. (۱)

خطبه در یک نگاه

در کتاب مصادر نهج البلاغه می خوانیم که حجر بن عدی و عمرو بن حمق که از اصحاب معروف علی (علیه السلام) بودند (در ایام صفین) به شامیان دشنام می دادند، امام آنها را خواست و از این کار نهی فرمود، عرض کردند: ای امیرمؤمنان مگر ما بر حق نیستیم؟ فرمود: آری! عرض کردند مگر آنها بر باطل نیستند؟ فرمود: آری! عرض کردند: پس چرا ما را از بدگویی به آنان نهی می کنی؟ فرمود: من دوست

پاورقی

۱. سند خطبه:

این کلام را گروهی از راویان حدیث و مورخان قبل و بعد از سید رضی نقل کرده اند؛ مانند ابوحنیفه دینوری در کتاب اخبار الطوال و نصر بن مزاحم در کتاب صفین و سبط بن جوزی در تذکره الخواص و بعضی دیگر. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۰۳)

صفحه ۹۸

ندارم زبان شما به دشنام آلوده شود و در ادامه، این گفتار را ایراد فرمود و در آن راه بهتری را ارائه داد و آن دعا برای هدایت گمراهان و وحدت مسلمین و خاموش شدن آتش جنگ است.

این سخن نشان می دهد که امام (علیه السلام) در عین قاطعیّت در برابر دشمن، از خشونت‌های بی مورد که نشانه ضعف شخصیت است جلوگیری می فرمود.

صفحه ۹۹

إِنِّي أَكْرَهُ لَكُمْ أَنْ تَكُونُوا سَبَّابِينَ، وَلَكِنَّكُمْ لَوْ وَصَفْتُمْ أَعْمَالَهُمْ، وَذَكَرْتُمْ حَالَهُمْ، كَانَ أَصُوبَ فِي الْقَوْلِ، وَابْلَغَ فِي الْعُدْرِ، وَقُلْتُمْ مَكَانَ سَبِّكُمْ أَيَّاهُمْ: اللَّهُمَّ احْقِنِ دِمَاءَنَا وَدِمَاءَهُمْ، وَأَصْلِحْ ذَاتَ بَيْنِنَا وَبَيْنِهِمْ، وَاهْدِهِمْ مِنْ ضَلَالَتِهِمْ، حَتَّى يَعْرِفَ الْحَقَّ مِنْ جِهَلُهُ، وَيَرْعَوِيَ عَنِ الْغَيِّ وَالْعُدْوَانِ مَنْ لَهَجَ بِهِ.

ترجمه

من دوست ندارم که شما دشنام دهنده باشید؛ ولی اگر اعمال زشتشان را شرح دهید و احوال آنها را بیان کنید به گفتار صحیح نزدیک تر و برای اتمام حجت رساتر است. شما باید به جای دشنام چنین می گفتید: پروردگارا خون ما و آنها را حفظ کن (و آتش جنگ را خاموش فرما) میان ما و آنها را اصلاح کن و آنان را از گمراهیشان هدایت نما تا کسانی که جاهلند حق را بشناسند و آنها که گمراهند و بر دشمنی با حق اصرار میورزند از آن دست بردارند و (به راه راست) باز گردند.

شرح و تفسیر: دشنام نه، دعا کنید!

آنچه در این کلام آمده است، دستور مهم اخلاقی و اجتماعی است که می تواند آثار زیادی داشته باشد و آن نهی از بدگویی به دشمن و سب و لعن اوست که ممکن است آتش خشم او را برافروزد و کینه ها را عمیق تر سازد.

همان گونه که گذشت این سخن را امام زمانی گفت که در ماجرای صفین شنید

بعضی از یارانش به اهل شام بدگویی می کنند. فرمود: «من دوست ندارم که شما دشنام دهنده باشید؛ ولی اگر اعمال زشتشان را شرح دهید و احوال آنها را بیان کنید به گفتار صحیح نزدیک تر و برای اتمام حجت رساتر است»؛ (إِنِّي أَكْرَهُ لَكُمْ أَنْ تَكُونُوا سَبَّائِينَ، وَ لَكِنَّكُمْ لَوْ وَصَفْتُمْ أَعْمَالَهُمْ، وَ ذَكَرْتُمْ حَالَهُمْ، كَانَ أَصُوبَ فِي الْقَوْلِ، وَ أَبْلَغَ فِي الْعُذْرِ).

«سبّ» به کسی گفته می شود که بسیار بدگویی می کند و حقیقت «سبّ» بدگویی کردن و دشنام دادن توأم با هتک طرف است؛ مانند

خطاب کردن طرف به احمق، بی شعور، پست، رذل و امثال آن.

لعن کردن یکی از مصداقهای «سبّ» است و «قذف» (نسبتهای ناروای ناموسی دادن) از مراحل شدید «سبّ» است و در بسیاری از موارد، حدّ شرعی هم دارد. به یقین منظور امام در گفتار بالا این نوع سبّ نیست، زیرا قذف حرام و از گناهان کبیره است؛ نه از مکروهات.

امام (علیه السلام) در این خطبه یارانش را از این کار باز می دارد، هر چند حق داشتند دشمن را به این گونه خطابها مخاطب سازند و به جای آن دستور می دهد صفات زشت و اعمال بد آنها را مورد نقد قرار دهند و حجت را بر آنها تمام کنند که هم تأثیر بیشتری دارد و هم بهانه به دست دشمن برای مقابله به مثل نمی دهد.

درباره سبّ و لعن به طور کلی سخنی داریم که در بحث نکات خواهد آمد.

سپس امام (علیه السلام) در ادامه این سخن با بیان مصداق روشنی، شیوه برخورد با دشمن را در این گونه موارد، تعلیم می دهد و می فرماید: «شما باید به جای دشنام چنین

می گفتید: پروردگارا خون ما و آنها را حفظ کن! میان ما و آنها را اصلاح فرما! و آنان را از گمراهیشان هدایت نما تا کسانی که جاهلند حق را بشناسند و آنها که گمراهند و بر دشمنی با حق اصرار میورزند از آن دست بردارند و (به راه

صفحه ۱۰۱

راست) باز کردند؛ (وَقُلْتُمْ مَكَانَ سَبِّكُمْ أَيُّهُمْ: اللَّهُمَّ احْقِنْ (۱) دِمَاءَنَا وَ دِمَاءَهُمْ، وَ أَصْلِحْ ذَاتَ بَيْنِنَا وَ بَيْنَهُمْ، وَ أَهْدِهِمْ مِنْ ضَلَالَتِهِمْ، حَتَّى يَعْرِفَ الْحَقَّ مِنْ جَهْلِهِ، وَ يَرَعُو (۲) عَنِ الْغَىِّ وَ الْعُدْوَانِ مَنْ لَهَجَ (۳) بِهِ).

امام (علیه السلام)

در این عبارت پرمعنای خود سه دعا فرموده و یا به تعبیر دیگر سه تقاضا از پیشگاه خدا دارد: نخست اینکه آتش جنگ خاموش گردد و خونهای طرفین ریخته نشود. دیگر اینکه علاوه بر آتش بس، صلح و دوستی در میان دو گروه، برقرار گردد و مسلمین متحد و یکپارچه شوند. سوم اینکه گمراهیهایی که دامان آنها را گرفته و آنان را از رسیدن به حق باز می دارد از ایشان دور شود؛ ناآگاهان حق را بشناسند و آگاهان از ستیزجویی و دشمنی با حق دست بردارند.

این دعاها به خوبی نشان می دهد که تا چه حد امام (علیه السلام) دارای سعه صدر بوده و لطف و رحمت حتی نسبت به دشمنان خود داشته است و با آن همه ظلم و جنایتی که در حق امام و یارانش روا داشتند کمترین سخنی که دلیل بر انتقامجویی باشد؛ بیان نمی فرماید و حتی دوستانش را از سبّ و دشنام و بدگویی به دشمن، نهی می کند.

نکته

سبّ و لعن

بسیاری از ارباب لغت تصریح کرده اند که «سب» همان شتم و دشنام دادن و

پاورقی

۱. «احقن» از ریشه «حقن» بر وزن «حمد» در اصل به معنای نگهداری و حفظ چیزی است و هنگامی که در مورد «دماء» به کار می رود مفهومی جلوگیری از خون ریزی است.

۲. «یرعوی» از «رعو» بر وزن «رعد» به معنای خودداری کردن و بازگشتن از کاری گرفته شده است. قابل توجه اینکه گاه واژه «رعو» به صورت رباعی (رعوی بر وزن دعوا) به کار رفته و همان معنای فوق را می دهد و به گفته بعضی از ارباب لغت واژه «ارعوی» از واژه های کم نظیر

است و در صیغه های فعل معتل مانند آن دیده نشده است. برای توضیح بیشتر به لسان العرب ماده «رعو» مراجعه فرمایید.

۳. «لهج» از ریشه «لهج» بر وزن «کرج» به معنای وابستگی و شیفستگی به چیزی و حریص بودن به آن است.

صفحه ۱۰۲

بدگویی کردن است و بعضی لعن را هم مصداقی از آن دانسته اند. (۱)

به یقین هیچ مؤمنی را نباید سب و لعن کرد و درباره کافران و مخالفان حق نیز اصل بر ترک آن است، چرا که غالباً با دو اثر منفی همراه است: نخست اینکه چه بسا طرف مخالف، مقابله به مثل کند و به مقدّسات توهین نماید، لذا در آیه ۱۰۸ سوره انعام می خوانیم: «وَلَا تَسُبُّوا الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ فَيَسُبُّوا اللَّهَ عَدْوًا بِغَيْرِ عِلْمٍ»؛ به (معبود)

کسانی که غیر خدا را می خوانند دشنام ندهید مبادا آنها نیز از روی نادانی (و ظلم) خدا را دشنام دهند».

دیگر اینکه ممکن است این گونه بدگوییها آنها را تحریک کند و به اصطلاح روی دنده لج بیفتند و پافشاری آنها در کفر و ضلالت بیشتر گردد.

ولی این قاعده؛ مانند هر قاعده کلی دیگر موارد استثنایی دارد. به همین دلیل در نهج البلاغه یا عبارات دیگر معصومین (علیهم السلام) گاه بدگوییهای نسبت به مخالفان شده و در قرآن مجید نیز لعن دربارہ گروههایی آمده است.

در خطبه ۱۹ نهج البلاغه خواندیم که امام (علیه السلام) به اشعث بن قیس منافق که سخنی توهین آمیز و بی ادبانه در برابر امام (علیه السلام) گفت، فرمود: «عَلَيْكَ لَعْنَةُ اللَّهِ وَ لَعْنَةُ اللَّاعِنِينَ حَائِكُ بْنُ حَائِكٍ مُنَافِقُ بْنُ كَافِرٍ؛ لعنت خدا و لعنت همه لعنت کنندگان بر تو باد ای

بافنده (دروغ) فرزند بافنده و ای منافق فرزند کافر».

نیز هنگامی که مروان در جنگ جمل اسیر شد و او را خدمت امام (علیه السلام) آوردند، امام حسن (علیه السلام) و امام حسین (علیه السلام) نزد پدر خود برای او شفاعت کردند و امام (علیه السلام) او را آزاد ساخت. امام حسن (علیه السلام) و امام حسین (علیه السلام) عرض کردند: ای امیر مؤمنان! لازم است مروان با شما بیعت کند؟ امام (علیه السلام) فرمود: مگر بعد از قتل عثمان با من بیعت نکرد من نیاز به بیعت او ندارم. دست او همچون دست یهودی است «إِنَّهَا كَفٌّ»

پاورقی

۱. به مصباح المنیر و لسان العرب مراجعه شود. مرحوم محقق خوئی نیز در شرح خود بر نهج البلاغه این معنا را در تفسیر واژه سب آورده است.

صفحه ۱۰۳

يَهُودِيَّةٌ» (۱)؛ ولی سب مؤمن با تقوا از گناهان عظیم است؛ در حدیثی از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) می خوانیم که فرمود: «سَبَابُ الْمُؤْمِنِ فُسُوقٌ وَقِتَالُهُ كُفْرٌ وَأَكْلُ لَحْمِهِ مَعْصِيَةٌ وَ حُرْمَةُ مَالِهِ كَحُرْمَةِ دَمِهِ؛ سب و دشنام فرد با ایمان گناه بزرگی است و جنگیدن با او کفر است و خوردن گوشت او (غیبت کردن) معصیت است و احترام مالش همچون احترام خون است». (۲)

در حدیث دیگری می خوانیم که مردی خدمت پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) عرض کرد: مرا وصیتی کن! از جمله اموری که رسول خدا به او سفارش کرد این بود: «لَا تَسُبُّوا النَّاسَ فَتَكْسِبُوا الْعِدَاوَةَ بَيْنَهُمْ؛ به مردم سب و دشنام ندهید که سبب عداوت و دشمنی در میان آنها می شود». (۳)

این نکته قابل توجه است که اصحاب معاویه، هر چند جزء منافقان و ظالمان و مفسدان فی الارض بودند باز امام (علیه السلام)

اصحاب خود را از سب آنها در ایام جنگ صفین نهی فرمود، زیرا در آنجا شرایط خاصی بود که ممکن بود سب آنها آتش جنگ را شعله‌ورتر سازد.

در مورد لعن نیز از آیات قرآن استفاده می شود که خداوند عده ای را لعن کرده و یا اجازه لعن آنها را داده است از جمله درباره شیطان می فرماید: «وَإِنَّ عَلَيْكَ لَعْنَتِي إِلَى يَوْمِ الدِّينِ؛ و مسلماً لعنت من بر تو تا روز قیامت خواهد بود» (۴) و در ارتباط با گروهی از مرتدین می فرماید: «أُولَئِكَ جَزَاؤُهُمْ أَنْ عَلَيْهِمْ لَعْنَةُ اللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ؛

کیفر آنها این است که لعنت خدا و فرشتگان و مردم همگی بر آنها خواهد بود» (۵) و درباره ظالمان نیز می فرماید: (أَلَا لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَىٰ

پاورقی

۱. شرح بیشتر در این مورد را در جلد سوم همین کتاب بخوانید.

۲. کافی، ج ۲، ص ۳۶۰، باب السباب، ح ۲ و ۳.

۳. همان مدرک.

۴. ص، آیه ۷۸.

۵. آل عمران، آیه ۸۷.

صفحه ۱۰۴

الظَّالِمِينَ) (۱) و درباره پیمان شکنان و قاطعان رحم و مفسدان در زمین می فرماید: (أُولَئِكَ لَهُمُ اللَّعْنَةُ وَلَهُمْ سُوءُ الدَّارِ) (۲) و درباره کسانی که کتمان حق می کنند، می فرماید: «(أُولَئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللَّهُ وَيَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ)؛ خداوند و همه لعنت کنندگان آنها را لعنت می کنند» (۳).

بی شک لعن در لغت به معنای طرد کردن و دور ساختن است که گاه به صورت عملی انجام می شود و گاه به صورت لفظی یا در شکل نفرین؛ مثلاً گفته می شود: «لعنه الله عليك» یعنی خدا تو را از رحمتش دور دارد.

مسلم است که هیچ مؤمنی را نمی توان لعن کرد؛ ولی افراد بی ایمان

و منافق و کسانی که گناه عظیمی مانند ظلم و ستم و فساد و ایجاد تباهی در زمین و امثال آن مرتکب می شوند مستحق لعن اند، بنابراین لعن مخصوص کافران و منافقان نیست.

پاورقی

۱. هود، آیه ۱۸.

۲. رعد، آیه ۲۵.

۳. بقره، آیه ۱۵۹.

صفحه ۱۰۵

خطبه ۲۰۷

فِي بَعْضِ أَيَّامِ صَفِينٍ وَقَدْ رَأَى الْحَسَنَ ابْنَهُ (عَلَيْهِ السَّلَام) يَتَسَرَّعُ إِلَى الْحَرْبِ

از سخنان امام (علیه السلام) است

که در بعضی از روزهای جنگ صفین هنگامی که مشاهده کرد فرزندش امام حسن (علیه السلام) شتاب برای جنگ دارد، بیان فرمود. (۱)

خطبه در یک نگاه

این سخن کوتاه امیرمؤمنان علی (علیه السلام) ناظر به حفظ امام حسن و امام حسین از آسیبهاست تا نسل رسول خدا به وسیله آنها در جان باقی بماند و این معنا تحقق یافت و امروز میلیونها نفر هستند که نسبشان به وسیله امام حسن یا امام حسین (علیهما السلام) به

پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) می رسد و این ریشه پربرکت روز به روز در جهان گسترده می گردد.

پاورقی

۱. سند خطبه:

طبری در تاریخ خود در حوادث سال ۳۷ هجری قمری عبارتی از امیرمؤمنان علی (علیه السلام) نقل کرده که شبیه عبارت بخشی از این کلام است؛ ولی نه در ایام جنگ صفین؛ بلکه در جایی دیگر و از آن معلوم می شود که امام (علیه السلام) این تعبیر را در موارد متعددی بیان فرموده است. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۰۳)

صفحه ۱۰۶

صفحه ۱۰۷

أَمَلِكُوا عَنِّي هَذَا الْغُلَامَ لَا يَهْدِنِي، فَإِنِّي أَنفَسُ بِهِذَيْنِ يَعْنِي الْحَسَنَ وَالْحُسَيْنَ (عليهما السلام) عَلَى الْمَوْتِ لئَلَّا يَنْقَطَعَ بِهِمَا نَسْلُ رَسُولِ اللَّهِ (صلی الله علیه و آله).

ترجمه

این جوان (امام حسن (علیه السلام)) را از طرف من بگیرد و نگاه دارید (تا به میدان جنگ پا نگذارد) مبادا (مرگ او) مرا درهم بکوبد، زیرا من از مرگ این دو یعنی امام حسن و امام حسین بسیار دریغ دارم تا نسل رسول خدا (صلی الله علیه و آله) با مرگ آنها قطع نشود.

شرح و تفسیر: حفظ نسل پیامبر (صلی الله علیه و آله)

امام (علیه السلام) در این سخن کوتاه، سفارش اکیدی به اصحابش درباره امام حسن و امام حسین (علیهما السلام) در روز جنگ صفین برای حفظ هدف مهمی فرموده و می گوید: «این جوان (امام حسن (علیه السلام)) را از طرف من بگیرید و نگاه دارید (تا به میدان جنگ

پا نگذارد) مبادا (مرگ او) مرا درهم بکوبد، زیرا من از مرگ این دو یعنی امام حسن و امام حسین بسیار دریغ دارم مبادا نسل رسول خدا (صلی الله علیه و آله) با مرگ آنها قطع شود»؛ (أَمْلِكُوا عَنِّي هَذَا الْغُلَامَ لَا يَهْدِنِي (۱)، فَإِنِّي أَنَفْسُ (۲) بِهِدَيْنِ يَعْنِي الْحَسَنَ وَ

پاورقی

۱. «لا یهدنی» از ریشه «هد» بر وزن «سد» در اصل به معنای منهدم شدن و فروریختن همراه با صدای شدید است. سپس در امور معنوی نیز به کار رفته و به غم و اندوه شدیدی که روح انسان را در هم می کوبد اطلاق شده؛ مانند آنچه در جمله بالا آمده است.

۲. «أنفس» از ریشه «نفس» بر وزن «قفس» به معنای مضایقه کردن و نگاهداری چیزی و از دست ندادن آن است. اشیای نفیس، اشیایی است که انسان حاضر نیست به آسانی آن را از دست بدهد.

صفحه ۱۰۸

الْحُسَيْنَ (عليهما السلام) عَلَى الْمَوْتِ لَثَلًا يَنْقَطِعُ بِهِمَا نَسْلُ رَسُولِ اللَّهِ (صلى الله عليه وآله).

تعبیر به «املکوا» از ریشه «ملک» در واقع تأکیدی است برای جلوگیری کردن از شتاب امام حسن (علیه السلام) به سوی میدان جنگ، زیرا انسان هنگامی که مالک چیزی می شود آن را به تمام معنا در اختیار می گیرد و این بالاترین تأکیدی است که در مورد بازداشتن کسی از چیزی می توان به کار برد. به همین دلیل مرحوم سید رضی (رحمه الله) در ذیل این کلام می گوید: «این تعبیر از فصیح ترین و برترین تعبیرات است».

جمله «لا یهدنی» تأکید دیگری بر این معناست، زیرا می فرماید: اگر او و برادرش حسین (علیه السلام) به شهادت برسند وجود مرا در هم می کوبند.

امام (علیه السلام) برای اینکه

تصور نشود این تأکیدات تنها از مهر فرزندی سرچشمه می گیرد، در پایان فرموده: من هدف بزرگی را دنبال می کنم و آن این است که نسل پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) هر چه بهتر و بیشتر از طریق این دو، در جهان باقی بماند که این خود یکی از اسباب پایداری اسلام است.

مرحوم سید رضی در پایان این گفتار می گوید: «جمله امام (علیه السلام) «أَمَلِكُوا عَنِّي هَذَا الْغُلَامَ» از برترین سخنان و فصیح ترین جمله هاست»؛ (قالَ السَّيِّدُ الشَّرِيفُ وَ قَوْلُهُ (علیه السلام): أَمَلِكُوا عَنِّي هَذَا الْغُلَامَ مِنْ أَعْلَى الْكَلَامِ وَ أَفْصَحِهِ).

منظور سید این است که جمله «أَمَلِكُوا عَنِّي» یعنی «از سوی من مالک بشوید» تأکید زیبا و لطیفی است بر این معنا که با سرعت و جدیت بروید و این جوان را نگاه دارید تا از دست نرود، زیرا انسان بیشترین محافظت را نسبت به املاک خویش دارد و این تعبیر از «نگاه داشتن» و «گرفتن» و «بازگرفتن» و «محافظت» بلیغ تر و رساتر است.

نکته

پاسخ به چند سؤال

۱. بی شک امام حسن مجتبی (علیه السلام) در آن روز بیش از سی سال داشت، زیرا میلاد مبارک ایشان در سال سوم هجری بود و حادثه صغیر در سال ۳۷ واقع شد، بنابراین تعبیر به «غلام» که به معنای «نوجوان» است چه مناسبتی دارد؟

در پاسخ باید به این نکته توجه کرد که واژه غلام هر چند معمولاً به نوجوان و حدّ فاصل میان طفل و شابّ (کودک و جوان) گفته می شود؛ ولی همان گونه که بعضی از ارباب لغت تصریح کرده اند (۱) به افراد بزرگسال نیز اطلاق می گردد. افزون بر اینکه پدران این تعبیر را

نسبت به فرزندان در هر سنّ و سالی به کار می برند. در عرف عرب به خادمان نیز در هر سنّ و سالی باشند واژه «غلام» اطلاق می شود.

در هر حال اطلاق غلام از سوی امام (علیه السلام) نسبت به فرزندش امام حسن (علیه السلام) مطلب بعیدی نیست.

۲. مطابق آنچه در بالا آمد امام حسن و همچنین امام حسین (علیهما السلام) در آن زمان بیش از سی سال سن داشتند (زیرا فاصله آن دو بزرگوار یک سال یا کمتر از یک سال بود) و قاعدتاً در آن زمان صاحب همسر و فرزند بودند با این حال، چگونه امام می فرماید: می ترسم با شهادت این دو، نسل رسول خدا قطع شود؟

در پاسخ می‌گوییم: منظور این بوده که آنها بمانند و هر چه بیشتر نسل پیامبر فزونی یابد، زیرا با وجود دشمنان بسیار این نسل با برکت از جوانب مختلف در خطر بوده است.

۳. چگونه امام (علیه السلام) بقای نسل پیامبر به بقای آن دو بزرگوار و فرزندانشان دانسته، در حالی که معمول عرب این است که نسل را از طریق پسر می‌دانستند،

پاورقی

۱. لسان العرب، ماده «غلم».

صفحه ۱۱۰

نه از طریق دختر؟ و می‌دانیم که حسن و حسین نوه‌های دختری پیامبرند!

در پاسخ این سؤال باید گفت که این طرز تفکر به عصر جاهلیت باز می‌گردد که آنها مطلقاً زنان را به حساب نمی‌آوردند و فرزندان دختر را فرزند به حساب نمی‌آوردند و می‌گفتند:

بَنُوْنَا بَنُوْ اَبْنَاءِنَا وَ بَنَاتُنَا * * * بَنُوْهُنَّ اَبْنَاءُ الرَّجَالِ الْاَبَاعِدِ

فرزندان ما تنها فرزندان پسران ما هستند و دختران ما فرزندانشان فرزندان مردان بیگانه و دورند.

لذا در آیه مباحله که می‌فرماید: (فَقُلْ

تَعَالَوْا نَدْعُ اَبْنَاءَنَا وَ اَبْنَاءَكُمْ) (۱) مفسران در این مسئله اتفاق نظر دارند که واژه «ابناءنا» در این آیه شریفه اشاره به امام حسن و امام حسین (علیهما السلام) است و «نساءنا» اشاره به

حضرت فاطمه (علیها السلام)، و خطاب «یا بن رسول الله» به امامان اهل بیت (علیهم السلام) در روایات، بسیار است.

در آیه شریفه ۸۵ سوره انعام (وَمِنْ ذُرِّيَّتِهِ دَاوُودَ وَسُلَيْمَانَ وَ... * ... عِيسَى) حضرت مسیح از ذریه حضرت ابراهیم شمرده شده، در حالی که از ناحیه مادر (مریم) به حضرت ابراهیم منتهی می شود.

پاورقی

۱. آل عمران، آیه ۶۱.

صفحه ۱۱۱

خطبه ۲۰۸

قَالَ لَمَّا اضْطَرَبَ عَلَيْهِ أَصْحَابُهُ فِي أَمْرِ الْحُكْمَةِ

از سخنان امام (علیه السلام) است

که هنگام اضطراب و شورش اصحابش در مورد حکمیت

ایراد فرموده است. (۱)

خطبه در یک نگاه

در کتاب مصادر نهج البلاغه در شأن ورود این کلام آورده است که در جنگ صفین، وقتی عمرو بن عاص و کسانی که با او بودند قرآنها را بر سر نیزه کردند تا سپاهیان علی (علیه السلام) را بفریبند، در حالی که آثار فتح و پیروزی لشکر امام (علیه السلام) کاملاً آشکار شده بود و در چند قدمی پیروزی کامل بودند. یاران امام (علیه السلام) به

چند گروه تقسیم شدند؛ گروهی به راستی باور کردند که شامیان این کار را به عنوان نیرنگ انجام ندادند؛ بلکه می خواهند واقعاً تسلیم قرآن شوند. گروه عظیم دیگری که از

پاورقی

۱. سند خطبه:

از جمله کسانی که قبل از مرحوم سید رضی این خطبه را نقل کرده اند، نصر بن مزاحم در کتاب صفین و ابن قتیبہ دینوری در الامامہ والسیاسہ و مسعودی در مروج الذهب است. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۰۷)

صفحه ۱۱۲

جنگ خسته شده بودند و تاب و توانی در خود برای ادامه جنگ نمی دیدند، این موضوع را بهانه خوبی برای کناره گیری از جنگ و عافیت طلبی دانستند و گروه سومی از منافقان بودند که عداوت و کینه امام (علیه السلام) را در دل داشتند و منتظر دستاویزی بودند. هنگامی که قرآن‌ها را بر سر نیزه دیدند با خود گفتند الان بهترین موقع برای دست برداشتن از یاری علی (علیه السلام) است آنها هم فریاد برآوردند که جنگ را پایان دهید و گروه کمتری بر ادامه جنگ اصرار ورزیدند که در پیشاپیش آنها مالک اشتر بود، فریاد زد وای بر شما آیا بعد از نزدیک شدن

پیروزی، می خواهید عقب نشینی کنید؟ ای نابخردان نادان!... ولی گروهی که دست از جنگ کشیده بودند به او دشنام دادند و بد گفتند و تهدیدش کردند و فریاد «المصاحفُ المصاحفُ والرُّجوعُ إليها لا نرى غيرَ ذلك» را سر دادند و امام (علیه السلام) را وادار ساختند که مسئله حکمیت را بپذیرد. در این هنگام امام (علیه السلام) سخن بالا

را ایراد فرمود که خلاصه اش این بود: شما در گذشته پیرو من بودید و من امیر شما؛ ولی الآن شما می خواهید امیر باشید و من مأمور. شما می خواهید با هر شرایطی که ممکن است، زنده بمانید با این حال من چگونه می توانم شما را باز دارم؟!

صفحه ۱۱۳

أَيُّهَا النَّاسُ، إِنَّهُ لَمْ يَزَلْ أَمْرِي مَعَكُمْ عَلَى مَا أَحَبُّ، حَتَّى نَهَيْتُكُمْ الْحَرْبُ، وَقَدْ، وَاللَّهِ، أَخَذَتْ مِنْكُمْ وَتَرَكْتُمْ، وَهِيَ لَعْدُوكُمْ أَنْهَكُ.

لَقَدْ كُنْتُ أَمْسِ أَمِيرًا، فَأَصْبَحْتُ الْيَوْمَ مَأْمُورًا، وَ كُنْتُ أَمْسِ نَاهِيًا، فَأَصْبَحْتُ الْيَوْمَ مَنْهِيًا، وَ قَدْ أَحْبَبْتُمُ الْبَقَاءَ، وَ لَيْسَ لِي أَنْ أَحْمِلَكُمْ عَلَى مَا تَكْرَهُونَ!

ترجمه

ای مردم! پیش از این، وضع من و شما آن گونه بود که دوست می داشتم (زیرا همه تسلیم فرمان من بودید) تا اینکه جنگ شما را خسته و درهم کوفته ساخت (نافرمانیها از اینجا آغاز شد و من چاره ای جز پذیرش پیشنهاد حکمیت نداشتم) در حالی که به خدا سوگند اگر جنگ گروهی را از شما گرفت و گروهی را باقی گذاشت برای دشمنان کوبنده تر و خستگی آفرین تر بود. من دیروز امیر و فرمانده بودم؛ ولی امروز مأمور و فرمانبر شدم!! دیروز من شما را نهی می کردم؛ ولی امروز شما مرا نهی می

کنید و این درحالی است که شما بقای در دنیا را (به قیمت از دادن پیروزی بر دشمن) دوست دارید و من نمی توانم شما را به چیزی که دوست ندارید وادار کنم!

شرح و تفسیر: همزمان سست و نادان

همان گونه که در بالا آمد، این سخن را هنگامی امام ایراد فرمود که علی رغم میل باطنی او اکثریت لشکریانش به دلایل مختلفی اصرار بر پایان جنگ و

صفحه ۱۱۴

تسلیم در برابر امر حکمین داشتند. حضرت در واقع به این سؤال پاسخ می دهد که چرا تسلیم توطئه عمر و عاص در بالا بردن قرآنها بر سر نیزه ها و پذیرش امر حکمین شد، می فرماید: «ای مردم! پیش از این، وضع من و شما آن گونه بود که دوست می داشتم (همه تسلیم فرمان من بودید) تا اینکه جنگ شما را خسته و درهم کوفته ساخت (نافرمانیها از اینجا آغاز شد و من چاره ای جز پذیرش پیشنهاد حکمیت نداشتم) در حالی که به خدا سوگند اگر جنگ گروهی را از شما گرفت و گروهی را باقی گذاشت برای دشمنانتان کوبنده تر و خستگی آفرین تر بود»؛ (أَيُّهَا النَّاسُ، إِنَّهُ لَمْ يَزَلْ أَمْرِي مَعَكُمْ عَلَى مَا أَحَبُّ، حَتَّى نَهَيْتُكُمْ (۱) الْحَرْبُ، وَقَدْ، وَاللَّهِ، أَخَذَتْ مِنْكُمْ وَ تَرَكَتْ، وَ هِيَ لَعْدُوكُمْ أَنهَكَ).

این سخن در واقع پاسخ به طرفداران ادامه جنگ است. آنها که می دانستند پایانش پیروزی است؛ ولی متأسفانه در اقلیت بودند. امام در این سخن از یک سو عذر خود را در پذیرش پیشنهاد آتش بس و قبول حکمیت در مقابل این اقلیت بیان می کند و از سوی دیگر اعتقاد واقعی خود را به لزوم

ادامه جنگ تا پیروزی نهایی در برابر اکثریت خسته از جنگ بیان می دارد و کثرت شهدا را مجوز تسلیم در برابر خواسته های انحرافی دشمن نمی داند.

سپس در توضیح این سخن می افزاید: «من دیروز امیر و فرمانده بودم؛ ولی امروز مأمور و فرمانبر شدم دیروز من شما را نهی می کردم؛ ولی امروز شما مرا نهی می کنید و این

در حالی است که شما بقای در دنیا را (به قیمت از دست دادن پیروزی بر دشمن) دوست دارید و من نمی توانم شما را به چیزی که دوست ندارید وادار کنم؛ (لَقَدْ كُنْتُ أَمْسِ أَمِيرًا، فَأَصْبَحْتُ الْيَوْمَ مَأْمُورًا، وَ كُنْتُ أَمْسِ نَاهِيًا، فَأَصْبَحْتُ الْيَوْمَ مَنْهِيًا، وَ قَدْ أَحْبَبْتُمُ الْبَقَاءَ، وَ لَيْسَ لِي أَنْ أَحْمِلَكُمُ عَلَى مَا تَكْرَهُونَ!).

پاورقی

۱. «نهکتکم» از ریشه «نهک» بر وزن «نهی» در اصل به معنای کهنه کردن و فرسودن است و در مواردی که انسان به رنج و تعب شدید می افتد و درهم کوبیده می شود به کار می رود.

صفحه ۱۱۵

این سخن باز پاسخی است به دو گروه: اقلیتی که طرفدار ادامه جنگ تا پیروزی بودند و نسبت به قبول امر حکمین و پایان نبرد در آستانه پیروزی ایراد داشتند، حضرت می فرماید: من چه کنم زمام کار را از دست من گرفته اند و امر فرماندهی را متزلزل ساخته و سر به طغیان برداشته اند و از سوی دیگر به اکثریتی که تسلیم پیشنهاد دشمن شده بودند می گوید: شما نه به موجب احترام قرآن این پیشنهاد را پذیرفتید؛ بلکه به سبب حبّ بقا و فرار از فداکاری در راه خدا بود.

نکته

از دست دادن فرصتی بزرگ!

لحن بسیار

ملازم کلام بالا که نشان می دهد امیر مؤمنان علی (علیه السلام) در مقابل مخالفان ادامه جنگ تا چه حد نرمش نشان داد، ممکن است موجب این سؤال شود که چرا امام به مالک اشتر اجازه نداد تا با قاطعیت جنگ را که در مراحل نهایی و آستانه پیروزی بود، پیش ببرد و مسلمانان را از شرّ بنی امیه و پیروانشان رهایی بخشد؟

پاسخ این سؤال را باید در لابه لای تاریخ صفین جستجو کرد.

توضیح اینکه در بحثهای گذشته به این نکته اشاره کردیم که مخالفان جنگ تنها فریب خوردگان از صحنه سازی عمرو عاص و بالا بردن قرآنها بر سر نیزه ها نبودند؛ بلکه گروهی از افراد ضعیف الاراده که آماده ادامه جنگ نبودند و گروهی از منافقان و دشمنان امام که فرصت را برای گرفتن ماهی از آب گل آلود مناسب می دیدند، دست به دست هم داده بودند و با شدت از امام می خواستند که جنگ را متوقف کند.

ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه خود در این باره می نویسد که امام (علیه السلام) به مالک اشتر دستور بازگشت و متوقف ساختن جنگ را داد، مالک پیغام فرستاد

صفحه ۱۱۶

من چگونه بازگردم در حالی که نشانه های پیروزی ظاهر شده است. به امام عرض کنید فقط یک ساعت به من مهلت بدهد، من کار را تمام می کنم. گروه کثیری که اطراف امام (علیه السلام) را گرفته بودند هنگامی که پیغام مالک را شنیدند خشمگین شدند و (با نهایت بی شرمی) به امام (علیه السلام) گفتند: ظاهراً به مالک دستور داده ای دست از جنگ بردارد؛ ولی در پنهان، کسی را مأمور کرده ای که فرمان ادامه جنگ

به او بدهد اگر الساعه او را برنگردانی تو را خواهیم کشت همان گونه که عثمان را کشتیم. نمایندگان امام (علیه السلام) به سوی مالک اشتر بازگشتند و به او گفتند آیا

دوست داری که تو در اینجا پیروز شوی؛ ولی پنجاه هزار شمشیر بالای سر امیر مؤمنان علی (علیه السلام) کشیده شده باشد؟! (و قصد شهید ساختن او را داشته باشند).

مالک گفت: مگر چه خبر است؟ گفتند: تمامی لشکر اطراف حضرت را گرفته اند و او بر زمین نشسته و شمشیرها بالای سر او برق می زند و می گویند اگر اشتر برنگردد تو را خواهیم کشت. اشتر گفت وای بر شما، سبب چیست؟ گفتند: قرآنها را بر سر نیزه ها کرده اند، اشتر گفت: آری به خدا سوگند هنگامی که آن منظره را دیدم گفتم باید منتظر اختلاف و فتنه بود.

مالک بلافاصله برگشت و مشاهده کرد که جان امیر مؤمنان (علیه السلام) (در برابر این گروه نادان و منافق) در خطر است و بعضی تا آن حد، پیش رفته اند که آن حضرت را میان دو چیز مخیر کنند یا تسلیم معاویه شود یا او را بکشند، در حالی که جز جماعت اندکی یار و حامی نداشت. هنگامی که چشم مالک اشتر به آن گروه معاند افتاد آنان را با سخن تند و خشن سرزنش کرد و گفت: وای بر شما آیا بعد از پیروزی، خاک ذلت و تفرقه بر سرتان پاشیده شده ای کم خردان! ای سفیهان. آنها نیز مقابله به مثل کرده و به اشتر بد گفتند و سپس فریاد زدند: قرآنها، قرآنها را دریابید، غیر از این راهی نمی بینیم.

در این هنگام امام (علیه السلام) در

برابر پیشنهاد حکمیت، تسلیم شد تا مشکل

صفحه ۱۱۷

عظیم تری را با مشکل کوچک تری برطرف سازد و گفتار بالا را ایراد فرمود: (كُنْتُ أَمْسِ أَمِيرًا، فَأَصْبَحْتُ الْيَوْمَ مَأْمُورًا...)(۱).

بعضی از قراین و شواهد نشان می دهد که مسئله بالا بردن قرآنها بر سر نیزه ها توطئه مشترکی از سوی منافقان و افراد نفوذی در سپاه امیر مؤمنان علی (علیه السلام) و گروهی از شامیان به سرکردگی عمرو بن عاص و همکاری اشعث بن قیس منافق که در لشکر امام حضور داشت، بود و آنها می خواستند به هر قیمتی شده جلوی پیروزی امام (علیه السلام) را بگیرند و ساده لوحان را بفریبند. (۲)

در ذیل خطبه ۳۵، جلد دوم، صفحه ۳۶۴ نیز بحث مشروحی درباره حکمیت داشتیم که در واقع تکمیلی برای این بحث محسوب می شود.

پاورقی

۱. شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۱، ص ۳۰-۳۱.

۲. برای آگاهی بیشتر در این زمینه به شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۲، ص ۲۱۴ مراجعه کنید.

صفحه ۱۱۸

صفحه ۱۱۹

خطبه ۲۰۹

بِالْبَصْرَةِ، وَقَدْ دَخَلَ عَلَى الْعَلَاءِ بْنِ زِيَادِ الْحَارِثِيِّ وَهُوَ مِنْ أَصْحَابِهِ يَعُودُهُ، فَلَمَّا رَأَى سَعَةَ دَارَهُ قَالَ:

از سخنان امام (علیه السلام) است

هنگامی که حضرت در بصره به عیادت علاء بن زیاد حارثی که از اصحابش بود، رفت و چشمش به خانه وسیع او افتاد، این سخن را ایراد فرمود: (۱)

خطبه در یک نگاه

اشاره

همان گونه که در بالا آمد این کلام اشاره به داستان عیادت علی (علیه السلام) از یکی از یارانش به نام علاء بن زیاد حارثی در بصره دارد (هر چند بسیاری از شارحان نهج البلاغه اصرار دارند که آن شخص علاء بن زیاد نبود؛ بلکه ربیع بن زیاد بود)

پاورقی

۱. سند خطبه:

در کتاب مصادر نهج البلاغه منابع متعددی برای این کلام امام ذکر شده است از جمله جلد اول اصول کافی، جلد اول عقد الفرید، جلد چهارم ربیع الابرار، اختصاص شیخ مفید و تلبیس ابلیس ابن جوزی و قوت القلوب ابوطالب المکی است (البته در بعضی از این کتب فقط بخشی از خطبه آمده است) و از آنجا که این کلام هم جنبه تاریخی دارد و هم اخلاقی و تربیتی و بسیار آموزنده است توجه دانشمندان مختلف را به خود جلب کرده و در کتب بسیاری آن را آورده اند. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۰۸)

صفحه ۱۲۰

و هنگامی که حضرت خانه وسیع او را دید این سخن را ایراد فرمود و تذکری بسیار پرمعنا به او و به همه انسانهایی که زندگی شبیه او را دارند داد. این کلام به طور خلاصه مشتمل بر سه بخش است:

بخش اول: تذکر بیدار کننده ای است که امام به علاء بن زیاد یا ربیع بن زیاد داد.

بخش دوم: اندرز و نصیحتی است پرمعنا که برای برادر او؛ یعنی عاصم بن زیاد بیان فرمود که درست در نقطه

مقابل علاء بن زیاد زندگی می کرد و زندگی مرتاضانه ای داشت.

بخش سوم: پاسخ به سؤالی است که عاصم بن زیاد از حضرت درباره طرز زندگی امام عرضه داشت.

صفحه ۱۲۱

بخش اول

مَا كُنْتَ تَصْنَعُ بِسَعَةِ هَذِهِ الدَّارِ فِي الدُّنْيَا

مَا كُنْتَ تَصْنَعُ بِسَعَةِ هَذِهِ الدَّارِ فِي الدُّنْيَا، وَأَنْتَ إِلَيْهَا فِي الْآخِرَةِ كُنْتَ أَحْوَجَ؟ وَبَلَىٰ إِنَّ شَيْئًا بَلَغَتْ بِهَا الْآخِرَةَ: تَقْرَىٰ فِيهَا الضَّيْفَ، وَتَصِلُ فِيهَا الرَّحِمَ، وَتُطَلِّعُ مِنْهَا الْحُقُوقَ مَطَالِعَهَا، فَإِذَا أَنْتَ قَدْ بَلَغْتَ بِهَا الْآخِرَةَ.

ترجمه

(ای علاء بن زیاد) با این خانه وسیع در این دنیا، چه می خواهی بکنی و آن را برای چه می خواهی؟! در حالی که در آخرت به آن نیازمندتری، آری! اگر بخواهی می توانی به وسیله آن به آخرت برسی (و سعادت مند شوی) به این گونه که از میهمانان در آن پذیرایی کنی و صله رحم در آن بجا آوری و حقوق شرعی و الهی آن را پردازی؛ اگر چنین کنی به وسیله این خانه به خانه آخرت نائل شده ای.

شرح و تفسیر: این خانه وسیع برای چیست؟

این کلام پرمحتوا گرچه در یک قضیه شخصیّه وارد شده و مخاطب آن دو نفر از اصحاب آن حضرتند؛ ولی در واقع اصلی کلی و برنامه ای عمومی را در مورد رعایت اعتدال در بهره گیری از مواهب زندگی، بازگو می کند و مخاطبان واقعی آن همه مسلمانها در سراسر تاریخند. امام هنگامی که خانه وسیع و گسترده علاء بن زیاد حارثی که طبعاً به وسایل خوبی نیز مجهز بود، مشاهده می کند او را نخست سرزنش کرده و سپس نصیحتی آمیخته با محبت به او ارائه می دهد و

صفحه ۱۲۲

می فرماید: «با این خانه وسیع در این دنیا، چه می خواهی بکنی و آن را برای چه می خواهی، در حالی که در آخرت به آن نیازمندتری»؛ (مَا كُنْتَ (۱) تَصْنَعُ بِسَعَةِ هَذِهِ الدَّارِ فِي الدُّنْيَا، وَ أَنْتَ إِلَيْهَا فِي الْآخِرَةِ كُنْتَ أَحْوَجَ؟).

عادت مردم

بر این است که وقتی به عیادت بیمار می روند چیزی می گویند که خوشحال شود؛ ولی یک معلم آسمانی همچون علی (علیه السلام) هنگامی که یار خود را در بستر بیماری می بیند همان بیماری که گاه بازگشتی در آن نیست باید او را بیدار کند و متوجه سرنوشت خویش سازد و صراط مستقیم سعادت را به او ارائه دهد و داروی تلخ نصیحت آمیخته با سرزنش را در کام او فرو ریزد تا بهبودی واقعی حاصل کند.

آنگاه راه استفاده از این ثروت عظیم را برای نیل به سعادت آخرت به او نشان می دهد و می فرماید: «آری! اگر بخواهی می توانی به وسیله آن به آخرت برسی (و سعادت مند شوی) به این گونه که از میهمانان در آن پذیرایی کنی و صله رحم در آن بجا آوری و

حقوق شرعی و الهی آن را پردازی؛ اگر چنین کنی به وسیله این خانه به خانه آخرت نائل شده ای»؛ (وَبَلَىٰ إِنْ شئتَ بَلَغتَ بِهَا الأخرَةَ: تَقْرِي (۲) فِيهَا الضَّيْفَ، وَ تَصِلُ فِيهَا الرَّحِمَ، وَ تُطَلِعُ (۳) مِنْهَا الأَحْقُوقَ مَطَالِعَهَا، فَإِذَا أَنْتَ قَدْ بَلَغتَ بِهَا الأخرَةَ).

امام (علیه السلام) با این بیان به این واقعیت اشاره می فرماید که مال و ثروت امر نکوهیده و ضد ارزش نیست؛ بلکه مهم آن است که در چه راهی مصرف شود. هر گاه به تکاثر و تفاخر یا انحصار به شخص بینجامد مذموم است؛ ولی اگر

پاورقی

۱. بعضی از شارحان نهج البلاغه، جمله «كنت» را در اینجا زائده دانسته اند، در حالی که چنین نیست، بلکه منظور امام (علیه السلام) از آن بیان استمرار است، زیرا مفهوم جمله این است که: «تاکنون

این خانه را داشته ای، چه استفاده ای از آن در این دنیا کرده ای».

۲. «تقری» از ریشه «قراء» بر وزن «عبا» به معنای پذیرایی کردن از میهمان است.

۳. «تطلع» از ریشه «طلوع» به معنای ظهور و بروز گرفته شده و هنگامی که به باب افعال برود به معنای ظاهر کردن و خارج نمودن است.

صفحه ۱۲۳

بخش مهمی از آن در اختیار نیازمندان و دوستان و بستگان قرار گیرد، سرمایه آخرت محسوب می شود. به همین دلیل از مال در قرآن مجید به عنوان «خیر» یاد شده آنجا که می فرماید: «(إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الوَصِيَّةُ لِلوَالِدَيْنِ)؛ اگر خیری (مالی) از خود به یادگار بگذارد وصیت برای پدر و مادر و نزدیکان کند». (۱) در حدیثی می خوانیم که شخصی

در خدمت امام صادق (علیه السلام) از اغنیا و ثروتمندان نکوهش کرد و به آنها بدگفت؛ امام فرمود: «أُسْكُتُ فَإِنَّ الْغَنَى إِذَا كَانَ وَصُولًا لِرَحْمِهِ، بَارًا بِإِخْوَانِهِ أَوْ ضَعْفَ اللَّهِ تَعَالَى لَهُ إِلَّا جَرَّ ضَعْفَيْنِ لِأَنَّ اللَّهَ تَعَالَى يَقُولُ: وَمَا أَمْوَالُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ بِالَّتِي تُقَرِّبُكُمْ عِنْدَنَا زُلْفَى إِلَّا مَنْ آمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَأُولَئِكَ لَهُمْ جَزَاءُ الضَّعْفِ بِمَا عَمِلُوا وَهُمْ فِي الْغُرَفَاتِ آمِنُونَ؛ ساکت باش! شخص غنی هرگاه صله رحم بجا آورد و نسبت به برادران دینی خود نیکوکار باشد، خداوند پاداش او را دو برابر می کند، زیرا می فرماید: اموال شما و اولادتان، چنان نیست که شما را به خداوند نزدیک کند، مگر کسی که ایمان آورده و عمل صالح انجام دهد، آنها در برابر اعمالشان پاداش مضاعف دارند و در غرفه های بهشتی در امنیت به سر می برند». (۲)

بنابراین، مال می تواند بهترین وسیله

سعادت گردد، هرگاه به درستی از آن بهره گیری شود و می تواند وسیله بدبختی انسان باشد، هرگاه با بخل و اسراف و انحصارطلبی همراه گردد.

نکته

خانه های وسیع در روایات اسلامی

از روایات متعددی استفاده می شود که یکی از نشانه های سعادت انسان

پاورقی

۱. بقره، آیه ۱۸۰.

۲. سفینه البحار، ماده «غنی».

داشتن خانه وسیع است؛ پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) در حدیثی فرمود: «مِنْ سَعَادَةِ الْمَرْءِ الْمُسْلِمِ، الْمَسْكَنُ الْوَاسِعُ». (۱)

در همان باب از کتاب کافی هفت حدیث دیگر به همین مضمون یا قریب به آن از معصومان (علیهم السلام) نقل شده است و مرحوم علامه مجلسی در بحار الانوار جلد ۷۳ احادیث فراوانی در این زمینه دارد. از جمله در حدیثی از امام ابوالحسن علی بن موسی الرضا (علیه السلام) می خوانیم که برای یکی از دوستانش خانه ای خرید، و به او فرمود: این منزل تو بسیار کوچک است، برخیز و به این منزل جدید نقل مکان کن، آن مرد گفت: این خانه را پدرم ساخته (و من از او پیروی می کنم)؛ امام (علیه السلام) فرمود: اگر پدرت نادان و بی خرد بوده، تو هم باید مثل او باشی! (۲)

بدیهی است هرگز مفهوم این روایات این نیست که انسان، خطّ اعتدال را رها کرده و به اسراف روی آورد، بلکه اشاره به این است که نباید مانند افراد تنبل و بی همت در جایی که امکانات فراهم است به خانه های تنگ و تاریک و کوچک که روح انسان را آزار می دهد، قناعت کرد.

اضافه بر این، خانه های تنگ و کوچک، بهانه خوبی برای ترک صله رحم و دعوت نکردن از مهمان است. می گویند که اگر ما به

خانه ارحام برویم آنها نیز به خانه ما می آیند و ما جا نداریم و به همین دلیل از پذیرایی مهمان که مایه خیر و برکت است خودداری می کنند، و یکی از علل رواج فرهنگ خانه های بسیار کوچک در عصر ما علاوه بر مشکلات مالی، سلطه فرهنگ خالی از عواطف انسانی غریبه است، که نه صله رحم می شناسند و نه پذیرایی از مهمان.

پاورقی

۱. کافی، ج ۶، ص ۵۲۶، ح ۷ (باب وسعه المنزل).

۲. همان مدرک، ح ۲.

صفحه ۱۲۵

بخش دوم

فقال له العلاء

فقال له العلاء: يا أمير المؤمنين، أشكو إليك أخى عاصم بن زياد. قال: وما له؟ قال: لبس العباءة و تخلى عن الدنيا. قال: على به. فلما جاء قال:

يَا عُدَى نَفْسِهِ! لَقَدْ اسْتَهَامَ بِكَ الْخَبِيثُ! أَمَا رَحِمْتَ أَهْلَكَ وَ وَكَدَكَ! أَتَرَى اللَّهَ أَحَلَّ لَكَ الطَّيِّبَاتِ، وَ هُوَ يَكْرَهُ أَنْ تَأْخُذَهَا! أَنْتَ أَهْوَنُ عَلَيَّ مِنَ ذَلِكَ!

قال: يا أمير المؤمنين، هذا أنت في خشونه ملبسك و جشوبه ما كلك!

قال: وَيَحْكُ، إِنِّي لَسْتُ كَأَنْتَ، إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى فَرَضَ عَلَيَّ أَيْمَهُ الْعَدْلِ أَنْ يُقَدِّرُوا أَنْفُسَهُمْ بِضَعْفَةِ النَّاسِ، كَيْلًا يَتَّبِعَ بِالْفَقِيرِ فَقْرَهُ!

ترجمه

(هنگامی که سخن امام (علیه السلام) با علاء بن زیاد به اینجا رسید) علاء گفت: ای امیرمؤمنان از برادرم «عاصم بن زیاد» نزد تو شکایت می آورم. امام (علیه السلام) فرمود: مگر چه کرده؟ عرض کرد عبايي پوشیده و از دنیا کناره گیری کرده است، امام (علیه السلام) فرمود: او را نزد من آور، هنگامی که «عاصم» نزد امام (علیه السلام) آمد حضرت

به او فرمود: ای دشمن حقیر خویشتن! شیطان تو را (فریب داده و در بیابان زندگی) سرگردان ساخته (اگر بر خود رحم نمی کنی) چرا به خانواده و فرزندان رحمت نکردی؟ تو گمان می

کنی خداوند طیبات را بر تو حلال کرده ولی دوست ندارد که از آنها بهره ببری؟! تو در پیشگاه خدا بی ارزش تر از آن هستی که این گونه با تو رفتار کند. عاصم گفت: ای امیرمؤمنان (علیه السلام) تو خود با این لباس خشن و آن غذای ناگوار به سر میبری! امام (علیه السلام) در پاسخ فرمود: وای بر تو، من مانند تو نیستم (و وظیفه ای غیر از تو دارم، زیرا) خداوند بر پیشوایان حق و عدالت واجب کرده که

صفحه ۱۲۶

بر خود سخت بگیرند و همچون افراد ضعیف مردم زندگی کنند تا فقر، آنها را به طغیان و سرکشی (در برابر فرمان خدا) وادار نکند.

شرح و تفسیر: نگوئش از دنیاگریزی

در بخش دوم این کلام می خوانیم هنگامی که امیرمؤمنان علی (علیه السلام) اندرزهای بالا را به علاء بن زیاد داد علاء توجه امام را به وضع برادر خود که در مسیری بر ضد او گام بر می داشت جلب کرد: «علاء به آن حضرت عرض کرد: ای امیرمؤمنان از برادرم عاصم بن زیاد نزد تو شکایت می آورم. امام (علیه السلام) فرمود: مگر چه کرده؟ عرض کرد عبایی پوشیده و از دنیا کناره گیری کرده است، امام (علیه السلام) فرمود: او را نزد من حاضر کنید»؛ (فقال له العلاء: یا امیرالمؤمنین، أشکو إليك أخی عاصم بن زیاد. قال: وما له؟ قال: لبس العباءة وتخلّى عن الدنيا. قال: علیّ به).

«هنگامی که عاصم بن زیاد نزد امام (علیه السلام) آمد امام به او فرمود: ای دشمن حقیر خویشتن، شیطان تو را (فریب داده و در بیابان زندگی) سرگردان ساخته (اگر بر خود رحم نمی کنی) چرا به خانواده و فرزندان رحمت نکردی؟»؛ (فَلَمَّا جَاءَ قَالَ: يَا عُدَيُّ نَفْسِهِ! لَقَدْ اسْتَهَامَ (۱) بِكَ الْخَيْثُ! أَمَا رَحِمْتَ أَهْلَكَ وَوَلَدَكَ!).

«عدی» تصغیر «عدو» به معنای دشمن کوچک است. امام (علیه السلام) می خواهد به این وسیله هم او را که از مسیر اعتدال خارج شده، تحقیر کند و هم کارش را عداوتی نسبت به خود بشمارد و به دنبال آن این نکته را یادآور می شود که اعمال تو افزون بر هوای نفس، از وسوسه های شیطان سرچشمه می گیرد و سرانجامش نوعی از خود بیگانگی و سرگردانی در زندگی است.

پاورقی

۱. «استهام» از ریشه «هیم» بر وزن «حتم» به معنای سرگردانی و تحیر و اضطراب و بی هدف به هر سو رفتن است و «استهام بک الخیث» یعنی شیطان تو را سرگردان ساخت.

صفحه ۱۲۷

ایراد دیگری که امام (علیه السلام) به او می کند این است که تو علاوه بر ظلم بر خویش، به زن و فرزندان ستم می کنی بی آنکه دلیلی بر این کار داشته باشی.

این تویخها و سرزنشهای مکرر، به سبب این است که اسلام، رهبانیت و ترک دنیا را به این شکل برای پرداختن به عبادت، هرگز توصیه نمی کند و آن را انحراف از مسیر حق می شمرد، همان گونه که شرح آن در ادامه این بحث خواهد آمد.

سپس در ادامه این سخن می فرماید: «تو گمان می کنی خداوند طیبات را بر تو حلال کرده ولی دوست ندارد که از آنها بهره ببری؟! تو در پیشگاه خدا بی ارزش تر از آن هستی که این گونه با تو رفتار کند»؛ (أَتَرَى اللَّهَ أَحَلَّ لَكَ الطَّيِّبَاتِ، وَ هُوَ يَكْرَهُ أَنْ تَأْخُذَهَا! أَنْتَ أَهْوَنُ عَلَى اللَّهِ مِنْ ذَلِكَ!).

این سخن در واقع اشاره به دلیل لطیفی است و آن اینکه

برنامه ای که در پیش گرفته ای به گمان این بوده که مطابق دستور خداست، در حالی که قرآن با صراحت طیبات و غذاها و لباسهای پاکیزه را بر همگان حلال شمرده، در آنجا که می فرماید: «(قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ قُلْ هِيَ لِلَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا خَالِصَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ)؛ بگو چه کسی زینتهای الهی را که برای بندگان خود آفریده و (همچنین) روزیهای پاکیزه را حرام کرده است، بگو اینها در زندگی دنیا برای کسانی است که ایمان آورده اند و در قیامت خالص برای مؤمنان خواهد بود».(۱)

جمله «أَنْتَ أَهْوَنُ عَلَى اللَّهِ مِنْ ذَلِكَ!» ممکن است اشاره به این باشد که این گونه افراد که وضع خاصی به خود می گیرند و از جامعه مسلمین جدا می شوند امتیاز فوق العاده ای برای خویش قائلند و گمان می کنند گوشه گیری و ریاضت سبب برتری آنان بر سایر مردم است و گویی خداوند دستورات ویژه ای

پاورقی

۱. اعراف، آیه ۳۲.

به آنها داده است. امام (علیه السلام) می فرماید: تو کمتر و کوچک تر از آنی که خدا دستور خاصی برای تو صادر کرده باشد، تو را از مواهب حیات منع کند و برای دیگران حلال بشمارد.

در ادامه این سخن می خوانیم که عاصم برای توجیه رفتار خود عرض کرد: «ای امیرمؤمنان (علیه السلام) تو خود با این لباس خشن و آن غذای ناگوار به سر می بری در حالی که پیشوا و امام ما هستی و بر ما لازم است به تو اقتدا کنیم»؛ (قال: یا أمیر المؤمنین، هذا أنتَ فی حُشُونِهِ مَلْبَسِكَ وَ جُشُونِهِ (۱) مَا كَلِكِ!).

امام (علیه السلام)

پاسخ روشنی به او داد، فرمود: «وای بر تو، من مانند تو نیستم (و وظیفه ای غیر از تو دارم، زیرا) خداوند بر پیشوایان حق و عدالت واجب کرده که بر خود سخت بگیرند و همچون افراد ضعیف مردم زندگی کنند تا فقر، آنها را به طغیان و سرکشی (در برابر فرمان خدا) وادار نکند»؛ (قال: وَيَحْكُ، إِنِّي لَسْتُ كَأَنْتَ، إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى فَرَضَ عَلَيَّ أَيْمَةَ الْعَدْلِ أَنْ يُقَدِّرُوا أَنْفُسَهُمْ بِضَعْفِهِ النَّاسِ، كَيْلًا يَتَّبِعُ (۲) بِالْفَقِيرِ فَقْرَهُ!).

بر اساس این منطق افراد عادی، در بهره گیری از مواهب حیات به صورت معتدل و دور از اسراف و تبذیر آزادند؛ ولی پیشوایان و امرای اسلام باید به زندگانی ساده، همچون زندگانی ضعفاى اجتماع روی آورند تا مایه آرامش و تسکین برای قشرهای محروم گردد و در فشار غم و اندوه به سر نبرند و سر به طغیان بر نیاورند.

در روایتی که ابن ابی الحدید در شرح این خطبه آورده چنین آمده است که امام (علیه السلام) آیات متعددی از قرآن را در زمینه مباح بودن بهره گیری از طیبیات بر

پاورقی

۱. «جشوبه» به معنای خشونت از ریشه «جشب» بر وزن «جشن» گرفته شده است و غذایی که در آن نان تنها باشد و نان خورشی با آن نباشد آن را «جشب» می گویند.
۲. «یتبیغ» از ریشه «بیغ» بر وزن «بیع» یعنی به هیجان درآمدن و شوریدن، گرفته شده است و گاه به معنای کثرت نیز می آید و در خطبه بالا معنای اول اراده شده است.

صفحه ۱۲۹

عاصم خواند که نشان می دهد مرحوم سید رضی سخنان امام را به صورت گزینشی نقل کرده است و در پایان آن چنین می گوید:

سخنان امام در عاصم مؤثر افتاد، برخاست آن عباى خشن را از تن درآورد و لباس مناسبی به تن کرد و برنامه سابق را تغییر داد.

ابن ابی الحدید بر این نکته تأکید دارد که موضوع اصلی بحث «علاء بن زیاد» نبوده؛ بلکه شخص معروفی به نام «ربیع بن زیاد» بوده است که بخشی از خراسان را فتح کرد و عمر درباره او گفت: «مردی را به من نشان بدهید که هنگامی که امیر است گویی امیر نیست و هنگامی که امیر نیست گویی امیر است».

در ادامه این سخن می نویسد: «زیاد بن ابیه به ربیع بن زیاد (که از طرف او والی بخشی از خراسان شده بود) چنین نوشت که معاویه به تو دستور می دهد تمام درهم و دینارهای بیت المال و غنائم جنگی را بر لشکریان تقسیم کن. ربیع در جواب گفت: من دستور خدا را پیش از دستور معاویه یافته ام (باید همچون پیامبر اکرم و علی (علیه السلام) بین همه تقسیم کنم) سپس سفارش کرد در میان مردم صدا بزنند فردا برای گرفتن غنائم جمع شوید. آنگاه خمس غنائم را (که بدون جنگ به دست آمده بود) برداشت و بقیه را در میان مسلمانان تقسیم کرد. سپس از خدا خواست که به عمر او

پایان دهد (زیرا حاضر نبود با تشکیلات معاویه همکاری کند) دعای او مستجاب شد و پیش از فرا رسیدن روز جمعه چشم از این جهان فرو بست. (۱)

نکته ها

۱. افراط و تفریط در همه چیز نکوهیده است

همان گونه که قرآن مجید می گوید: (وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا) (۲) امت

پاورقی

۱. شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۱، ص ۳۶-۳۷.

۲. بقره، آیه ۱۴۳.

صفحه ۱۳۰

اسلامی، امتی است معتدل

و پیروان راستین اسلام و قرآن از افراطها و تفریطها دورند؛ ولی متأسفانه بعضی از افراد نادان یا مغرض و مخالف اسلام به سراغ افراط و تفریطها می روند و گاه می کوشند به آن صبغه اسلامی بدهند.

بعضی به عنوان اینکه اسلام استفاده از طیبات را مباح شمرده، به زندگی تجملی روی می آورند و گاه به زندگی سلیمان و جلال و جاه و حشمت او که در قرآن آمده استدلال می کنند.

گروه دیگر راه تفریط را پیش گرفته، درها را به روی خود بسته، به گوشه گیری و انزواطلبی و تحریم حلال خدا بر خود روی می آورند و هر دو گروه از صراط مستقیم

اسلام دورند؛ قرآن مجید می گوید که عالمان بنی اسرائیل به قارون چنین گفته اند: «وَأَبْغِ فِيمَا آتَاكَ اللَّهُ الدَّارَ الْآخِرَةَ وَلَا تَنْسَ نَصِيكَ مِنَ الدُّنْيَا وَأَحْسِنْ كَمَا أَحْسَنَ اللَّهُ إِلَيْكَ وَلَا تَبْغِ الْفُسَادَ فِي الْأَرْضِ»؛ بر آنچه خدا به تو داده سرای آخرت را بطلب و بهره ات را از دنیا فراموش مکن و همان گونه که خدا به تو نیکی کرده نیکی کن و هرگز در زمین در جستجوی فساد مباش». (۱)

به یقین اگر قارون و قارونها این دستورات چهارگانه را به کار می بستند و بهره خویش را از دنیا فراموش نمی کردند و مواهب مادی را وسیله نیل به سعادت آخرت قرار می دادند و به جای فساد در زمین به کمک مستضعفان بر می خاستند، هرگز مشمول غضب الهی نمی شدند.

در حدیث معروفی از امام باقر (علیه السلام) آمده است: «لَيْسَ مِنَّا مَنْ تَرَكَ دُنْيَاهُ لِآخِرَتِهِ وَلَا آخِرَتَهُ لِدُنْيَاهُ؛ کسی که دنیای خود را به

جهت آخرت از دست دهد از ما نیست. همچنین کسی که آخرت خود را برای دنیا از دست دهد». (۲)

پاورقی

۱. قصص، آیه ۷۷.

۲. وسائل الشیعه، ج ۱۷، ص ۷۶، کتاب التجاره، ابواب مقدماتها، باب ۲۸، ح ۱.

صفحه ۱۳۱

۲. داستان صوفی گری و پیامدهای آن

از هزاران سال قبل در یونان و هندوستان افرادی معتقد بودند با ریاضت و سخت گرفتن بر خویشتن در لذات و مأكول و مشروب و ملبوس، می توان به کارهای مهم و خارق العاده ای دست زد و یا به مقامات معنوی رسید، زیرا ترک لذات را سبب قوت و قدرت نفس می دانستند.

هنگامی که اسلام گسترش یافت این افکار از کشورهای دیگر به محیط اسلام نفوذ کرد و جمعی آن را با زهد اسلامی و پاره ای از تعلیمات اسلام آمیختند و افکار انحرافی و التقاطی دیگری را بر آن افزودند که «صوفیگری» نتیجه نهایی آن بود.

صوفیان را در آغاز از این جهت صوفی می گفتند که لباسهای خشن پشمینه بر تن می کردند، هر چند بعضی از صوفیان مدعی هستند این واژه از ریشه صفا گرفته شده (صفای نفس)، در حالی که این دو واژه هیچ ارتباطی با هم ندارند؛ یکی اجوف و اوی است و دیگری ناقص و اوی، همچنین کسانی که می گویند این واژه از واژه «اصحاب الصّفّه» مشتق شده نیز گرفتار همین گونه اشتباهند، زیرا «صّفّه» از ریشه «صفف» (یعنی مضاعف) است و صوفی از ریشه «صوف» است، بنابراین تردید نباید داشت که این واژه به همان معنای پشمینه پوش است.

به هر حال این گروه پیشوایانی برای خود به نام قطب و پیر و مرشد و امثال آن برگزیدند و برای آنها کراماتی قائل شدند و

بر اثر اختلافات داخلی و هواپرستی سران، به شعبه های بسیار زیادی تقسیم شدند و هر یک برای خود، آداب و رسومی داشتند. آنها با احکام دین که با نام شریعت می نامند به عنوان احکامی که قابل توجیه و تغییر و دگرگونی است نگاه می کنند و اساس را سیر باطنی می پندارند که آن را طریقت می نامند. به همین دلیل بسیاری از گناهان را

مرتکب می شوند و به پیروان خود چراغ سبز برای درهم شکستن چارچوبهای احکام شرعی نشان می دهند و به تعبیر دیگر: شریعت را پوست و طریقت را مغز و

صفحه ۱۳۲

حقیقت را «مغز مغز» می پندارند.

به همین دلیل بسیاری از رجال فاسد و مفسد، افراد بی بند و بار را دور خود جمع کردند و مجالس رقص و سماع و استعمال مواد مخدر فراهم ساختند و از نظر اعتقادی اصرار زیادی بر «وحدت وجود» به معنای «وحدت موجود» دارند و بسیاری از سران آنها گهگاه ادعای اتحاد وجودشان را با خدا با صراحت اظهار می دارند که این سخنان نامأنوس را «شطحیات» می نامند.

به نظر می رسد که این گروه از قرن دوم هجری کم کم در میان مسلمانان ظاهر شدند و ائمه اهل بیت (علیهم السلام) شدیداً آنها را سرزنش و توبیخ کردند و مردم را از آنان برحذر داشتند. انکار شدید امیر مؤمنان علی (علیه السلام) بر عمل عاصم بن زیاد شاید به همین جهت است که امام آن را مقدمه ای بر ظهور این گروه در آینده می دید.

در حدیثی می خوانیم که یکی از اصحاب به امام صادق (علیه السلام) عرض کرد:
گروهی به نام صوفیه در زمان

ما ظاهر شده اند، درباره آنها چه می گوئید؟ فرمود: «إِنَّهُمْ أَعْدَائُنَا فَمَنْ مَالَ إِلَيْهِمْ فَهُوَ مِنْهُمْ وَ يَحْشُرُ مَعَهُمْ وَ سَيَكُونُ أَقْوَامٌ يَدْعُونَ حُبَّنَا وَ يَمِيلُونَ إِلَيْهِمْ وَ يَتَشَبَّهُونَ بِهِمْ وَ يَلْقَبُونَ أَنْفُسَهُمْ بَلَقَبَهُمْ وَ يَأْوِلُونَ أَقْوَالَهُمْ أَلَا فَمَنْ مَالَ إِلَيْهِمْ فَلَيْسَ مِنَّا وَ إِنَّا مِنْهُ بَرَاءٌ وَ مَنْ أَنْكَرَهُمْ وَ رَدَّ عَلَيْهِمْ كَانَتْ جَاهِدَ الْكُفَّارِ بَيْنَ يَدَيْ رَسُولِ اللَّهِ (صلی الله علیه و آله)؛ آنها

دشمنان ما هستند هر کس متمایل به آنها شود از آنهاست و با آنها محشور می شود و

در آینده اقوامی می آیند که ادعای محبت ما را می کنند؛ ولی تمایل به آنها دارند و خود را شبیه آنها می سازند و القاب آنها را بر خود می نهند و سخنان (نادرست) آنها را توجیه می کنند. آگاه باشید هر کس تمایل به آنها پیدا کند از ما نیست و ما از او بیزاریم و هر کس آنها را انکار کند و رد نماید، مانند کسی است که در پیش روی پیامبر (صلی الله علیه و آله) با کفار پیکار کرده باشد». (۱)

دو نفر از یاران معروف امام علی بن موسی الرضا (علیه السلام) به نام بزنی و اسماعیل

پاورقی

۱. سفینه البحار، ماده «صوف».

صفحه ۱۳۳

بن بزیع از آن حضرت چنین نقل کرده اند که فرمود: «مَنْ ذَكَرَ عِنْدَهُ الصُّوفِيَّهَ وَ لَمْ يُنْكِرْهُمْ بِلِسَانِهِ وَ قَلْبِهِ فَلَيْسَ مِنَّا وَ مَنْ أَنْكَرَهُمْ فَكَأَنَّمَا جَاهَدَ الْكُفَّارَ بَيْنَ يَدَيِ رَسُولِ اللَّهِ (صلی الله علیه و آله)؛ کسی که نام صوفیه نزد او برده شود و آنها را با زبان و قلبش انکار نکند از ما نیست و کسی که آنها را انکار کند، مانند کسی است که با کفار

پیش روی رسول الله (صلی الله علیه و آله) جهاد کند». (۱)

عموم فرقی صوفیه هم در مسائل عقیدتی و هم در مسائل فقهی و اخلاقی دارای انحرافات هستند که به چند قسمت آن در اینجا اشاره می کنیم:

۱. چون خود را اهل طریقت می پندارند طریقتی که در مسیر حقیقت است و احکام شریعت را مقدمه ای برای وصول به طریقت و حقیقت می شمرند اعتنای چندانی به

مسائل شرعی ندارند و در بسیاری از موارد با اعدا و بهانه هایی آنها را کنار می گذارند.

۲. غالباً گرفتار تفسیر به رأی در کتاب و سنت اند و به کمک آن خواسته های خود را بر کتاب و سنت تحمیل می کنند و برای ارتکاب بعضی از گناهان به پیروان خود چراغ سبز نشان می دهند.

۳. قطب و مرشد خود را واجب الاطاعه می شمردند و کرامات دروغین زیادی برای اقطاب خود قائلند که گاه از معجزات انبیا و امامان نیز فراتر است و به همین دلیل گاهی کار پیروان آنها به شرک می انجامد و قطب و مرشد خود را همچون معبودی می پرستند.

۴. بدعت های زیادی در دین به وجود آورده اند و هر فرقه ای از آنها برای خود بدعتی دارد؛ از طرز مجالس ذکر و ورد گرفته تا برنامه های دیگر. به همین دلیل کمتر در مساجد اسلامی حضور می یابند و کانون عبادتی به نام «خانقاه» برای خود درست کرده اند تا برای انجام برنامه های خود آزاد باشند.

پاورقی

۱. سفینه البحار، ماده «صوف».

صفحه ۱۳۴

۵. بسیاری از آنها معتقد به پلورالیسم هستند و هر مذهبی را راهی به سوی خدا می پندارند و متاع کفر و

دین را بی مشتری نمی دانند.

۶. از مهمترین انحرافات آنها، اعتقاد به وحدت وجود به معنای وحدت موجود است که مجموعه موجودات عالم را یک چیز و خدا را عین آن می دانند و به همین دلیل بت پرستی را نیز نوعی خداپرستی به حساب می آورند، مشروط بر اینکه خدا را در همان بت محدود نکنند.

کتابهای زیادی از سوی جمعی از علما و محققان در مورد انحرافات آنها نوشته شده است و آنچه در بالا آمد اشاره ای بیش نبود. (۱)

نکته مهم دیگری که در اینجا توجه به آن لازم است این است که صوفیگری در میان پیروان مکتب اهل بیت (علیهم السلام) کم رنگ و ضعیف و در میان فرق اهل سنت بسیار گسترده است و گروههای زیادی از آنها با عقاید مختلف در بلاد اسلامی فعالیت دارند.

اعتقاد به ولایت اهل بیت (علیهم السلام) به ویژه عقیده به وجود حضرت مهدی (علیه السلام) به عنوان امام حیّ عامل اصلی این تفاوت است.

اصولا گرایش به صوفیگری و تمایل عده ای به آن، ریشه های تاریخی و اجتماعی مختلفی دارد از جمله:

۱. خلفای بنی عباس برای منحرف ساختن مردم از توجه به اهل بیت (علیهم السلام) که آنان را رقبای اصلی خود می دانستند به صوفیگری دامن زدند تا زهد و کرامات اهل بیت (علیهم السلام) را به وسیله مدعیان تصوف کم رنگ سازند و چون صوفیه خود را در گرو سیر در باطن می دانند کمتر مزاحم دنیای دنیاپرستان می شوند و در عصر

پاورقی

۱. برای توضیح بیشتر می‌توانید به کتاب «جلوه حق» نوشته آیت الله مکارم شیرازی (دام‌ظله) و کتاب «عارف و صوفی چه می‌گوید» نوشته آیت الله

میرزا جواد تهرانی (ره) و کتاب «تعلیم و تربیت در اسلام» نوشته شهید علامه مرتضی مطهری (ره) و شرح نهج البلاغه علامه خویی به نام «منهاج البراعه» ج ۱۳ (ذیل خطبه مورد بحث) از ص ۱۳۲ به بعد، مراجعه کنید.

صفحه ۱۳۵

ما سیاستهای خودکامه نیز از آنها حمایت می‌کنند، زیرا آنها پیروان خود را از دخالت در سیاست، منع می‌کنند و راه را برای استعمار و استبداد هموار می‌سازند.

۲. رسیدن به مقامات عرفانی صوفیگری به عکس رسیدن به مقامات علمی و فقهی کار آسانی است. ممکن است یک فرد بی‌سواد، با چله نشینی (چهل روز ریاضت کشیدن) و خواندن اوراد مخصوصی به پندار آنان ناگهان تبدیل به یکی از اولیاءالله و صاحب مقامات عالی شود، در حالی که گاهی چهل سال زحمت برای رسیدن به مقامات عالی علمی کافی نیست.

۳. آنان چون به شریعت به صورت ابزاری ساده نگاه می‌کنند و عملاً به پیروان خود، اجازه مخالفت با بعضی از احکام شرع را می‌دهند بسیاری از افراد آلوده و گنهکار و یا رجال سیاسی ستم پیشه به آنها اظهار تمایل می‌کنند؛ یعنی هم به ظلم و ستم و گناه خود ادامه می‌دهند و هم حس دینی خود را به صورت کاذب اشباع می‌نمایند و به تعبیر دیگر تساهل و تسامح آنها در امور دین و ترک هرگونه سخت‌گیری سبب گرایش افراد خاصی به آنان می‌شود.

یکی از بزرگان می گفت: «در رژیم سابق هنگامی که مرا بازداشت کردند و نزد رییس ساواک تهران بردند او به من گفت من شنیده ام شما مرد عالم و متدیّنی هستید؛ ولی مطمئناً دیانت من از شما کمتر نیست من درویشم دم از مولا می زنم و هر چه خواسته ام از مولا گرفته ام؛ ولی با این حال من مخالفت با شاه را تحمّل نمی کنم و اگر برای دفاع از او یک میلیون نفر را به گلوله بیندم باک ندارم».

آن مرد بزرگ می گفت: «من فهمیدم که درویشی و صوفیگری با کشتن یک میلیون نفر بی گناه هم سازگار است».

۳. بهره گیری از طیّبات

گروهی چنین می پندارند که زهد اسلامی با بهره گیری از مواهب مادّی

صفحه ۱۳۶

مخالف است و اسلام سخت گیری بر خویشتن و ریاضت کشیدن و ترک ملاذ دنیا را کار خوبی می شمرد، در حالی که چنین نیست. زهد اسلامی به معنای عدم وابستگی و اسارت در چنگال مال و مقام و هوا و هوسهاست؛ نه به معنای تحریم حلال و ترک طیّبات.

همان گونه که قبلاً اشاره شد قرآن مجید با صراحت در این باره سخن گفته و می فرماید: «(قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ قُلْ هِيَ لِلَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا خَالِصَةٌ يَوْمَ الْقِيَامَةِ)؛ بگو چه کسی زینتهای الهی را که برای بندگان خود آفریده و همچنین روزیهای پاکیزه را حرام کرده است؟ بگو اینها در زندگی دنیا برای کسانی است که ایمان آورده اند و در قیامت خالص برای مؤمنان خواهد بود».(۱)

در جای دیگر در شرح اهداف بعثت پیامبر و برنامه های او می فرماید: «الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ يَا مَرْهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَاهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالْإِغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ فَاَلَّذِينَ آمَنُوا

بِهِ وَعَزَّرُوهُ وَنَصَرُوهُ وَاتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِي أُنزِلَ مَعَهُ أُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ); آنها که از فرستاده خدا پیامبر امی پیروی می کنند، پیامبری که صفاتش را در تورات و انجیلی که نزدشان است می یابند و آنها را به معروف دستور می دهد و از منکر باز می دارد و طیبیات و اشیای پاکیزه را برای آنها حلال می شمرد و ناپاکیها را تحریم می کند و بارهای سنگین و زنجیرهایی را که بر آنها بود (از دوش و گردنشان) بر می دارد... آنها رستگارانند». (۲)

آیات و روایات در این زمینه بسیار است که ذکر همه آنها در این بحث

پاورقی

۱. اعراف، آیه ۳۲.

۲. اعراف، آیه ۱۵۷.

صفحه ۱۳۷

مختصر نمی گنجد؛ ولی دو مورد را می توان ذکر کرد؛ یکی آنچه در همین خطبه آمده بود که پیشوایان عادل باید زندگی خود را بسیار ساده و با قشرهای محروم جامعه هماهنگ کنند تا هم به یاد آنها باشند و در طریق محرومیت زدایی گام بردارند و هم مایه تسلی خاطر برای قشر محروم گردند.

دیگر اینکه در زمانی که مردم گرفتار بحرانهای اجتماعی می شوند و قشرهای ضعیف تحت فشار قرار می گیرند، باید به حداقل لازم قناعت کرد و بقیه را برای نجات محرومان گذاشت.

کوتاه سخن اینکه از مجموع روایات اسلامی چنین استفاده می شود که بهره گیری از مواهب الهی در حد معقول و دور از اسراف و تبذیر کار نکوهیده ای نیست و ترک آن فضیلتی محسوب نمی شود، هر چند ساده زیستن، مخصوصاً در مواردی که گروهی از مردم در فشار باشند و همچنین برای پیشوایان و حاکمان اسلامی، فضیلتی محسوب می شود.

صفحه ۱۳۸

صفحه ۱۳۹

خطبه ۲۱۰

وَقَدْ سَأَلَهُ سَائِلٌ عَنْ أَحَادِيثِ الْبِدْعِ، وَ عَمَّا فِي أُيْدِي النَّاسِ مِنْ اخْتِلَافِ الْخَبَرِ، فَقَالَ (ع):

از

سخنان امام (علیه السلام) است

این سخن را امام (علیه السلام) در پاسخ کسی فرمود که از او درباره احادیث بدعت زا و روایات مختلفی که در بین مردم است پرسش نمود. (۱)

خطبه در یک نگاه

توضیح

این خطبه که عمدتاً درباره اقسام حدیث و راویان حدیث سخن می گوید از سه بخش تشکیل یافته است.

در بخش اول، امام (علیه السلام) به بیان اقسام احادیثی که در دسترس مردم قرار دارد، پرداخته و می فرماید در میان آنها حق و باطل و ناسخ و منسوخ و... وجود دارد.

پاورقی

۱. سند خطبه:

به گفته نویسنده مصادر نهج البلاغه این سخن در بسیاری از کتبی که قبل از نهج البلاغه تألیف شده گاه با سند کامل و گاه به صورت مرسل آمده است از جمله در کتاب کافی و تحف العقول و خصال صدوق و غیبت نعمانی و در کتابهایی که بعد از سید رضی و نهج البلاغه نوشته شده نیز دیده می شود؛ مانند تذکره سبط بن جوزی، احتجاج طبرسی و اربعین شیخ بهایی. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۱۵)

صفحه ۱۴۰

سپس به مجازات کسانی اشاره می کند که به جعل حدیث می پردازند و ضمن روایتی از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) آنها را به آتش دوزخ بشارت می دهد.

در بخش دوم اصناف راویان حدیث را یادآور می شود و آنها را به چهار صنف منافقان، خطاکاران، ناآگاهان و حافظان صادق تقسیم می کند.

و در بخش سوم (آخرین بخش) به بعضی از ویژگیهای احادیث پیامبر (صلی الله علیه و آله) پرداخته و به طریق فهم آنها اشاره می کند و در پایان، به دریافت کامل احادیث پیامبر (صلی الله علیه و آله) از سوی خود اشاره می فرماید.

قابل توجه است که

در کتاب کافی شأن ورودی برای این خطبه بیان شده که نشان می دهد سلیم بن قیس هلالی خدمت امام (علیه السلام) عرض کرد: من از سلمان و مقداد و ابوذر مطالبی درباره تفسیر قرآن و احادیثی از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) شنیده ام که با آنچه در دست مردم است تفاوت دارد. سپس از شما شنیدم احادیثی را که از این سه نفر شنیدم تأیید می کنید و در دست مردم مطالب زیادی درباره تفسیر قرآن و احادیث پیامبر دیدم که شما با آن مخالفید و معتقدید آنها باطل است، آیا فکر می کنید مردم عمداً دروغ بر پیامبر اکرم بستند و قرآن را به رأی خود تفسیر کردند؟ امام (علیه السلام) رو به من کرد و فرمود: اکنون که سؤال کرده ای پاسخ را بشنو (سپس خطبه فوق را با اضافاتی از آن حضرت نقل می کند). (۱)

پاورقی

۱. کافی، ج ۱، ص ۶۲.

صفحه ۱۴۱

بخش اول

إِنَّ فِي أَيْدِي النَّاسِ حَقًّا وَبَاطِلًا

إِنَّ فِي أَيْدِي النَّاسِ حَقًّا وَبَاطِلًا، وَصِدْقًا وَكَذِبًا، وَنَاسِخًا وَمَنْسُوخًا، وَعَامًّا وَخَاصًّا، وَ مُحْكَمًا وَ مُتَشَابِهًا، وَ حَفْظًا وَ وَهْمًا، وَ لَقَدْ كَذَبَ عَلَيَّ رَسُولُ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ) عَلَيَّ عَهْدِهِ، حَتَّى قَامَ خَطِيْبًا، فَقَالَ: «مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَمِّدًا فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ».

ترجمه

آنچه در دست مردم است گاه حق است و گاه باطل، گاه صدق است و گاه کذب، گاه ناسخ است و گاه منسوخ، گاه عام است و گاه خاص، گاه محکم است و گاه متشابه، گاه احادیثی است که به دقت حفظ و نقل شده، گاه روایاتی است که با ظن و گمان روایت شده است، و (بدانید) در زمان حیات رسول خدا (صلی

الله علیه و آله) آن قدر دروغ بر آن حضرت بسته شد که حضرت به پا خاست و خطبه ای خواند و فرمود: هر کس عمداً به من دروغی ببندد باید جایگاه خویش را در آتش دوزخ مهیا سازد!

شرح و تفسیر: نقادی روایات

بعد از رحلت پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) مدّت نسبتاً قابل توجهی (بیش از ۱۰۰ سال) نوشتن اخبار پیامبر (صلی الله علیه و آله) از طرف حکومت وقت، ممنوع شده بود (به دلایلی که در جای خود خواهد آمد) ولی با این حال اخبار رسول الله (صلی الله علیه و آله) زبان به زبان می گشت و گاه اخبار ضدّ و نقیض به پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) نسبت داده می شد و منافقان

صفحه ۱۴۲

و دشمنان مخفی و آشکار از این آشفته بازار استفاده و دروغهایی به نفع خود یا سران نفاق جعل کردند و به پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) نسبت دادند، هر چند در قرون بعد عده ای برای پالایش اخبار و به دست دادن معیارهای صدق و کذب به پا خاستند و تدوین کتب حدیث و رجال رونق گرفت؛ اما همان گونه که گفته شد، ممنوع بودن کتابت مانع نقل احادیث نشد.

امام (علیه السلام) در عبارات کوتاه و پرمعنای بالا سرچشمه های اختلاف اخبار را دقیقاً بیان فرموده و آن را در شش چیز خلاصه می کند و می فرماید: «آنچه در دست مردم است گاه حق است و گاه باطل، گاه صدق است و گاه کذب، گاه ناسخ است و گاه منسوخ، گاه عام است و گاه خاص، گاه محکم است و گاه متشابه، گاه احادیثی است که به دقت حفظ و نقل شده، گاه روایاتی است که

با ظن و گمان روایت شده است»؛ (إِنَّ فِي أَيْدِي النَّاسِ حَقًّا وَبَاطِلًا، وَصِدْقًا وَكَذِبًا، وَ نَاسِخًا وَ مَنْسُوخًا، وَعَامًّا وَ خَاصًّا، وَ مُحْكَمًا وَ مُتَشَابِهًا، وَ حِفْظًا وَ وَهْمًا).

امام (علیه السلام) نخستین سرچشمه را وجود حق و باطل شمرده است که ممکن است اشاره به عقیده حق و باطل باشد. حق جویان به دنبال احادیث حق بودند و باطل گرایان احادیث باطل را رواج می دادند.

صدق و کذب که نوعی حق و باطل در لباس گفتار است نیز عامل دیگری بود. افرادی دروغگو و کذاب، آگاهانه اخباری جعل می کردند و به پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) نسبت می دادند و حتی گاهی از حاکمان وقت، همچون معاویه پادشاهای کلانی دریافت می داشتند.

ناسخ و منسوخ عامل دیگری است، چرا که بعضی تنها حکم منسوخ را شنیده بودند و آن را نقل می کردند و بعضی دیگر پی به ناسخ برده بودند و آن را ذکر می کردند.

وجود عام و خاص عامل چهارمی بود؛ مثلاً بعضی شنیده بودند که خداوند

معاملات میان مردم را حلال کرده، در حالی که حکم خاص؛ یعنی استثنائات آن را نشنیده بودند و دیگری که استثنا را نقل می کرد در ظاهر با روایت عام در تضاد بود.

محکم و متشابه نیز عامل پنجمی بود، زیرا بعضی اخبار مانند پاره ای از آیات قرآن تفسیرهای متعددی را بر می تافت. سپس اخبار دیگری صادر می شد و از آن رفع ابهام می کرد. عدم دسترسی بعضی از راویان اخبار به این دو گاه موجب اختلاف اخبار می شد.

حفظ و وهم، عامل ششمی بود، زیرا بعضی از راویان اخبار با دقت تمام خبر را از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) نقل کرده بودند در حالی که بعضی از راویان بی بند و بار با ظن و گمان اخباری را نقل می کردند که با واقعیت انطباق نداشت. اینها عواملی بود که دست به دست هم داد و فضای روایات اسلامی را تا حدی تیره و تاریک کرد. بعدها در پرتو تلاش دانشمندان حدیث و رجال، تا حد زیادی فضا روشن شده، هر چند رسوباتی از اخبار مکتوبه باقی ماند.

سپس امام (علیه السلام) به ذکر گواه روشنی بر گفتار خود پرداخته می فرماید: «در زمان حیات رسول خدا آن قدر دروغ بر آن حضرت بسته شد که حضرت به پا خاست و خطبه ای خواند و فرمود: هر کس عمداً به من دروغی ببندد باید جایگاه خویش را در آتش دوزخ مهیا سازد»؛ (وَلَقَدْ كُذِبَ عَلَيَّ رَسُولُ اللَّهِ (صَلِيَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ) عَلَيَّ عَهْدِهِ، حَتَّى قَامَ خَطِيْبًا، فَقَالَ: «مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَمِّدًا فَلْيَتَّبِعُوا» (۱) مَقْعَدُهُ (۲) مِنَ النَّارِ»).

در حدیث دیگری می خوانیم که پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) در حجه الوداع فرمود: «قَدْ كَثُرَتْ عَلَيَّ الْكُذَابُ وَ سَتَكْثُرُ بَعْدِي أَلَا فَمَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَمِّدًا فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنْ

پاورقی

۱. «فلیتبوا» از ریشه «بواء» بر وزن «دواء» به معنای مراجعت کردن و منزل گرفتن، گرفته شده است و به صاف و مسطح کردن یک محل و مکان نیز گفته می شود، بنابراین جمله «فلیتبوا» یعنی مهیا و آماده سازد و منزل بگیرد.

۲. «مقعد» به معنای جایگاه و محل نشستن است و گاه به تشک کوچکی که روی آن می نشینند نیز اطلاق می شود.

صفحه ۱۴۴

النَّارِ؛ دروغگویان نسبت به من بسیار شده اند و پس از من بسیار

می شوند. آگاه باشید هر کس عمداً بر من دروغ ببندد باید محل خود را در آتش دوزخ آماده سازد». (۱)

این حدیث در منابع اهل سنت نیز آمده است از جمله در مستدرک حاکم و سنن ابن ماجه روایتی به همین مضمون با اندک تفاوت دیده می شود. (۲)

بسیاری از شارحان نهج البلاغه بر این نکته تأکید کرده اند که حدیث فوق علم یقینی برای ما ایجاد می کند که بر پیامبر دروغ بسته شد، زیرا این حدیث اگر صادق باشد مفهوم آن این است که بر پیامبر دروغهای فراوانی بسته شده تا آنجا که برای هشدار به مردم خطبه می خواند و کذابان را به آتش دوزخ تهدید می کند و اگر این حدیث دروغ باشد حداقل همین دروغ به پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) بسته شده است.

به هر حال بی شک گروهی از منافقان و دشمنان نفوذی اسلام در عصر پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) می زیستند که قرآن در سوره های مختلف به آنها اشاره

کرده است و خط نفاق آنان نیز بعد از رسول خدا پررنگ تر از سابق ادامه یافت؛ اینها یکی از عوامل جعل حدیث بودند. گروهی نیز بر اثر ناآگاهی و نشناختن ناسخ از منسوخ و محکم از متشابه و عام از خاص و گروهی نیز بر اثر سهل انگاری به جعل حدیث پرداختند و همین امر فضای احادیث اسلامی را تاریک ساخت و علمای حدیث و رجال را وادار کرد روشنگری کنند و معیارهای حدیث صحیح از سقیم را تعیین نمایند که در ذیل این خطبه به آن اشاره خواهیم کرد.

پاورقی

۱. احتجاج، ج ۲، ص ۲۴۶.

۲. مستدرک حاکم، ج

۱، ص ۱۱۱ و ۱۱۳؛ سنن ابن ماجه، ج ۱، ص ۱۴.

صفحه ۱۴۵

بخش دوم

وَ إِنَّمَا أَتَاكَ بِالْحَدِيثِ أَرْبَعَةُ رِجَالٍ لَيْسَ لَهُمْ خَامِسٌ:

رَجُلٌ مُنَافِقٌ مُظْهِرٌ لِلْإِيمَانِ، مُتَّصِعٌ بِالْإِسْلَامِ، لَا يَتَأْتَمُّ وَلَا يَتَحَرَّجُ، يَكْذِبُ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ) مُتَعَمِّدًا، فَلَوْ عَلِمَ النَّاسُ أَنَّهُ مُنَافِقٌ كَاذِبٌ لَمْ يَقْبَلُوا مِنْهُ، وَ لَمْ يُصَدِّقُوا قَوْلَهُ، وَ لَكِنَّهُمْ قَالُوا: صَاحِبُ رَسُولِ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ) رَأَاهُ، وَ سَمِعَ مِنْهُ، وَ لَقِفَ عَنْهُ، فَيَأْخُذُونَ بِقَوْلِهِ، وَ قَدْ أَخْبَرَكَ اللَّهُ عَنِ الْمُنَافِقِينَ بِمَا أَخْبَرَكَ، وَ وَصَفَهُمْ بِمَا وَصَفَهُمْ بِهِ لَكَ، ثُمَّ بَقُوا بَعْدَهُ، فَتَقَرَّبُوا إِلَى أَيْمَةِ الضَّلَالَةِ، وَ الدُّعَاةِ إِلَى النَّارِ بِالزُّورِ وَ

الْبُهْتَانِ، فَوَلُّوهُمْ الْأَعْمَالَ، وَجَعَلُوهُمْ حُكَّامًا عَلَى رِقَابِ النَّاسِ، فَأَكَلُوا بِهِمُ الدُّنْيَا، وَإِنَّمَا النَّاسُ مَعَ الْمُلُوكِ وَالدُّنْيَا، إِلَّا مَنْ عَصَمَ اللَّهُ، فَهَذَا أَحَدُ الْأَرْبَعَةِ.

ترجمه

ناقلان حدیث چهار گروهند و پنجمی ندارد: نخست شخص منافقی است که اظهار ایمان می کند و نقاب اسلام بر چهره زده، نه از گناه باکی دارد و نه از آن دوری می جوید، از روی عمد به پیامبر خدا (صلی الله علیه و آله) دروغ می بندد؛ (به یقین) اگر مردم می دانستند او منافق و دروغگوست از وی نمی پذیرفتند و سخنش را تصدیق نمی کردند؛ ولی (چون از واقعیت آگاه نبودند) می گفتند: او از صحابه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، آن حضرت را دیده و از او حدیث شنیده و مطالب را دریافت داشته است به همین دلیل به گفته اش ترتیب اثر می دادند، در حالی که خداوند آنچه را لازم بوده از وضع منافقان خبر داده و اوصاف آنان را برشمرده است. قطعاً این گروه منافقان (بعد از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) همگی از

میان نرفتند بلکه)

صفحه ۱۴۶

بعد از آن حضرت باقی ماندند (و به کار خود ادامه دادند) و به پیشوایان ضلالت و دعوت کنندگان به دوزخ با دروغ و بهتان، تقرّب جستند (و احادیثی در فضیلت آنها جعل کردند) آنها نیز (در مقابل) مقامات کشور اسلامی را به آن منافقان سپردند و آنان را حاکمان بر مردم ساختند و بر گردن مردم سوار کردند و به کمک آنها به خوردن دنیا مشغول شدند. البته مردم نیز (غالباً) همراه سلاطین و دنیا هستند مگر کسی که خداوند او را لغزش باز داشته است. این یکی از چهار گروه است.

شرح و تفسیر: جعل احادیث از سوی منافقان

آنچه در بخش گذشته این خطبه آمد، اشاره ای اجمالی و پرمعنا درباره عوامل مختلف اختلاف و تعارض اخبار منقول از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) بود. امام (علیه السلام) در این بخش به شرح و بسط آن پرداخته و راویان حدیث را به چهار گروه تقسیم می کند و موضع هر یک را به طور دقیق مشخص می سازد.

در واقع امام (علیه السلام) در این خطبه از یکی از فنون مهم فصاحت و بلاغت که همان فن اجمال و تفصیل است و در قرآن مجید کراراً دیده می شود، بهره می گیرد تا مخاطبان خود را به طور دقیق در جریان مطلب بگذارد.

امام (علیه السلام) شخص سؤال کننده ای را که در آغاز خطبه به او اشاره شد مخاطب ساخته هر چند مخاطب همه مسلمین هستند می فرماید: «(بدان) کسانی که نقل حدیث می کنند، تنها چهار گروهند و پنجمی ندارد»؛ (وَ إِنَّمَا أَتَاكَ بِالْحَدِيثِ أَرْبَعَةٌ رِجَالٌ كَيْسَ لَهُمْ خَامِسٌ).

سپس امام (علیه السلام) از گروه اول که عامل اصلی اختلاف اخبارند، سخن گفته می فرماید: «نخست شخص منافقی است که اظهار ایمان می کند و نقاب اسلام بر

صفحه ۱۴۷

چهره می زند، نه از گناه باکی دارد و نه از آن دوری می کند و از روی عمد به پیامبر خدا (صلی الله علیه و آله) دروغ می بندد»؛ (رَجُلٌ مُنَافِقٌ مُظْهِرٌ لِلْإِيمَانِ، مُتَّصِعٌ) (۱)
بِالْإِسْلَامِ، لَا يَتَأْتِمُ وَلَا يَتَحَرَّجُ (۲)، يَكْذِبُ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ (صلی الله علیه و آله) مُتَّعِداً.

در زمانی که اسلام و مسلمین، قدرت کافی پیدا نکرده بودند دشمنان علناً به مقابله بر می‌خاستند؛ ولی بعد از فتح مکه که اسلام تمام منطقه را زیر سیطره خود قرار داد دشمنان شکست خورده همانند دیگر جوامع بشری لباس نفاق بر تن پوشیدند، در ظاهر به صفوف مسلمانان پیوستند؛ ولی در باطن به خرابکاری مرموزانه ادامه دادند و یکی از طرق مهم تخریب آنها این بود که اهداف خود را در لباس اخبار پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) پوشاندند تا مسلمین را به انحراف بکشانند و به مقاصد سوء خود نزدیک کنند. مسلمانان خوش باور و ساده دل نیز سخنان آنها را به عنوان صحابه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) پذیرا شدند و مشکل عظیمی در جامعه اسلامی به وجود آمد.

خوشبختانه آنها چنان در جعل اخبار به نفع بعضی از حاکمان ظلم، همچون معاویه افراط کردند که طشت رسوایشان از بام افتاد و بسیاری از مردم از وضع آنها باخبر شدند که نمونه های آن در نکات آخر بحث خواهد آمد.

امام (علیه السلام) در ادامه سخن می‌افزاید: «اگر مردم می‌دانستند او منافق و دروغگوست از وی نمی‌پذیرفتند و سخنش را تصدیق نمی‌کردند؛ ولی (چون از واقعیت آگاه نبودند)

می‌گفتند: او از اصحابه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است، آن حضرت را دیده و از او حدیث شنیده و مطالب را دریافت داشته است به همین دلیل به گفته اش ترتیب اثر می‌دادند»؛ (فَلَوْ عَلِمَ النَّاسُ أَنَّهُ مُنَافِقٌ كَاذِبٌ لَمْ يَقْبَلُوا مِنْهُ، وَ لَمْ

پاورقی

۱. «مُتَّصِعٌ» از ریشه «صنع» بر وزن «تند» گرفته شده و به معنای کسی است که ظاهر سازی می‌کند و عمل نادرست خود را خوب جلوه می‌دهد.

۲. «یتحرّج» از ریشه «حرج» به معنای گناه کردن گرفته شده و هنگامی که به باب تفعّل می رود به معنای پرهیز از گناه است.

صفحه ۱۴۸

يُصَدِّقُوا قَوْلَهُ، وَلَكِنَّهُمْ قَالُوا: صَاحِبُ رَسُولِ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ) رَأَاهُ، وَ سَمِعَ مِنْهُ، وَ لَقِيَ (۱) عَنْهُ، فَيَأْخُذُونَ بِقَوْلِهِ).

اتفاقاً یکی از شگردهای منافقان این بود که لباس قداست بر تن همه صحابه پوشاندند و همه را افرادی مؤمن، درستکار و صاحب قداست ویژه معرفی کردند تا از این طریق به مقاصد شوم خود برسند که شرح این ماجرا نیز در نکات پایان بحث خواهد آمد، ان شاء الله.

آنگاه امام (علیه السلام) برای اثبات گفتار خود به قرآن مجید استناد می کند تا هرگونه شک و تردیدی را از ذهن مخاطب بزدايد، می فرماید: «خداوند آنچه را لازم بوده از وضع منافقان خبر داده و اوصاف آنان را برشمرده است»؛ (وَ قَدْ أَخْبَرَكَ اللَّهُ عَنِ الْمُنَافِقِينَ بِمَا أَخْبَرَكَ، وَ وَصَفَهُمْ بِمَا وَصَفَهُمْ بِهِ لَكَ).

این سخن، اشاره به آیات زیادی است که در سوره های منافقین، توبه، احزاب، نساء، بقره و دیگر سوره ها آمده است و پرده از وضع منافقان برداشته، راه و رسم آنها را روشن ساخته و حيله

ها و دامهای آنها را بر شمرده است.

آنگاه امام (علیه السلام) اضافه می کند: «سپس این گروه منافقان (یک باره بعد از پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآله) از میان نرفتند بلکه) بعد از آن حضرت باقی ماندند (و

جمعیت خود را سامان بخشیدند و به کار خود ادامه دادند) و به پیشوایان گمراهی و دعوت کنندگان به دوزخ با دروغ و بهتان، تقرّب جستند (و احادیثی در فضیلت آنها جعل کردند) آنها نیز مقامات کشور اسلامی را به آن منافقان سپردند و آنان را حاکمان بر مردم ساختند و بر گردن مردم سوار کردند؛ (ثُمَّ بَقُوا بَعْدَهُ، فَتَقَرَّبُوا إِلَىٰ أُمَّةِ الضَّلَالَةِ، وَالدُّعَاءِ إِلَى النَّارِ بِالزُّورِ (۲) وَ الْبُهْتَانِ، فَوَلَّوهُمْ الْأَعْمَالَ، وَ جَعَلُوهُمْ

پاورقی

۱. «لقف» از ریشه «لقف» بر وزن «وقف» به معنای گرفتن چیزی با سرعت است که در تعبیرات معمولی تعبیر به ربودن و قاپیدن می شود.

۲. «زور» در اصل به معنای چیزی است که از حدّ وسط به طرفی متمایل شده باشد. از آنجا که دروغ از حق منحرف شده و به باطل گراییده، به آن زور گفته می شود.

صفحه ۱۴۹

حُكَّامًا عَلَىٰ رِقَابِ النَّاسِ).

نتیجه همان شد که امام (علیه السلام) در ادامه سخن فرموده: «حاکمان جور به وسیله آن منافقان و همراه آنها به خوردن دنیا مشغول شدند (وبیت المال مسلمین را به تاراج بردند)؛ (فَأَكَلُوا بِهِمُ الدُّنْيَا).

منظور از پیشوایان ضلالت و گمراهی و دعوت کنندگان به آتش دوزخ در درجه اول حکام بنی امیه هستند که همه چیز اسلام از جمله احادیث پیامبر را ملعبه خود ساختند تا بر مردم حکومت کنند. بهترین ابزار کار آنها منافقان عصر پیامبر و بازماندگان آنها بودند و بدین

وسیله فضای احادیث نبوی را تیره و تار ساختند.

متأسفانه بسیاری از توده مردم، چشم و گوش بسته به دنبال آنها افتادند آن گونه که امام (علیه السلام) در ادامه این سخن فرموده: «مردم نیز (غالباً) همراه سلاطین و دنیا هستند مگر کسی که خداوند او را لغزش باز داشته است»؛ (وَ إِنَّمَا النَّاسُ مَعَ الْمُلُوكِ وَ الدُّنْيَا، إِلَّا مَنْ عَصَمَ اللَّهُ).

جمله معروف «الْأَناسُ عَلَى دینِ مُلُوكِهِمْ» گرچه به این صورت در روایات اسلامی وارد نشده (۱)؛ ولی واقعیتی است که مضمون آن هم در روایات و هم در گفته های بزرگان دیده می شود که هرگاه گروه فاسد و مفسد با نقشه های حساب شده و تبلیغات گسترده وارد میدان شوند، می توانند افکار عمومی را فریب داده و گروه های زیادی را به دنبال خود بکشانند. این مطلب نه تنها در تاریخ گذشته و در صدر اسلام بعد از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) دیده می شود، امروز هم در بسیاری از کشورهای پیشرفته دنیا وجود دارد که ائمه ضلال با استفاده از تبلیغات پر حجم

پاورقی

۱. پدر مرحوم شیخ بهایی در کتاب أصول الأخیار إلى أصول الأخبار، ص ۳۰ از آن به عنوان «المثل السائر» (ضرب المثل معروف) یاد کرده است و همچنین مرحوم ملاصالح مازندرانی در شرح اصول کافی، ج ۱۲، ص ۵۶۰؛ ولی در کتاب کشف الغمّه، ج ۲، ص ۲۳۰ بعد از ذکر این جمله می گوید: «كما ورد فی الحدیث والمثل؛ همان گونه که در حدیث و در مثل وارد شده است».

رسانه هایی که در اختیار دارند و به کمک منافقانی که در هر جامعه ای دیده می شوند، بر مردم مسلط شده

افکارشان را می دزدند و آنها را فریب داده به دنبال خود می کشانند.

امام (علیه السلام) در پایان این بخش از خطبه می فرماید: «این یکی از چهار گروه است»؛ (فَهَذَا أَحَدُ الْأَرْبَعَةِ).

نکته ها

۱. منافقان در عصر رسول خدا (صلی الله علیه و آله)

کسانی که با قرآن آشنا هستند به خوبی می دانند که در سوره ها و آیات مختلف نکوهش شدیدی از منافقان شده و این نشان می دهد که آنها جمعیت کمی نبودند و برنامه آنها از آنجا شروع شد که پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) به مدینه آمد و مورد استقبال گرم دو قبیله بزرگ اوس و خزرج قرار گرفت و حکومت اسلامی تشکیل شد.

اما گروهی که منافع خود را با ظهور اسلام در خطر دیدند به ظاهر، اسلام را پذیرفتند؛ ولی در واقع با پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) و آیین او دشمن بودند.

با اینکه منافقان سعی در استتار خویش داشتند، در لحظات حساس که طوفانهای سیاسی و اجتماعی میوزید نقاب از چهره آنها کنار می رفت و شناخته می شدند، گاه با کناره گیری از جنگ، گاه با طرح مسجد ضرار، گاه با جاسوسی برای مشرکان در آستانه فتح مکه و گاه از طریق دامن زدن به مسئله افک، چهره واقعی خود را نشان می دادند.

مسأله نفاق بعد از فتح مکه گسترش بیشتری پیدا کرد، زیرا ابوسفیان دشمن شماره یک اسلام و هواخواهان او از ترس جان، اسلام را ظاهراً پذیرفتند؛ ولی هر زمان در انتظار فرصتی برای ضربه زدن به آن بودند.

صفحه ۱۵۱

۲. منافقان بعد از رسول خدا

بعد از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) میدان برای فعالیت گسترده تر منافقان گشوده شد

و به گفته ابن ابی الحدید با انقطاع وحی و رحلت پیامبر اکرم، کسی نبود که آنها را تویخ کند و مردم را به پرهیز از آنان فراخواند، گاه با شدت و گاه با ملایمت ضربه بر پیکرشان وارد سازد. (۱)

از سوی دیگر فتح بلاد و کثرت غنائم، بسیاری از مسلمانان را به خود مشغول کرد و از توطئه های منافقان غافل ساخت به خصوص اینکه در دوران خلفا بسیاری از منافقان در پستهای حساس مناطق اسلامی، جای گرفتند. یکی از توطئه های خطرناک منافقان برای ضربه زدن به اسلام از یک سو و تقریب به خلفا از سوی دیگر، جعل احادیث مطابق میل سران حکومت بود و این مطلب در زمان معاویه به اوج خود رسید. داستان آن در بسیاری از کتابها آمده است که معاویه حتی با بعضی از صحابه قرار و مدار می گذاشت که اگر فلان حدیث را جعل کنید فلان مبلغ کلان به شما داده خواهد شد.

منافقان گاه احادیث پیامبر اکرم را تحریف کرده و به کلی تغییر مضمون می دادند؛ مانند حدیثی که از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) نقل شده که فرمود: «إِذَا رَأَيْتُمْ مُعَاوِيَةَ يَخْطُبُ عَلَيَّ مِنْبَرِي فَأَقْتُلُوهُ؛ هنگامی که معاویه را بر منبر من ببینید که خطبه می

خواند او را به قتل برسانید». (۲) حسن بصری می گوید: ابوسعید خدری می گفت: «فَلَمْ نَفْعَلْ وَ لَمْ نَنْفَلِحْ؛ ما دستور پیامبر را اجرا نکردیم و رستگار نشدیم» ولی منافقان کذاب حدیث را به این صورت تحریف کردند که پیامبر فرمود: «إِذَا رَأَيْتُمْ مُعَاوِيَةَ يَخْطُبُ عَلَى مَنبَرِي فَاقْبَلُوهُ فَإِنَّهُ أَمِينٌ مَّأْمُونٌ؛ هر گاه دیدید معاویه بر منبر من خطبه می

خواند از او پذیرا شوید، زیرا از هر نظر امین است». (۳)

پاورقی

۱. شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۱، ص ۴۱.

۲. همان مدرک، ج ۱۵، ص ۱۷۶.

۳. شرح نهج البلاغه مرحوم تستری، ج ۷، ص ۲۱۲ و تاریخ بغداد، ج ۱، ص ۲۷۵. خطیب بغدادی بعد از نقل این حدیث اضافه می کند که این حدیث را جز با یک سند نیافتیم، در حالی که بسیاری از رجال این سند افراد مجهول الحالی هستند.

صفحه ۱۵۲

ابن ابی الحدید می گوید: «معاویه به والیان شهرها نامه نوشت و طیّ بخشنامه ای به همه آنان ابلاغ کرد که هر کس فضائل و مناقب عثمان را نقل می کند، مورد احترام و ویژه قرار دهند و هر کس روایتی در فضیلت وی نقل کند نام او و پدر و خویشاوندانش را بنویسند تا به همه آنان پاداش دهیم. مدّتی بر این منوال گذشت. معاویه بخشنامه دیگری صادر کرد و طیّ آن نوشت: احادیث در فضایل و مناقب عثمان فزونی یافت، از این پس از مردم بخواهید تا در فضایل دیگر صحابه مخصوصاً آن دو خلیفه به نقل حدیث

پردازند و هر حدیثی در فضیلت علی نقل شده با نقل مشابه آن درباره صحابه دیگر به مقابله با آن برخیزند». (۱)

گرچه بعد از این زمان گروهی از محدثان راستین به نقادی احادیث پرداختند؛ ولی جرأت نکردند در احادیثی که صحابه آن را نقل کرده بودند انگشت انکار بگذارند، چرا که صحابه بودند!». (۲)

۳. آیا همه صحابه عادل بودند؟

درباره صحابه پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) دو عقیده مختلف وجود دارد؛ گروهی معتقدند همه آنها بدون استثنا افراد صالح و صادق و عادل

بودند و همه در هاله ای از قداست قرار دارند، بنابراین احادیث آنها از پیامبر اکرم مطلقاً مورد قبول است و کمترین ایرادی به آنها نمی توان گرفت و اگر کار خلافی از آنها بینیم مانند تصرفات نادرست خلیفه سوم در بیت المال و آتش افروزی طلحه و زبیر برای جنگ جمل و شورش معاویه بر ضد امام مسلمین علی (علیه السلام) و امثال آن باید به

پاورقی

۱. شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۱، ص ۴۴-۴۶.

۲. همان مدرک، ص ۴۲.

توجیه گری پردازیم و بگوییم: حداکثر این است که آنها مجتهد بودند و در اجتهاد خود خطا کردند. گروه دیگری معتقدند: گرچه در میان صحابه افراد صادق و با تقوا فراوان بودند ولی افراد منافق یا ناصالح وجود داشتند که پیامبر اسلام از آنها بیزاری می جست و قرآن مجید هم بارها از آنها نکوهش کرده حتی گاهی عدّه ای را لعن نموده است.

طرفداران تنزیه مطلق دلیل قانع کننده ای بر گفتار خود ندارند و سخنان آنها برخلاف صریح بسیاری از آیات قرآن و مخالف تاریخ اسلام است.

درست است که قرآن مجید در بعضی از آیات مهاجران و انصار را ستوده و «رضی الله عنهم و رضوا عنه» درباره آنها فرموده، ولی هنگامی که اینگونه آیات را در برابر آیات دیگر که نکوهش شدید از بعضی از صحابه می کند و آنها را آلت دست شیطان می شمرد (سوره آل عمران، آیه ۱۵۵) یا بعضی را بالخصوص به عنوان فاسق معرفی می کند (سوره حجرات، آیه ۶) یا می گوید بعضی از آنها در تقسیم زکات یا غنائم به پیامبر اعتراض کردند و آن

حضرت را منحرف از مسیر عدالت دانستند (سوره توبه، آیه ۵۸) یا بعضی از آنها به بهانه های واهی از جهاد فرار می کردند (احزاب، آیه ۱۲ و ۱۳) یا گروهی رسماً منافق بودند (آیات سوره توبه و آیات نخستین سوره بقره و سوره منافقین) آری! هنگامی که این آیات را در کنار هم می گذاریم یقین پیدا می کنیم که آنها چند گروه بودند: اول پاکان صالحان که در آیه ۱۰۰ سوره توبه به آنها اشاره شده، دوم مؤمنان خطاکار که در آیه ۱۰۲ توبه از آنها یاد شده، سوم افراد آلوده و گنهکار که در آیه ۶ حجرات ذکری از آنها به میان آمده، چهارم منافقان تبهکار که مخصوصاً در آیه ۱۰۱ توبه و آیات فراوان دیگر از آنها نکوهش شده و به این ترتیب این حقیقت بر ما روشن می شود که

داستان تنزیه همه صحابه افسانه ای بیش نیست که گویا جمعی از هواخواهان خلفای نخستین برای قطع زبان اعتراض بر اعمال آنها، این نغمه را

صفحه ۱۵۴

سر دادند و مخصوصاً حاکمان بنی امیه (معاویه و جمعی از اطرافیان او که ظاهراً جمعی از صحابه بودند) بیش از همه با آن همه جنایاتی که داشتند خود را از این طریق تبرئه کردند.

ولی خوشبختانه محققان اهل سنت نیز امروز به این حقیقت پی برده و در کتابهای بسیاری به نقد نظریه تنزیه، پرداخته اند. (۱)

کلام امام امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) در خطبه بالا نشان می دهد که اولاً این اعتقاد (عقیده تنزیه صحابه) در عصر آن حضرت در میان گروهی وجود داشت و می گفتند: «فلان کس از صحابه پیامبر است و سخن او حجت است»

و ثانیاً امام آن را نفی می کند و می گوید: «گروهی از منافقان در میان صحابه نفوذ کرده بودند و خود را در صف آنها قرار داده بودند».

پاورقی

۱. از جمله کسانی را که از علمای اهل سنت به نقد این نظریه پرداخته اند «احمد حسین یعقوب» در کتاب نظریه عداله الصحابه و «شیخ محمود ابوریّه» در کتاب شیخ المضیره، ابوهریره می توان نام برد.

صفحه ۱۵۵

وَرَجُلٌ سَمِعَ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ شَيْئًا لَمْ يَحْفَظْهُ عَلَىٰ وَجْهِهِ

وَرَجُلٌ سَمِعَ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ شَيْئًا لَمْ يَحْفَظْهُ عَلَىٰ وَجْهِهِ، فَوَهَمَ فِيهِ، وَ لَمْ يَتَّعَمَدْ كَذِبًا، فَهُوَ فِي يَدَيْهِ، وَيُرْوَاهُ وَيَعْمَلُ بِهِ، وَيَقُولُ: أَنَا سَمِعْتُهُ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ)، فَلَوْ عَلِمَ الْمُسْلِمُونَ أَنَّهُ وَهَمَ فِيهِ لَمْ يَقْبَلُوهُ مِنْهُ، وَ لَوْ عَلِمَ هُوَ أَنَّهُ كَذَلِكَ لَرَفَضَهُ!

وَرَجُلٌ ثَالِثٌ، سَمِعَ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ) شَيْئًا يَأْمُرُ بِهِ، ثُمَّ إِنَّهُ نَهَى عَنْهُ، وَ هُوَ لَا يَعْلَمُ، أَوْ سَمِعَهُ يَنْهَى عَنْ شَيْءٍ، ثُمَّ أَمَرَ بِهِ وَ هُوَ لَا يَعْلَمُ، فَحَفِظَ الْمَنْسُوخَ، وَ لَمْ يَحْفَظِ النَّاسِخَ، فَلَوْ عَلِمَ أَنَّهُ مَنْسُوخٌ لَرَفَضَهُ، وَ لَوْ عَلِمَ الْمُسْلِمُونَ إِذْ سَمِعُوهُ مِنْهُ أَنَّهُ مَنْسُوخٌ لَرَفَضُوهُ.

ترجمه

(دیگر از عوامل احادیث این است که) کسی از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) چیزی را شنیده است؛ اما به صورت صحیح آن را به خاطر نسپرد و در آن اشتباه نموده، هر چند از روی علم و عمد به آن حضرت دروغ نبسته است. این حدیث آمیخته با خطا در اختیار اوست و آن را روایت و به آن عمل می کند و می گوید: من آن را از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) شنیده ام. اگر مسلمانان می دانستند او در مورد آن حدیث گرفتار

اشتباه شده آن را از او نمی پذیرفتند و اگر خود او نیز می دانست چنین است آن را رها می کرد.

گروه سوم کسانی هستند که حدیثی از پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) شنیده اند که در آن به چیزی امر فرموده، سپس (در حدیث دیگری) از آن نهی کرده (و حکم اول را نسخ فرموده) در حالی که آن شنونده از حکم دوم با خبر نبوده (و نمی دانسته که

صفحه ۱۵۶

حکم ناسخ جای منسوخ را گرفته است) یا از پیغمبر (صلی الله علیه و آله) نهی درباره چیزی شنیده است که بعداً به آن امر فرموده، در حالی که این شخص (از حکم دوم) آگاه نشده است. به این ترتیب در حقیقت این شخص منسوخ را فرا گرفته و حفظ کرده؛ ولی ناسخ را حفظ نکرده است. اگر او می دانست آنچه را شنیده است نسخ شده آن را رها می ساخت و اگر مسلمانان هنگامی که آن حکم را از وی شنیدند می دانستند نسخ شده است آن را ترک می کردند.

شرح و تفسیر: احادیث ناسخ و منسوخ

در این بخش از خطبه، امام (علیه السلام) به دو قسمت دیر از عوامل اختلاف و تعارض احادیث اشاره می کند؛ نخست می فرماید: «(دیگر از عوامل اختلاف حدیث این است که) کسی از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) چیزی را شنیده است؛ اما به صورت صحیح آن را به خاطر نسپرده و در آن اشتباه نموده، هر چند از روی علم و عمد به آن حضرت دروغ نبسته است. این حدیث آمیخته با خطا در اختیار اوست و آن را روایت و به آن عمل می کند و می گوید من آن را

از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) شنیده ام»؛ (و رَجُلٌ سَمِعَ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ شَيْئاً لَمْ يَحْفَظْهُ عَلَى وَجْهِهِ، فَوَهَمَ فِيهِ، وَلَمْ يَتَعَمَّدْ كَذِباً، فَهُوَ فِي يَدَيْهِ، وَيُرْوَاهُ وَيَعْمَلُ بِهِ، وَيَقُولُ: أَنَا سَمِعْتُهُ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ (صلی الله علیه و آله)).

این اشتباه کاری، گاه از سهل انگاری و تسامح و تساهل ناشی می شود و گاه از عدم آگاهی به مفاهیم الفاظ و جمله و گاه به سبب اینکه انسان جایز الخطا و محل سهو و نسیان است. سبب آن هر چه باشد نتیجه آن یکی است و آن انتقال ناصحیح به دیگران است.

مثلا در حدیثی از عبدالله عمر می خوانیم که پیغمبر خدا (صلی الله علیه و آله) فرمود: «إِنَّ الْمَيِّتَ لَيُعَذَّبُ بِبِكَاءِ أَهْلِهِ عَلَيْهِ؛ میت به سبب گریه بستگانش بر او عذاب می شود».

صفحه ۱۵۷

هنگامی که این حدیث به ابن عباس رسید گفت عبدالله عمر در نقل حدیث خطا کرده قضیه این است که پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) از کنار قبر یک یهودی می گذشت فرمود: «إِنَّ أَهْلَهُ لَيَكُونُ عَلَيْهِ وَهُوَ يُعَذَّبُ؛ خانواده او برای او گریه می کنند در حالی که او در عذاب است» (۱).

لذا در علم درایه یکی از شرایط قبول حدیث را ضابط بودن راوی شمرده اند که باید هوشیار باشد، مطلب را خوب بگیرد و خوب منتقل کند.

این نکته نیز قابل توجه است که نقل به معنا را بسیاری از بزرگان علما مجاز شمرده اند؛ یعنی راوی مجبور نیست عین الفاظ را منتقل کند، بلکه می تواند محتوای الفاظ را در قالب دیگری بریزد و نقل کند و می دانیم نقل به کلام کار ساده ای نیست و گاه راوی در نقل به معنا گرفتار خطا می شود.

سپس در ادامه سخن می فرماید: «اگر مسلمانان می دانستند او در مورد آن حدیث گرفتار اشتباه شده آن را از او نمی پذیرفتند و اگر خود او نیز می دانست چنین است آن

را رها می کرد»؛ (فَلَوْ عَلِمَ الْمُسْلِمُونَ أَنَّهُ وَهَمٌ فِيهِ لَمْ يَقْبَلُوهُ مِنْهُ، وَلَوْ عَلِمَ هُوَ أَنَّهُ كَذَلِكَ لَرَفَضَهُ!).

بنابراین راوی در اینگونه موارد سوء نیتی نداشته، هر چند کار او نادرست بوده و ممکن است ناخواسته سبب گمراهی گروهی گردد.

بسیاری از چنین اشتباهاتی به سبب آن است که راوی صدر و ذیل روایت را نقل نمی کند و مفهوم جمله به واسطه آن دگرگون می شود؛ مثلاً در حدیثی از امام علی بن موسی الرضا (علیه السلام) می خوانیم: کسی در محضرش عرض کرد مردم روایتی به این مضمون از پیامبر (صلی الله علیه و آله) نقل می کنند: «إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ آدَمَ عَلَى صُورَتِهِ؛ خداوند آدم را به شکل خودش آفرید». امام فرمود: خداوند آنها را بکشد آغاز حدیث را حذف کرده اند اصل حدیث چنین است که پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) از کنار دو نفر عبور

پاورقی

۱. شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۱، ص ۴۷.

صفحه ۱۵۸

کرد که به یکدیگر دشنام می دادند یکی به دیگری گفت: قَبَّحَ اللَّهُ وَجْهَكَ وَوَجْهَ مَنْ يُشَبِّهُكَ؛ خداوند صورت تو و صورت هر کس را شبیه توست سیاه کند. پیامبر فرمود: يَا عَبْدَ اللَّهِ لَا تَقُلْ هَذَا لِأَخِيكَ فَإِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ خَلَقَ آدَمَ عَلَى صُورَتِهِ؛ ای بنده خدا این سخن را به برادرت مگو، زیرا خداوند آدم را هم شبیه او آفرید (در واقع

تو به همه انسانها از آدم گرفته تا آخر دشنام می دهی). (۱)

آنگاه امام (علیه السلام) درباره گروه سوم از راویان اخبار، می فرماید: «سوم کسی است که حدیثی از پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) شنیده که در آن به چیزی امر فرموده، سپس (در حدیث دیگری) از آن نهی کرده در حالی که آن شنونده از این با خبر نبوده (که حکم اول نسخ شده و حکم ناسخ جای آن را گرفته است) یا از پیغمبر (صلی الله علیه و آله) نهی درباره چیزی شنیده است که بعداً به آن امر فرموده، در حالی که این شخص (از حکم دوم) آگاه نشده است. به این ترتیب در حقیقت این شخص منسوخ را فرا گرفته و حفظ کرده؛ ولی ناسخ را حفظ نکرده است»؛ (وَرَجُلٌ ثَالِثٌ، سَمِعَ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ) شَيْئاً يَأْمُرُ بِهِ، ثُمَّ إِنَّهُ نَهَى عَنْهُ، وَهُوَ لَا يَعْلَمُ، أَوْ سَمِعَهُ يَنْهَى عَنْ شَيْءٍ، ثُمَّ أَمَرَ بِهِ وَهُوَ لَا يَعْلَمُ، فَحَفِظَ الْمَنْسُوخَ، وَلَمْ يَحْفَظِ النَّاسِخَ).

مسئله نسخ از مسائل مسلم اسلامی است که به طور محدود در احکامی در اصل نزول قرآن صورت گرفته است؛ یعنی در آغاز، حکمی برای زمان محدودی نازل شده سپس این حکم برداشته شده و حکم لازم و پایدار به جای آن نشسته است؛ مثلاً مسلمانان در آغاز ظهور اسلام مأمور بودند به سوی بیت المقدس نماز گزارند این امر در دوران اقامت پیامبر در مکه و کمی بعد در مدینه نیز ادامه داشت. این حکم شاید به این دلیل که کعبه در آن زمان به بتکده ای تبدیل شده بود هنگامی که پیغمبر اکرم پایه

های توحید را محکم ساخت نسخ شد و همه

پاورقی

۱. عیون اخبار الرضا، ج ۲، ص ۱۱۰؛ بحار الانوار، ج ۴، ص ۱۱.

صفحه ۱۵۹

مسلمانان در سال دوم بعد از هجرت پیامبر مأمور شدند به سوی کعبه نماز بخوانند.

همین معنا در روایات پیامبر (صلی الله علیه و آله) نیز جاری است؛ گاه پیامبر حکمی را بیان می فرمود که در واقع موقت بود؛ ولی زمان آن بیان نمی شد. سپس این حکم منسوخ می شد و حکم دائمی جای آن را می گرفت؛ مثلاً پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) در حدیثی فرمود: «نَهَيْتُكُمْ عَنْ ثَلَاثٍ؛ نَهَيْتُكُمْ عَنْ زِيَارَةِ الْقُبُورِ، أَلَا فَزُورُوهَا وَ نَهَيْتُكُمْ عَنْ إِخْرَاجِ اللَّحْمِ الْأَضْحَى مِنْ مَنِي بَعْدَ ثَلَاثِ أَلَا فَكُلُّوا وَأَدْخِرُوا وَ نَهَيْتُكُمْ عَنِ النَّبِيدِ أَلَا فَانْبُدُوا وَ كُلُّ مُسْكِرٍ حَرَامٌ؛ من شما را از سه چیز نهی کرده بودم (و اکنون به شما می گویم انجام دهید) شما را از زیارت قبور نهی کرده بودم اکنون می گویم به زیارت قبور بروید و شما را از بیرون بردن گوشتهای قربانی (در ایام حج) از منا بعد از سه روز نهی کرده بودم (اشاره به اینکه همه باید در آنجا مصرف شود) اکنون می گویم هم از آنها گوشتها بخورید و هم ذخیره کنید (و به بیرون از منا ببرید) و قبلاً شما را از «نبید» (۱) نهی می کردم الان می گویم: نبید حلال است؛ ولی هر مسکری حرام است» (۲).

بنابراین کسی می تواند اخبار صحیح پیامبر را نقل کند که احاطه کاملی به همه احادیث داشته باشد؛ ناسخ و منسوخ را بشناسد و هر یک را در جایگاه خود جای دهد.

موضوع عام و خاص نیز همچون ناسخ و

منسوخ است به این ترتیب که گاهی حکم عامی گفته می شود که شامل همه افراد است؛ مثلاً در حدیثی از پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) نقل شده است: «النَّاسُ مُسَلِّطُونَ عَلَى أَمْوَالِهِمْ؛ مردم بر اموال

پاورقی

۱. منظور از نبیذ حلال این است که مسلمانان هنگامی که وارد مدینه شدند عدّه ای به خاطر سردی آب مدینه گرفتار ناراحتی مزاج شدند، پیامبر اکرم دستور داد در ظرف های ذخیره آب مقداری خرما بیندازند تا سردی آب برطرف شود و چنین کردند ولی به مقداری نبود که خرما تخمیر و آب مبدّل به شراب شود و لذا در ذیل روایت می فرماید: «هر مسکری حرام است».

۲. وسائل الشیعه، ج ۱۰، باب ۴۱ از ابواب ذبح، ح ۷.

صفحه ۱۶۰

خویش سلطه کامل دارند» (۱) ولی در جای دیگر می فرماید: «لا ضَرَرَّ وَ لا ضِرَارَ فِی الْأَسْلَامِ؛ هیچ کس حق ندارد ضرر و زیانی به عمد یا به غیر عمد به دیگری برساند». (۲) به این ترتیب سلطه بر اموال محدود به جایی می شود که موجب ضرر و زیانی به دیگران نباشد.

کسانی که حکم عام را شنیده اند و از خاص بی خبر بوده اند، کلام پیامبر (صلی الله علیه و آله) را به گونه ای به دیگران می رسانند که با حکم خاص تناقض دارد؛ ولی آنها که هر دو را شنیده اند و در کنار هم قرار داده اند می دانند که هیچ تضادی در میان آنها نیست.

در پایان این بخش امام (علیه السلام) می فرماید: «اگر او (کسی که حکم منسوخ را نقل می کند) می دانست آنچه را شنیده است نسخ شده آن را رها می ساخت و

اگر مسلمانان هنگامی که آن حکم را از وی شنیدند می دانستند نسخ شده است آن را ترک می کردند»؛ (فَلَوْ عَلِمَ أَنَّهُ مَنسُوخٌ لَرَفَضَهُ، وَ لَوْ عَلِمَ الْمُسْلِمُونَ إِذْ سَمِعُوهُ مِنْهُ أَنَّهُ مَنسُوخٌ لَرَفَضُوهُ).

به این ترتیب، بخشی از اختلاف اخبار از عدم احاطه به روایات ناسخ و منسوخ پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) نشأت می گیرد بی آنکه سوء نیتی از سوی راویان در کار باشد.

نکته

نسخ در احکام شرع

گرچه موارد نسخ در آیات قرآن و روایات پیغمبر (صلی الله علیه و آله) محدود و معدود است؛ ولی این مسئله اهمیت خاص دارد؛ هم از نظر ارتباط آن با مسائل اعتقادی و ارتباطش با مسائل مربوط به نبوت و احکام.

پاورقی

۱. بحار الانوار، ج ۲، ص ۲۷۲، ح ۷.

۲. کافی، ج ۵، ص ۲۹۲، ح ۲۲؛ و سنن ابن داود، ج ۲، ص ۱۱۸.

صفحه ۱۶۱

جمعی سؤال می کنند: چگونه ممکن است حکمی از سوی خدا بر پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) وحی گردد که ظاهر آن جاودانگی و همیشگی آن است؛ ولی بعد از مدتی منسوخ شود و حکم دیگری که غالباً ضد آن است جای آن را بگیرد با اینکه علم خدا نامحدود است و علم پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) نیز متکی به وحی الهی است؟

در مورد احکام عرفی و بشری نسخ فراوان است و چیز عجیبی نیست، زیرا مسائلی را بررسی کرده احکامی وضع می کنند؛ ولی در عمل ضعفها و نارساییهای آن آشکار می

شود و آن را نسخ می کنند و اگر از اوّل عیوب و اشکالات آن را می دانستند چه بسا وضع حکم نمی شد؛ ولی به یقین در

مورد احکام الهی این مطلب صادق نیست، پس نسخ در آنها چگونه تصور می شود؟

با توجه به یک نکته پاسخ این سؤال روشن می شود و آن اینکه: نسخ در احکام الهی به جهت تغییر موضوع است؛ به بیان دیگر از روز نخست عمر آن حکم محدود به زمان خاصی بوده، هر چند طبق مصالحی در آغاز به پایان حکم اشاره نشده است.

مثلاً حکم دادن صدقه قبل از نجوا که در آیه ۱۲ و ۱۳ سوره مجادله نازل شده در آغاز برای آزمودن اصحاب پیغمبر (صلی الله علیه و آله) بوده و تفهیم این نکته که سخنان در گوشی افراد مختلف با پیغمبر (صلی الله علیه و آله) غالباً غیر ضروری بوده و باید ترک شود تا سوء ظن را در افراد بر نیانگیزد، لذا هنگامی که دستور صدقه قبل از «نجوا» داده شد همه اصحاب آن را ترک کردند جز علی (علیه السلام) که صدقه ای داد و در امر لازمی با پیامبر (صلی الله علیه و آله) نجوا کرد و این افتخار در صفحات زندگی آن حضرت رقم خورد که تنها کسی که به آیه نجوا عمل کرد اوست.

بعد از این واقعه آیه دیگری نازل شد و حکم صدقه قبل از نجوا را نسخ کرد و همگی دانستند که نجواهای آنها غالباً غیر ضروری است و از آن خودداری کردند.

صفحه ۱۶۲

موارد نسخ چه در قرآن و چه در احادیث همه از این قبیل است که حکمی در شرایط خاص برای مدت محدودی وضع می شده و بعد از تغییر شرایط نسخ می گردیده است.

این نکته نیز قابل توجه است که نسخ طبق آنچه در بالا آمد تنها در زمان پیغمبر زمانی

که باب وحی گشوده بود صورت می گرفت و بعد از آن حضرت هیچ گونه نسخی صورت نگرفت. (۱)

پاورقی

۱. توضیح بیشتر درباره نسخ در پیام امام امیرالمؤمنین (علیه السلام)، ج ۱، ص ۲۳۹ و ۲۵۰ ذیل خطبه اول و در تفسیر نمونه، ج ۱، ذیل آیه ۱۰۶ سوره بقره آمده است، و از آن مشروح تر در کتاب انوارالأصول، ج ۱، ص ۱۷۷ به بعد.

صفحه ۱۶۳

بخش چهارم

و آخِرُ رَابِعٍ، لَمْ يَكْذِبْ عَلَى اللَّهِ، وَلَا عَلَى رَسُولِهِ

و آخِرُ رَابِعٍ، لَمْ يَكْذِبْ عَلَى اللَّهِ، وَلَا عَلَى رَسُولِهِ، مُبْغِضٌ لِلْكَذِبِ خَوْفًا مِنَ اللَّهِ، وَ تَعْظِيمًا لِرَسُولِ اللَّهِ (صلى الله عليه وآله) وَلَمْ يَهْمُ، بَلْ حَفِظَ مَا سَمِعَ عَلَى وَجْهِهِ، فَجَاءَ بِهِ عَلَى مَا سَمِعَهُ، لَمْ يَزِدْ فِيهِ وَلَمْ يَنْقُصْ مِنْهُ، فَهُوَ حَفِظَ النَّاسِخَ فَعَمِلَ بِهِ، وَ حَفِظَ الْمَنْسُوخَ فَجَنَّبَ عَنْهُ، وَ عَرَفَ الْخَاصَّ وَالْعَامَّ، وَالْمُحْكَمَ وَالْمُتَشَابِهَ، فَوَضَعَ كُلَّ شَيْءٍ مَوْضِعَهُ.

وَ قَدْ كَانَ يَكُونُ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ (صلى الله عليه وآله) الْكَلَامُ لَهُ وَجْهَانِ: فَكَلَامٌ خَاصٌّ، وَ كَلَامٌ عَامٌّ، فَيَسْمَعُهُ مَنْ لَا يَعْرِفُ مَا عَنِ اللَّهِ، سُبْحَانَهُ، بِهِ، وَ لَا مَا عَنِ رَسُولِ اللَّهِ (صلى الله عليه وآله) عَلَيْهِ وَآلِهِ) فَيَحْمِلُهُ السَّامِعُ، وَ يُوجِّهُهُ عَلَى غَيْرِ مَعْرِفَةٍ بِمَعْنَاهُ، وَ مَا قُصِدَ بِهِ، وَ مَا خَرَجَ مِنْ أَجْلِهِ، وَ لَيْسَ كُلُّ أَصْحَابِ رَسُولِ اللَّهِ (صلى الله عليه وآله) مَنْ كَانَ يَسْأَلُهُ وَيَسْتَفْهِمُهُ، حَتَّى إِنْ كَانُوا لِيُحِبُّونَ أَنْ يَجِيءَ الْأَعْرَابِيُّ وَالطَّارِيءُ، فَيَسْأَلَهُ (عليه السلام) حَتَّى يَسْمَعُوا، وَ كَانَ لَا يَمُرُّ بِى مِنْ ذَلِكَ شَيْءٌ إِلَّا سَأَلْتُهُ عَنْهُ وَ حَفِظْتُهُ، فَهَذِهِ وَجُوهٌ مَا عَلَيْهِ النَّاسُ فِي اخْتِلَافِهِمْ، وَ عَلَيْهِمْ فِي رِوَايَاتِهِمْ.

ترجمه

چهارمین شخص (ناقل حدیث) کسی است که نه دروغ به خدا بسته، نه بر پیامبرش (و به طور کلی) او همواره دروغ را به سبب خوف از

خدا و تعظیم پیامبر (صلی الله علیه و آله) دشمن می دارد و در آنچه (از پیامبر اکرم) شنیده، اشتباهی (بر اثر سهل انگاری) برای او پیش نیامده است، بلکه آنچه را شنیده است به طور کامل حفظ نموده و همان گونه که شنیده بی کم و کاست آن را نقل کرده است او ناسخ را حفظ کرده و به آن عمل می کند و از منسوخ آگاه است و از آن دوری می گزیند، خاص و

صفحه ۱۶۴

عام و محکم و متشابه را شناخته و هر کدام را در جایگاه خود قرار داده است (زیرا) گاه سخنی از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) صادر می شد که دو گونه بود؛ گاه کلامی بود که جنبه خصوصی داشت و گاه کلامی که دارای جنبه عمومی بود، در این میان بعضی از کسانی که مقصود خدا و رسول الله (صلی الله علیه و آله) را نمی دانستند آن را می شنیدند و حفظ می کردند و بدون توجه، آن را برخلاف معنا و مقصود و هدف واقعی آن تفسیر می کردند و چنان نبود که همه صحابه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) (پیوسته) از او پرسش کنند و مسائل مختلف را جو یا شوند، تا آنجا که عدّه ای دوست می داشتند مرد عرب یا سؤال کننده تازه واردی بیاید و مطلبی از آن حضرت پرسد تا آنها جواب آن را بشنوند و فرا گیرند من (این گونه نبودم، بلکه) هر چه از خاطر می گذشت از آن حضرت سؤال می کردم و حفظ می نمودم (به همین دلیل چیزی از فروع و اصول اسلام بر من مخفی نماند). این است جهات

مختلفی که مردم در احادیث دارند و علل اختلاف روایاتشان.

شرح و تفسیر: حافظان واقعی حدیث

امام (علیه السلام) در این بخش از خطبه، گروه چهارم از راویان حدیث را عنوان می کند، کسانی که بر صراط مستقیم راه می روند و ناقلان آثار و اخبار پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) و پیشوایان معصوم (علیه السلام) به طور صحیح و دقیق هستند و گفتارشان مایه اعتماد و روشنی بخش فضای احکام دین است.

می فرماید: «چهارمین شخص کسی است که نه دروغ به خدا بسته، نه بر پیامبرش (و به طور کلی) او همواره دروغ را به سبب خوف از خدا و تعظیم پیامبر دشمن می دارد»؛
(وَ آخِرُ رَابِعٍ، لَمْ يَكْذِبْ عَلَى اللَّهِ، وَلَا عَلَى رَسُولِهِ، مُبْغِضٌ لِلْكَذِبِ خَوْفًا مِنَ اللَّهِ، وَ تَعْظِيمًا لِرَسُولِ اللَّهِ (صلی الله علیه و آله)).

صفحه ۱۶۵

به این ترتیب نخستین سرچشمه تضاد اخبار که دروغ عمدی بر خدا و پیامبر و جعل حدیث است، از وجود آنها برچیده شده به گونه ای که پرهیز از دروغ گفتن جزء ذات آنها گشته و خوف خدا و تعظیم پیغمبر (صلی الله علیه و آله) دروغ را در نظرشان منفور و مبغوض ساخته است.

سپس می افزاید: «و در آنچه (از پیامبر اکرم) شنیده، (بر اثر سهل انگاری) اشتباهی برای او پیش نیامده است، بلکه آنچه را شنیده است به طور کامل حفظ نموده و همان گونه که شنیده بی کم و کاست آن را نقل کرده است»؛ (وَلَمْ يَهْمُ (۱)، بَلْ حَفِظَ مَا سَمِعَ عَلَى وَجْهِهِ، فَجَاءَ بِهِ عَلَى مَا سَمِعَهُ، لَمْ يَزِدْ فِيهِ وَ لَمْ يَنْقُصْ مِنْهُ).

به این ترتیب منشأ دیگری از اختلاف احادیث که همان سهل انگاری راویان است از وجود آنها برچیده، شده است.

سپس

حضرت یکی دیگر از ویژگیهای راویان صادق و آگاه را بیان می فرماید: «او ناسخ را حفظ کرده و به آن عمل می کند و از منسوخ آگاه است و از آن دوری می گزیند، خاص و عام و محکم و متشابه را شناخته و هر یک را در جایگاه خود قرار داده است»؛ (فَهُوَ حَفِظَ النَّاسِخَ فَعَمِلَ بِهِ، وَ حَفِظَ الْمَنْسُوخَ فَجَنَّبَ (۲) عَنْهُ، وَ عَرَفَ الْخَاصَّ وَ الْعَامَّ، وَ الْإِمْحَكَمَ وَ الْمُتَشَابِهَ، فَوَضَعَ كُلَّ شَيْءٍ مَوْضِعَهُ).

این تعبیر پرمعنا اشاره به این است که راویان صادق دارای احاطه فراوان به اخبار مختلفند؛ ناسخ و منسوخ و عام و خاص و محکم و متشابه را به خوبی می شناسند و هر یک را در جایگاه مناسب خود قرار می دهند تا گرفتار تناقض و خطا نشوند.

پاورقی

۱. «لم یهم» از ریشه «وهم» به معنای مطلق خیال و گمان و گاه به معنای خیال و گمان باطل و اشتباه است و در جمله بالا به همین معناست.
۲. «جَنَّبَ» از باب تفعیل و ریشه «جنب» بر وزن «قلب» گرفته شده است و به طوری که از منابع لغت استفاده می شود این واژه گاه به معنای دور نگه داشتن و گاه به معنای دور شدن (به معنای متعدی و لازم) آمده است و در عبارت بالا به معنای دوم است.

این گفتار امام (علیه السلام) درباره بررسی سرچشمه های اختلاف احادیث، تنها یک درس خاص مربوط به حدیث نیست، بلکه درسی مهم تر و فراگیرتر به ما می آموزد و آن اینکه برای برطرف کردن نابسامانیها همیشه باید به سراغ ریشه ها رفت و عوامل تأثیرگذار را شناخت و گرنه هرگونه

اصلاحی جنبه سطحی و زودگذر دارد.

سپس امام (علیه السلام) به یکی دیگر از عوامل اختلاف احادیث که در واقع مباحث گذشته را تکمیل می کند اشاره می کند و آن اختلاف استعداد اصحاب رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در فراگیری احادیث و تفسیر و فهم معنای آنهاست، می فرماید: «گاه سخنی از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) صادر می شد که دو گونه بود؛ کلامی که جنبه خصوصی داشت و کلامی که دارای جنبه عمومی، در این میان بعضی از کسانی که مقصود خدا و رسول الله (صلی الله علیه و آله) را نمی دانستند آن را می شنیدند و حفظ می کردند و بدون توجه، آن را برخلاف معنا و مقصود و هدف واقعی آن تفسیر می کردند»؛ (وَقَدْ كَانَ يَكُونُ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ) الْكَلَامُ لَهُ وَجَهَانٌ: فَكَلَامٌ خَاصٌّ، وَ كَلَامٌ عَامٌّ، فَيَسْمَعُهُ مَنْ لَا يَعْرِفُ مَا عَنِ اللَّهِ، سُبْحَانَهُ، بِهِ، وَلَا مَا عَنِ رَسُولِ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ) فَيَحْمِلُهُ السَّامِعُ، وَيُوجِّهُهُ عَلَى غَيْرِ مَعْرِفَةِ بِمَعْنَاهُ، وَمَا قُصِدَ بِهِ، وَمَا خَرَجَ مِنْ أَجْلِهِ).

منظور از خاص و عام در عبارت بالا خاص و عام مصطلح در علم اصول و فقه، نیست، بلکه خاص و عام لغوی مراد است؛ یعنی حکمی که مخصوص مورد معینی بوده و حکمی که جنبه عمومی داشته مثلا در بعضی از روایات آمده است که مسلمانان بعد از سال «حدیبیه»؛ یعنی سال هفتم هجرت که مسلمانان طبق قرارداد با مشرکان برای انجام

مناسک عمره به مکه آمدند، پیغمبر (صلی الله علیه و آله) به اصحابش دستور داد هنگام طواف با سرعت دور خانه خدا بگردند (تا مشرکان که ناظران صحنه

بودند مرعوب قدرت و چابکی مسلمانان شوند) (۱) در حالی که

پاورقی

۱. شرح نهج البلاغه تستری، ج ۷، ص ۲۸۰.

صفحه ۱۶۷

این دستور یک سنت ثابت و عمومی نبود.

در کلمات قصار نهج البلاغه نیز آمده است که از امام (علیه السلام) درباره این حدیث پیغمبر (صلی الله علیه و آله) سؤال شد که فرموده است: «غَيْرُوا الشَّيْبَ وَلَا تَشَبَّهُوا بِالْيَهُودِ؛ محاسن سفید خود را رنگ کنید و شبیه یهود نباشید».

امام فرمود: «(این حکمی خاص است) زمانی پیامبر (صلی الله علیه و آله) این دستور را داد که مسلمانان در اقلیت بودند، اما اکنون که اسلام گسترش یافته مردان مخیرند که محاسن خود را رنگ کنند یا نکنند» (۱).

آنگاه امام (علیه السلام) در ادامه این سخن به یکی دیگر از مشکلات مربوط به نقل احادیث می پردازد و آن اینکه: «چنان نبود که همه صحابه رسول خدا (صلی الله علیه و آله) از او پرسش کنند و مسائل مختلف را جويا شوند تا آنجا که عده ای دوست می داشتند مرد عرب یا سؤال کننده ای تازه وارد بیاید و مطلبی از آن حضرت پرسد تا آنها جواب آن را بشنوند و فرا گیرند»؛ (وَلَيْسَ كُلُّ أَصْحَابِ رَسُولِ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ

وآله) مَنْ كَانَ يَسْأَلُهُ وَيَسْتَفْهِمُهُ، حَتَّىٰ إِنْ كَانُوا لَيُحِبُّونَ أَنْ يَجِيءَ الْأَعْرَابِيَّ وَالطَّارِيءَ (۲)، فَيَسْأَلَهُ (عليه السلام) حَتَّىٰ يَسْمَعُوا).

ظاهر این است که این عبارت اشاره به گروهی از اصحاب دارد که زیاد اهل تحقیق و جستجوگری نبودند و ابتکار طرح سؤالات مختلف درباره اصول و فروع دین نداشتند و همین سبب می شد که از ناسخ و منسوخ و عام و خاص و محکم و متشابه و مجمل و مبین، سؤال نکنند و از مسائل

مختلف به طور شفاف آگاهی نیابند؛ ولی اگر تازه واردی پیدا می شد و مسئله جدیدی طرح می کرد و پاسخ شایان توجهی می شنید از آن استقبال می کردند.

پاورقی

۱. نهج البلاغه، کلمات قصار، ۱۷.

۲. «طاری» از ریشه «طروء» بر وزن «غروب» به معنای حادث شدن و خروج ناگهانی گرفته شده و لذا «طاری» به معنای شخص تازه وارد و دیدار کننده ای که سرزده وارد شده، به کار می رود.

صفحه ۱۶۸

بعضی از شارحان، جمله بالا را چنین تفسیر کرده اند که گروهی از صحابه به لحاظ ابهت و عظمت پیامبر و یا اینکه سؤالهای متعدد شاید حمل بر بی ادبی شود، از طرح سؤال خودداری می کردند (۱)؛ ولی این احتمال با جمله هایی که بعد در مورد علی (عليه السلام) آمده است سازگار نیست، زیرا امام (عليه السلام) در ادامه سخن چنین می فرماید: «من (این گونه نبودم، بلکه) هر چه از خاطر می گذشت از آن حضرت می

پرسیدم و حفظ می کردم (به همین دلیل چیزی از فروع و اصول اسلام بر من مخفی نماند)؛ «وَ كَانَ لَا يَمُرُّ بِي مِنْ ذَلِكَ شَيْءٌ إِلَّا سَأَلْتُهُ عَنْهُ وَ حَفِظْتُهُ».

و اگر می بینیم امام (علیه السلام) چنان بود که برای هر سؤالی پاسخی آماده داشت افزون بر امدادهای الهی و الهامات درونی هوش و استعداد فوق العاده خدا داد، ملازمت با پیامبر در سالیان دراز و روح پرسشگری او از همه چیز سبب احاطه کامل بر تمام مسائل اسلامی بود.

سرانجام در پایان خطبه می فرماید: «این است جهات مختلفی که مردم در احادیث دارند و علل اختلاف روایاتشان»؛ (فَهَذِهِ وَجُوهٌ مَا عَلَيْهِ النَّاسُ فِي اخْتِلَافِهِمْ، وَ عَلَيْهِمْ فِي رِوَايَاتِهِمْ).

در بعضی از منابع اسلامی از جمله کتاب کافی جمله های گویای دیگری نیز در ذیل این خطبه آمده، از جمله اینکه امام (علیه السلام) می فرماید: «وَ قَدْ كُنْتُ أُدْخِلُ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ كُلِّ يَوْمٍ دَخَلَهُ وَ كُلُّ لَيْلَةٍ دَخَلَهُ فَيُخَلِّينِي فِيهَا أُدُورُ مَعَهُ حَيْثُ دَارَ وَ قَدْ عَلِمَ أَصْحَابُ رَسُولِ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آله) أَنَّهُ لَمْ يَصْنَعْ ذَلِكَ بِأَحَدٍ مِنَ النَّاسِ غَيْرِي... فَمَا نَزَلَتْ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ آيَةٌ مِنَ الْقُرْآنِ إِلَّا أَقْرَأْنِيهَا وَ أَمْلَأُهَا عَلَيَّ فَكَتَبْتُهَا بِخَطِّي وَ عَلَّمَنِي تَأْوِيلَهَا وَ تَفْسِيرُهَا وَ نَاسِخَهَا وَ مَنْسُوخَهَا وَ مُحْكَمَهَا وَ مُتَشَابِهَهَا وَ خَاصَّهَا وَ عَامَّهَا وَ دَعَا اللَّهُ أَنْ يُعْطِيَنِي فَهَمَّهَا وَ حَفِظَهَا... وَ مَا تَرَكَ شَيْئًا عَلَّمَهُ اللَّهُ مِنْ حَلَالٍ وَ لَاحِرَامٍ وَ لَا أَمْرٍ

پاورقی

۱. البته عوامل دیگری نیز در کار بود که مانع از طرح سؤال می شد؛ پرداختن گروهی به عبادات به گمان اینکه فقط مأمور به عبادتند یا غرق شدن در دنیا که انسان را از همه چیز غافل می سازد از دیگر عوامل ترک سؤال بود.

وَلَا نَهَىٰ كَانَ أَوْ يَكُونُ وَلَا كِتَابٌ مُّنزَلٌ عَلَىٰ أَحَدٍ قَبْلَهُ مِنْ طَاعَةٍ أَوْ مَعْصِيَةٍ إِلَّا عَلَّمْنَاهُ وَحَفِظْتُهُ فَلَمْ أَنْسِ حَرْفًا وَاحِدًا ثُمَّ وَضَعَ يَدَهُ عَلَىٰ صَدْرِي وَدَعَا اللَّهَ لِي أَنْ يَمْلَأَ قَلْبِي عِلْمًا وَفَهْمًا وَحِكْمًا وَنُورًا؛ من همه روز یک بار بر پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) وارد می شدم و همچنین هر شب، و به من اجازه می داد هر جا باشد همراه او باشم و اصحاب رسول خدا (صلی الله علیه و آله) می دانند که او این اجازه را به هیچ کس جز من نمی داد... و لذا

هیچ آیه ای از قرآن بر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نازل نشد مگر اینکه بر من قرائت کرد و آن را بر من خواند و به من خط خود آن را نوشتم و تأویل و تفسیر و ناسخ و منسوخ و محکم و متشابه و خاص و عام آن را به من آموخت و از خدا خواست که قدرت فهم و درک و حفظ آن را به من عطا کند... و چیزی از حلال و حرام و امر و نهی مربوط به گذشته و آینده و دستوراتی که بر انبیای پیشین درباره اطاعت و معصیت نازل شده بود نبود مگر اینکه همه را به من تعلیم داد و آن را حفظ کردم و حتی یک حرف آن را فراموش ننمودم. سپس دست خود را بر سینه من نهاد و دعا کرد که خداوند قلب مرا پر از علم و فهم و دانش و نور کند». (۱)

پاورقی

۱. کافی، ج ۱، ص ۶۴، ح ۱.

صفحه ۱۷۰

صفحه ۱۷۱

خطبه ۲۱۱

فی عَجِیبِ صَنَعَةِ الْكَوْنِ

از خطبه های امام (علیه السلام) است

که درباره شگفتی جهان آفرینش ایراد فرموده است. (۱)

خطبه در یک نگاه

اشاره

این خطبه در واقع از یک بخش تشکیل شده و آن بیان شگفتیهای خلقت زمین و آسمان، از آغاز خلقت گرفته تا به امروز است و در آن به نکات مختلفی اشاره شده است:

۱. قدرت عظیم الهی در آفرینش جهان.

پاورقی

۱. سند خطبه:

مطابق نوشته مصادر نهج البلاغه از جمله کسانی که این خطبه را نقل کرده اند زمخشری در کتاب ربیع الابرار است و با اینکه او بعد از سید رضی می زیسته، با توجه به تفاوتی که نقل او با نهج البلاغه دارد چنین بر می آید که او خطبه را از منبع دیگری گرفته است و همچنین ابن اثیر در کتاب لغت خود نهاییه در دو ماده «ثعجر» و «ازر» به آن اشاره کرده و تفاوتی که میان نقل ابن اثیر و نهج البلاغه است نیز نشان می دهد که او خطبه را از منبع دیگری اخذ کرده است. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص

۱۱۷) باید توجه داشت که ابن اثیر در دو ماده «ارز» و «تعجر» اشاره به این خطبه کرده و در ماده «أزر» آن گونه که مصادر گفته به آن اشاره ای نکرده است.

صفحه ۱۷۲

۲. آغاز خلقت زمین و آسمان و اینکه در ابتدا توده عظیمی از ماده ای مذاب همچون دریایی پهناور بوده است.

۳. تشکیل لایه جدید بر سطح این دریای مذاب و سپس تشکیل کره زمین و سایر کرات آسمانی.

۴. پیدایش چین خوردگیهای زمین و تشکیل کوهها و قله های بلند سر به آسمان کشیده.

۵. حمد و تسبیح خداوند به سبب این آفرینش

عظیم و عبرت گرفتن از برنامه شکفت انگیز آفرینش.

صفحه ۱۷۳

بخش اول

وَ كَانَ مِنْ اِقْتِدَارِ جَبْرُوتِهِ

وَ كَانَ مِنْ اِقْتِدَارِ جَبْرُوتِهِ، وَ بَدِيعِ لَطَائِفِ صَنَعَتِهِ، اَنْ جَعَلَ مِنْ مَاءِ الْبَحْرِ الزَّائِرِ الْمَتْرَاكِمِ الْمُتَقَاصِفِ، يَبْسًا جَامِدًا، ثُمَّ فَطَرَ مِنْهُ اَطْبَاقًا، فَفَتَقَهَا سَبْعَ سَمَاوَاتٍ بَعْدَ ارْتِقَاقِهَا، فَاسْتَمْسَكَتْ بِأَمْرِهِ، وَ قَامَتْ عَلَى حَدِّهِ. وَ أَرَسَى أَرْضًا يَحْمِلُهَا إِلَّا خَضِرُ الْمُشْعَنْجِرِ، وَ الْقَمَقَامُ الْمُسَخَّرُ، قَدْ ذَلَّ لِأَمْرِهِ، وَ أَدْعَنَ لِهَيْبَتِهِ، وَ وَقَفَ الْجَارِي مِنْهُ لِحَشِيَّتِهِ.

ترجمه

یکی از نشانه های اقتدار و جبروت خداوند و آفرینش بدیع و دقیق او این است که از آب دریای پهناور و مواج و متراکم که امواجش سخت به هم می خورد و صدای عظیمی از آن بر می خاست لایه خشک و جامدی آفرید، سپس از آن طبقاتی به وجود آورد و آنها را از هم باز کرد و هفت آسمان را تشکیل داد، بعد از آنکه به هم پیوسته بودند؛ همه آنها به فرمان او برقرار ماندند و در حدّ و اندازه ای که او تعیین کرده بود قرار گرفتند، آنگاه زمینی به وجود آورد که دریای عظیم و مسخر شده ای آن را بر دوش خود حمل می کرد دریایی که در برابر فرمانش خاضع و در مقابل هیبتش تسلیم بود و آبهای جاری آن از خشیت او ساکن شد (و امواجش آرام گرفت).

شرح و تفسیر: آغاز آفرینش جهان

امام (علیه السلام) در آغاز این خطبه پرمعنا دست مخاطبان خود را گرفته و به آغاز

صفحه ۱۷۴

آفرینش جهان می برد تا عظمت و شگفتیهای آفرینش را به آنها نشان دهد، می فرماید:
 «از اقتدار و جبروت خداوند و آفرینش بدیع و دقیق او این است که از آب دریای پهناور و مواج و متراکم که امواجش سخت به هم می خورد و صدای عظیمی از آن بر می خاست لایه خشک و جامدی آفرید»؛ (وَ كَانَ مِنْ اِقْتِدَارِ جَبْرُوتِهِ، وَ بَدِيعِ لَطَائِفِ صَنْعَتِهِ، اَنْ جَعَلَ مِنْ مَاءِ الْبَحْرِ الزَّآخِرِ (۱) الْمُتْرَاكِمِ الْمُتَقَاصِفِ (۲)، يَبْسَا جَامِدًا).

«اقتدار» از ریشه قدرت و نیز «جبروت» که صیغه مبالغه است، معنای سلطه کامل را دارند، بنابراین سرچشمه آفرینش عظیم آسمانها و زمین از یک سو قدرت عظیم

پروردگار و از سوی دیگر ابداع لطیف و ظریف اوست. ممکن است کسانی باشد که در یک کار بزرگ دقت و ظرافت را فراموش کنند و یا یک کار ظریف و دقیق را در ابعاد وسیع نتوانند انجام دهند؛ اما خداوند قادر متعال این دو را در آفرینش زمین و آسمانها به هم آمیخته، هم دارای عظمت است و هم دقت و ظرافت.

امام (علیه السلام) در این خطبه همانند خطبه اول نهج البلاغه و خطبه ۹۱ می فرماید: آغاز آفرینش از آب بوده است؛ ولی به یقین منظور از این آب، آبهای معمولی امروز نیست، بلکه توده عظیم مذاب و مواجی است که خداوند با قدرت بی پایانش آن را آفرید. این ماده مذاب با گذشت زمان، به بخشهای جامدی تبدیل شد و آن بخشها زمین و کرات آسمانی را تشکیل دادند. این سخنی است که با فرضیات علمی امروز در پیدایش جهان نیز سازگار است.

قابل توجه اینکه تعبیر «من ماء البحر الزاخر» نشان می دهد بخشی از این

پاورقی

۱. «زاخر» از ریشه «زخور» به معنای پر شدن گرفته شده و «بحر زاخر» به دریای عظیم مملو از آب گفته می شود.

۲. «متقاصف» به معنای گروهی است که یکدیگر را در هم بکوبند از ریشه «قصف» بر وزن «عکس» به معنای شکستن گرفته شده

و در جمله بالا اشاره به امواج خروشان است که یکدیگر را درهم می کوبیدند.

دریای عظیم تبدیل به کرات آسمانی شدند و بخشی باقی ماندند و این نیز با کشفیات علم امروز سازگار است که می گوید: هنوز بخشهای عظیمی از توده های گازهای سوزان یا مواد مذاب در آسمانها وجود دارد که تبدیل به کراتی همانند کرات منظومه شمسی نشده است.

و در ادامه این سخن از پیدایش آسمانهای هفتگانه سخن می گوید و می فرماید: «سپس از آن طبقاتی آفرید و آنها را از هم باز کرد و هفت آسمان را تشکیل داد بعد از آنکه به هم پیوسته بودند؛ همه آنها به فرمان او برقرار ماندند و در حدّ و اندازه ای که او تعیین کرده بود قرار گرفتند»؛ (ثُمَّ فَطَرَ مِنْهُ أَطْبَاقًا (۱)، فَفَتَقَهَا سَبْعَ سَمَاوَاتٍ بَعْدَ ارْتِثَاقِهَا (۲)، فَاسْتَمْسَكَتْ بِأَمْرِهِ، وَقَامَتْ عَلَى حَدِّهِ).

این سخن برگرفته از همان چیزی است که در سوره انبیاء آیه ۳۰ آمده است که می فرماید: «(أَوَلَمْ يَرَى الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيًّا)؛ آیا کافران ندیدند که آسمانها و زمین به هم پیوسته بودند و ما آنها را از یکدیگر باز کردیم و هر چیز زنده ای را از آب قرار دادیم».

روشن است که منظور از مشاهده در این آیه شریفه مشاهده حسی و با چشم نیست، بلکه از طریق علم و دانش و مشاهده درونی است.

فرضیات علم امروز نیز می گوید آسمانها و زمین در آغاز به صورت توده واحد عظیمی از گازها و مواد مذاب بود که بر اثر گردش به دور خود یا عوامل دیگر، قطعاتی پشت سر یکدیگر از آن جدا شد و به گوشه ای از فضا پرتاب گشت و کرات و منظومه ها و کهشکانها را تشکیل داد.

آنگاه امام به بیان آفرینش زمین می پردازد و می فرماید: «و زمینی به وجود

پاورقی

۱. «اطباق» جمع «طبّق» به معنای طبقاتی است که روی هم قرار گرفته اند.
۲. «ارتقاق» به معنای پیوستگی از ریشه «رتق» گرفته شده که ضد آن «فتق» به معنای گشودن است.

صفحه ۱۷۶

آورد که دریای عظیم و مسخّر شده ای آن را بر دوش خود حمل می کرد دریایی که در برابر فرمانش خاضع و در مقابل هیبتش تسلیم بود و آبهای جاری آن از خشیت او ساکن شد (و امواجش آرام گرفت)؛ (و اُرسَى (۱) اَرْضًا يَحْمِلُهَا الْأَخْضَرُ (۲) الْمُتَعَجِّرُ (۳)، وَالْقَمَقَامُ (۴) الْمُسَخَّرُ، قَدْ ذَلَّ لِأَمْرِهِ، وَ اذْعَنَ لِهَيْبَتِهِ، وَ وَقَفَ الْجَارِي مِنْهُ لِخَشِيَّتِهِ).

این سخن ممکن است اشاره به بارانهای عظیم سیلابی باشد که در آغاز پیدایش زمین همه کره زمین را به صورت دریایی عظیم به هم پیوسته فرامی گرفت و با گذشت زمان، آبها در خلل فرج زمین فرو نشستند و خشکیها که مجموعاً یک چهارم کره زمین را تشکیل می دهند از زیر آب سر بر آوردند، آبها آرام گرفتند و زمینها برای زندگی انسان و سایر موجودات زنده خشکی آماده شدند.

پاورقی

۱. «أرسى» از ریشه «رسو» بر وزن «مسح» به معنای ثابت و راسخ شدن گرفته شده است.
۲. «اخضر» به معنای سبزرنگ در اینجا اشاره به دریاهاى عمیق است که از کثرت عمق به رنگ سبز دیده می شود.

۳. «مثنجر» به معنای سیال و پر آب است از ریشه «ثعجره» بر وزن «حنجره» به معنای

جریان

آب و مانند آن گرفته شده است.

۴. «قمقام» به معنای دریای عظیم است و در اصل از «قمقمه» بر وزن «همهمه» به معنای

جمع کردن گرفته شده است و به دریای عظیم و حوادث مهم از این جهت «قمقام»

گفته می شود که آبهای زیاد و مشکلات فراوان در آن جمع است.

صفحه ۱۷۷

بخش دوم

وَجِبَلٍ جَلَامِيدَهَا

وَجِبَلٍ جَلَامِيدَهَا، وَنُشُوزَ مُتُونِهَا وَاطْوَادَهَا، فَأَرْسَاهَا فِي مَرَاسِيهَا، وَالزَّمَهَا قَرَارَاتِهَا.
فَمَضَتْ رُؤُوسَهَا فِي الْهَوَاءِ، وَرَسَتْ أُصُولُهَا فِي الْمَاءِ، فَأَنهَدَ جِبَالَهَا عَنْ سُهُولِهَا، وَأَسَاخَ
قَوَاعِدَهَا فِي مُتُونِ أَقْطَارِهَا وَمَوَاضِعِ أَنْصَابِهَا، فَأَشهَقَ قَلَالَهَا، وَأَطَالَ أَنْشَازَهَا، وَجَعَلَهَا
لِلْأَرْضِ عِمَادًا، وَارْزَاهَا فِيهَا أَوْتَادًا، فَسَكَنْتْ عَلَى حَرَكَتِهَا مَنْ أَنْ تَمِيدَ بِأَهْلِهَا، أَوْ تَسِيخَ
بِحَمْلِهَا، أَوْ تَزُولَ عَنْ مَوَاضِعِهَا. فَسَبَّحَانَ مَنْ أَمْسَكَهَا بَعْدَ مَوْجَانِ مِيَاهِهَا، وَاجْمَدَهَا بَعْدَ
رُطُوبِهَا أَكْنَافِهَا، فَجَعَلَهَا لِحَلْقِهِ مِهَادًا، وَبَسَطَهَا لَهُمْ فَرَاشًا! فَوْقَ بَحْرِ لُجِّيٍّ رَاكِدٍ لَا يَجْرِي، وَ
قَائِمٍ لَا يَسْرِي، تُكْرِكِرُهُ الرِّيَّاحُ الْعَوَاصِفُ، وَتَمَخُّضُهُ الْعَمَامُ الدَّوَارِفُ؛ «إِنَّ فِي ذَلِكَ
لَعِبْرَةً لِمَنْ يَخْشَى».

ترجمه

خداوند بعد از آفرینش زمین، صخره ها و تپه ها و کوههای استوار آن را آفرید و آنها را در جایگاه خود ثابت نگه داشت و در قرارگاهشان مستقر نمود، قلّه های آنها در هوا پیشروی کرد و ریشه های آنها در آب فرو رفت و به این ترتیب، کوهها را از سطح زمین بالا کشید و پایه های آنها را در اعماق زمین و قرارگاهشان را ثابت نگه داشت، قلّه ها را مرتفع ساخت و تپه ها را گسترش داد و کوهها را تکیه گاه زمین و همچون میخهایی در آن کوبید؛ به گونه ای که زمین در عین حرکت، آرام

گرفت، تا اهل خود را در اضطراب فرو نبرد؛ یا آنچه را که بر دوش حمل کرده، فرو نیندازد، یا از جایگاه خویش زایل نگردد؛ پس منزّه است آن کس که زمین را در میان آن همه امواج ناآرام ثابت نگه داشت؛ دوران رطوبت جوانب

صفحه ۱۷۸

و اطرافش را پایان داد و آن را خشک نمود و بستری آرام (برای زندگی انسانها) قرار داد و همچون فرشی برای آنها گسترده ساخت؛ برفراز دریایی پهناور و راکد که ایستاده بود و حرکت نمی کرد؛ تنها بادهای شدید آن را بر هم می زد و ابرهای پرباران به حرکتش در می آورد. (آری!) «در این امور درس عبرت بزرگی است برای کسانی که اهل خشیتند و احساس مسئولیت دارند».

شرح و تفسیر: آفرینش کوهها

امام (علیه السلام) بعد از بیان آفرینش آسمانها و زمین و قرار گرفتن کره خاکی در جایگاه خود به شرح یکی از پدیده های مهم زمین که نقش بسیار مؤثری در زندگی انسانها و سایر موجودات زنده دارد، پرداخته می فرماید: «خداوند (بعد از آن)، صخره ها و تپه ها و کوههای محکم آن را آفرید و آنها را در محل خود ثابت نگه داشت و در

قرارگاهشان مستقر نمود، (به گونه ای که) قلّه های آنها در هوا پیشروی کرد و ریشه های آن در آب فرو رفت؛ (و جَبَلٌ (۱) جَلَامِيدًا (۲)، وَ نَشُوزٌ (۳) مُتُونَهَا (۴) وَ أَطْوَادَهَا (۵)، فَأَرْسَاهَا فِي مَرَاسِيهَا، وَ أَلْزَمَهَا قَرَارَاتِهَا. فَمَضَتْ رُؤُوسُهَا فِي الْهَوَاءِ، وَ رَسَتْ أُصُولُهَا فِي الْمَاءِ).

از نظر علمی مسلم است که سطح زمین پیش از آنکه سرد شود چندان پستی و بلندی نداشت؛ ولی با سرد شدن چین خوردگیها در سطح زمین نمایان شد

پاورقی

۱. «جبل» از ریشه

«جبل» بر وزن «جبر» به معنای آفرینش گرفته شده است و ریشه اصلی آن جبل به معنای کوه است و از آنجا که کوه، موجودی ثابت است به آفرینش تغییرناپذیر جبّله گفته شده است.

۲. «جلامید» جمع «جلمود» بر وزن «خرطوم» به معنای صخره و کوه است.

۳. «نشوز» جمع «نشز» بر وزن «نشر» به معنای تپّه و قطعات مرتفع زمین است. این واژه معنای مصدری نیز دارد و به معنای خودداری کردن از انجام وظیفه است؛ مانند نشوز زن در برابر همسر.

۴. «متون» جمع «متن» به معنای محکم و گاه به معنای صاف و مستوی می آید و در اینجا همان معنای اول مراد است.

۵. «اطواد» جمع «طود» به معنای کوه بلند است.

(همانند سیبی که مدتی بماند و رو به خشکی بگذارد) این چین خوردگیها کوهها و درهای عظیم را تشکیل دادند، کوهها پیوسته به آسمان پیش می رفت و ریشه های آن در مواد مذاب درون زمین فرو می رفت و به این ترتیب سطح زمین به شکل کنونی درآمد.

سپس در توضیح بیشتر می افزاید: «کوهها را از سطح زمین بالا کشید و پایه های آنها را در اعماق زمین و قرارگاهشان را ثابت نگه داشت، قلّه ها را مرتفع ساخت و تپّه ها را گسترش داد»؛ (فَأَنْهَدَ (۱) جِبَالَهَا عَنْ سُهُولِهَا، وَ أَسَاخَ (۲) قَوَاعِدَهَا فِي مَتُونِ أَقْطَارِهَا وَ مَوَاضِعِ أَنْصَابِهَا (۳)، فَأَشْهَقَ (۴) قِلَالَهَا، وَ أَطَالَ أَنْشَاظَهَا (۵)).

این جمله به خوبی نشان می دهد که کوههای زمین علاوه بر قامت کشیده ای که در بیرون دارند دارای ریشه های عظیمی در زیرزمین هستند همان ریشه هایی که آنها را از درون به هم پیوند می دهد، درست

مانند درختی که هر قدر ساقه و شاخه هایش در آسمان بیشتر پیش می رود ریشه هایش در اعماق زمین فروتر خواهد رفت، زیرا قامت بلند و استوار را ریشه های عظیم و محکم نگه می دارد.

آنگاه امام (علیه السلام) فواید وجود کوهها را ذکر می کند که از همه مهم تر حفظ آرامش زمین و ساکنان آن است و در عباراتی پرمعنا و حساب شده می فرماید: «خداوند کوهها را تکیه گاه زمین و همچون میخهایی در آن کوبید؛ به گونه ای که زمین در عین حرکت، آرام گرفت، تا اهل خود را در اضطراب فرو نبرد؛ یا آنچه را که بر دوش حمل کرده، فرو نیندازد، یا از جایگاه خویش زایل نگردد»؛ (وَ جَعَلَهَا

پاورقی

۱. «أنهد» از ریشه «نهد» به معنای برآمدن و برجسته شدن گرفته شده است.
۲. «اساخ» از ریشه «سوخ» بر وزن «قول» به معنای فرو رفتن یا فرو رفتن در آب است و «أساخ» یعنی فرو برد.
۳. «انصاب» جمع «نصب» بر وزن «کتب» به معنای اجسامی است که آن را در جایی نصب می کنند و نصب به گفته مرحوم طبرسی در مجمع البیان گاه معنای جمعی دارد و گاه معنای مفرد.
۴. «أشهب» از ریشه «شهب» به معنای بالا رفتن گرفته شده و «أشهب» یعنی بالا برد.
۵. «أنشاز» جمع «نشز» بر وزن «مرض» از ریشه «نشوز» گرفته شده که پیش از این در همین بخش از خطبه تفسیر شده است.

صفحه ۱۸۰

لِلْأَرْضِ عِمَادًا، وَ أَرْزَاهَا (۱) فِيهَا أَوْ تَادًا، فَسَكَنْتْ عَلَى حَرَكَتِهَا مَنْ أَنْ تَمِيدَ (۲) بِأَهْلِهَا، أَوْ تَسِيخَ (۳) بِحَمْلِهَا، أَوْ تَزُولَ عَنْ مَوَاضِعِهَا).

چگونه کوهها به زمین آرامش می دهند و جلوی لرزشها را می گیرند؟

پاسخ

این سؤال با توجه به یک نکته روشن است و آن اینکه هسته درون زمین مواد مذاب و گازهاست که پیوسته به قشر بیرونی فشار می آورد و گاه به صورت آتش فشانها ظاهر می شود؛ ولی کوهها با آن ریشه های محکم و به هم پیوسته ای که دارند این فشارها را

تحمّل می کنند و از لرزشهای پی در پی باز می دارند و مایه آرامش قشر جامد زمین می شوند.

افزون بر این، کوهها در برابر فشار بیرونی که برخاسته از جاذبه ماه و خورشید و جزر و مدّ حاصل از آن است عامل مؤثری برای آرامش زمین محسوب می شوند.

از طرف دیگر پناهگاهی هستند در برابر طوفانهایی که همواره بر سطح زمین میوزد و ممکن است زندگی انسانها را دستخوش تزلزل سازد.

برای توضیح بیشتر درباره اسرار آفرینش کوهها و نقش آنها در پیشگیری از تزلزل پوسته جامد زمین به جلد چهارم همین کتاب صفحه ۱۴۹ ذیل خطبه ۹۱ مراجعه فرمایید.

در ضمن جمله «فَسَكَّنَتْ عَلَي حَرَكَتِهَا...» (با توجّه به تعبیر به «علی») به خوبی نشان می دهد که امام اشاره روشنی به حرکت زمین در آن عصر و زمان فرموده که همه علمای هیئت در آن عصر، زمین را ساکن می پنداشتند، زیرا می فرماید: در عین اینکه زمین حرکت دارد آرام است و اهل خود را مضطرب و متزلزل نمی سازد.

پاورقی

۱. «ارز» از ریشه «رز» بر وزن «حظّ» به معنای فرو بردن است.

۲. «تمید» از ریشه «مید» بر وزن «صید» به معنای حرکت و لرزش و اضطراب است.

۳. «تسیخ» از «سوخ» است که در همین بخش از خطبه تفسیر شد.

مرحوم علامه

شرف الدین در کتاب مؤلفوا الشیعه فی صدر الاسلام به این نکته ظریف اشاره کرده است. (۱)

سپس امام (علیه السلام) در ادامه این سخن می فرماید: «پس منزّه است آن کس که زمین را در میان آن همه امواج ناآرام ثابت نگه داشت؛ و دوران رطوبت جوانب و اطرافش را پایان داد و آن را خشک نمود و بستری آرام (برای زندگی انسانها) قرار داد و همچون فرشی برای آنها گسترده ساخت؛ برفراز دریایی پهناور و راکد که جریانی نداشت و ایستاده بود و حرکت نمی کرد؛ تنها بادهای شدید آن را بر هم می زد و ابرهای باران زا به حرکتش در می آورد. (آری!) «در این امور درس عبرت بزرگی است برای کسانی که اهل خشیتند و احساس مسئولیت دارند»؛ (فَسُبْحَانَ مَنْ أَمْسَكَهَا بَعْدَ مَوْجَانِ مِيَاهِهَا، وَ أَجْمَدَهَا بَعْدَ رُطُوبَةِ أَكْنَافِهَا، فَجَعَلَهَا لَخْلِقِهِ مِهَادًا، وَ بَسَطَهَا لَهُمْ فَرَاشًا! فَوْقَ بَحْرِ لُجِّيٍّ رَاكِدٍ لَا يَجْرِي، وَ قَائِمٍ لَا يَسْرِي، تُكْرِكِرُهُ (۲) الرِّيَّاحُ الْعَوَاصِفُ، وَ تَمَخُّضُهُ (۳) الْغَمَامُ الذَّوَارِفُ (۴)؛ «إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِمَنْ يَخْشَى».

در عبارت فوق دو جمله دیده می شود که در بدو نظر با یکدیگر هماهنگ نیست: نخست می گوید: «خداوند زمین را بر فراز دریای پهناور راکدی که جریان ندارد گسترده است» و در ذیل می گوید: «طوفانهای درهم کوبنده و بادهای شدید آب این دریا را بر هم می زند».

اما با دقت در این تعبیر روشن می شود که هیچ منافاتی با هم ندارند؛ زیرا

پاورقی

۲. «تکر کر» از ریشه «کر کره» بر وزن «حنجره» به عقیده بعضی در اصل از ریشه تکرار است و بعضی آن را ماده مستقلى

از رباعى مجرد مى دانند و به هر حال معنای تکرار را مى رساند.

۳. «تخمض» از ریشه «مخض» بر وزن «مغز» در اصل به معنای تکان دادن شیر یا ماست برای گرفتن کره می باشد سپس به هر تکان دادن شدیدی اطلاق شده است.

۴. «ذوارف» از ریشه «ذرف» بر وزن «حرف» به معنای سیلان اشک از چشم یا هر گونه سیلان آب است و «ذوارف» جمع «ذارفه» به معنای جاری و روان است.

صفحه ۱۸۲

جمله اول از آرام بودن طبیعت این دریا سخن می گوید و جمله دوم از تأثیر عوامل بیرونی؛ یعنی تندبادها بر صفحه دریاها.

اینکه می فرماید: «ابره‌ای پربران نیز آن را به حرکت در می آورد»؛ (و تَمَخُّضُهُ الْغَمَامُ الذَّوَارِفُ) یا به این دلیل است که چنین ابرهایی همواره همراه با طوفانهاست، یا اینکه باران سیل آسا که بر صفحه اقیانوسها می ریزد، آن را تحت تأثیر خود قرار داده و موج می کند.

جمله (إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِّمَنْ يَخْشَى) یا اشاره به سکون و حرکت دریاهاست که در بالا ذکر کردیم یا اشاره است به تمام آنچه امام (علیه السلام) در این خطبه درباره آفرینش کوهها و دریاها و خلقت زمین و آسمان آورده است.

جمله (إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِّمَنْ يَخْشَى) (۱) که برگرفته از قرآن مجید است عبرت گرفتن را برای صاحبان خشیت و ترس از خدا می داند، چرا که این خشیت، زاییده علم است

و عالمانند که از این امور عبرت می گیرند همان گونه که در جای دیگر می فرماید:
(إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ). (۲)

پاورقی

۱. نازعات، آیه ۲۶. جالب توجه است که آیه پیش گفته در قرآن مجید نیز در سیاق آیات خلقت و آفرینش آسمان و زمین آمده است.

۲. فاطر، آیه ۲۸.

صفحه ۱۸۳

خطبه ۲۱۲

كَانَ يَسْتَنْهِي بِهَا أَصْحَابَهُ إِلَى جِهَادِ أَهْلِ الشَّامِ فِي زَمَانِهِ

از خطبه های امام (علیه السلام) است

که همواره با این سخنان یاران خویش را برای جهاد با شامیان بسیج می نمود. (۱)

خطبه در یک نگاه

این خطبه در واقع خطابی است به درگاه پروردگار متعال، آمیخته با دعا برای پیروزی لشکریان اسلام و نفرین بر سست عنصرانی که دست از یاری حق بر می دارند و اتمام حجتی است بر آنها در برابر خداوند بزرگ.

این کلام به خوبی نشان می دهد که امام (علیه السلام) تا چه اندازه از سستی و بی توجهی مردم کوفه به امر جهاد با غارتگران شام، ناراحت بود؛ این چیزی است که از

بسیاری از خطبه های نهج البلاغه استفاده می شود و اگر کوتاهی و سستی آنها نبود تاریخ اسلام، مسیر دیگری را می پیمود ولی افسوس...!

پاورقی

۱. سند خطبه:

نویسنده مصادر نهج البلاغه سند خاصی برای این خطبه نقل نکرده است؛ ولی آن گونه که از کتاب تمام نهج البلاغه بر می آید (و در متن نیز اشاره کرده ایم) به عقیده بعضی این کلام ذیل خطبه ۱۹۸ بوده است و در هر حال در این کتاب نیز مدرک دیگری غیر از نهج البلاغه ذکر نشده است.

صفحه ۱۸۴

صفحه ۱۸۵

اللَّهُمَّ أَيُّمَا عَبْدٍ مِنْ عِبَادِكَ سَمِعَ مَقَالَتَنَا الْعَادِلَةَ غَيْرَ الْجَائِرَةِ، وَالْمُصْلِحَةَ غَيْرَ الْمُفْسِدَةِ، فِي الدِّينِ وَالْدُنْيَا، فَأَبَى بَعْدَ سَمْعِهِ لَهَا إِلَّا النُّكُوصَ عَنْ نُصْرَتِكَ، وَالْإِبْطَاءَ عَنْ إِعْزَازِ دِينِكَ، فَإِنَّا نَسْتَشْهَدُكَ عَلَيْهِ يَا أَكْبَرَ الشَّاهِدِينَ شَهَادَةً، وَنَسْتَشْهَدُ عَلَيْهِ جَمِيعَ مَا أَسْكَنَتْهُ أَرْضُكَ وَسَمَاوَاتِكَ، ثُمَّ أَنْتَ بَعْدَ الْمَغْنَى عَنْ نَصْرِهِ، وَالْأَخْذِ لَهُ بِذَنْبِهِ.

ترجمه

خداوندا! هر یک از بندگان گفتار عادلانه و دور از ستم و اصلاح کننده و بی مفسده ما را در امر دین

و دنیا بشنود و پس از شنیدن از یاری آیین تو و اعزاز دینت سرباز زند و کندی کند. ما تو را بر کار خلاف او به شهادت می طلبیم. ای کسی که بزرگ ترین شاهدانی! همچنین همه آنها را که در زمین و آسمانهایت سکونت بخشیده ای، گواه بر ضد او می آوریم؛ و با این حال می دانیم که ما را از یاری او بی نیاز می سازی و او را به گناهش خواهی گرفت (و کیفر خواهی داد).

شرح و تفسیر: سزای متخلفان

قرائن نشان می دهد که این چند جمله پرمعنا و پر از سوز و گداز، بخشی از خطبه طولانی تری بوده که مرحوم سید رضی این قسمت را گزینش کرده و جداگانه آورده است.

بعضی معتقدند این کلام ذیل خطبه ۱۹۸ قرار داشته است. (۱)

پاورقی

۱. تمام نهج البلاغه، ص ۴۹۱.

صفحه ۱۸۶

هدف اصلی امیرالمؤمنین (علیه السلام) از این خطبه، بسیج کردن یارانش برای جهاد در برابر شامیان غاصب بوده است؛ ولی به صورت شکوائیه ای در برابر خداوند؛ شکوا از کسانی که دعوت عادلانه او را می شنوند و از شرکت در جهاد سرباز می زنند. شکوایی که نشان می دهد تا چه اندازه، امام مظلوم و تا چه حد گروهی از اصحابش فاقد احساس مسئولیت بوده اند.

می فرماید: «خداوندا! هر یک از بندگان گفتار عادلانه و دور از ستم و اصلاح کننده و بی مفسده ما را در امر دین و دنیا بشنود و پس از شنیدن از یاری آیین تو و اعزاز دینت سرباز زند و کندی کند. ما تو را بر ضد او به شهادت می طلیم. ای کسی که بزرگ ترین شاهدانی!»؛ (اللَّهُمَّ

أَيُّمَا عَبْدٍ مِنْ عِبَادِكَ سَمِعَ مَقَالَاتِنَا الْعَادِلَةَ غَيْرَ الْجَائِرَةِ، وَالْمُصْلِحَةَ غَيْرَ الْمُفْسِدَةِ، فِي الدِّينِ وَالدُّنْيَا، فَأَبَى بَعْدَ سَمْعِهِ لَهَا إِلَّا النُّكُوصَ (۱) عَنْ نُصْرَتِكَ، وَالْإِبْطَاءَ (۲) عَنْ إِعْزَازِ دِينِكَ، فَإِنَّا نَسْتَشْهَدُكَ عَلَيْهِ يَا أَكْبَرَ الشَّاهِدِينَ شَهَادَةً).

قابل توجه اینکه امام سخن خود را در زمینه دعوت به جهاد با شامیان ستمگر به چهار وصف یا به اعتباری به دو وصف تأکید کرده است: ۱. این سخن سخنی است در مسیر عدالت. ۲. هیچ ستمی در آن نیست. ۳. سبب اصلاح مردم است. ۴. هیچ فسادى بر آن مترتب نیست و آثار مثبت آن در دین و دنیای مردم ظاهر می شود.

بدیهی است پیروی از چنین سخنی که سراسر حق و عدالت و صلح و مصلحت است به حکم شرع و عقل لازم است و آنها که برخلاف آن گام بردارند از آیین خداوند متعال و فرمان عقل منحرف شده اند.

نکته دیگر اینکه امام (علیه السلام) می فرماید: کسانی که با دعوت او به جهاد با شامیان

پاورقی

۱. «نکوص» مصدر و به معنای خودداری و عقب نشینی است.

۲. «ابطاء» به معنای کندی کردن و تأخیر انداختن از ریشه «بطؤ» بر وزن «قفل» به معنای کندی گرفته شده است.

غارتگر سرپیچی کنند از یاری خدا و عظمت بخشیدن به آیین او سرباز زده اند بی آنکه امام (علیه السلام) نفع خاص شخصی در آن داشته باشد.

ضمناً امام با این سخن می خواهد روشن سازد که مسیر شامیان، مسیر ظلم و جور و مایه فساد در دین و دنیای مردم است.

امام (علیه السلام) در ادامه این سخن افزون بر به شهادت طلبیدن خداوند متعال، همه موجودات زمین و آسمان را به گواهی می طلبد

و می فرماید: «تمام آنها را که در زمین و آسمانهاست سکونت بخشیده ای، به عنوان گواه بر ضدّ او (آن کس که از جهاد با ستمگران سرباز می زند) می آوریم؛ ولی با این حال می دانیم که ما را از یاری او بی نیاز می سازی و او را به گناهِش خواهی گرفت (و کیفر خواهی داد)»؛ (وَ نَسْتَشْهَدُ عَلَيْهِ جَمِيعَ مَا اَسْكَنْتَهُ اَرْضَكَ وَ سَمَاوَاتِكَ، ثُمَّ اَنْتَ بَعْدَ الْمَعْنَى عَنِ نَصْرِهِ، وَ الْاِخْذُ لَهُ بِذَنْبِهِ).

امام (علیه السلام) با این شکایت به پیشگاه پروردگار که از دل پرسوز آن حضرت برخاسته، از یک سو به افراد سست و بی تفاوت در امر جهاد اتمام حجت می کند و از سوی دیگر یاران وفادارش را هشدار می دهد که از سستی آن گروه وحشتی به دل راه ندهند [۱] بدانند خدا یار و یاور آنهاست و آن گروه وظیفه شناس، سرانجام گرفتار کیفر اعمال خود خواهند شد، همان گونه که به گواهی تاریخ بعد از شهادت امام گرفتار شدند و ظالمانی از عمّال بنی امیه را بر آنها گماردند که بر هیچ یک از آنان رحم نکردند و از هیچ عقوبت و از کیفری درباره آنان دریغ نداشتند.

شایان توجه است که در کتاب صفین نصر بن مزاحم چنین آمده است: هنگامی که امام این سخن را بیان فرمود مردی از طایفه بنی فزاره برخاست و جسورانه به امام خطاب کرد که تو می خواهی ما را با این سخن برای جنگ با شامیان بسیج کنی و برادران خود را در آنجا به قتل برسانیم. همان گونه که ما را در

صفحه ۱۸۸

بصره بردی و برادران خویش را

در جنگ جمل کشتیم! هرگز این کار را نخواهیم کرد. مالک اشتر خشمگین شد و برخاست و گفت: ای مردم! او را دستگیر کنید (که او فردی نفوذی از دشمنان ماست) آن مرد فرار کرد و گروهی به دنبال او برای دستگیر ساختنش حرکت کردند او به محلی از بازار پناهنده شد که جای فروش اسبها بود. سرانجام مردم او را زیر پاهای خود له کردند. (۱)

جمله «جَمِيعَ مَا أَسْكَنْتَهُ أَرْضَكَ وَ سَمَوَاتِكَ»؛ (همه آنچه که در زمین و آسمانهایت ساکن ساختی) ظاهراً اشاره به فرشتگان و انسانها و جن است، زیرا تعبیر «ساکن ساختی» تناسب با آن دارد (بنابراین «ما» در اینجا به ذوی العقول اطلاق شده است و به شهادت طلبدن آنها با آنکه قبل از آن، خدا را به شهادت طلبدیده، برای تأکید در این امر مهم است، همان گونه که خداوند جز ذات پاکش شاهدان بسیاری بر اعمال ما قرار داده است.

پاورقی

۱. صفین نصر بن مزاحم، ص ۹۴-۹۵.

خطبه ۲۱۳

فی تَمَجیدِ اللَّهِ وَ تَعْظِیمِهِ

از خطبه های امام (علیه السلام) است

که در آن از مجد و عظمت خداوند سخن گفته شده است

(و نیز به بخشی از ویژگیهای پیامبر اشاره شده است). (۱)

خطبه در یک نگاه

از تعبیر مرحوم سید رضی استفاده می شود که آنچه در این خطبه آمده، بخشی از کلام امام (علیه السلام) بوده که مرحوم سید دو بخش از آن را برگزیده است:

در بخش اول از صفات جمال و جلال خداوند مخصوصاً احاطه علم او به همه موجودات سخن به میان آمده است.

در بخش دوم از صفات پیامبر و امدادهای الهی نسبت به او و پیشرفت سریع و برطرف شدن موانع راهش سخن گفته شده و در مجموع این خطبه شعاع تابناکی بر مسئله توحید و نبوت افکنده شده است.

پاورقی

۱. سند خطبه:

در منابع معروف، سندی برای این خطبه جز نهج البلاغه ذکر نشده است و مرحوم علامه مجلسی در بحار الانوار، ج ۴، بخش اول این خطبه را از نهج البلاغه نقل کرده است.

صفحه ۱۹۰

صفحه ۱۹۱

الْحَمْدُ لِلَّهِ الْعَلِيِّ عَنْ شَبِّهِ الْمَخْلُوقِينَ، الْعَالِبِ لِمَقَالِ الْوَاصِفِينَ، الظَّاهِرِ بِعَجَائِبِ تَدْبِيرِهِ
لِلنَّاطِرِينَ، وَالْبَاطِنِ بِجَلَالِ عِزَّتِهِ عَنْ فِكْرِ الْمُتَوَهِّمِينَ، الْعَالِمِ بِلَا اِكْتِسَابٍ وَلَا اِزْدِيَادٍ، وَلَا
عِلْمٍ مُسْتَفَادٍ، الْمُقَدِّرِ لِجَمِيعِ الْأُمُورِ بِلَا رُؤْيَةٍ وَلَا ضَمِيرٍ، الَّذِي لَا تَغْشَاهُ الظُّلْمُ، وَلَا
يَسْتَضِيءُ بِالْأَنْوَارِ، وَلَا يَرَهُهُ لَيْلٌ، وَلَا يَجْرِي عَلَيْهِ نَهَارٌ لَيْسَ إِدْرَاكُهُ بِالْأَبْصَارِ، وَلَا
عِلْمُهُ بِالْأَخْبَارِ.

و منها فی ذکر النبی (صلی الله علیه و آله):

أَرْسَلَهُ بِالضِّيَاءِ، وَقَدَّمَهُ فِي الْأَصْطَفَاءِ، فَرَّتَقَ بِهِ الْمَفَاتِقَ، وَ سَاوَرَ بِهِ الْمَغَالِبَ، وَ ذَلَّلَ بِهِ
الصُّعُوبَةَ، وَ سَهَّلَ بِهِ الْحُزُونََ، حَتَّى سَرَّحَ الضَّلَالَ، عَنْ يَمِينٍ وَ شِمَالٍ.

ترجمه

حمد و ستایش مخصوص خداوندی است که از شباهت به مخلوقات، برتر، و

از وصف و اصفان، والاتر است. به وسیله تدبیر شگفت آورش بر همه ناظران آشکار است و با جلال عزت‌ش کنه ذاتش بر همه اندیشمندان پنهان. خداوندی که عالم است بی آنکه معلوماتش اکتسابی باشد یا فزونی گیرد و یا آن را از کسی فرا گرفته باشد. خداوندی که همه امور را اندازه گیری کرده، بی آنکه نیاز به تفکر و یا رجوع به ضمیر

و وجدان داشته باشد. خدایی که تاریکیها پوششی بر او نمی افکند و از نور و روشنایی بهره نمی گیرد. شب او را نمی پوشاند و روشنایی روز بر او نمی گذرد. نه درک او از اشیا، با حسّ بینایی (و چشم ظاهری) است و نه علم و دانش وی از طریق خبرگیری.

صفحه ۱۹۲

در بخش دیگری از این خطبه سخن از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) به میان آمده، می فرماید: «خداوند او را با نور و روشنایی فرستاد و برگزید و بر همه مقدم داشت، جدائی ها و پراکندگی ها را به وسیله او پیوند داد (و اتحاد و الفت ایجاد کرد) و با او بر زورمندان چیره شد. مشکلات را به وسیله او آسان و ناهمواریها را به دست او هموار ساخت تا آنجا که ضلالت و گمراهی را از راست و چپ (و از هر سو) به عقب راند.

شرح و تفسیر: بخشی از اوصاف خداوند و پیامبرش

امام (علیه السلام) در بخش اول این خطبه که پیرامون صفات جمال و جلال حق سخن می گوید، به دوازده وصف از اوصاف الهی اشاره می کند:

نخست در چهار وصف نخستین می فرماید: «حمد و ستایش مخصوص خداوندی است که از شباهت به مخلوقات، برتر و از وصف واصفان، والاتر

است. به وسیله تدبیر شگفت آورش بر همه ناظران آشکار است و با جلال عزّتش کنه ذاتش بر همه متفکران پنهان»؛ (الْحَمْدُ لِلَّهِ الْعَلِيِّ عَنْ شَبِّهِ الْمَخْلُوقِينَ، الْغَالِبِ لِمَقَالِ الْأَوْصَفِينَ، الظَّاهِرِ بَعْجَائِبِ تَدْبِيرِهِ لِلنَّاطِرِينَ، وَالْبَاطِنِ بِجَلَالِ عِزَّتِهِ عَنْ فِكْرِ الْمُتَوَهِّمِينَ (۱)).

همان گونه که در گذشته نیز اشاره شده، ذات پاک خداوند نامتناهی است و بدیهی است مخلوقاتش که همه چیزشان محدود و متناهی است، قادر بر درک کنه ذاتش نباشند، بنابراین تنها از طریق آثار شگفت‌انگیزی که در پهنه جهان هستی از او نمایان است به ذات او پی می‌بریم، لذا اگر می‌گوییم خدا از همه چیز

پاورقی

۱. «متوهمین» از ریشه «وهم» گرفته شده که گاه به معنای پندار و گمان و خیال می‌آید و گاه به معنای اندیشیدن و فکر کردن و در اینجا معنای دوم مراد است و شاهد آن تعبیر به «فکر» است که قبل از آن ذکر شده است.

صفحه ۱۹۳

آشکارتر و از همه چیز پنهان‌تر است ناظر به همین دو جنبه است؛ از نظر آثار علم و قدرتش کاملاً آشکار و از نظر کنه ذاتش مخفی و پنهان است.

در ادامه این سخن به پنجمین و ششمین وصف پرداخته می‌فرماید: «خداوندی که عالم است بی آنکه معلوماتش اکتسابی باشد یا فزونی گیرد و یا آن را از کسی فرا گرفته باشد. خداوندی که همه امور را اندازه‌گیری کرده، بی آنکه نیاز به تفکر و یا رجوع به ضمیر و وجدان داشته باشد»؛ (الْعَالَمِ بِلَا اِكْتِسَابٍ وَ لَا اَزْدِيَادٍ، وَ لَا عِلْمٍ مُسْتَفَادٍ، الْمُقَدَّرِ لِجَمِيعِ الْأُمُورِ بِلَا رَوِيَّةٍ وَ لَا ضَمِيرٍ).

بی شک علم خدا مانند ذاتش بی

پایان است، بنابراین نه نیازی به اکتساب دارد و نه فراگیری از دیگری. این امور مربوط به کسانی است که علم محدودی دارد و از سه راه بر آن می‌افزایند: گاهی از طریق

تجربه و مانند آن، گاه به سبب تأثیر علوم در یکدیگر و انتقال از مسئله ای به مسئله دیگر و گاه از طریق درس خواندن و فراگیری از دیگران؛ اما آن کس که علمی بی پایان دارد از همه این امور بی نیاز است.

همچنین او برای آفرینش مخلوقات و اندازه گیری دقیق هر موجود از نظر کمیت و کیفیت و قوانین حاکم بر آن نه نیاز به اندیشیدن دارد، نه رجوع به وجدان. به خلاف انسانهایی که دست به اختراع و ابداع چیزی می زنند که گاه باید سالها بیندیشند و مطالعه کنند و از معلومات و تجربیات خود کمک بگیرند تا موفق به ابداع چیزی شوند.

سپس در هفتمین و هشتمین وصف می افزاید: «خدایی که تاریکیها ستر و پوششی بر او نمی افکند و از نور و روشنایی بهره نمی گیرد»؛ (الَّذِي لَا تَغْشَاهُ الظُّلُمُ، وَلَا يَسْتَضِيءُ بِالْأَنْوَارِ).

آنگاه برای تکمیل و توضیح همین مطلب به سراغ نهمین و دهمین وصف رفته، می فرماید: «شب او را نمی پوشاند و روشنایی روز بر او نمی گذرد (و به بیان

صفحه ۱۹۴

دیگر: شب و روز برای او متصور نیست)»؛ (وَلَا يَرَهْقُهُ (۱) لَيْلٌ، وَلَا يَجْرِي عَلَيْهِ نَهَارٌ).

این تعبیرات ممکن است اشاره به این باشد که ذات پاکش از طریق آثار همیشه آشکار است و شب و روز تفاوتی در این امر ایجاد نمی کند و یا اشاره به این باشد که او برای مشاهده و احاطه علمی به

اشیا نیاز به نور و روشنایی ندارد آن گونه که انسانها نیاز دارند.

یازدهمین و دوازدهمین وصف نیز تکمیل و توضیح دیگری بر اوصاف پیشین است، می فرماید: «نه درک او از اشیا، با حسّ بینایی است و نه علم و دانش وی از طریق خبرگیری است»؛ (لَيْسَ إِدْرَاكُهُ بِالْأَلْبَصَارِ، وَلَا عِلْمُهُ بِالْأَخْبَارِ).

زیرا این امور مربوط به جسم و جسمانیات و صاحبان علوم ناقص و محدود است؛ او نه از قبیل جسم و جسمانیات است و نه محدودیتی در احاطه علمی اوست.

در اینجا این سؤال پیش می آید که چرا امام (علیه السلام) در خطبه های متعدد بر همین مضامین تکیه و تأکید می کند و بر این امر اصرار دارد که علم خداوند نیازی به هیچ یک از اموری که در بالا گفته شد ندارد؛ این همه تأکید برای چیست؟

در پاسخ می گوئیم: یکی از مشکلات عظیم در شناخت و معرفت پروردگار مسئله مقایسه او با مخلوقات است، زیرا در همه عمر خود سر و کار با مخلوقات دارد، همه چیز را با معیار آن می سنجد. مخلوقاتی که همه چیزش محدود است؛ علم، قدرت، زمان، مکان، درک و شهود او همه و همه محدود، ناپایدار و فناپذیر است. هنگامی که سخن از معرفت پروردگار به میان می آید آگاهانه یا ناخودآگاه همان مقیاسها را به کار می گیرد و در درّه هولناک تشبیه سقوط می کند، از این رو این معلم بزرگ معرفه الله پی در پی هشدار می دهد که بر لب پرتگاه نروید و خدا را با خود به هیچ یک از مخلوقات مقایسه نکنید که از معرفه الله دور خواهید شد و اوهامی را در مغز خود پرورش می دهید و می پرستید.

پاورقی

۱. «یرهقه» از ریشه «رهق» بر وزن «شفق» در اصل به معنای پوشاندن چیزی با قهر و غلبه است و به معنای سختگیری یا مسلط شدن چیزی نیز آمده است.

حدیث معروف امام باقر (علیه السلام): «كُلُّ مَا مَيَّرْتُمُوهُ بِأَوْهَامِكُمْ فِي أَدَقِّ مَعَانِيهِ مَخْلُوقٌ مَصْنُوعٌ مِثْلُكُمْ مَرْدُودٌ إِلَيْكُمْ؛ آنچه با فکر و پندار خود با دقیق ترین مفاهیم در ذهن خویش (درباره خدا) ترسیم می کنید مخلوق و ساخته شما و همانند خودتان است و به سوی شما باز می گردد» (۱) اشاره زیبایی به همین مطلب است.

لذا ائمه اهل بیت (علیهم السلام) همواره مراقب اصحاب و یاران و پیروان خود بودند که گرفتار و تشبیه یا تعطیل نشوند، در حالی که این گرفتاری برای گروهی که از آنها پیروی نکردند بسیار فراوان و آشکار است.

اعتقاد به جسمیت خداوند و تشبیه او با مخلوقات، اعتقاد به امکان رؤیت و مشاهده حسی در دنیا و لااقل در آخرت که غالباً به آن پایبند هستند، از این قسم انحرافات خطرناک است.

در بخش دیگر این خطبه که مرحوم سید رضی تحت عنوان «وَمِنْهَا فِي ذِكْرِ النَّبِيِّ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ)» آورده، امام (علیه السلام) سخن کوتاه و بسیار پرمعنایی درباره پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) دارد و هفت وصف از اوصاف پیامبر را که نشان دهنده مقام والا و اصلاحات گسترده او در جامعه اسلامی است، بیان می کند. می فرماید: «خداوند او را با نور و روشنایی فرستاد و برگزید و بر همه مقدم داشت، پارگیها و پراکندگیها را به وسیله او پیوند داد (و اتحاد و الفت ایجاد کرد) و با او بر

زورمندان چیره شد. مشکلات را به وسیله او آسان و ناهمواریها را به دست او هموار ساخت تا آنجا که ضلالت و گمراهی را از راست و چپ (و از هر سو) به عقب راند»؛

(أَرْسَلَهُ بِالضِّيَاءِ، وَقَدَمَهُ فِي الْأَصْطَفَاءِ، فَرَّتَقَ (۲) بِهِ الْمَفَاتِقَ (۳) وَ سَاوَرَ (۴) بِهِ الْمُغَالِبَ، وَ ذَلَّلَ بِهِ

پاورقی

۱. بحار الانوار، ج ۶۶، ص ۲۹۳.

۲. «رتق» از ریشه «رتق» بر وزن «حتم» یعنی به هم پیوستن.

۳. «مفاتق» به معنای محللهای شکافته شده جمع «مفتق» بر وزن «مکتب» از ریشه «فتق» (ضد رتق) به معنای شکافتن گرفته شده است.

۴. «ساور» از ریشه «مساوره» به معنای غلبه کردن و چیره شدن و شوریدن، از ریشه «سور» بر وزن «غور» گرفته شده است.

صفحه ۱۹۶

الصُّعُوبَةَ، وَ سَهَّلَ بِهِ الْحُزُونََ (۱)، حَتَّى سَرَّحَ (۲) الضَّلَالَ عَنْ يَمِينِ وَ شِمَالِ).

منظور از «ضیاء» یکی از چند احتمال ذیل است: نور ایمان، علم، قرآن، وحی و یا همه اینها؛ یعنی خداوند پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) را با نور وحی و قرآن و ایمان مبعوث کرد تا جهان را به وسیله آن روشن سازد.

جمله «وَقَدَمَهُ فِي الْأَصْطَفَاءِ» ممکن است اشاره به خاتمیت پیامبر اکرم باشد (زیرا اگر خاتم نباشد مفهومش این است که آیینی برتر از آیین او در آینده خواهد آمد) و یا اشاره به برتری او بر همه انبیا و خلق جهان است. به هر حال دلیل بر این است که آیینش از همه آیینها کامل تر است. منظور از «مفاتق» (پارگیها و بریدگیها) اختلافات

گسترده ای است که در محیط عربستان وجود داشت و پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) به آنها پایان داد و همه را زیر پرچم توحید متحد ساخت.

جمله «و سَاوَرَبِ الْمَغَالِبِ» اشاره به کوتاه کردن دست ظالمان و زورمندان از گریبان مستضعفان و محرومان است که به برکت ظهور اسلام به وقوع پیوست و همه آنها در برابر قدرت این آیین سر تسلیم فرود آوردند.

برطرف ساختن مشکلات و هموار ساختن ناهمواریها (ذَلَّلَ بِهِ الصُّعُوبَةَ) می تواند اشاره به حل مشکلات معنوی و عقیدتی و اخلاقی باشد یا مشکلات مادی و اجتماعی و یا همه اینها که در پرتو ظهورش به وقوع پیوست.

جمله «حَتَّى سَرَّحَ الضَّلَّالَ عَنِ يَمِينٍ وَ شِمَالٍ» اشاره به پایان گرفتن همه مفسدگی است که در جمله های قبل به آن اشاره شده؛ یعنی انواع گمراهیها از چپ و راست و از هر سو به وسیله آن حضرت و آیینش به عقب رانده شدند.

تعبیر به «یمین و شمال» ممکن است اشاره به افراط و تفریطها باشد، یا اشاره به همه راههایی که به فساد منتهی می شود.

پاورقی

۱. «حزونه» ضدّ سهولت به معنای خشن و ناصاف بودن است.

۲. «سرح» از ریشه «تسریح» به معنای رها ساختن و عقب راندن گرفته شده و به همین مناسبت به طلاق نیز تسریح گفته می شود و ریشه اصلی آن «سرح» و «سروح» به معنای آزادگشتن و رها شدن است.

صفحه ۱۹۷

به یقین این اصلاحات، مخصوص زمان ظهور پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآله) نبود. اگر امروز هم به تعلیمات و برنامه های اسلام عمل کنیم هم نور وحدت جامعه اسلامی را فرا می گیرد و هم دست زورمندان ظالم کوتاه می گردد و هم سختیها و مشاکل اجتماعی آسان می شود، زیرا اینها همه از آثار تعلیمات الهی است.

صفحه ۱۹۸

صفحه ۱۹۹

خطبه ۲۱۴

يَصِفُ جَوْهَرَ الرَّسُولِ، وَيَصِفُ الْعُلَمَاءَ، وَيَعِظُ بِالتَّقْوَى

از خطبه های امام (علیه السلام)

است

که در آن از صفات درونی پیامبر (صلی الله علیه وآله) و اوصاف دانشمندان و اندرز به تقوا سخن می گوید. (۱)

خطبه در یک نگاه

توضیح

همان گونه که اشاره شد این خطبه در واقع از سه بخش تشکیل یافته است:

در بخش نخست بعد از شهادت به عدالت پروردگار به قسمتی از صفات برجسته پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) اشاره شده که نشان می دهد جوهر ذاتی پیامبر از هر نظر جوهر پاکی بوده است و در ضمن اشاره به یاری خداوند و امدادهای الهی نسبت به مطیعان می کند.

در بخش دوم از عالمان ربّانی و صفات برجسته آنها و طرز برخوردشان با

پاورقی

۱. سند خطبه:

بعضی از دانشمندانی که بعد از عصر مرحوم سید رضی می زیستند؛ مانند آمدی در غررالحکم بخشی از این خطبه را با تفاوتی نقل کرده که نشان می دهد منبع دیگری غیر از نهج البلاغه در اختیار داشته است.

صفحه ۲۰۰

مردم سخن به میان آورده است.

در بخش سوم اندرزهای فراوانی در عباراتی کوتاه و پرمعنا بیان فرموده که عمل به آن مایه پرورش روح تقوا در وجود انسانهاست.

صفحه ۲۰۱

بخش اول

وَأَشْهَدُ أَنَّهُ عَدْلٌ عَدْلٌ

وَأَشْهَدُ أَنَّهُ عَدْلٌ عَدْلٌ، وَحَكْمٌ فَصَلٌ، وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ، وَسَيِّدُ عِبَادِهِ،
 كُلَّمَا نَسَخَ اللَّهُ الْخَلْقَ فَرَّقْتَيْنِ جَعَلَهُ فِي خَيْرِهِمَا، لَمْ يُسْهِمْ فِيهِ عَاهِرٌ، وَلَا ضَرَبَ فِيهِ فَاجِرٌ.
 أَلَا وَإِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ قَدْ جَعَلَ لِلْخَيْرِ أَهْلًا، وَلِلْحَقِّ دَعَائِمًا، وَلِلطَّاعَةِ عَصَمًا. وَإِنَّ لَكُمْ عِنْدَ
 كُلِّ طَاعَةٍ عَوْنًا مِنَ اللَّهِ سُبْحَانَهُ يَقُولُ عَلَى الْأَلْسِنَةِ، وَيُثَبِّتُ الْأَفْئِدَةَ. فِيهِ، كِفَاءٌ لِمُكْتَفٍ،
 وَشِفَاءٌ لِمُشْتَفٍ.

ترجمه

و گواهی می دهم که خداوند، دادگری است که همواره، دادگری داشته و داوری
 است که همیشه حق را از باطل جدا ساخته و گواهی می دهم که محمد بنده و فرستاده
 او و سرور بندگان اوست. هر زمان

خدا انسانها را به دو بخش تقسیم کرده، آن حضرت را در بهترین آن دو قرار داده است
 (و پیوسته در صلب پدران پاک و رحم مادران پاکدامن بوده است) هیچ ناپاک دامنی
 در او سهمی نداشت و هیچ فاجری در او دخالت نکرد. آگاه باشید خداوند برای خیر و
 نیکی، اهلی قرار داده و برای حق، ستونهایی و برای اطاعت فرمانش پاسدارانی و به
 یقین برای شما در انجام هر طاعتی یار و یاور از جانب خداوند سبحان خواهد بود که
 زبانها را گویا می کند و قلبها را ثابت نگه می دارد، به گونه ای که برای آن کس که
 بخواهد به آن اکتفا کند کافی است و برای آن کس که شفا جوید مایه شفاست.

صفحه ۲۰۲

شرح و تفسیر: نسب پاک پیامبر (صلی الله علیه و آله)

امام (علیه السلام) در آغاز این خطبه همچون بسیاری از خطبه های دیگر از شهادتین آغاز می کند (هر چند «واو» در «وَأَشْهَدُ» نشان می دهد که قبل از آن نیز مطالبی بوده است) می فرماید: «و گواهی می دهم که خداوند دادگری است که همواره، دادگری داشته و داوری است که همیشه حق را از باطل جدا می سازد و گواهی می دهم که محمد بنده و فرستاده او و سرور بندگان اوست»؛ (وَأَشْهَدُ أَنَّهُ عَدْلٌ عَدَلٌ، وَ حَكْمٌ فَصْلٌ، وَ أَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَ رَسُولُهُ، وَ سَيِّدُ عِبَادِهِ).

تعبیر به «عَدْلٌ» که معنای مصدری دارد برای تأکید است؛ یعنی ذات خداوند عین عدالت است و جمله «عَدَلٌ» که به صورت فعل ماضی، بعد از آن آمده، تأکید دیگری است و «حَكْمٌ» به معنای داور مفهوم وسیعی دارد که داوری خداوند را در

همه زمینه های تکوینی و تشریحی، شامل می شود؛ او همواره فصل و جداسازی حق را از باطل داشته و خواهد داشت.

عجب اینکه یکی از شارحان نهج البلاغه (ابن ابی الحدید) ضمیر در «أَنَّهُ» را به مسئله قضا و قدر باز گردانده و معتقد است قبل از این جمله بوده (و سَيِّدٌ رَضِيَ أَنْ رَأَى جَدَا سَاخِطَةً) جمعی از شارحان نیز سخن او را پذیرفته اند، در حالی که جمله «وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ» نشان می دهد که شهادت قبلی شهادت مربوط به پروردگار است به علاوه «حکم فصل» از صفات خداست؛ نه صفات قضا و قدر. (۱)

توصیف پیامبر (صلی الله علیه و آله) به عبودیت قبل از رسالت در جمله بالا نشان می دهد که بزرگ ترین افتخار انسان بندگی خداست و تعبیر به «سید عباد» (سرور بندگان

۱. در کتاب تمام نهج البلاغه که جمله های مکمل این خطبه را آورده است تعییراتی دارد که به وضوح نشان می دهد ضمیر در «إنه» به ذات پاک پروردگار باز می گردد؛ نه به قضا و قدر (تمام نهج البلاغه، خطبه ۲۲،

ص ۲۹۹).

صفحه ۲۰۳

خدا) تأکید دیگری است بر این معنا. آری! هر چه هست در بندگی پروردگار است. سپس در ادامه ذکر اوصاف پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله)، می افزاید: «هر زمان خدا انسانها را به دو بخش تقسیم کرده، آن حضرت را در بهترین آن دو قرار داده است»؛ (كُلَّمَا نَسَخَ (۱) اللَّهُ الْخَلْقَ فَرَّقْتَيْنِ جَعَلَهُ فِي خَيْرِهِمَا).

اشاره به اینکه نور وجود آن حضرت که در صلب آدم وجود داشت، پیوسته از صلبی به صلب دیگر منتقل می شد و آنجا که فرزندان متعددی از نسلی به وجود می آمدند نور وجود آن حضرت در آن شاخه ای که بهتر بود قرار می گرفت و این راه را از طریق بهترینها پیوسته می پیمود تا در صلب عبدالله قرار گرفت و به رحم آمنه منتقل شد.

باز می افزاید: «هیچ ناپاکدانی در او سهمی نداشت و هیچ فاجری در او دخالت نکرد»؛ (لَمْ يُسْهِمْ فِيهِ عَاهِرٌ (۲)، وَلَا ضَرْبَ فِيهِ فَاجِرٌ).

این همان مضمونی است که در زیارت وارث در مورد فرزندزاده پیامبر، امام حسین (علیه السلام) آمده است: «أَشْهَدُ أَنَّكَ كُنْتَ نُورًا فِي الْأَصْلَابِ الشَّامِخَةِ وَالْأَرْحَامِ الْمُطَهَّرَةِ، لَمْ تُنَجَّسْكَ الْجَاهِلِيَّةُ بِأَنْجَاسِهَا وَ لَمْ تُلْبَسْكَ الْمُدْلِهَمَاتُ ثِيَابَهَا؛

گواهی می‌دهم که تو نوری بودی در صلب والای پدران و رحم پاک مادران و هرگز عصر جاهلیت با تمام آلودگیهایش تو را آلوده نساخت و جامه‌های سیاه آن بر تو پوشانده نشد». (۳)

پاورقی

۱. «نسخ» از ریشه «نسخ» بر وزن «مسخ» در اصل به معنای انتقال و جابه‌جا کردن چیزی است لذا هنگامی که بر اثر حرکت خورشید سایه، جابه‌جا می‌شود می‌گویند: «نسخت الشمس الظل» و به نوشتن چیزی از روی نوشته‌ای دیگر استنساخ و نسخه برداری گفته می‌شود، چون مطلب را منتقل می‌سازد. نسخ در احکام نیز از این ریشه گرفته شده، زیرا حکمی جای حکم دیگری را می‌گیرد و در خطبه بالا نسخ اشاره به انتقال نطفه از پدری به پدر دیگر است که از طریق وراثت، ویژگیهای پدران به فرزندان منتقل می‌شود.

۲. «عاهر» به معنای شخص فاسق و فاجر و آلوده دامن است.

۳. مصباح المتهدج، ص ۷۱۷.

صفحه ۲۰۴

شبه همین معنا درباره شخص پیامبر (صلی الله علیه

وآله) وارد شده است، آنجا که می‌فرماید: «لَمْ يَزَلْ يَنْقُلْنِي اللَّهُ مِنْ أَصْلَابِ الطَّاهِرِينَ إِلَى الْمُطَهَّرَاتِ حَتَّى أَخْرَجَنِي فِي عَالَمِكُمْ هَذَا لَمْ يُدَسِّنِي بِدَنَسِ الْجَاهِلِيَّةِ؛ پیوسته خداوند مرا از صلب پدران پاک به رحم مادران پاک دامن منتقل کرد تا اینکه متولد شدم در حالی که هرگز مرا به آلودگیهای جاهلیت آلوده نساخت». (۱)

این تعبیر که در خطبه بالا و روایت و زیارت نامه وارد شده، اضافه بر بیان فضیلت والای پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله)، این درس را نیز به همه ما می آموزد که دوران تربیت انسان برای رسیدن به مقامات بالا از صلب پدران و رحم مادران آغاز می گردد و عامل وراثت یکی از عوامل تشکیل دهنده شخصیت انسان است، هر چند عامل منحصر به فرد نیست. در این زمینه سخن بسیار است که در بحثهای آینده با استفاده از مناسبتها ان شاء الله بیان خواهد شد.

سپس امام (علیه السلام) از پویندگان راه رسول الله که اوصاف او در عبارات گذشته بیان شد دم می زند تا نشان دهد در سایه تعلیمات آن بزرگوار باید گروههایی در هر عصری پرورش یابند و راه او را تداوم بخشند، می فرماید: «آگاه باشید خداوند برای خیر و نیکی، اهلی قرار داده و برای حق، ستونهایی و برای اطاعت فرمانش پاسدارانی»؛ (أَلَا وَ إِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ قَدْ جَعَلَ لِلْخَيْرِ أَهْلًا، وَ لِلْحَقِّ دَعَائِمًا، وَ لِلطَّاعَةِ عِصْمًا).

اشاره به اینکه در هیچ عصر و زمانی، این راه بدون رهرو نمی ماند و برنامه خیر و حق و اطاعت، تعطیل نمی شود؛ آنها کسانی هستند که دارای اراده های قوی و نیات پاک اند و به همین

دلیل توفیق الهی شامل حالشان شده است.

جمله «لِلْحَقِّ دَعَائِمًا، وَ لِلطَّاعَةِ عِصْمًا» ممکن است اشاره به امامان معصوم و اوصیای پیامبر باشد که حامیان حق و پاسداران اطاعت فرمان خدا بودند؛

پاورقی

۱. بحار الانوار، ج ۱۵، ص ۱۱۷؛ مجمع البیان، ج ۳-۴، ص ۴۹۷.

همان گونه که در زیارت جامعه می خوانیم: «وَالْحَقُّ مَعَكُمْ وَ فِيكُمْ وَ مِنْكُمْ وَإِلَيْكُمْ وَ أَنْتُمْ أَهْلُهُ وَ مَعْدِنُهُ؛ حق همواره با شما و در میان شما و از ناحیه شماست و به سوی شما می آید و شما اهل حق و معدن آن هستید» و مخصوصاً در حدیث معروفی که شیعه و اهل سنت آن را در کتب معروف خود نقل کرده اند، می خوانیم: «عَلَى مَعَ الْحَقِّ وَالْحَقُّ مَعَ عَلِيٍّ يَدُورُ مَعَهُ حَيْثُمَا دَارَ؛ علی با حق همراه است و حق با علی همراه، به هر سو او می گردد حق نیز با او می گردد».(۱)

نیز ممکن است اشاره به قرآن مجید و سنت معصومان، یا اشاره به وجود علما و دانشمندان باشد و این احتمال بعید نیست که همه این تفسیرهای سه گانه در مفهوم جمله های بالا جمع باشد.

در ادامه این سخن به رهروان راه آنها بشارت می دهد که در برابر انبوه مشکلات اطاعت، تنها نیستند و امدادهای الهی پی در پی به یاری آنها می آید، می فرماید: «به یقین برای شما در انجام هر طاعتی یار و یاور از جانب خداوند سبحان خواهد بود که زبانها را گویا می کند و قلبها را ثابت نگه می دارد، به گونه ای که برای آن کس که بخواهد به آن اکتفا کند کافی است و برای

آن کس که شفا جوید مایه شفاست»؛ (وَ إِنْ لَكُمْ عِنْدَ كُلِّ طَاعَةٍ عَوْنًا مِنَ اللَّهِ سُبْحَانَهُ يَقُولُ (۲) عَلَى الْأَلْسِنَةِ، وَ يَثْبُتُ الْأَفْئِدَةَ. فِيهِ، كِفَاءٌ لِمُكْتَفٍ، وَ شِفَاءٌ لِمُشْتَفٍ).

آری! خداوند بندگان مؤمن خویش را تنها نمی گذارد زبانشان را گویا و قلب و اراده آنها را محکم می دارد. این امر کراراً در آیات قرآن منعکس شده است؛ موسی بن عمران (علیه السلام) از خدا زبان گویا می خواهد و خدا به او ارزانی می دارد، افزون بر

اینکه برادرش هارون را به یاری او می فرستد، تأکید می کند که تنها نیستید و من با شما هستم، همه چیز را می شنوم و می بینم: (إِنِّي مَعَكُمْ أَسْمَعُ

پاورقی

۱. بحار الانوار، ج ۳۳، ص ۳۷۶؛ شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۲، ص ۲۹۷.

۲. ضمیر «یقول» به «الله» بر می گردد که قبلاً ذکر شده و معنای جمله این است که خداوند زبان آنها را گویا می کند و خیر را بر آن جاری می سازد.

صفحه ۲۰۶

وَأَرَى(۱) و در جای دیگر می فرماید: «يُثَبِّتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا»؛ خداوند کسانی را که ایمان آوردند به جهت گفتار و اعتقاد ثابتشان، استوار می دارد، هم در این جهان و هم در سرای دیگر». (۲)

و این همان چیزی است که پیوسته و همه روزه در نمازها از خداوند تقاضا می کنیم و می گوئیم: (إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ).

پاورقی

۱. طه، آیه ۴۶.

۲. ابراهیم، آیه ۲۷.

صفحه ۲۰۷

بخش دوم

وَاعْلَمُوا أَنَّ عِبَادَ اللَّهِ الْمُسْتَحْفَظِينَ عِلْمَهُ

وَاعْلَمُوا أَنَّ عِبَادَ اللَّهِ الْمُسْتَحْفَظِينَ عِلْمَهُ، يَصُونُونَ مَصُونَهُ، وَيَفَجِّرُونَ عِيُونَهُ. يَتَوَاصَلُونَ بِالْوَلِيَّاهِ، وَيَتَلَاقُونَ بِالْمَحَبَّةِ، وَيَتَسَاقُونَ بِكَأْسِ رَوْيِهِ وَيَصْدُرُونَ بِرِيَّهِ، لَا تَشُوبُهُمُ الرِّيْبَةُ، وَ

لَا تُسْرِعُ فِيهِمُ الْغَيْبَةُ. عَلَى ذَلِكَ عَقَدَ خَلْقَهُمْ وَآخْلَاقَهُمْ، فَعَلَيْهِ يَتَحَابُّونَ، وَبِهِ يَتَوَاصَلُونَ، فَكَانُوا كَتَفَاضِلِ الْبَدْرِ يَنْتَقِي، فَيُؤْخَذُ مِنْهُ وَيُلْقَى، قَدْ مَيَّزَهُ التَّخْلِيسُ، وَهَدَبَهُ التَّمْحِيسُ.

ترجمه

بدانید بندگان خدا که حافظان علم او هستند آن را به خوبی نگاهداری و حفظ می کنند (و در اختیار ناهلان قرار نمی دهند) و (آنجا که باید آن را آشکار کنند) چشمه های آن علوم را جاری می سازند، با ولایت به یکدیگر می پیوندند و با محبت با هم ملاقات می کنند و با پیمانانه ای سیراب کننده عطش یکدیگر را فرو می نشانند و پس از سیراب شدن (از نزد یکدیگر) خارج می شوند. شک و تردید در آنها راه نمی یابد. و غیبت در وجودشان نفوذ نمی کند. خداوند سرشت و اخلاقشان را بر این صفات برجسته گره زده، به همین سبب به یکدیگر مهر میورزند و پیوند دوستی با یکدیگر برقرار می سازند. برتری آنان همچون برتری بذرهای انتخاب شده ای است که دانه های خوب و اصلاح شده آن از میان انبوه دانه ها برگرفته می شود و بقیه را به کنار می گذارند. این امتیاز به سبب خلوص آنها و از عهده امتحان برون آمدن حاصل شده است.

صفحه ۲۰۸

شرح و تفسیر: حافظان علم الهی چنین هستند

امام (علیه السلام) بعد از ذکر بخشی از صفات برجسته پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآله)، از پویندگان راه او؛ یعنی عالمان عارف و مؤمنان خالص یاد می کند و ده بخش از صفات آنها را بر می شمرد که به حق باید گفت هر گاه کسانی این صفات را در خود جمع کنند از اولیاء الله و پیروان خاص پیامبر خدا (صلی الله علیه وآله) هستند.

می فرماید: «بدانید که بندگان خدا که حافظان علم او هستند آن را به خوبی نگاهداری و حفظ می کنند (و در اختیار نااهلان قرار نمی دهند) و (آنجا که باید آن را آشکار کنند) چشمه های آن علوم را جاری می سازند»؛ (وَاعْلَمُوا أَنَّ عِبَادَ اللَّهِ الْمُسْتَحْفَظِينَ (۱) عِلْمَهُ، يَصُونُونَ مَصُونَهُ، وَيَفَجِّرُونَ عِيُونَهُ).

این صفات سه گانه نشان می دهد که این گروه از بندگان خدا با توفیقات الهی و نیز الهامات درونی کسب علوم کرده اند و این علوم را به خوبی نگاهبانی می کنند و به نیازمندان می رسانند. آنها حافظان و پاسداران و ناشران این علومند و همان گونه که چشمه های جوشان آب، سرزمینهای تشنه را سیراب می کند و انواع گلها و گیاهان و درختها را پرورش می دهد، آنها نیز با نشر دین قلوب تشنگان را سیراب کرده و انواع فضایل انسانی را در آنان پرورش می دهند.

جمله «يَصُونُونَ مَصُونَهُ» شاید به همان معنا باشد که در بالا اشاره شد؛ یعنی علوم الهی را از دسترسی نااهلان حفظ می کنند و شاید به این معنا باشد که این علوم را به خوبی پاسداری کرده و در انتقال آن از نسلی به نسل دیگر از طریق تألیف و نشر کتابها می کوشند.

در ادامه به چهار وصف دیگر اشاره کرده، می افزاید: «با ولایت و دوستی به

پاورقی

۱. «مستحفظین» از ریشه «حفظ» گرفته شده و به معنای کسانی است که حفاظت چیزی به آنها سپرده شده است.

صفحه ۲۰۹

یکدیگر می پیوندند و با محبت با هم ملاقات می کنند و با پیمانانه ای سیراب کننده عطش یکدیگر را فرو می نشانند و

پس از سیراب شدن (از نزد یکدیگر) خارج می شوند؛ (يَتَوَاصِلُونَ بِالْوِلَايَةِ، وَ يَتَلَقَّوْنَ بِالْمَحَبَّةِ، وَ يَتَسَاقَوْنَ بِكَأْسِ رَوْيَةٍ (۱) وَ يَصْدُرُونَ بِرِيَّةٍ (۲)).

امام (علیه السلام) در بخش گذشته اشاره به جنبه های علمی این علمای ربّانی فرمود و در این بخش به جنبه های عملی آنها اشاره می کند؛ منظور از «تواصل بالولایه» شاید ولایت الهی و اولیاء الله باشد که این گروه را به یکدیگر پیوند داده، یا ولایت به معنای دوستی و محبت است که قلوب آنها را به هم پیوسته است.

جمله «وَ يَتَلَقَّوْنَ بِالْمَحَبَّةِ» اشاره به این است که این محبت قلبی را به هنگام ملاقات در فعل و قول خود آشکار می کنند.

جمله سوم اشاره به این است که جلسات آنها کانون تبادل علوم و دانشهاست؛ هر یک دیگری را از پیمانانه علم خویش سیراب می کند، همان گونه که در جمله چهارم آمده: «هنگامی که از مجلس بر می خیزند به قدر کافی از چشمه های علم سیراب شده اند».

آنگاه در بیان دو وصف دیگر می افزاید: «شك و تردید در آنها راه نمی یابد. و غیبت در وجودشان نفوذ نمی کند»؛ (لَا تَشُوبُهُمُ الرِّيْبَةُ، وَلَا تُسْرِعُ فِيهِمُ الْغَيْبَةُ).

تعبیر به «ریبه» ممکن است اشاره به این باشد که مبانی عقیدتی و ایمان آنها به قدری محکم است که هیچ گونه شک و تردیدی در آن راه نمی یابد و یا اشاره به این است که به قدری زندگانی آنها صاف و پاک است که هیچ کس درباره حسن نیت و سنجیده بودن اعمال آنها تردید نمی کند.

جمله «وَلَا تُسْرِعُ فِيهِمُ الْغَيْبَةُ» شاید اشاره به این باشد که آنها آلوده به غیبت

پاورقی

۱.

«رویّه» صفت مشبّهه از ریشه «ری» بر وزن «حی» گرفته شده و به معنای سیراب کننده است.

۲. «بریّه» ترکیبی از باء جارّه و «ریّه» که اسم مصدر است از همان ریشه «ری» بر وزن «حی» به معنای سیراب بودن است.

صفحه ۲۱۰

نمی شود و یا به اندازه ای پاکند که دیگران به خود اجازه غیبت آنها را نمی دهند.

البته این تفسیرهای متعدّد منافاتی با یکدیگر ندارد و ممکن است همه در مفهوم جمله های بالا جمع باشد.

سپس حضرت به عنوان تأکید می فرماید: «خداوند سرشت و اخلاقشان را بر این صفات برجسته گره زده است»؛ (عَلَى ذَلِكَ عَقَدَ خَلْقَهُمْ وَأَخْلَاقَهُمْ).

البته این تعبیر منافات با اختیاری بودن اعمال ندارد، زیرا هر زمان انسان با پای اختیار به سوی خدا گام بردارد، تأییدات و امدادهای الهی به سراغ او می آید و از این گذشته خداوند، زمینه های صلاح و سعادت را از آغاز در وجود همه انسانها آفریده است تا با استفاده از آنها مسیر تکامل را پیماید.

آنگاه به دو وصف دیگر از اوصاف این عالمان ربّانی اشاره کرده، می فرماید: «به سبب همین صفات برجسته، نسبت به یکدیگر مهر میورزند و پیوند دوستی با یکدیگر برقرار می سازند»؛ (فَعَلَيْهِ يَتَحَابُّونَ، وَ بِهِ يَتَوَاصَلُونَ).

آری! محبت آنها به یکدیگر برای خداست و پیوند آنها از عشق و علاقه مشترکشان به کمالات سرچشمه می گیرد و هرگز منافع مادی و علاقه های حیوانی و اشتراک در مقامات دنیوی سبب دوستی و همکاری آنها با یکدیگر نیست.

در پایان این فقره با ذکر تشبیه جالبی، چگونگی گزینش این گروه را از میان سایر انسانها بیان می دارد و می فرماید:

«برتری آنان همچون برتری بذرهای انتخاب شده ای است که دانه های خوب و اصلاح شده آن از میان انبوه دانه ها برگرفته می شود و بقیه را به کناری می گذارند. این امتیاز بر اثر خالص سازی آنها و از عهده امتحان برون آمدن حاصل شده است»؛ (فَكَانُوا كَتَفَاضِلِ الْبَدْرِ يَنْتَقَى (۱)،

پاورقی

۱. «ینتقی» از ریشه «نقاوه» به معنای پاک و خالص بودن گرفته شده است، این ماده هنگامی که به باب افتعال می رود به معنای برگزیدن و انتخاب نمودن است.

فِيؤْخَذُ مِنْهُ وَيُلْقَى، قَدْ مَيَّزَهُ التَّخْلِيسُ، وَ هَذَبَهُ التَّمْحِيسُ (۱)).

آری! آنها بذره‌های برگزیده عالم خلقتند که باغبان جهان هستی آنها را برای پرورش دادن و به کمال رساندن انتخاب کرده و با توفیق و تأیید و امداد خود به صورت شجره طیبه ای که دائماً میوه‌ها بر شاخسارش ظاهر است در می آورد.

کوتاه سخن اینکه عالمان بزرگواری که صاحبان این صفات برجسته اند و تحت عنایات پروردگار، مراحل تکامل را می پیمایند و روز به روز به قرب خداوند نزدیک تر می شوند، بی دلیل به این مقام نرسیده اند، آنها در اصلاح خویشتن و زدودن زنگارهای هوا و هوس از دل و خالص ساختن نیتها و از عهده آزمونهای سخت الهی برآمدن به این مقام رسیده اند و هر کس راه آنها را بیامید او نیز همان سرنوشت را خواهد داشت.

پاورقی

۱. «تمحیص» به معنای پاک و خالص کردن است و از ریشه «محص» بر وزن «فحص» به همین معنا گرفته شده است، هر چند تمحیص تأکید بیشتری را می رساند و از آنجا که آزمایش و امتحان سبب خالص شدن است این

واژه به معنای امتحان نیز آمده است.

فَلْيَقْبَلِ امْرَأَهُ كَرَامَةً بِقَبُولِهَا

فَلْيَقْبَلِ امْرَأَهُ كَرَامَةً بِقَبُولِهَا، وَيَحْذَرُ قَارِعَهُ قَبْلَ حُلُولِهَا، وَيَنْظُرُ امْرُؤٌ فِي قَصِيرِ أَيَّامِهِ، وَقَلِيلِ مُقَامِهِ، فِي مَنْزِلٍ حَتَّى يَسْتَبْدِلَ بِهِ مَنْزِلًا، فَلْيَصْنَعْ لِمَتْحَوَّلِهِ، وَمَعَارِفِ مُنْتَقَلِهِ. فَطُوبَى لِمَنْ لَدَى قَلْبٍ سَلِيمٍ، أَطَاعَ مَنْ يَهْدِيهِ، وَتَجَنَّبَ مَنْ يُرْدِيهِ، وَأَصَابَ سَبِيلَ السَّلَامَةِ بِبَصَرٍ مِنْ بَصَرِهِ، وَطَاعَهُ هَادٍ أَمْرَهُ، وَبَادَرَ الْهُدَى قَبْلَ أَنْ تُغْلِقَ أَبْوَابُهُ، وَتُقَطَعَ أَسْبَابُهُ، وَاسْتَفْتَحَ التَّوْبَةَ، وَآمَاطَ الْحَوْبَةَ، فَقَدْ أُقِيمَ عَلَى الطَّرِيقِ، وَهُدِيَ نَهْجَ السَّبِيلِ.

ترجمه

هر انسانی باید نصیحت مرا که جز قبول آن، پاداشی از وی نمی طلبم از من بپذیرد (و در راه عالمان ربانی گام نهد) و از حادثه کوبنده (مرگ) پیش از رسیدنش برحذر باشد، و هر کس باید به مدت کوتاه عمر و اقامت اندکش در این منزلگاه نظر افکند تا آن را به منزلگاهی والا مبدل سازد و برای محلی که او را بدانجا می برند و شناخت نیازهای جایگاه آینده اش، آنچه را در توان دارد به کار گیرد. خوشا به حال آن کس که قلب سلیم دارد، از کسی که به هدایتش می پردازد اطاعت می کند و از آن کس که او را به پستی و هلاکت می کشاند دوری می جوید، در نتیجه با کمک کسی که او را بینا می سازد و با اطاعت رهبر هدایت کننده ای که به او دستور می دهد، راه سلامت را می یابد و هدایت را پیش از آنکه درهائش بسته شود و اسبابش قطع گردد، به دست می آورد، در توبه را می گشاید و گناه را از میان می برد

که اگر چنین کند بر طریق حق قرار گرفته و به راه راست و روشن هدایت شده است.

شرح و تفسیر: هدایت یافتگان

امام (علیه السلام) در این بخش همه مردم را مخاطب ساخته و آنها را به پیمودن راه علمای ربّانی که اوصاف آنها در بخش گذشته به طور مشروح بیان شد، دعوت می کند و در واقع در این بخش مراحل سیر و سلوک الی الله را بر می شمرد؛ نخست می فرماید: «هر انسانی باید نصیحت مرا که جز قبول آن، پاداشی از وی نمی طلبم از من بپذیرد (و در راه عالمان ربّانی گام نهد) از حادثه کوبنده (مرگ) پیش از رسیدنش بر حذر باشد، و هر کس باید به مدت کوتاه عمر و اقامت اندکش در این منزلگاه نظر افکند تا آن را به منزلگاهی والا مبدّل سازد و برای محلی که او را بدانجا می برند و شناخت نیازهای جایگاه آینده اش، آنچه را در توان دارد به کار گیرد»؛ (فَلْيَقْبَلِ امْرَأٌ كَرَامَةً (۱) بِقَبُولِهَا، وَلِيَحْذَرَ قَارِعَةً (۲) قَبْلَ حُلُولِهَا، وَلِيَنْظُرَ امْرُؤٌ فِي قَصِيرِ أَيَّامِهِ، وَ قَلِيلِ مَقَامِهِ، فِي مَنْزِلٍ حَتَّى يَسْتَبْدِلَ بِهِ مَنْزِلًا، فَلْيَصْنَعْ لِمَتَحَوَّلِهِ، وَ مَعَارِفِ مَتَقَلَّهِ).

امام (علیه السلام) در اولین گام همگان را توجه به کوتاهی عمر دنیا و پایان زندگی و فرا رسیدن مرگ می دهد تا همچون دنیاپرستان آخرت را به فراموشی نسپارند و دنیا را محلّ اقامت همیشگی خویش نپندارند.

این همان حالت یقظه و بیداری است که نخستین مرحله سیر و سلوک الی الله را تشکیل می دهد، چه عاملی برای بیداری بهتر از ذکر مرگ و حلول اجل؟

پاورقی

۱. «کرامه» در اصل به معنای شرافت، شخصیت، ارزش، احترام و نعمت است و در

اینکه در جمله بالا چه معنایی دارد بعضی آن را مفعول به دانسته اند و گفته اند: مفهوم

جمله این است که باید هر انسانی کرامت الهی و نعمت او را به وسیله پذیرش این

صفات برجسته بپذیرند، بنابراین کرامت به معنای کرامه الله و اشاره به نعمتهای اوست. احتمال دیگر این است که «کرامه» از قبیل مفعول له باشد و مفهوم جمله چنین است که هر انسانی برای کرامت و محبت این سخن را از من بپذیرد.

۲. «قارعه» از ریشه «قرع» به معنای کوبیدن گرفته شده و «قارعه» به حوادث مهم و کوبنده گفته می شود؛ مانند مرگ، زلزله. یکی از نامهای قیامت نیز «قارعه» است، زیرا با حوادث کوبنده ای همراه است.

صفحه ۲۱۵

در ادامه این سخن به پاک ساختن و برگزیدن دلیل راه اشاره کرده، می فرماید: «خوشا به حال آن کس که قلب سلیم دارد، از کسی که هدایتش می کند اطاعت می نماید و از آن کس که او را به پستی و هلاکت می کشاند دوری می جوید»؛ (فَطُوبَى لِدَى قَلْبِ سَلِيمٍ، أَطَاعَ مَنْ يَهْدِيهِ، وَ تَجَنَّبَ مَنْ يُرْدِيهِ (۱)).

«در نتیجه با کمک کسی که او را بینا می سازد و با اطاعت رهبر هدایت کننده ای که به او دستور می دهد، راه سلامت را می یابد و هدایت را پیش از آنکه درهائش بسته شود و اسبابش قطع گردد، به دست می آورد»؛ (وَ أَصَابَ سَبِيلَ السَّلَامَةِ بَبَصَرٍ مِّنْ بَصَرَةٍ، وَ طَاعَهُ هَادٍ أَمْرَهُ، وَ بَادَرَ الْهُدَى قَبْلَ أَنْ تُغْلَقَ أَبْوَابُهُ، وَ تُقَطَعَ أَسْبَابُهُ).

به این ترتیب امام به رهروان این راه توصیه می کند که اگر نوسفرند، بدون هادی و راهنما گام برندارند؛ و در پرتو هدایت عالمان ربّانی و پویندگان پرسابقه، تا فرصتی در دست دارند و درهای هدایت، گشوده است به سر منزل مقصود برسند.

سرانجام امام (علیه السلام) به توبه و زدودن زنگار گناه از دل که شرط اصلی پویش این راه است دعوت کرده، می فرماید: «و (خوشا به حال کسی که) در توبه را می گشاید و گناه را از میان می برد که اگر چنین کند بر طریق حق قرار گرفته، و به راه راست و روشن هدایت شده است»؛ (وَ اسْتَفْتَحَ التَّوْبَةَ، وَ أَمَّاطَ الْحَوْبَةَ (۲)، فَقَدْ أُقِيمَ عَلَى الطَّرِيقِ، وَ هُدِيَ نَهْجَ السَّبِيلِ).

به این طریق مسیر قرب الی الله به روی انسان گشوده می شود و مشمول عنایات خاص الهی می گردد.

پاورقی

۱. «یردی» از ریشه «رَدَى» بر وزن «رعد» به معنای هلاکت یا سقوط توأم با هلاکت

است و «یردی» (از باب افعال) یعنی هلاک می کند.

۲. «حوبه» در اصل به معنای احتیاج و نیازی است که انسان را به گناه می کشاند. سپس

به هر گونه گناه یا گناهان بزرگ اطلاق شده است.

صفحه ۲۱۶

نکته

نیاز به راهنما در پیمودن مقامات معنوی

در این خطبه شریفه اشاراتی به این نکته بود که خوشا به حال کسانی که از هدایت کننده ای پیروی می کنند و با بینایی کسی که آنها را بینا می سازد به راه خویش ادامه می دهند و از آن کس که آنها را هدایت به راه راست می کند اطاعت می نمایند.

این جمله ها و مشابه آن که در بعضی دیگر از خطب نهج البلاغه آمده است این سؤال را مطرح می کند که آیا پیمودن مقامات معنوی که

از آن به سیر و سلوک الی الله تعبیر می شود نیاز به استاد خاصی دارد که این راه را پیموده باشد و از آفات و خطرات آن آگاه باشد و تازه کاران و نوسفران را دستگیری کند و به سر منزل مقصود برساند؟

به بیان دیگر آیا اصول کلی هدایت که در کتاب و سنت آمده برای پیمودن این راه کافی است یا رهروان این راه هر یک به تناسب استعداد و روحیه خود نیاز به استادی دارند که در تشخیص جزئیات به آنها کمک کند؟ و همان گونه که دستورات کلی پزشکی برای درمان همه بیماران کافی نیست، بلکه هر بیمار نیاز به معاینه و تشخیص بیماری و سپس روش درمان خاص خود را دارد، در پیمودن مقامات معنوی نیز همین گونه است؟

البته لحن آیات و روایات اسلامی این است که همه مؤمنان با انجام دستوراتی که در کتاب و سنت وارد شده و پای بندی به احکام الهی و در نظر گرفتن دقایقی که در این دو منبع بزرگ است می توانند به قلّه رفیع ایمان برسند و راه قرب الی الله را پیمایند. در حالات صحابه پیامبر (صلی الله علیه و آله) و اصحاب ائمه معصومین نیز کمتر اثری از انتخاب استادهای خصوصی می یابیم حتی روایاتی که در پاسخ سؤال بعضی از افراد وارد شده برای عموم مؤمنان اثر بخش است.

صفحه ۲۱۷

طرفداران انتخاب استاد خصوصی گاه به امور ذیل استدلال می کنند:

۱. داستان حضرت خضر و موسی (علیه السلام) نشان می دهد که خداوند استاد راهنمایی برای موسی انتخاب کرد و وی وظیفه داشت دستوراتش را به کار بندد.
۲. داستان حضرت موسی و شعیب (علیه السلام) نیز ممکن است از همین قبیل باشد.
۳. در داستان لقمان و پسرش نیز آثاری از این برنامه دیده می شود.
۴. آیه سؤال در قرآن مجید (فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ) (۱) به ناآگاهان دستور می دهد که مشکلات علمی و فکری را با سؤال از آگاهان حل کنند.
۵. در خطبه ۱۰۵ نهج البلاغه خواندیم که امام (علیه السلام) می فرماید: «أَيُّهَا النَّاسُ اسْتَصْبِحُوا مِنْ شُعْلَةٍ مِصْبَاحٍ وَاِعْظُمُوعُظٌ؛ ای مردم چراغ فکر خود را از شعله گفتار و اعظان با عمل روشن سازید».
۶. امام سجّاد (علیه السلام) فرمود: «هَلَكَ مَنْ لَيْسَ لَهُ حَكِيمٌ يَرْشُدُهُ وَ ذَلَّ مَنْ لَيْسَ لَهُ سَفِيهُ يَعْضُدُهُ؛ کسی که دانشمند ارشاد کننده ای نداشته باشد گمراه می شود و کسی که فرد ساده دل کمک کننده ای نداشته باشد ناتوان می گردد» (۲).
۷. تعبیراتی که در خطبه مورد بحث آمد نیز می تواند گواه دیگری بر این مطلب باشد؛ ولی غالب آنچه در بالا به عنوان دلیل ذکر شد قابل مناقشه است، زیرا داستان موسی و خضر آن گونه که از آیات قرآن استفاده می شود ارتباطی با این مسئله ندارد.
- موسی (علیه السلام) مأمور بود علوم را درباره اسرار جهان انسانیت از خضر بیاموزد تا بر بعضی از حوادثی که ظاهر آن را ناپسند می بیند خرده نگیرد به همین دلیل هنگامی که موسی (علیه السلام) نمونه هایی را مشاهده کرد از خضر جدا شد و راه خود را ادامه

داد و این کار ارتباطی با پیمودن مقامات معنوی و سیر و سلوک الی الله با هدایت راهنمای خصوصی ندارد.

پاورقی

۱. انبیاء، آیه ۷.

۲. بحار الانوار، ج ۷۵، ص ۱۵۹.

صفحه ۲۱۸

در داستان موسی و شعیب نیز

کمترین اثری از این مسئله دیده نمی شود. البته نمی توان انکار کرد کسی که سالیانی دراز در خدمت پیامبر بزرگی باشد بسیاری از مطالب و تجارب را از او می آموزد.

در داستان لقمان و فرزندش نیز یک سلسله دستورات کلی دیده می شود که جنبه عمومی و همگانی دارد و قرآن آن را به همین عنوان ذکر کرده است.

آیه سؤال نیز مناسب مسئله تقلید از عالمان و مجتهدان است، همان گونه که در کتب اصولی به آن استدلال کرده اند. به بیان دیگر، اشاره به بیان احکام به صورت کلی است؛ نه دستورات خاص و شخصی.

تنها در روایت بحار و بعضی خطبه های نهج البلاغه اشاره ای به این مطلب دیده می شود.

کوتاه سخن اینکه اگر بخواهیم انتخاب استاد راهنما را به عنوان یک شرط لازم در پیمودن مقامات معنوی بپذیریم، با ظواهر کتاب و سنت و سیره اصحاب پیامبر و ائمه

هدی سازگار نیست؛ ولی اگر بخواهیم آن را به عنوان کمک گرفتن برای پیمودن این راه تلقی کنیم کار بسیار خوبی به نظر می رسد؛ ولی از نکته ای اساسی نباید غافل بود که این موضوع در طول تاریخ و حتی در زمان ما مورد سوء استفاده فراوان افراد نااهل و منحرف قرار گرفته و در بعضی از موارد سر از افکار صوفیان و برنامه های منحط آنان در آورده است و نه تنها موجب قرب الی الله نشده، بلکه سبب بُعد من الله گشته است.

اگر کسی واقعاً خود را نیازمند به چنین استادی می بیند باید در انتخاب او بسیار سختگیر باشد. مبادا خود را به شیطانی بسپارد به گمان اینکه

خضر راه است و دلیل الی الله. ما در اینجا مخصوصاً به همه جوانان پاکدل که به دنبال چنین استادی می گردند توصیه می کنیم در درجه اول اگر بتوانند از کتابهای خوبی که عالمان وارسته و شناخته شده نوشته اند استفاده کنند و در درجه بعد با شور و

صفحه ۲۱۹

مشورت کامل استادی را برای خود برگزینند.

این نکته نیز شایان ذکر است که بعضی معتقدند اگر استادی لازم باشد در ابتدای راه لازم است اما هنگامی که رهروان در مسیر قرار گرفتند دیگر نیازی به استاد خصوصی نیست بلکه از تعلیمات عمومی کتاب و سنت می توان در این راه بهره گرفت.

البته از روایات و تواریخ اسلامی استفاده می شود که پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) و امامان معصوم (علیهم السلام) اصحاب خاصی داشتند که محرم راز و حاملان اسرار آنها بودند مانند علی (علیه السلام) نسبت به پیامبر (صلی الله علیه و آله) و «کمیل»ها و «اصبغ بن نباته»ها و «میثم» و «رُشید هَجَری»ها و همچنین سایر امامان؛ ولی این موضوع

ارتباطی با مسئله استاد و شاگرد در امر سیر و سلوک ندارد که هر روز استاد دستور تازه ای برای پیمودن راه تعیین کند و هر یک از شاگردان دستور خاص خودش را داشته باشد، بلکه آنها همان گونه که گفته شد صاحبان اسرار و حاملان علوم معصومان (علیهم السلام) بودند، علمی که همگان استعداد درک یا حفظ آن را نداشتند.

در هر حال شکی نیست که وجود استاد پرتجربه و دلیل راه که انسان بتواند از اطلاعات و تجارب او در پیمودن مقامات معنوی استفاده کند، استادی که از هر نظر مورد اعتماد و اطمینان باشد بسیار خوب و مغتنم

است؛ ولی چنان نیست که انسان نتواند با استفاده از دستورات کلی که در کتاب و سنت و تاریخ زندگی پیشوایان اسلام آمده این راه را طی کند. مهم آن است که انسان عزم و اراده قوی برای پیمودن این راه داشته باشد و گرنه مسیر واضح و آشکار است. اگر توکل بر خدا باشد او هم حمایت و راهنمایی می کند.

در پایان بار دیگر تأکید می کنیم که افراد زیادی از سودجویان و هوس بازان یا افراد غافل و گمراه به استناد این مسئله بسیاری از جوانان را به گمراهی کشانده یا آنها را مورد سوء استفاده قرار داده اند. از این شیاطین که در لباس انسان یا پیر

صفحه ۲۲۰

طریقت و مرشد و راهنمای راه قرب الی الله خودنمایی می کنند باید به شدت برحذر بود.

صفحه ۲۲۱

خطبه ۲۱۵

كَانَ يَدْعُو بِهِ كَثِيرًا

از دعاهای امام (علیه السلام) است

که غالباً پروردگار را با آن می خواند. (۱)

خطبه در یک نگاه**اشاره**

این خطبه که در واقع مرکب از یک سلسله دعاهای پرمعنا و بسیار پرارزش است و امام (علیه السلام) در بسیاری از اوقات آن را می خواند، از دو بخش تشکیل شده است:

بخش اول حمد و سپاس الهی بر نعمتهای معنوی و مادی است که خداوند به ما ارزانی داشته و از ما نگرفته است.

در بخش دوم، امام (علیه السلام) تقاضاهایی از خداوند می کند که در سه قسمت کوتاه و

پاورقی

۱. سند خطبه:

در مصادر نهج البلاغه آمده است که این دعا را «سید ابن باقی» که هم عصر «محقق حلی» بوده است در کتاب اختیار همانند نهج البلاغه ذکر کرده است جز جمله اخیر را که به صورت دیگری آورده و سپس جمله های دیگری را نیز بر آن افزوده که نشان می دهد از منبعی غیر از نهج البلاغه گرفته است. در ذیل خطبه ۲۲۵ اشارات دیگری به منابع این دعا خواهد شد.

پرمحتوا که هر کدام با «اللهم» شروع می شود، بیان شده است و این دعاها غالباً جنبه معنوی دارد، هر چند از جنبه های مادی نیز خالی نیست و مناسب است بعد از نمازها یا در قنوت نماز و در اوقاتی که انسان را حال دعا فراهم است خوانده شود و خواننده از برکات آن بهره مند گردد.

بخش اول

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يُصْبِحْ بِى مَيْتًا وَ لَا سَقِيمًا

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يُصْبِحْ بِى مَيْتًا وَ لَا سَقِيمًا، وَ لَا مَضْرُوبًا عَلَى عُرْوَقِي بِسُوءٍ، وَ لَا مَا خُوذًا بِأَسْوَأِ عَمَلِي، وَ لَا مَقْطُوعًا دَابِرِي، وَ لَا مُرْتَدًّا عَن دِينِي، وَ لَا مُنْكَرًا لِرَبِّي، وَ لَا مُسْتَوْحِشًا مِّنْ إِيْمَانِي، وَ لَا مُلْتَبِسًا عَقْلِي، وَ لَا مُعَذَّبًا بِعَذَابِ الْإِثْمِ مِّنْ قَبْلِي. أَصْبَحْتُ عَبْدًا مَمْلُوكًا ظَالِمًا

لِنَفْسِي، لَكَ الْحُجَّةُ عَلَيَّ وَ لَا حُجَّةَ لِي. وَ لَا أَسْتَطِيعُ أَنْ آخُذَ إِلَّا مَا أَعْطَيْتَنِي، وَ لَا أَتَّقِي إِلَّا مَا وَقَيْتَنِي.

ترجمه

ستایش ویژه خداوندی است که مرا به صورت مرده و بیماری وارد بامداد نساخت و به امراض گوناگون و بدمنظر گرفتار نکرد (و آفتی بر رگها و اعضایم وارد ننمود) به کیفر بدترین اعمالم مجازاتم نکرد و مرا بی فرزند قرار نداد، و (نیز حمد و سپاس مخصوص اوست که) مرا مرتد از دین و منکر پروردگارم و متوحش از ایمانم و گرفتار به اختلال

در عقلم نکرد، و به عذابهایی که امتهای پیشین را با آن مجازات نمود، مجازات نکرد شب را به روز آوردم در حالی که بنده مملوکی هستم که به نفس خویش ستم نمودم خداوندا تو حجت را بر من تمام کرده ای و من حجتی (در ارتکاب خلاف در برابر) تو ندارم، جز آنچه تو بخشیده ای نمی توانم چیزی به دست آورم، و جز آنچه مرا از آن حفظ کرده ای توان حفظ خود را ندارم.

شرح و تفسیر: خداوندا همه چیز از سوی توست

همان گونه که اشاره شد این بخش از کلام امام (علیه السلام) خطبه نیست، بلکه دعای

صفحه ۲۲۴

پرمعنایی است که تمام خیر دنیا و آخرت در آن، جمع است.

در آغاز امام (علیه السلام) خدا را به جهت نجات از ده چیز حمد و سپاس می گوید که هر یک از آنها می تواند تیره روزی دنیا و آخرت را فراهم سازد.

در چهار قسمت از این ده قسمت می فرماید: «ستایش ویژه خداوندی است که مرا به صورت مرده و بیمار وارد بامداد نساخت و به بیماریهای بدمنظر گرفتار نمود (و آفتی بر رگها و اعضایم وارد

نکرد) و به کیفر بدترین اعمالم مجازاتم نکرد و مرا بی فرزند قرار نداد»؛ (الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يُصْبِحْ بِي مَيِّتًا وَلَا سَقِيمًا، وَلَا مَضْرُوبًا عَلَى عُرْوِقِي (۱) بِسُوءٍ، وَلَا مَا خُوذًا بِأَسْوَأِ عَمَلِي، وَلَا مَقْطُوعًا دَائِرِي (۲)).

جمله «لَمْ يُصْبِحْ» اشاره به این است که انسان هنگامی می تواند در زندگی موفق باشد که از آغاز صبح، سالم و با نشاط باشد و خدا را بر این نعمت باید سپاس گفت.

جمله «وَلَا مَضْرُوبًا عَلَى عُرُوقِ بِسُوءٍ» به اعتقاد جمعی از شارحان نهج البلاغه اشاره به بیماریهایی است که انسان را بد منظر می کند مانند برص و پیسی، و آن را در عرف عرب کنایه از این معنا می دانند، در حالی که بعضی دیگر عروق را به معنای اعضا تفسیر کرده و جمله را اشاره به سلامت اعضای آدمی می دانند که از بزرگترین نعمتهای خداست.

بعضی دیگر عروق را به همان معنای اصلی؛ یعنی رگها تفسیر کرده اند. اشاره به اینکه نبودن آفتی در رگهای بدن از نعمتهای بزرگی است که شکر و سپاس دارد و می دانیم که امروز یکی از بیماریهای رایج و خطرناک، گرفتگی رگهای قلب و مغز است که عامل مهم سکته های قلبی و مغزی است.

پاورقی

۱. «عروق» جمع «عرق» بر وزن «حرص» در اصل به معنای رگهایی است که مجرای خون در بدن است و به اصل و ریشه هر چیزی نیز گفته می شود.

۲. «دابر» در اصل به معنای پشت یا شخص تابع است به همین لحاظ به فرزندان و نسلهایی که بعد از انسان می آیند «دابر» گفته می شود.

صفحه ۲۲۵

بقای نسل انسان و وجود

فرزندان صالح که ثواب اعمالشان و نتایج کارهایشان، هم به خودشان و به پدر و مادر عاید شود نیز نعمت بزرگ دیگری که در جمله «وَلَا مَقْطُوعًا دَابِرِي» به آن اشاره شده است.

سپس اشاره به شش نعمت مهم دیگر که شایسته هر گونه حمد و سپاس است کرده، می فرماید: «و (شکر می کنم خدایی را که) مرا مرتد از دین و منکر پروردگارم و وحشت زده از ایمانم و گرفتار به اختلال در عقلم نکرد، و مرا به کیفر و عذابهایی که امتهای پیشین را با آن مجازات نمود، مجازات نکرد»؛ (وَلَا مُرْتَدًّا عَن دِينِي، وَلَا مُنْكَرًا لِرَبِّي، وَلَا مُسْتَوْحِشًّا مِّنْ إِيْمَانِي، وَلَا مُلْتَبِسًا (۱) عَقْلِي، وَلَا مُعَذَّبًا بِعَذَابِ الْأُمَّمِ مِن قَبْلِي).

بسیار می شود که انسان در آغاز کار مشمول نعمتهای مهم الهی است؛ ولی در ادامه راه آنها را از دست می دهد: تعدادی از جمله های بالا اشاره به تداوم نعمتهاست؛ نعمت دین و ایمان و عقل، بنابراین هم مشمول نعمت، شایسته حمد و شکر است و هم بقا و تداوم آن، زیرا اگر لطف خدا شامل حال نباشد هر لحظه نعمتها در معرض زوال است.

جمله «وَلَا مُنْكَرًا لِرَبِّي» بعد از جمله «وَلَا مُرْتَدًّا عَن دِينِي» از قبیل ذکر خاص بعد از عام است.

جمله «وَلَا مُعَذَّبًا بِعَذَابِ...» اشاره به عذابهای دردناک و وحشتناکی است که بر بعضی از امتهای پیشین نازل شد؛ مانند صاعقه، طوفانهای بسیار شدید و زلزله های ویرانگر و آفات سخت و سنگین در جسم و جان.

جمله «وَلَا مُسْتَوْحِشًّا مِّنْ إِيْمَانِي» اشاره به این است که انسان گاه ایمان دارد؛ ولی از این می ترسد که آلوده به خطاهایی بشود و یا در معرض زوال قرار گیرد.

پاورقی

۱. «ملتبس» از ریشه «لبس» بر وزن «حبس» به معنای اشتباه گرفته شده و «ملتبساً عقلی» به معنای به هم ریختن فکر و عقل است.

امام (علیه السلام) عرضه می دارد که تو را به سبب ایمان آمیخته با آرامش کامل شکر و سپاس می گویم.

و از آنجا که یکی از مهمترین مقامات عارفان و مقربان در گاه خداوند تسلیم در برابر فرمان او و اعتراف به نقصان است، امام (علیه السلام) در ادامه این سخن چنین عرضه می دارد: «(خداوندا) شب را به روز آوردم در حالی که بنده مملوکی هستم که به نفس خویش ستم نمودم خداوندا! تو حجت را بر من تمام کرده ای و من حجتی (در ارتکاب گناه در برابر) تو ندارم، جز آنچه تو بخشیده ای نمی توانم چیزی به دست آورم، و جز آنچه مرا از آن حفظ کرده ای توان حفظ خود را ندارم»؛ (أَصْبَحْتُ عَبْدًا مَمْلُوكًا ظَالِمًا لِنَفْسِي، لَكَ الْحُجَّةُ عَلَيَّ وَلَا حُجَّةَ لِي. وَلَا أَسْتَطِيعُ أَنْ آخُذَ إِلَّا مَا أَعْطَيْتَنِي، وَلَا أَتَّقِي إِلَّا مَا وَقَيْتَنِي).

برترین افتخار انسان این است که بنده خدا باشد همان چیزی که امام (علیه السلام) در سخن دیگری فرمود: «إِلَهِي كَفَى بِي عِزًّا أَنْ أَكُونَ لَكَ عَبْدًا». (۱)

و تعبیر «ظَالِمًا لِنَفْسِي» اشاره به این است که انسان هیچ گاه نمی تواند حق عبودیت پروردگار را انجام دهد. جایی که پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) عرضه می دارد: «إِلَهِي مَا عَبْدْنَاكَ حَقَّ عِبَادَتِكَ» (۲) دیگران به طریق اولی باید اعتراف به تقصیر کنند.

پاورقی

۱. خصال صدوق، ج ۲، ص ۴۲۰، ح

۲. بحار الانوار، ج ۶۸، ص ۲۳.

صفحه ۲۲۷

بخش دوم

اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ أَنْ أَفْتَقِرَ فِي غِنَاكَ

اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ أَنْ أَفْتَقِرَ فِي غِنَاكَ، أَوْ أَضِلَّ فِي هُدَاكَ، أَوْ أُضَامَ فِي سُلْطَانِكَ، أَوْ
أُضْطَهَدَ وَالْأَمْرُ لَكَ!

اللَّهُمَّ اجْعَلْ نَفْسِي أَوَّلَ كَرِيمَةٍ تَنْتَزِعُهَا مِنْ كَرَائِمِي، وَ أَوَّلَ وَدِيْعَةٍ تَرْتَجِعُهَا مِنْ وَدَائِعِ
نِعْمِكَ عِنْدِي!

اللَّهُمَّ إِنَّا نَعُوذُ بِكَ أَنْ نَذْهَبَ عَنْ قَوْلِكَ، أَوْ أَنْ نُفْتِنَ عَنْ دِينِكَ، أَوْ تَتَابَعِ بِنَا أَهْوَاؤُنَا دُونَ
الْهُدَى الَّذِي جَاءَ مِنْ عِنْدِكَ!

ترجمه

خداوندا! به تو پناه می برم با آنکه در سایه بی نیازی تو هستم، فقیر شوم و با آنکه در
پرتو هدایت تو قرار گرفته ام گمراه گردم یا در پناه حکومت تو بر من ستم شود یا با
آنکه همه چیز در دست توست مغلوب و مقهور گردم. خداوندا! نخستین موهبت از
مواهب خویش را که از من می گیری جان من قرار ده و جانم نخستین ودیعه از ودایع
نعمتهایت باشد که نزد من داری و از من باز می ستانی (چشم و گوش و سایر اعضای
تنم را تا پایان عمر سالم بدار) خداوندا! به تو پناه می بریم که از گفتارت روی گردان
شویم یا به کناره گیری از آیینت فریفته گردیم یا هوا و هوسهای سرکش ما را به
پیروی از خود بکشاند و از هدایتهای تو باز دارد.

شرح و تفسیر

امام (علیه السلام) در بخش اول این خطبه حمد و سپاس الهی را بر نعمتهای مهمی که به

صفحه ۲۲۸

او ارزانی داشته است بجا آورد و به دنبال آن در این بخش از خطبه دست به درگاهش بر می دارد و تقاضای نعمتهایی می کند که مکمل نعمتهای پیشین است و در سه جمله که هر جمله با «اللهم» شروع می شود خواسته های خود را

در پیشگاه الهی عرضه می دارد:

نخست می گوید: «خداوندا! به تو پناه می برم با آنکه در سایه بی نیازی تو هستم، فقیر شوم و با آنکه در پرتو هدایت تو قرار گرفته ام گمراه گردم یا در سایه حکومت تو بر من ستم شود یا با اینکه همه چیز در دست توست مغلوب و مقهور گردم»؛ (اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ أَنْ أَفْتَقِرَ فِي غِنَاكَ، أَوْ أَضِلَّ فِي هُدَاكَ، أَوْ أُضَامَ (۱) فِي سُلْطَانِكَ، أَوْ أُضْطَهَدَ (۲) وَالْأَمْرُ لَكَ!).

این چهار جمله که همه بازگشت به توحید افعالی می کند اشاره به این است که غنا و بی نیازی، هدایت و پیروزی و غلبه بر دشمن و مشکلات همه در سایه لطف خدا میسر است؛ همان گونه که قرآن مجید می فرماید: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ»؛ ای مردم! همه شما فقیر هستید و غنی و بی نیاز تنها خداست» (۳) و می فرماید: «مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِي»؛ کسی را که خدا هدایت کند تنها او هدایت یافته است» (۴) و نیز می فرماید: «إِنْ يَنْصُرْكُمْ اللَّهُ فَلَا غَالِبَ لَكُمْ»؛ اگر خداوند شما را یاری کند هیچ کس بر شما غلبه نخواهد کرد» (۵).

حضرت در دومین دعا و درخواست، عرضه می دارد: «خداوندا! نخستین موهبت از مواهب خویش را که از من می گیری جان من قرار ده و جانم نخستین ودیعه از ودایع نعمتهایت باشد که از من باز می ستانی (و چشم و گوش و سایر

پاورقی

۱. «أضام» از ریشه «ضیم» بر وزن «عین» به معنای ظلم کردن و خوار نمودن گرفته شده است.

۲. «أضطهد» از ریشه «ضهد» بر وزن «مهد» به معنای مقهور ساختن

گرفته شده است و «اضطهاد» به معنای تأکید در مقهور نمودن است.

۳. فاطر، آیه ۱۵.

۴. اعراف، آیه ۱۷۸.

۵. آل عمران، آیه ۱۶۰.

صفحه ۲۲۹

اعضایم را تا پایان عمر سالم بدار)؛ (اللَّهُمَّ اجْعَلْ نَفْسِي أَوَّلَ كَرِيمَةٍ تَنْتَزِعُهَا مِنْ كَرَائِمِي،
وَأَوَّلَ وَدِيْعَةٍ تَرْتَجِعُهَا مِنْ وَدَائِعِ نِعْمِكَ عِنْدِي!).

«کریمه» در اصل به معنای شخص با ارزش و اشیای گرانبهاست و در جمله مورد بحث، اشاره به اعضای مهم انسان؛ مانند چشم و گوش و زبان است که گاه به عنوان موهبت الهی و گاه ودیعه خداوند ذکر شده است که هم اشاره به لطف و رحمت الهی است و هم اشاره به اینکه نعمتها ودیعه هایی است و سرانجام باز گرفته می شود.

در هر حال مضمون این دعا همان است که به صورت دیگری در دعا‌های سایر معصومان آمده است؛ در دعای رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) در اعمال شب نیمه شعبان می‌خوانیم: «اللَّهُمَّ أُمَّتِنَا بِأَسْمَاعِنَا وَ أَبْصَارِنَا وَ قُوَّتِنَا مَا أَحْيَيْتَنَا وَ اجْعَلْهُ الْوَارِثَ مِنَّا؛ خداوندا نعمت گوش و چشم و قوت جسم و جان ما را تا زمانی که زنده ایم بر ما ارزانی دار و آنها را وارث ما قرار ده». (۱)

راستی چنین است که انسان اگر در اواخر عمر نعمت چشم و گوش و قدرت و جسم و روح را از دست بدهد به مرده متحرکی مبدل می‌شود که شاهد حیات در کام او از زهر هم تلخ‌تر است و هر لحظه آرزوی مرگ و رهایی از آن حالت می‌کند.

بدیهی است منظور از دعای فوق این نیست که خداوند در پایان عمر نخست جان انسان را بگیرد و بعد از

مدتی چشم و گوش او را، بلکه منظور این است که تا پایان عمر تمام اعضای او سالم باشند.

در سومین درخواست، عرضه می‌دارد: «خداوندا! به تو پناه می‌بریم که از گفتارت روی گردان شویم یا به کناره‌گیری از آیینت فریفته گردیم یا هوا و هوسهای سرکش ما را به پیروی از خود بکشاند و از هدایت‌های تو باز دارد»؛

پاورقی

۱. بحار الانوار، ج ۹۵، ص ۴۱۳، دعای شب نیمه شعبان.

(اللَّهُمَّ إِنَّا نَعُوذُ بِكَ أَنْ نَذْهَبَ عَنْ قَوْلِكَ، أَوْ أَنْ نُفْتَنَ عَنْ دِينِكَ، أَوْ تَتَّبَعِ (۱) بِنَا أَهْوَاؤُنَا دُونَ الْهُدَى الَّذِي جَاءَ مِنْ عِنْدِكَ!).

امام (علیه السلام) در این دعا از سه گناه و مشکل بزرگ به خدا پناه می برد: ۱. انسان اوامر و نواهی الهی را به فراموشی بسپرد و از کنار آن سرسری بگذرد. ۲. وسوسه های فتنه انگیزان در دل انسان نفوذ کند و او را از حق منحرف سازد. ۳. هوای نفس برانسان چیره شود و او را از هدایت الهی باز دارد.

به یقین اگر این دعاها سه گانه که هر یک با «اللهم» آغاز شد در درگاه الهی به اجابت برسد، تمام خیر و سعادت دنیا و آخرت نصیب انسان می گردد و چه خوب است که این دعاها را به خاطر بسپاریم و هر زمان حال دعایی دست داد رو به درگاه خدا کنیم و آنها را از خدا بخواهیم.

امام (علیه السلام) در بخش اول و دوم این دعا سخن را به صورت متکلم و حده آورده؛ ولی در بخش آخر آن را به صیغه متکلم مع الغیر ذکر می کند تا هم مصلحت خویش را از خدا خواسته باشد و هم مصالح همه مسلمانان را.

پاورقی

۱. «تتابع» از ریشه «تتابع» (مصدر باب تفاعل) به معنای به سرعت به سوی چیزی بردن است.

صفحه ۲۳۱

خطبه ۲۱۶

خَطَبُهَا بِصَفِينٍ

از خطبه های امام (علیه السلام) است

که در صفین ایراد فرمود. (۱)

خطبه در یک نگاه

توضیح

این خطبه از خطبه های مهم نهج البلاغه است که امام (علیه السلام) در زمان و مکان خاصی؛ یعنی در جنگ صفین ایراد فرموده و مباحث مهمی را در بردارد و عمدتاً از چهار بخش تشکیل شده است:

۱. در بخش اول از حقوق متقابل والی و رعیت (زامداران و توده های مردم) سخن می گوید. به بیان قانونی کلی درباره حقوق می پردازد و می فرماید: حق، همواره دو سویه است؛ هر کس بر دیگری حق دارد او نیز به نوعی دارای حق بر آن

پاورقی

۱. سند خطبه:

در کتاب مصادر نهج البلاغه ذیل این خطبه آمده است که این خطبه را قبل از سید رضی، مرحوم کلینی در روضه کافی، ج ۸، ص ۳۵۲، از امام باقر (علیه السلام) نقل کرده است البته آنچه در کافی آمده بیش از آن است که در نهج البلاغه آمده، و بعضی از الفاظش با عبارات نهج البلاغه متفاوت است، بی آنکه در معنا تغییری به وجود آمده باشد. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۲۹)

شخص است و این مسئله مهمی است که به شرح آن خواهیم پرداخت (ان شاء الله).

۲. در بخش دوم حقوق حاکمان بر مردم و حقوق مردم را بر حاکمان تشریح می کند و در همین بخش بر این معنا تأکید می فرماید که نه اصلاح مردم بدون اصلاح حاکمان ممکن است نه اصلاح حاکمان بی اصلاح مردم؛ یعنی این دو در یکدیگر تأثیر متقابل دارند.

۳. بخش سوم در واقع پاسخی است که امام (علیه السلام) به یکی از یارانش داد؛ او تعریف و تمجید فراوانی از امام کرد و وفاداری کامل خود

را به پیشگاه آن حضرت عرضه داشت، امام در پاسخ او تواضع فراوانی نمود و فرمود: من هرگز ثناگویی و تعریف و تمجید را خوش ندارم، چرا که همه عظمتها مخصوص ذات پاک خداست.

۴. در بخش چهارم از روابط صحیح حاکمان و مردم سخن به میان آمده و بدین معنا تأکید شده که حاکمان باید از متملقان و چاپلوسان پرهیزند و به عکس آماده شنیدن نقد نقادان و خرده گیری خرده گیران باشند تا جامعه رو به سوی صلاح و فلاح حرکت کند.

أَمَّا بَعْدُ؛ فَقَدْ جَعَلَ اللَّهُ سُبْحَانَهُ لِي عَلَيْكُمْ حَقًّا بَوْلَايَهُ أَمْرِكُمْ، وَلَكُمْ عَلَيَّ مِنَ الْحَقِّ مِثْلُ الَّذِي لِي عَلَيْكُمْ، فَالْحَقُّ أَوْسَعُ الْأَشْيَاءِ فِي التَّوَّاصُفِ، وَأَضْيَقُهَا فِي التَّنَاصُفِ، لَا يَجْرِي لِأَحَدٍ إِلَّا جَرَى عَلَيْهِ، وَلَا يَجْرِي عَلَيْهِ إِلَّا جَرَى لَهُ. وَلَوْ كَانَ لِأَحَدٍ أَنْ يَجْرِيَ لَهُ وَلَا يَجْرِيَ عَلَيْهِ، لَكَانَ ذَلِكَ خَالِصًا لِلَّهِ سُبْحَانَهُ دُونَ خَلْقِهِ، لِقُدْرَتِهِ عَلَى عِبَادِهِ، وَلَعَدْلِهِ فِي كُلِّ مَا جَرَتْ عَلَيْهِ صُرُوفُ قَضَائِهِ، وَلَكِنَّهُ سُبْحَانَهُ جَعَلَ حَقَّهُ عَلَى الْعِبَادِ أَنْ يُطِيعُوهُ، وَجَعَلَ جَزَاءَهُمْ عَلَيْهِ مُضَاعَفَةَ الثَّوَابِ تَفْضُلًا مِنْهُ، وَتَوْسَعًا بِمَا هُوَ مِنَ الْمَزِيدِ أَهْلُهُ.

ترجمه

اما بعد (از حمد و ثنای الهی بدانید) خداوند سبحان برای من بر شما حقی قرار داده که آن سرپرستی امور شماست و در مقابل، برای شما نیز حقی بر من قرار داده؛ مانند حقی که من بر شما دارم و حق در مرحله بیان، از هر چیز وسیع تر است و همه از آن دفاع می کنند؛ ولی در مرحله عمل از هر چیز سخت تر و پیچیده تر است (زیرا) حق به نفع کسی جریان

نمی یابد مگر اینکه در برابر آن حقی به گردن او قرار می گیرد (و مسئولیتی برای او به وجود می آورد)، و حق به گردن کسی نمی آید مگر اینکه به نفع او حقی بر دیگری خواهد بود، و اگر قرار بود حق (یک طرفه باشد و) به سود کسی جریان یابد و بر او حقی نباشد، این امر مخصوص خداوند سبحان بود؛ نه مخلوقش، زیرا قدرتش بر همه بندگان احاطه دارد و عدالتش در همه امور که فرمانش جاری است، ثابت است؛ ولی خداوند

سبحان حق خود را بر بندگانش این قرار داده است که اطاعتش کنند و (در مقابل) پاداش آنها را بر خود به صورت مضاعف و از باب تفضیل و توسعه برای کسانی که شایستگی دارند لازم شمرده است (بنابراین حق خدا بر خلق نیز دو سویه است؛ او حق اطاعت بر بندگان دارد و بندگان حق ثواب، هر چند این حق از باب تفضیل است؛ نه استحقاق).

شرح و تفسیر: گسترش دامنه حقوق

امام (علیه السلام) در آغاز این خطبه همه یاران خود را به اتحاد و انضباط از طریق بیان حَقِّش بر اُمَّت دعوت می کند و می فرماید: «أَمَّا بَعْدُ (از حمد و ثنای الهی بدانید) خداوند سبحان برای من بر شما حقی قرار داده که آن سرپرستی امور شماست و در مقابل، برای شما نیز حقی بر من قرار داده؛ مانند حقی که من بر شما دارم»؛ (أَمَّا بَعْدُ؛ فَقَدْ جَعَلَ اللَّهُ سُبْحَانَهُ لِي عَلَيْكُمْ حَقًّا بَوْلَايَهُ أَمْرِكُمْ، وَ لَكُمْ عَلَيَّ مِنَ الْحَقِّ مِثْلُ الَّذِي لِي عَلَيْكُمْ).

امام (علیه السلام) در این جمله به مسئله مهمی در باب حکومت اسلامی اشاره می کند که در

واقع با همه حکومت‌های آن زمان متفاوت بود. حکومت‌های استبدادی همه چیز را از آن خود می دانستند و رعایا را همچون بردگان می شمردند که باید چشم و گوش بسته، اطاعت کنند و اگر چیزی برای رعایا قایل بودند نوعی منت و تفضیل بود؛ نه حق، در حالی که امام (علیه السلام) می فرماید: حکومت اسلامی در واقع مرگب از دو حق متقابل است: حق زمامداران بر مردم و حق مردم بر زمامداران که هر دو سنگین و پرمسئولیت است.

سپس به قاعده ای کلی و بسیار فراگیر در فرهنگ اسلامی، اشاره کرده، می افزاید:
«حق در مرحله بیان، از هر چیز وسیع تر است و همه از آن دفاع

صفحه ۲۳۵

می کنند؛ ولی در مرحله عمل از هر چیز سخت تر و پیچیده تر است (چرا که) حق به نفع کسی جریان نمی یابد مگر اینکه در برابر آن حقی به گردن او قرار می گیرد (و مسئولیتی برای او به وجود می آورد) و حق بر گردن کسی نمی آید مگر اینکه به نفع او حقی بر دیگری خواهد بود؛ (فَالْحَقُّ أَوْسَعُ الْأَشْيَاءِ فِي التَّوَاصُفِ (۱)، وَأَضْيَقُهَا فِي التَّنَاصُفِ (۲)، لَا يَجْرِي لِأَحَدٍ إِلَّا جَرَى عَلَيْهِ، وَلَا يَجْرِي عَلَيْهِ إِلَّا جَرَى لَهُ).

در واقع امام (علیه السلام) در این عبارت به دو نکته اشاره می فرماید: نخست اینکه همه انسانها با واژه حق آشنا هستند و هر کس دم از طرفداری حق می زند و برای حفظ منافع خود زیر چتر این واژه قرار می گیرد، در حالی که هنگام عمل، برای ادای حقوق دیگران بسیار سخت گیر است، گویی حق را یک طرفه می داند، لذا امام (علیه

السلام) در بیان نکته دوم به این اصل اساسی اشاره می فرماید که در هیچ مورد حق یک جانبه وجود ندارد؛ در همه جا بدون استثنا اگر حقی برای کسی قرار داده شود طرف مقابل نیز حقی بر او پیدا می کند؛ مثلاً استاد بر شاگرد خود حق دارد، زیرا او را تعلیم داده و تربیت آموخته است. به یقین شاگرد نیز بر استاد حق دارد، زیرا هنگامی که فکر و عمر و جوانی خویش را در اختیار استاد قرار می دهد باید در تعلیم و تربیت او بکوشد و چیزی فروگذار نکند.

اگر طلبکار حقی بر بدهکار دارد که باید آن را به موقع ادا کند، بدهکار نیز حق متقابلی دارد و آن اینکه اگر توان پرداخت را نداشته باشد به او مهلت دهد (وَإِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَىٰ مَيْسَرَةٍ). (۳)

اگر مردان حقوق متعددی بر همسران خود دارند زنان آنها نیز حقوق بسیاری بر گردن شوهران دارند (وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ). (۴)

پاورقی

۱. «تواصف» از ریشه «وصف» گرفته شده و به این معناست که بعضی چیزی را برای بعضی دیگر وصف کنند. در خطبه بالا؛ یعنی مردم در مقام سخن، هر کدام درباره حق داد سخن می دهند.

۲. «تناصف» از ریشه «نَصَفَ» بر وزن «هدف» و بر وزن «حرص» به معنای انصاف دادن گرفته شده است و معنای «تناصف» آن است که هر کس در حق دیگری انصاف را رعایت کند.

۳. بقره، آیه ۲۸۰.

۴. بقره، آیه ۲۲۸.

صفحه ۲۳۶

در مورد پدر و مادر و فرزند نیز این مسئله کاملاً نمایان است نه فقط پدر و مادر بر فرزند حقوق سنگینی دارند، بلکه فرزندان نیز بر آنها حقوق

بسیاری دارند. اگر کسی رساله الحقوق امام سجاد زین العابدین علی بن الحسین (علیه السلام) را به دقت مطالعه کند به گسترش حقوق متقابل مردم بر یکدیگر کاملاً آگاه می شود. (۱)

حتی اگر انسان بر حیوانی که مملوک اوست حقی دارد، حیوان نیز بر او حق دارد. (۲)

آنگاه امام (علیه السلام) در ادامه این سخن به حق خداوند بر بندگان اشاره می کند که حتی این حق نیز یک طرفه نیست، گرچه تعبیر حق عباد بر خدا از جهاتی نامتناسب است؛ ولی به هر حال این حق در لباس تفضّل در اینجا خود را نشان می هد، می فرماید: «اگر قرار بود حق (یک طرفه باشد و) به سود کسی جریان یابد و بر او حقی نباشد، این امر مخصوص خداوند سبحان بود؛ نه مخلوقش، زیرا قدرتش بر همه بندگان احاطه دارد و عدالتش در همه اموری که فرمانش جاری است، ثابت است»؛ (وَلَوْ كَانَ لَا أَحَدٌ أَنْ يَجْرِيَ لَهُ وَلَا يَجْرِيَ عَلَيْهِ، لَكَانَ ذَلِكَ خَالِصًا لِلَّهِ سُبْحَانَهُ دُونَ خَلْقِهِ، لِقُدْرَتِهِ عَلَى عِبَادِهِ، وَ لِعَدْلِهِ فِي كُلِّ مَا جَرَتْ عَلَيْهِ صُرُوفُ قَضَائِهِ).

این سخن اشاره به آن است که از یک سو قدرت خداوند ایجاب می کند که بندگان خود را تنها نگذارد و به یاری آنها در همه زمینه ها عنایت کند و از سوی دیگر عدالتش موجب می شود کمترین ظلم و ستمی نه در جهان تشریح و نه در جهان تکوین بر کسی وارد نشود، بنابراین، حساب خداوند از حساب بندگان جداست؛ بندگان بر اثر عجز و ناتوانی و یا نیازهایی که آنها را به ترک عدالت و می دارد ممکن است حقوق دیگران را عایت

نکنند؛ اَمَّا قَادِرٌ مُطْلَقٌ وَ عَادِلٌ عَلِيٌّ

پاورقی

۱. مرحوم علامه مجلسی رساله الحقوق امام سجاد (علیه السلام) را در بحار الانوار، ج ۷۱، ص ۱۰ آورده است.

۲. در کتاب الحج وسائل الشیعه، بابی تحت عنوان «حقوق الدأبه الواجبه و المندوبه» ذکر شده است که بسیار قابل توجه است و در خطبه ۱۶۷ نیز اشاره ای به این معنا گذشت.

صفحه ۲۳۷

الاطلاق، چگونه ممکن است راضی به ضایع شدن حقوق بندگانش شود؟! بنابراین ممکن است دو طرفه بودن حق در مورد خداوند، استثنا شود و حق او یک طرفه باشد.

امام (علیه السلام) در ادامه این سخن می فرماید: «ولی خداوند سبحان حق خود را بر بندگانش این قرار داده است که اطاعتش کنند و (در مقابل) پاداش آنها را بر خود به صورت مضاعف و از باب تفضّل و توسعه برای کسانی که شایستگی دارند لازم دانسته است»؛ (وَ لَكِنَّهُ سُبْحَانَهُ جَعَلَ حَقَّهُ عَلَى الْعِبَادِ أَنْ يُطِيعُوهُ، وَ جَعَلَ جَزَاءَهُمْ عَلَيْهِ مُضَاعَفَةً الثَّوَابِ تَفْضُلاً مِنْهُ، وَ تَوْسَعاً بِمَا هُوَ مِنَ الْمَزِيدِ أَهْلُهُ).

به بیان دیگر خداوند در برابر حقی که بر بندگان دارد حقی برای بندگان بر خویش قائل است، هر چند این حق، جنبه تفضّل دارد بی آنکه بندگان از خداوند طلبکار باشند، زیرا در برابر آن همه نعمتهایی که او به بندگان ارزانی داشته هر قدر اطاعت و عبادتش کنند بخش اندکی از شکر آن را ادا نخواهند کرد.

به این ترتیب حتی خداوند متعال از این امر مستثنا نیست؛ یعنی در برابر حقی که او بر بندگان دارد آنها هم بر او حقی دارند، هر چند این حق از باب تفضّل است؛ نه استحقاق و طلبکار بودن.

نکته

ثواب، استحقاق است

یا تفضّل؟

از قدیم الایام این بحث در میان علمای علم کلام مطرح بوده است که آیا ثواب از سوی خداوند، جنبه استحقاق دارد یا تفضّل؟ به این معنا که بندگان هنگامی که اوامر الهی را اطاعت می کنند بر خداوند لازم است به آنها پاداش نیک دهد و اگر ندهد قبیح خواهد بود و خداوند مرتکب قبیح می شود؟ یا اینکه بندگان هیچ گونه طلبی در مقابل اطاعت اوامر و ترک معاصی از خداوند ندارند و

صفحه ۲۳۸

اگر پاداشی دهد از باب لطف و مرحمت است و اگر ندهد عین عدالت است؟

جمعی از متکلمان که بیشتر تمایل به مذهب اشاعره داشته اند، تفضّل را پذیرفته اند و بعضی دیگر که تمایل به مذهب معتزله داشته اند استحقاق را.

طرفداران استحقاق می گویند بی شک الزام بندگان به اطاعت دارای مشقتهایی است اگر این الزام بودن هدف باشد، ظلم است و قبیح و از خداوند حکیم صادر نمی شود و اگر هدفی داشته باشد آن هدف چیزی جز پاداش نیک نخواهد بود، بنابراین اگر خداوند پاداش نیکی ندهد مستلزم قبیح است که بر او محال است.

طرفداران تفضّل می گویند خداوند آن قدر نعمت به ما داده که اگر همه عمر را به اطاعت او مشغول باشیم شکر بخش کوچکی از این همه نعمت را به جا نیاورده ایم، بنابراین ما طلب و استحقاقی نداریم تا او ملزم به پرداخت آن باشد.

ولی گویا طرفین از یک نکته غافل مانده اند که با توجه به آن، نقاب از چهره این مسئله برداشته می شود و حق، آشکار می گردد و آن این است که استحقاق پاداش در جایی است که

کسی به دیگری خدمتی کند و در برابر آن خدمت، منتظر پاداش و اجرت باشد و به بیان دیگر هر دو گروه در واقع پاداش یا چیزی شبیه پاداش برای اطاعت فرمان پروردگار قائل شده اند؛ گروه اول می گویند پاداششان را به صورت نعمتهای الهی از قبل گرفته اند و گروه دوم می گویند بعداً باید بگیرند.

در حالی که می دانیم همه اوامر و نواهی الهی مصالحی دارد که به خود مکلفان باز می گردد. نماز و روزه و حج و جهاد، سبب صفای روح و تکامل نفس و عزت و سربلندی می شود و ترک دروغ و غیبت و شراب و قمار آنها را از مفساد و بدبختیها نجات می دهد. با این حال، مکلفان در اطاعت اوامر و ترک معاصی به خودشان خدمت می کنند، آیا در مقابل خدمت به خویشان باید خود را طلبکار از پروردگار بدانند؟!

صفحه ۲۳۹

این درست به آن می ماند که طبیب دلسوز و مهربانی به بیمار خود دستورات لازم را به طور رایگان دهد و حتی داروها را در اختیار او بگذارد و بیمار به آن دستورها عمل کند و از شر بیماری رهایی یابد. آیا اگر این بیمار نزد طبیب برود و از مطالبه اجر و پاداشی بر اطاعت امر وی کند همگان تعجب نمی کنند و بر کار او نمی خندند؟

تمام اوامر و نواهی الهی در واقع همین گونه است و پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) طبیب دوار به طب بوده و آنچه گفته است در مسیر منافع مکلفان قرار گرفته است، بنابراین جایی برای این بحث باقی نمی ماند که آیا مردم در برابر

طاعات خود استحقاق ثواب دارند یا ثواب تفضّل است؟

آری، خداوند به لطف و کرمش برای تشویق مردم به اطاعتی که موجب کمال آنهاست پاداشی بر عهده گرفته و وعده ثواب داده و چون چنین وعده ای هرگز از آن تخلف نخواهد کرد، زیرا تخلف از وعده بر حکیم قادر و عالم، محال است.

قرآن مجید می فرماید: «كَتَبَ عَلَيَّ نَفْسِي الرَّحْمَةَ»؛ خداوند رحمت را بر خود مقرر داشته است. (۱)

از سوی دیگر می فرماید: «إِنَّ اللَّهَ لَا يُخْلِفُ الْمِيعَادَ»؛ خداوند از وعده خویش تخلف نمی کند. (۲)

پاورقی

۱. انعام، آیه ۱۲، همین تعبیر در آیه ۵۴ با اضافه کلمه «ربکم» آمده است.

۲. آل عمران، آیه ۹.

صفحه ۲۴۰

صفحه ۲۴۱

بخش دوم

ثُمَّ جَعَلَ سُبْحَانَهُ

ثُمَّ جَعَلَ سُبْحَانَهُ مِنْ حُقُوقِهِ حُقُوقًا افْتَرَضَهَا لِبَعْضِ النَّاسِ عَلَى بَعْضٍ، فَجَعَلَهَا تَتَكَافَأُ فِي وُجُوهِهَا، وَيُوجِبُ بَعْضُهَا بَعْضًا، وَلَا يُسْتَوْجَبُ بَعْضُهَا إِلَّا بِبَعْضٍ. وَأَعْظَمُ مَا افْتَرَضَ سُبْحَانَهُ مِنْ تِلْكَ الْحُقُوقِ حَقُّ الْوَالِيِ عَلَى الرَّعِيَّةِ، وَحَقُّ الرَّعِيَّةِ عَلَى الْوَالِيِ، فَرِيضَةٌ

فَرَضَهَا اللَّهُ سُبْحَانَهُ لِكُلِّ عَلَى كُلِّ، فَجَعَلَهَا نِظَامًا لَا يُؤَلَّفَتُهُمْ، وَعِزًّا لِدِينِهِمْ، فَلَيْسَتْ تَصْلُحُ الرَّعِيَّةُ إِلَّا بِصَلَاحِ الْوَالِي، وَلَا تَصْلُحُ الْوَلَاةُ إِلَّا بِاسْتِقَامَةِ الرَّعِيَّةِ، فَإِذَا أَدَّتِ الرَّعِيَّةُ إِلَى الْوَالِي حَقَّهُ، وَآدَى الْوَالِي إِلَيْهَا حَقَّهَا عَزَّ الْحَقُّ بَيْنَهُمْ، وَقَامَتْ مَنَاهِجُ الدِّينِ، وَاعْتَدَلَتْ مَعَالِمُ الْعَدْلِ، وَجَرَتْ عَلَى أَذْلَالِهَا السُّنَنُ، فَصَلَحَ بِذَلِكَ الزَّمَانُ، وَطُمِعَ فِي بَقَاءِ الدَّوْلَةِ، وَيَسَّتْ مَطَامِعُ الْأَعْدَاءِ. وَإِذَا غَلَبَتِ الرَّعِيَّةُ وَالْيَهَاءُ، أَوْ أَجْحَفَ الْوَالِي بَرِعِيَّتَهُ، اخْتَلَفَتْ هُنَالِكَ الْكَلِمَةُ، وَظَهَرَتْ مَعَالِمُ الْجَوْرِ، وَكَثُرَ الْأُدْغَالُ فِي الدِّينِ، وَتُرِكَتْ مَحَاجُّ السُّنَنِ، فَعَمِلَ بِالْهَوَى، وَعُطِّلَ الْأَحْكَامُ، وَكَثُرَتْ عِلَلُ النُّفُوسِ، فَلَا يُسْتَوْحَشُ لِعَظِيمِ حَقِّ عَطْلٍ، وَلَا لِعَظِيمِ بَاطِلِ فِعْلٍ! فَهِنَالِكَ تَدُلُّ الْأَبْرَارُ، وَتَعِزُّ الْأَشْرَارُ، وَتَعْظُمُ تَبِعَاتُ اللَّهِ سُبْحَانَهُ عِنْدَ الْعِبَادِ.

ترجمه

سپس خداوند سبحان، بخشی از حق خود را اموری قرار داده که بر همه مردم در برابر یکدیگر واجب شمرده (و مأمور به ادای آن شده اند) و این حقوق را در همه جهات همانند هم قرار داده به گونه ای که بعضی از آن سبب بعض دیگر است و هیچ کدام واجب نمی شود مگر اینکه دیگری واجب می گردد.

صفحه ۲۴۲

از میان حقوقی که خداوند واجب ساخته، بزرگترین آنها حق والی و زمامدار بر رعیت و حق رعیت بر والی است. فریضه ای است که خداوند سبحان آن را بر هر کدام در مقابل دیگری مقرر فرموده و آن را سبب نظام الفت و پیوستگی آنان به یکدیگر و موجب عزت و قدرت دین آنها قرار داده است، بنابراین رعیت هرگز اصلاح نمی شود مگر به اصلاح زمامداران و زمامداران اصلاح نمی گردند جز از طریق قرار گرفتن

رعیت در مسیر صحیح و مستقیم. هرگاه رعیت حق والی را ادا کند و والی حق رعیت را پردازد، حق در میان آنها قوی و نیرومند خواهد شد، مسیرهای دین خالی از انحراف می گردد، نشانه های عدالت استوار می شود و سنتها در مجرای صحیح خویش به کار می افتد و به این ترتیب زمان رو به صلاح می رود و مردم به بقای دولت امیدوار و دشمنان مأیوس خواهند شد و اگر رعیت بر والی خویش بشورد و چیره گردد، یا والی نسبت به رعایا اجحاف کند (نظام جامعه به هم می ریزد و) در آن زمان اختلاف

کلمه پیدا می شود، نشانه های ظلم و ستم آشکار می گردد، فریبکاری و بدعت در دین فزونی می یابد و جاده های روشن سنتها و آداب دینی متروک خواهد شد. در نتیجه بر طبق هوا و هوس عمل می شود، احکام الهی تعطیل می گردد و بیماریهای اخلاقی فزونی می یابد، در چنین حکومتی مردم از حقوق مهمی که تعطیل شده وحشت نمی کنند و نه از باطلهای عظیمی که رواج یافته، در نتیجه نیکان خوار و ذلیل می شوند و اشرار عزیز و محترم، و (به دنبال آن) مجازاتهای الهی بر بندگان عظیم خواهد بود.

شرح و تفسیر: مهم ترین حق، حق والی و رعیت است

امام (علیه السلام) در بخش گذشته به حق خدا بر مردم اشاره فرمود و در این بخش از

صفحه ۲۴۳

حقوق مردم بر یکدیگر یاد می کند که مهم ترین آنها حق زمامداران بر مردم و حق مردم بر زمامداران و به تعبیر دیگر حق والی بر رعیت و حق رعیت بر والی است، می فرماید: «سپس خداوند سبحان، بخشی از حق خود را اموری قرار داده که بر مردم در برابر یکدیگر واجب شمرده (و مأمور به ادای آن شده اند)؛ (ثُمَّ جَعَلَ سُبْحَانَهُ مِنْ حُقُوقِهِ حُقُوقاً افترضها لبعض الناس علی بعض).»

شایان توجه اینکه امام (علیه السلام) حق مردم را بر یکدیگر به عنوان بخشی از حقوق خداوند بر مردم و نشأت گرفته از حقوق خودش شمرده است و به تعبیر دیگر حق الله و حق الناس در عرض هم نیستند، بلکه در طول هم اند.

آنگاه می افزاید: «خداوند این حقوق را در همه جهات مساوی و همانند هم قرار داده به گونه ای که بعضی از آن سبب

بعض دیگر است و هیچ کدام واجب نمی شود مگر اینکه دیگری واجب گردد»؛
(فَجَعَلَهَا تَتَكَافَأُ) (۱) فِي وُجُوهِهَا، وَ يُوجِبُ بَعْضُهَا بَعْضًا، وَ لَا يُسْتَوْجَبُ بَعْضُهَا إِلَّا بِبَعْضٍ).

به بیان دیگر هیچ یک از این حقوق یکسویه نیست و همان گونه که در بخش گذشته آمد، همه آنها دو سویه است، هر گاه حقی برای کسی بر دیگری ثابت شود بلافاصله در مقابل آن حقی از شخص دوم بر شخص اول لازم می گردد، بنابراین، این حقوق هم مساوی یکدیگرند و هم لازم و ملزوم یکدیگرند؛ نه به این معنا که اگر بعضی از افراد وظیفه خود را انجام ندادند طرف مقابل نیز از انجام وظیفه خود سرباز زند؛ مثلاً اگر فرزند حق اطاعت پدر را انجام نداد، پدر از تربیت او و ادای نفقه سرباز زند یا اگر گروهی از رعیت به وظیفه خود عمل نکنند، والی خدمات حکومت را از آنها قطع کند. به تعبیر دیگر اینها در مقام وجوب، لازم و ملزوم یکدیگرند؛ نه در مقام تحقق و عمل؛ یعنی هر دو واجبند،

پاورقی

۱. «تتکافأ» یعنی همسان و برابر می شوند از ریشه «کفو» بر وزن «کفر» به معنای همطراز در مقام و منزلت و قدر است، سپس به هر گونه شبیه و مانند اطلاق شده است.

خواه طرف مقابل به وظیفه خود عمل کند یا عمل نکند.

برای توضیح بیشتر به مثال زیر توجه کنید:

هرگاه گروهی از رعیت، مالیات و خراج لازم را پردازند به یقین والی از انجام وظیفه خود در مسأله امنیت یا تعلیم و تربیت اطفال آنها و مداوای مجروحان و مصدومان و بیمارانشان، کوتاهی نخواهد کرد، زیرا هر یک از این

دو وظیفه جنبه استقلالی دارد و غیر مشروط به دیگری در مقام عمل است، هر چند در مقام تشریح دو وجوب به یکدیگر گره خورده اند.

در ادامه این سخن می فرماید: «از میان حقوقی که خداوند واجب ساخته، بزرگترین آنها حق والی و زمامدار بر رعیت و حق رعیت بر والی است. فریضه ای است که خداوند سبحان آن را بر هر کدام در مقابل دیگری مقرر فرموده است»؛ (وَ أَعْظَمُ مَا افْتَرَضَ سُبْحَانَهُ مِنْ تِلْكَ الْحُقُوقِ حَقُّ الْوَالِي عَلَى الرَّعِيَّةِ (۱)، وَ حَقُّ الرَّعِيَّةِ عَلَى الْوَالِي، فَرِيضَةٌ فَرَضَهَا اللَّهُ سُبْحَانَهُ لِكُلِّ عَلَى كُلِّ).

سپس امام (علیه السلام) به فلسفه این دو حق می پردازد و می فرماید: «خداوند این فریضه را سبب نظام الفت مردم و پیوستگی آنان به یکدیگر و موجب عزت و قدرت دین آنها قرار داده است، بنابراین رعیت هرگز اصلاح نمی شود مگر با اصلاح زمامداران و زمامداران اصلاح نمی گردند جز از طریق قرار گرفتن رعیت در مسیر صحیح و مستقیم»؛ (فَجَعَلَهَا نِظَامًا لَا يُلْفَتُهُمْ، وَ عِزًّا لِدِينِهِمْ، فَلَيْسَتْ تَصْلِحُ الرَّعِيَّةُ إِلَّا بِصَلَاحِ الْوَالِي، وَ لَا تَصْلِحُ الْوَالِيَةُ إِلَّا بِاسْتِقَامَةِ الرَّعِيَّةِ).

در واقع رعایت این حقوق هم آثار مهم مادی دارد و هم معنوی. جمله (جَعَلَهَا نِظَامًا لَا يُؤَلَّفُ لَهُمْ) اشاره به آثار مادی و ظاهری و جمله (عِزًّا لِدِينِهِمْ) اشاره به آثار معنوی و روحانی است و دو جمله ما بعد آن، به این حقیقت مهم اشاره

پاورقی

۱. «رعیت» از ریشه «رعی» بر وزن «سعی» به معنای حفظ و مراقبت و مراعات است. به چوپان «راعی» گفته می شود، چون در حفظ چهارپایان می کوشد و به حاکم «راعی» گفته می شود، زیرا

از مردم مراقبت می کند و به مردم «رعیت» اطلاق می شود، چون تحت مراقبت و حفاظت حکومتند.

صفحه ۲۴۵

می کند که صلاح و فساد رعیت و زمامداران به هم گره خورده است و هر دو در یکدیگر اثر متقابل دارند. زمامداران فاسد رعایا را به فساد می کشانند و رعایای صالح حکومت را مجبور به پذیرش حق و عدالت می کنند و اگر هر دو صالح باشند بهترین شرایط برای پیروزی و پیشرفت جامعه فراهم می گردد.

آنگاه در ادامه به شرح آثار منفی و مثبتی که بر ادای حق والی نسبت به رعیت و حق رعیت نسبت به والی و عدم ادای آنها مترتب می شود پرداخته و با عبارات روشن و گویایی این آثار را یک به یک می شمارد، می فرماید: «هرگاه رعیت حق والی را ادا کند و والی حق رعیت را پردازد، حق در میان آنها قوی و نیرومند خواهد شد، مسیرهای دین خالی از انحراف می گردد، نشانه های عدالت استوار می شود و سنتها در مجرای صحیح خویش به کار می افتد و به این ترتیب زمان رو به صلاح می رود و

مردم به بقای دولت امیدوار و دشمنان مأیوس خواهند شد؛ (فَإِذَا أَدَّتِ الرَّعِيَّةُ إِلَى الْوَالِي حَقَّهُ، وَ أَدَّى الْوَالِي إِلَيْهَا حَقَّهَا عَزَّ الْحَقُّ بَيْنَهُمْ، وَقَامَتْ مَنَاهِجُ الدِّينِ، وَاعْتَدَلَتْ مَعَالِمُ الْعَدْلِ، وَجَرَتْ عَلَى أَذْلَالِهَا (۱) السُّنَنُ، فَصَلَحَ بِذَلِكَ الزَّمَانُ، وَطَمَعَ فِي بَقَاءِ الدَّوْلَةِ، وَنَيْسَتْ مَطَامِعُ الْأَعْدَاءِ).

امام (علیه السلام) در این بخش از خطبه، هفت اثر مهم برای وظیفه شناسی و ادای حق متقابل والی و رعیت بیان فرموده که نخستین آنها عزت و قدرت

است و دیگری هموار شدن مسیرهای دین و کم رنگ شدن بدعتهاست. سومین اثر برافراشته شدن پرچم عدالت در کشور اسلامی و چهارم احیای سنتهاست. پنجم. که نتیجه آنهاست اصلاح محیط جامعه و ششم امیدواری به بقا و دوام حکومت و هفتم مأیوس شدن دشمنان است.

این امر در عصر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) به خوبی آشکار شد. پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله)

پاورقی

۱. «اذلال» جمع «ذلّ» بر وزن «ظلّ» به معنای جاده محکم و صاف است که بر اثر کثرت عبور و مرور کاملاً کوبیده شده باشد، ریشه اصلی آن همان «ذلت» است گویی چنین جاده ای در زیر دست و پا کاملاً خوار شده است.

صفحه ۲۴۶

بزرگ ترین ادا کننده حقوق امت بود و اکثریت قاطع امت نیز حق اطاعت را ادا می کردند و این آثار هفت گانه به خوبی نمایان شد؛ ولی در عصر امیر مؤمنان (علیه

السلام) هر چند تا حدّ زیادی سنن اسلامی و عدل و داد احیا شد؛ ولی به سبب انحرافات که بعد از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) در مدّت ۲۵ سال یکی پس از دیگری بروز کرد و سرانجام به شورش مسلمانان بر ضد حکومت عثمان و قتل وی انجامید، بازگرداندن کامل این قافله عظیم به مسیر اصلی در مدّت کوتاه حکومت امیر مؤمنان علی (علیه السلام) و با بقایای عوامل خطرناکی از حکومت‌های پیشین؛ مانند معاویه و بنی امیه و بنی مروان، می‌گنجید. هر کس این بخش از تاریخ اسلام را به دقت و خالی از تعصب مطالعه کند آنچه را گفتیم تصدیق می‌کند.

مسلمانان، امروز می‌توانند با الهام از بیانات حساب شده بالا و با انسجام ولات و رعایا، زمامداران و توده‌های مردم، عزت و قدرت خود را باز یابند.

سپس امام (علیه السلام) در ادامه این سخن به بیان آثار سوء تخلف والی و رعیت از حقوق یکدیگر پرداخته، می‌فرماید: «و اگر رعیت بر والی خویش بشورد و چیره گردد، یا والی نسبت به رعایا اجحاف کند (نظام جامعه به هم می‌ریزد و) در آن زمان اختلاف کلمه پیدا می‌شود، نشانه‌های ظلم و ستم آشکار می‌گردد، فریبکاری و بدعت در دین فزونی می‌یابد و جاده‌های روشن سنتها و آداب دینی متروک خواهد شد. در نتیجه بر طبق هوا و هوس عمل می‌شود، احکام الهی تعطیل می‌گردد و بیماریهای اخلاقی فزونی می‌یابد»؛ (وَ إِذَا غَلَبَتِ الرَّعِيَّةُ وَالْيَهَاءَ، أَوْ أَجْحَفَ (۱) الْوَالِيَّ بِرَعِيَّتِهِ، اِخْتَلَفَتْ هُنَالِكَ الْكَلِمَةُ، وَ ظَهَرَتْ مَعَالِمُ الْجَوْرِ، وَ كَثُرَ الْأَدْغَالُ (۲) فِي الدِّينِ، وَ تَرَكَّتْ مَحَاجُّ (۳) السُّنَنِ، فَعُمِلَ بِالْهَوَى، وَ عَطَلَتِ الْأَحْكَامُ، وَ

۱. «اجحف» از ریشه «اجحاف» به معنای از بین بردن حقوق دیگران است و ریشه اصلی آن «جحف» بر وزن «محو» به معنای برگرفتن چیزی است.

۲. «ادغال» یعنی ورود مخفیانه به چیزی به قصد فاسد کردن آن. در اصل از ریشه «دغل» بر وزن «دخل» به معنای ورود در مکان مخفی برای غافلگیر کردن صید، گرفته شده است.

۳. «محاج» جمع «محجه» به معنای جاده واضح، روشن و مستقیم است و در اصل از ریشه «حج» به معنای قصد گرفته شده، زیرا انسان همیشه قصد دارد از راه روشن و مستقیم برود.

صفحه ۲۴۷

كَثُرَتْ عَلَلُ النَّفُوسِ).

در اینجا نیز امام (علیه السلام) مفسد هفتگانه ای برای ترک همکاری زمامداران و مردم بیان فرموده که بارها با چشم

خود آن را در حکومت‌های جور دیده ایم؛ اختلاف کلمه، ظلم و ستم، بدعت و فریبکاری، ترک مسیرهای روشن، عمل بر طبق هوا و هوس، تعطیل احکام الهی و فزونی رذایل اخلاقی، همچون کبر و غرور و کینه و حسد، انحصارطلبی و استبداد و مانند آن.

به دنبال آن به بیان نتیجه نهایی این وضع اسفبار پرداخته، می فرماید: «در چنین حکومتی مردم از حقوق مهمی که تعطیل شده وحشت نمی کنند و نه از باطل‌های عظیمی که رواج یافته، در نتیجه نیکان خوار و ذلیل می شوند و اشرار عزیز و محترم، و (به دنبال

آن) مجازاتهای الهی بر بندگان عظیم خواهد بود؛ (فَلَا يُسْتَوْحَشُ لِعَظِيمِ حَقِّ عَطْلٍ، وَلَا لِعَظِيمِ بَاطِلِ فِعْلٍ! فَهِنَّالِكَ تَذَلُّ الْأَبْرَارُ، وَتَعَزُّ الْأَشْرَارُ، وَتَعْظُمُ تَبِعَاتُ اللَّهِ سُبْحَانَهُ عِنْدَ الْعِبَادِ).

این امور پنج گانه نتیجه مستقیم و غیر مستقیم حکومتهای جور است، زیرا در چنان فضایی مردم به ابطال حقوق عادت می کنند و در برابر رواج باطل، عکس العملی نشان نمی دهند و این امور به صورت کارهای عادی در می آید که نمونه های آن را در طول تاریخ و در عصر خود بسیار دیده ایم و طبیعی است که صدای نیکان و پاکانی که مدافع حق و مخالف باطلند به جایی نمی رسد و از صحنه اجتماع طرد می شوند و به عکس، پستهای حساس به دست اشرار و آلودگانی که با آن فضا همخوانی دارند می افتد، همان گونه که در دوران حکومت خلیفه سوم اتفاق افتاد؛ ابوذر را تبعید شدند و مروانها بر سر کار آمدند و در ادامه راه معاویه ها زمام امور را به دست گرفتند و عمار یاسرها به قتل رسیدند و سرانجام نوبت به یزید و ابن زیاد رسید و پاک ترین سلاله پیامبر (صلی الله علیه و آله) و یارانش شربت شهادت نوشیدند.

صفحه ۲۴۸

بدیهی است در چنین شرایطی خداوند لطف خود را از مردم و حکومتشان باز می گیرد و تبعات اعمالشان دامانشان را خواهد گرفت.

صفحه ۲۴۹

بخش سوم

فَعَلَيْكُمْ بِالتَّوَّابِ فِي ذَلِكَ

فَعَلَيْكُمْ بِالتَّوَّاصِحِ فِي ذَلِكَ، وَحُسْنِ التَّعَاوُنِ عَلَيْهِ، فَلَيْسَ أَحَدٌ وَإِنْ اشْتَدَّ عَلَى رِضَى اللَّهِ حِرْصُهُ، وَطَالَ فِي الْعَمَلِ اجْتِهَادُهُ بِيَالِغِ حَقِيقَتِهِ مَا اللَّهُ سُبْحَانَهُ أَهْلُهُ مِنَ الطَّاعَةِ لَهُ. وَ لَكِنْ مَنْ وَاجِبَ حُقُوقِ اللَّهِ عَلَى عِبَادِهِ النَّصِيحَةَ بِمَبْلَغِ جُهْدِهِمْ، وَالتَّعَاوُنُ عَلَى إِقَامَةِ الْحَقِّ بَيْنَهُمْ. وَ لَيْسَ أَمْرٌ وَإِنْ عَظُمَتْ فِي الْحَقِّ مَنْزِلَتُهُ، وَتَقَدَّمَتْ فِي الدِّينِ فَضِيلَتُهُ بِفَوْقِ أَنْ يُعَانَ عَلَى مَا حَمَلَهُ اللَّهُ مِنْ حَقِّهِ. وَ لَا أَمْرٌ وَإِنْ صَغُرَتْهُ النُّفُوسُ، وَاقْتَحَمَتْهُ الْعُيُونُ بِدُونِ أَنْ يُعِينَ عَلَى ذَلِكَ أَوْ يُعَانَ عَلَيْهِ.

ترجمه

بر شما لازم است یکدیگر را به ادای حقوق سفارش و نصیحت کنید و در انجام آن به هم کمک نمایید، هیچ کس هر چند برای به دست آوردن خشنودی خدا کاملاً کوشا باشد و در این راه پیوسته تلاش کند نمی تواند حق اطاعتی را که شایسته مقام خداوند سبحان است بجا آورد (بنابراین هر اندازه در این راه تلاش کند کم است) ولی از حقوق واجب الهی بر بندگان این است که به قدر توان خود در خیرخواهی و نصیحت یکدیگر بکوشند و برای اقامه حق در میان مردم همکاری کنند. هیچ کس هر اندازه مقام و منزلتش در حق بزرگ باشد و فضیلتش در دین

سابقه دار برتر از آن نیست که در انجام حقی که خدا بر عهده او گذارده، بی نیاز از کمک دیگران باشد و نیز هیچ کس هر چند مردم او را کوچک بشمارند و با دیده حقارت به او بنگرند کمتر از آن نیست که به دیگران در راه انجام حق کمک کند یا به او در این راه کمک شود.

صفحه ۲۵۰

شرح و تفسیر: لزوم همکاری در ادای حقوق

امام (علیه السلام) در این بخش از خطبه پس از توصیه هایی که درباره حقوق والی و رعیت در بخش پیشین گذشت، نخست همه اعم از والی و رعیت را به همکاری و تعاون دعوت کرده، آنگاه به سه اصل مهم اجتماعی اشاره می کند:

در قسمت اول می فرماید: «بر همه شما لازم است یکدیگر را به ادای حقوق سفارش و نصیحت کنید و در انجام آن به هم کمک نمایید»؛ (فَعَلَيْكُمْ بِالتَّصَاحِ فِي ذَلِكَ، وَ حُسْنِ التَّعَاوُنِ عَلَيْهِ).

سپس به سراغ بیان آن سه اصل مهم می رود: نخست برای اینکه افراد مغرور نشوند و گمان نبرند وظیفه خود را در این زمینه به خوبی انجام داده اند و در نتیجه از حرکت بازایستند می فرماید: «هیچ کس هر چند برای به دست آوردن خشنودی خدا کاملاً کوشا باشد و در این راه پیوسته تلاش کند نمی تواند حق اطاعتی را که شایسته مقام خداوند سبحان است بجا آورد (بنابراین هر چه در این راه تلاش کند کم است) ولی از حقوق واجب الهی بر بندگان این است که به قدر توان خود در خیر خواهی و نصیحت دیگران بکوشند و برای اقامه حق در میان مردم همکاری کنند»؛ (فَلَيْسَ

أَحَدٌ وَإِنْ اشْتَدَّ عَلَى رِضَى اللَّهِ حِرْصُهُ، وَ طَالَ فِي الْعَمَلِ اجْتِهَادُهُ بِيَابِغِ حَقِيقَةِ مَا اللَّهُ سُبْحَانَهُ أَهْلُهُ مِنَ الطَّاعَةِ لَهُ. وَ لَكِنْ مَنْ وَاجِبِ حُقُوقِ اللَّهِ عَلَى عِبَادِهِ النَّصِيحَةَ بِمَبْلَغِ جُهْدِهِمْ، وَ التَّعَاوُنُ عَلَى إِقَامَةِ الْحَقِّ بَيْنَهُمْ).

این یک اصل کلی است که انسان هر گاه از کار خود به طور کامل راضی شود و هیچ نقص و خللی در آن نداند، از حرکت باز می ایستد و مرکب او در مسیر تکامل متوقف می شود. واقع امر نیز چنین است که پیشرفت و تکامل و جلب رضای خداوند، حد و مرزی ندارد که انسان به آن قانع شود. همیشه باید به تقصیر اعتراف کرد و همواره باید تلاش نمود، بنابراین هیچ کس بی نیاز از

نصیحت دیگران نیست، زیرا نقصها و کوتاهیها در نظر دیگران بهتر خودنمایی می کند و حبّ ذات، مانع از آن است که انسان نقص خود را ببیند.

در حدیث مشروحو می خوانیم: «هنگامی که به امام سجاد علی بن الحسین (علیه السلام) عرض کردند چرا این همه برای عبادت پروردگار به خود رنج و زحمت می دهی با اینکه پاره تن پیامبر (صلی الله علیه و آله) و فرزندزاده او هستی؟ امام (علیه السلام) اشاره به عبادات بسیار سخت و سنگین پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) کرد و فرمود: همین سؤالی را که از من پرسیدید از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) پرسیدند و آن حضرت در پاسخ فرمود: به خدا سوگند اگر تمام اعضای من در این راه قطعه قطعه شود و اشک چشمانم بر سینه ام جاری شود، هرگز عَشْرِي از اعشار و کمی از بسیار از شکر یک نعمت او را نمی

توانم به جا آورم». (۱)

سپس امام (علیه السلام) در بیان آن دو اصل دیگر اجتماعی می فرماید: «هیچ کس هر اندازه مقام و منزلتش در حق بزرگ باشد و فضیلتش در دین سابقه دار، برتر از آن نیست که در انجام حقی که خدا بر عهده او گذارده، بی نیاز از کمک دیگران باشد و نیز هیچ کس هر چند مردم او را کوچک بشمارند و با دیده حقارت به او بنگرند کمتر از آن نیست که به دیگران در راه انجام حق کمک کند یا به او در این راه کمک شود»؛ (وَلَيْسَ أَمْرُؤُا وَإِنْ عَظُمَتْ فِي الْحَقِّ مَنَزَلَتُهُ، وَتَقَدَّمَتْ فِي الدِّينِ فَضِيلَتُهُ بِفَوْقَ أَنْ يُعَانَ عَلَى مَا حَمَلَهُ اللَّهُ مِنْ حَقِّهِ. وَلَا أَمْرُؤُا وَإِنْ صَغُرَتْهُ النَّفُوسُ، وَاقْتَحَمَتْهُ (۲) الْعَيُونُ بِدُونِ أَنْ يُعِينَ عَلَى ذَلِكَ أَوْ يُعَانَ عَلَيْهِ).

اشاره به اینکه همه باید این حقیقت را درک کنند که هیچ یک از اقویا و ضعفا در صحنه اجتماع، از دیگری بی نیاز نیستند. خداوند همه نیروها را به یک نفر نداده و در هر سری ذوقی و فکری و در هر تنی قدرتی و نیرویی آفریده است؛

پاورقی

۱. بحار الانوار، ج ۴۶، ص ۵۶، ح ۱۰.

۲. «اقتحمت» از ریشه «اقتحام» به معنای پنهان شدن یا بی مطالعه وارد کاری گشتن و نیز به معنای کوچک و بی ارزش شمردن است و ریشه اصلی آن «قحم» بر وزن «فهم» به معنای نسنجیده دست به کاری زدن است.

صفحه ۲۵۲

خواه کوچک باشد یا بزرگ، بنابراین کسانی که از نظر فکر و مدیریت و توان جسمی قوی هستند، هرگز نباید خود

را بی نیاز از کمک ضعیف ترین افراد جامعه بشمارند. همان گونه که افراد ضعیف و به ظاهر ناتوان نباید تصور کنند نقشی در اداره جامعه به هیچ صورت ندارند. در حدیثی از امام علی بن موسی الرضا (علیه السلام) از پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) می خوانیم که فرمود: «غَرَبَانِ: كَلِمَةُ حَكْمَةٍ مِنْ سَفِيهِ فَاقْبَلُوهَا وَ كَلِمَةُ سَفَهٍ مِنْ حَكِيمٍ فَاعْفُرُوهَا فَإِنَّهُ لَا حَكِيمَ إِلَّا ذُو عَثْرَةٍ وَلَا سَفِيهَ إِلَّا ذُو تَجْرِبَةٍ؛ دو چیز عجیب است: نخست سخن حکمت آمیزی که از شخص سفیهی صادر می شود، پس آن را بپذیرید و دیگر سخن ابلهانه ای که گاه از دانشمندی صادر می شود، پس آن را بر او ببخشید، زیرا هیچ دانشمندی خالی از لغزش و هیچ سفیهی خالی از تجربه نیست». (۱)

تاریخ نیز این گونه حوادث را بسیار به خاطر دارد؛ از جمله اینکه:

در دوران معتصم عباسی یکی از سربازان رومی زن مسلمانی را به اسیری گرفته بود، سیلی محکمی به صورت آن زن زد، زن مسلمان به صدای بلند فریاد زد «وامعتصماه» و خلیفه وقت را به یاری طلبید، سرباز رومی با تمسخر به او گفت: آری! الآن معتصم بر اسب ابلق سوار می شود و به یاری تو می آید و دوباره سیلی محکمی به او زد.

این حادثه در قلعه «عموریه» در مرز کشور اسلام و روم واقع شد، کسی این خبر را به معتصم رسانید، معتصم ناراحت شد. از آن مرد پرسید قلعه عموریه در کدام سمت واقع شده؟ آن مرد سمت آن را به معتصم نشان داد. معتصم رو به آن سمت کرد و با صدای بلند گفت: لَبَّيْکَ ای زن ستم

دیده مظلوم! به خدا قسم صدای تو را شنیدم و به یاری ات می شتابم.

سپس دستور داد لشکر عظیمی آماده حرکت به طرف قلعه عموریه شود.

پاورقی

۱. بحار الانوار، ج ۲، ص ۴۴.

صفحه ۲۵۳

سربازان رومی نیز با خبر شدند و قلعه را محکم در اختیار گرفتند.

سپاه اسلام مدتی قلعه را محاصره کرده؛ ولی موفق به تسخیر آن نشدند؛ قلعه بسیار محکم و مدافعان سرسختی داشت.

معتصم که شخصاً در آن جنگ شرکت کرده بود شبی از شبها با لباس مبدل در میان سربازان و خیمه های آنها گردش می کرد آهنگری را دید که در آن وقت شب مشغول کار است و نعل اسب می سازد و شاگرد جوانی داشت که چون پتک خود را روی آهنگری سرخ می کوبید، می گفت این پتک بر کله معتصم! و چند بار این جمله را تکرار کرد.

استاد آهنگر که از شنیدن این سخن ناراحت شده بود، به شاگردش گفت پسر! تو با این سخنان ما را گرفتار خواهی کرد! تو را با معتصم چکار؟!

شاگرد آهنگر گفت معتصم مرد بی تدبیری است این همه نیرو دارد نمی تواند قلعه عموریّه را فتح کند اگر یک روز فرماندهی لشکر را به من بسپارد غروب آن روز در قلعه خواهم بود.

معتصم از شنیدن این سخن شاگرد آهنگر سخت تعجب کرد به مأمورانش گفت مراقب او باشید و صبح، او را نزد من آورید، هنگامی که او را نزد معتصم آوردند گفت: سخنانی از تو به من رسیده که بسیار شگفت آور است. شاگرد آهنگر گفت: درست است؛ ولی اگر اجازه دهی من به فضل خدا قلعه عموریّه را در یک روز فتح می کنم.

معتصم فرماندهی لشکر را موقتاً به او سپرد.

شاگرد آهنگر تمام تیراندازهای سپاه را احضار و گروهی را که در تیراندازی قوی تر بودند انتخاب کرد و آنها را به پشت دیوار قلعه آورد، قلعه ساختمان مخصوصی داشت. قسمتهای پایین و بالا هر دو سنگ بود؛ ولی در وسط از الوار درخته‌های ساج به طور تمام دیوار قلعه به عرض سه و جب استفاده کرده بودند و

آن چوبها به صورت نوار سیاهی در تمام طول دیوار خودنمایی می کرد و از شگفتیهای چوب ساج این است که در برابر آتش حساس است و زود مشتعل می شود.

شاگرد آهنگر دستور داد کوره های آهنگری را در کنار دیوار قلعه به کار بیندازند و نوک فلزی تیرها را در آتش سرخ کنند و به تیراندازان دستور داد خط سیاه چوبی سرتاسری را نشانه تیرهای گداخته خود قرار دهید و اگر کسی تیرش به خطا برود مجازاتش مرگ است.

تیراندازان طبق دستور او نوار چوبی را نشانه رفتند طولی نکشید که الوارهای ساج مشتعل شد و آتش عظیمی از آن برخاست و دیوار قلعه فرو ریخت و لشکر، تکبیر گویان وارد قلعه شدند. در این هنگام دیدند معتصم که بر اسب ابلقی سوار است و خوشحال وارد قلعه شد. زن سیلی خورده و سرباز سیلی زننده را احضار کرد و به آن زن گفت: آیا معتصم ندای تو را لیک گفت؟ و به آن سرباز گفت: من تو را نمی کشم، ولی تا عمر داری باید غلام این زن باشی! (۱)

نکته

حکومت‌های مردمی

در جهان امروز سخن از حکومت‌های مردمی بسیار است؛ ولی چون فاقد عنصر معنوی و تقوای سیاسی است، غالباً

منجر به دیکتاتوریه‌های مرئی و نامرئی می شود که فقط حافظ منافع زورمندان و غاصبان حطام است.

گفتیم نامرئی، از این جهت که زورمندان با استفاده از وسائل پیشرفته اجتماعی و بمبارانهای تبلیغاتی به شستشوی افکار توده های مردم می پردازند و آرای آنها را با وعده های دروغین به نفع خود مصادره می کنند که نمونه روشن آن

پاورقی

۱. الفتوحات الاسلامیه، ج ۱، ص ۲۸۶. (طبق نقل کتاب گفتار فلسفی، جوان، ج ۱، ص ۲۲۷).

صفحه ۲۵۵

دموکراسی آمریکایی در عصر ماست.

افزون بر این، آرای این حکومتها در بهترین صورت حکومت، نصف به علاوه یک است که نتیجه آن صف بندی میان قشر حاکم و نصف منهای یک است.

در عصر خود بارها حکومتهایی را دیده ایم که با انتخابات آزاد مردم سر کار آمده اند؛ ولی چون در جهت منافع جهانخواران قرار نداشته اند با وسایل مختلف برای خارج کردن آنها از صحنه کوشیده اند و در بسیاری از موارد موفق شده اند.

تمام اینها به خاطر آن است که عنصر معنوی که شرط اساسی است در این حکومتهای صد در صد مادی وجود ندارد و مسئولیتی در برابر خداوند احساس نمی کنند.

آنچه در کلام نورانی امام(علیه السلام) در این بخش از خطبه آمده، حکومت مردمی را در بهترین شکل نشان می دهد:

نخست به سراغ عنصر معنوی حکومت می رود و به همگان یادآور می شود که آن قدر شما غرق نعمتهای خداوند هستید که هر چه در اطاعت او بکوشید، عُشری از اعشار شکر او را نمی توانید بجا آورید.

آنگاه به زمامداران توصیه می کند که هر قدر فکر شما قوی و علم شما فراوان و صاحب تجربه و

هوش سرشار باشید، بی نیاز از کمکهای فرد فرد مردم نیستید. باید همه را در حکومت خود سهیم کنید و از آنها یاری بطلبید.

سپس به آحاد مردم گوشزد می کند که شما در هر حدّ و پایه ای از علم و دانش و سنّ و سال هستید، خود را از شرکت در اداره اجتماع جدا نسازید و به این ترتیب همگان باید دست به دست هم دهند و با تکیه بر عنصر تقوا حکومتی که مورد رضای خلق و خالق است، به وجود آورند. (۱)

پاورقی

۱. در ایّامی که این سطور نگاشته می شود دو حادثه مهم جهان اسلام را تکان داد:

نخست حادثه اهانت دردآور به ساحت قدس پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) بود و آن عکسهای بسیار زننده و شرم آوری بود که در مطبوعات غربی به طور گسترده انتشار یافت؛ از کشور دانمارک شروع شد و سپس به اکثر کشورهای اروپایی گسترش یافت؛ هنگامی که مسلمانان جهان از این فاجعه با خبر شدند، فریاد اعتراض برآوردند و تمام دنیا را از این فریاد پر کردند و کالاهای این گونه کشورها را تحریم نمودند، به گونه ای که دشمنان وحشت کردند و عقب نشینی نمودند و به اصطلاح از درِ عذرخواهی وارد شدند.

حادثه دوم اهانت شدیدتری بود که با ساحت قدس حریم شریف عسکرین کردند؛ یک روز مسلمانان از خواب بیدار شدند (چهارشنبه سوم اسفند ۱۳۸۴) و با خبر گشتند که ایادی استعمار و استکبار و مزدوران وحشی آنها آن بارگاه ملکوتی را به تلّ خاکی مبدّل ساخته، گنبد و حرم را با موادّ منفجره در یک توطئه از پیش طراحی شده، ویران کرده اند. فریاد

عظیم دیگری نه تنها از شیعیان و عاشقان اهل بیت، بلکه در تمام دنیای اسلام برخاست و موجی از خشم و نفرت نسبت به عاملان این کار که هدفشان به یقین ایجاد جنگ داخلی در میان مسلمانان بود، برانگیخت.

قابل توجه اینکه همه این امور به خاطر مبارزه با حکومت‌های مردمی بود که در عراق و فلسطین روی کار آمده بودند. «اللّهُمَّ فَرِّقْ جَمْعَهُمْ وَ شَتِّتْ شَمْلَهُمْ وَ خُذْهُمْ أَخْذَ عَزِيزٍ مُّقْتَدِرٍ».

صفحه ۲۵۶

صفحه ۲۵۷

بخش چهارم

فَأَجَابَهُ (ع) رَجُلٌ مِنْ أَصْحَابِهِ بِكَلَامٍ طَوِيلٍ

فَأَجَابَهُ (عليه السلام) رَجُلٌ مِنْ أَصْحَابِهِ بِكَلَامٍ طَوِيلٍ، يَكْثُرُ فِيهِ الثَّنَاءُ عَلَيْهِ، وَ يَذْكَرُ سَمْعَهُ وَ طَاعَتَهُ لَهُ؛ فَقَالَ (عليه السلام):

إِنَّ مِنْ حَقِّ مَنْ عَظَّمَ جَلَالَ اللَّهِ سُبْحَانَهُ فِي نَفْسِهِ، وَ جَلَّ مَوْضِعُهُ مِنْ قَلْبِهِ، أَنْ يَصْغَرَ عِنْدَهُ لِعَظْمِ ذَلِكَ كُلِّ مَسْوَاهُ، وَ إِنَّ أَحَقَّ مَنْ كَانَ كَذَلِكَ لَمَنْ عَظَّمَتْ نِعْمَهُ اللَّهُ عَلَيْهِ، وَ لَطْفَ

إِحْسَانُهُ إِلَيْهِ، فَإِنَّهُ لَمْ تَعْظُمْ نِعْمَةُ اللَّهِ عَلَى أَحَدٍ إِلَّا أَزْدَادَ حَقُّ اللَّهِ عَلَيْهِ عَظْمًا. وَإِنَّ مَنْ
 أَسْخَفَ حَالَاتِ الْوُلَاةِ عِنْدَ صَالِحِ النَّاسِ، أَنْ يُظَنَّ بِهِمْ حُبُّ الْفَخْرِ، وَيُوضَعَ أَمْرُهُمْ عَلَى
 الْكِبَرِ، وَقَدْ كَرِهَتْ أَنْ يَكُونَ جَالَ فِي ظَنِّكُمْ أَنِّي أَحَبُّ الْأَطْرَاءِ، وَاسْتِمَاعِ الثَّنَاءِ؛ وَ
 لَسْتُ بِحَمْدِ اللَّهِ كَذَلِكَ، وَلَوْ كُنْتُ أَحَبُّ أَنْ يُقَالَ ذَلِكَ لَتَرَكْتُهُ أَنْحَطًا لِلَّهِ سُبْحَانَهُ عَنِ
 تَنَاوُلِ مَا هُوَ أَحَقُّ بِهِ مِنَ الْعَظْمَةِ وَالْكَبْرِيَاءِ. وَرَبَّمَا اسْتَحَلَى النَّاسُ الثَّنَاءَ بَعْدَ الْبَلَاءِ، فَلَا تُتَنَوَّأ
 عَلَيَّ بِجَمِيلِ ثَنَاءٍ، لَا خَرَجِي نَفْسِي إِلَى اللَّهِ سُبْحَانَهُ وَإِلَيْكُمْ مِنَ التَّقِيهِ فِي حُقُوقِ لَمْ أَفْرُغْ
 مِنْ أَدَائِهَا، وَفَرَائِضٍ لَا بُدَّ مِنْ إِمْضَائِهَا.

ترجمه

هنگامی که سخن امام (علیه السلام) به اینجا رسید یکی از یارانش به پا خاست و
 با گفتاری طولانی که در آن مدح و ثنای

فراوانی نسبت به امام (علیه السلام) بود آن حضرت را ستود و اطاعت کامل خود را در
 همه حال نسبت به آن حضرت اعلام کرد و امام (علیه السلام) در پاسخ او فرمود: سزاوار
 است کسی که جلال خدا در نظرش بزرگ و مقام او در قلبش عظیم است به موجب
 آن عظمت همه چیز جز خدا در نظرش کوچک جلوه کند، و از همه سزاوارتر نسبت به
 این امر، کسی است که

صفحه ۲۵۸

نعمت خدا بر او بزرگ است و احسان او بر وی فراوان؛ زیرا هر قدر نعمت خدا بر
 کسی بیشتر شود حق وی بر او فزونتر می گردد.

(بدانید!) از بدترین و سخیف ترین حالات زمامداران نزد مردم صالح این است که
 گمان برده شود آنها دوست دار تفاخرند و کار آنها را بر نوعی برتری جویی حمل

کنند، من خوش ندارم که این فکر در ذهن شما جولان کند که مدح و ستایش را دوست دارم و از شنیدن آن لذت می برم. من بحمدالله چنین نیستم و به فرض که من (به مقتضای طبیعت بشری) مدح و ثنا را دوست می داشتم، آن را به سبب خضوع و تواضع در برابر خداوند سبحان ترک می کردم. خداوندی که با عظمت و کبریایی از همه سزاوارتر برای ثنا و ستایش است.

بسیار می شود که مردم، ستودن افراد را به جهت تلاشهایشان (در ادای حق) شیرین می شمردند (ممکن است این امر برای شما ایرادی نداشته باشد، ولی من از شما می خواهم که) مرا با سخنان زیبای خود به جهت اینکه در پیشگاه خداوند و نزد شما به سبب احساس مسئولیت الهی

حقوقتان را ادا کرده ام نستائید (چرا که) هنوز در ادای آنها به طور کامل فراغت نیافته ام و واجباتی که بر عهده دارم کاملاً به مرحله اجرا در نیامده است.

شرح و تفسیر: در برابر انجام وظیفه مرا ستایش نکنید!

«هنگامی که سخن امام (علیه السلام) به آخر جمله بخش گذشته رسید یکی از یارانش (به پا خاست و) با گفتاری طولانی که در آن مدح و ثنای فراوانی نسبت به امام (علیه السلام) بود آن حضرت را ستود، و اطاعت کامل خود را در همه حال نسبت به آن حضرت اعلام کرد؛ (فَأَجَابَهُ) (علیه السلام) رَجُلٌ مِنْ أَصْحَابِهِ بِكَلَامٍ طَوِيلٍ، يَكْثُرُ فِيهِ الثَّنَاءُ عَلَيْهِ، وَ يَذْكُرُ سَمْعَهُ وَ طَاعَتَهُ لَهُ؛ فَقَالَ (علیه السلام):».

صفحه ۲۵۹

در اینکه این شخص چه کسی بود؟ شارحان نهج البلاغه پاسخی به این سؤال نداده اند؛ ولی مرحوم کلینی در کافی گفتگوی مشروح و مفصل و بسیار پرمعنایی را که میان این

مرد و امیر مؤمنان علی (علیه السلام) چند بار ردّ و بدل شده ذکر کرده است. سپس می گوید: بعد از پایان این کلام، کسی آن مرد را ندید. (۱) به همین دلیل مرحوم علامه مجلسی احتمال می دهد که این مرد حضرت خضر بوده که در موارد حسّاسی به سراغ آن حضرت می آمد و انجام وظیفه می کرد و سپس از چشمها پنهان می شد.

به هر حال این مرد که بود طبق روایت کافی در یکی از سخنانش عرضه می دارد: «ای امیر مؤمنان! تو امیر ما هستی و ما رعیت تو. خداوند به وسیله تو ما را از ذلّت خارج کرد و با عزیز ساختن تو غل و زنجیر اسارت را از بندگانش برگرفت. آنچه می پسندی دستور ده و آنچه اختیار می کنی امر

کن! تو سخنگوی راستگویی هستی و حکمران موفق و زمامدار لایق. ما هرگز نافرمانی تو را جایز نمی شمیریم و علم هیچ کس را قابل مقایسه با علم تو نمی دانیم، قدر و منزلت تو نزد ما بسیار والا و فضل تو بسیار عظیم است». (۲)

امام (علیه السلام) پاسخ مشروحی به او داد و او نیز مجدداً به مدح و ستایش آن امام همام پرداخت و چند بار این قضیه تکرار شد و همان گونه که گفتیم بعد از این مطلب آن مرد ناپدید شد.

به هر حال آنچه در نهج البلاغه آمده است چنین است که امام (علیه السلام) در پاسخ او فرمود: «سزاوار است کسی که جلال خدا در نظرش بزرگ و مقام او در قلبش عظیم است به موجب آن عظمت همه چیز جز خدا در نظرش کوچک جلوه کند»؛ (إِنَّ مِنْ حَقِّ مَنْ عَظَّمَ جَلَالَ اللَّهِ سُبْحَانَهُ فِي نَفْسِهِ، وَ جَلَّ مَوْضِعُهُ مِنْ قَلْبِهِ، أَنْ يَصْغُرَ عِنْدَهُ لِعَظْمِ ذَلِكَ كُلِّ مَا سِوَاهُ).

۱. کافی، ج ۸، ص ۳۵۵. (روضه کافی).

۲. همان مدرک.

صفحه ۲۶۰

این معنا با توجه به اینکه ذات خداوند وجودی است بی پایان از هر نظر، و نامحدود از نظر قوت و قدرت، و ما سوی الله همگی قطره کوچکی در برابر این دریای عظیم بی کران هستیم، کاملاً روشن می شود همان گونه که در خطبه همّام نیز در صفات متقیان آمده است: «عَظْمَ الْخَالِقِ فِي أَنْفُسِهِمْ فَصَغُرَ مَا دُونَهُ فِي أَعْيُنِهِمْ؛ خداوند در دل آنها به عظمت جلوه کرده، لذا ما سوی الله در چشم آنها حقیر و کوچک است».

کسی که چشم بر چشمه خورشید دوخته، شمع کم نوری در نظر

او ناچیز است.

سپس امام (علیه السلام) اضافه می فرماید: «و از همه سزاوارتر نسبت به این امر کسی است که نعمت خدا بر او بزرگ است و احسان او بر وی فراوان؛ زیرا هر قدر نعمت خدا بر کسی بیشتر شود حقش بر او فزونتر می گردد»؛ (وَإِنَّ أَحَقَّ مَنْ كَانَ كَذَلِكَ لَمَنْ عَظُمَتْ نِعْمَةُ اللَّهِ عَلَيْهِ، وَ لَطْفَ إِحْسَانِهِ إِلَيْهِ، فَإِنَّهُ لَمْ تَعْظُمْ نِعْمَةُ اللَّهِ عَلَى أَحَدٍ إِلَّا أَزْدَادَ حَقِّ اللَّهِ عَلَيْهِ عَظْمًا).

این سخن در واقع پاسخی است بر ثناخوانی آن مرد علاقه مند به مولا که گمان نکن این سخنان مرا به کبر و غرور و امی دارد. اولاً من خدا را به عظمت شناخته ام و ماسوی الله در نظرم خرد و صغیر است. ثانیاً من مشمول نعمتهای فراوانی هستم و به همان نسبت باید در برابر ولی نعمتم خاضع تر از دیگران باشم.

آنگاه امام (علیه السلام) در تکمیل و تأکید این سخن می افزاید: «(بدانید!) از بدترین و سخیف ترین حالات زمامداران نزد مردم صالح این است که گمان برده شود آنها دوست دار تفاخرند و کار آنها را بر نوعی برتری جویی حمل کنند، من خوش ندارم که این فکر در ذهن شما جولان کند که مدح و ستایش را دوست دارم و از شنیدن آن لذت می برم. من بحمدالله چنین نیستم»؛ (وَإِنَّ مِنْ أَسْخَفِ (۱) حَالَاتٍ

پاورقی

۱. «اسخف» از ریشه «سخف» بر وزن «قفل» و «سخافت» به معنای ضعف عقل و نادانی است.

صفحه ۲۶۱

الْوَلَاءَ عِنْدَ صَالِحِ النَّاسِ، أَنْ يُظَنَّ بِهِمْ حُبُّ الْفَخْرِ، وَيُوضَعَ أَمْرُهُمْ عَلَى الْكِبَرِ، وَقَدْ كَرِهْتُ أَنْ يَكُونَ جَالٍ فِي ظَنِّكُمْ أَنِّي أَحَبُّ الْأَطْرَاءِ (۱)، وَاسْتِمَاعَ

الْتِمَاءِ؛ وَكَلْتُ بِحَمْدِ اللَّهِ كَذَلِكَ).

درست است که طبق بعضی از احتمالات، گوینده آن مدح و ثنا حضرت خضر (علیه السلام) بوده و او جز به حق سخن نمی گفته و آنچه درباره امام (علیه السلام) بیان داشته در امام وجود داشته حتی بالاتر از آن؛ ولی امام (علیه السلام) به این نکته اصولی اشاره می فرماید که من حتی از ثنای به حق نیز خشنود نیستم، چرا که ممکن است اثر نامطلوبی در شنوندگان داشته باشد و آنها گمان کنند او دوستدار چنین سخنانی است و دارای کبر و فخر و خودبرتربینی است که رابطه امام با امت را تحت تأثیر نامطلوب خود قرار می دهد.

سپس می افزاید: «و به فرض که من (به مقتضای طبیعت بشری) مدح و ثنا را دوست می داشتم، آن را به جهت خضوع و تواضع در برابر خداوند سبحان ترک می کردم. همان خداوندی که به جهت عظمت و کبریاییش از همه سزاوارتر برای ثنا و ستایش است»؛ (وَلَوْ كُنْتُ أَحَبُّ أَنْ يُقَالَ ذَلِكَ لَتَرَكْتُهُ أَنْحِطًا لِلَّهِ سُبْحَانَهُ عَنْ تَنَاوُلِ مَا هُوَ أَحَقُّ بِهِ مِنَ الْعِظْمَةِ وَالْكَبْرِيَاءِ).

آنگاه به نکته سوم اشاره می فرماید که قطع نظر از اینکه من ذاتاً ثناخوانی را ناخوش دارم و اگر آن را دوست می داشتم به جهت عظمت خداوند که از همه شایسته تر به مدح و ثناست ترک می کردم، مدح و ثنا باید در برابر کار نیکی باشد که پایان گرفته است در حالی که من هنوز از ادای همه حقوق شما فراغت نیافته ام، می فرماید: «بسیار می شود که مردم ستودن افراد را، به جهت تلاشهایشان (در ادای حقوق) شیرین می شمرند (ممکن است این امر برای شما ایرادی

پاورقی

۱. «اطراء» از ریشه «طراوه» به معنای تر و تازه بودن است و هنگامی که به باب افعال می رود معنای ثناخوانی و مدح کردن می یابد. گویی کسی می خواهد با مدح خود، شخصی را تر و تازه نگهدارد.

صفحه ۲۶۲

نداشته باشد، ولی من از شما می خواهم که) مرا با سخنان زیبای خود به جهت اینکه در برابر خداوند و نزد شما از ترس مسئولیت الهی حقوقتان را ادا کرده ام نستاید (چرا که) هنوز از ادای آنها به طور کامل فراغت نیافته ام و واجباتی که بر عهده دارم کاملاً به مرحله اجرا در نیامده است»؛ (وَرَبِّمَا اسْتَحَلَى النَّاسُ الشَّاءَ بَعْدَ الْبَلَاءِ، فَلَا تُثْنُوا عَلَيَّ

بِجَمِيلِ ثَنَاءٍ، لَا خَرَّاجِي نَفْسِي إِلَى اللَّهِ سُبْحَانَهُ وَإِلَيْكُمْ مِنَ التَّقِيَّةِ فِي حُقُوقٍ لَمْ أَفْرُغْ مِنْ
أَدَائِهَا، وَفَرَائِضٍ لَا بُدَّ مِنْ إِمْضَائِهَا).

در نسخه موجود در متن بالا «وَإِلَيْكُمْ مِنَ التَّقِيَّةِ» آمده است که اشاره به خداترسی امام (علیه السلام) در طریق ادای حقوق مردم است؛ ولی در بعضی از نسخ نهج البلاغه و همچنین در متن کافی «بقیه» آمده است که مفهومی این است: هنوز بقایایی از حقوق شما بر من باقی مانده که باید در ادای آن بکوشم.

امام (علیه السلام) در این عبارت نهایت بزرگواری خود را نشان داده، از یک سو بی‌اعتنایی به ثناخوانی و از سوی دیگر نهایت خضوع در برابر پروردگار و از سوی سوم، اعتراف به عدم ادای حقوق به طور کامل را بیان می‌کند، چیزی که در کمتر پیشوایی در طول تاریخ می‌توان یافت.

نکته‌ها

۱. مدح و ثناخوانی

مدح و

تمجید و ثناخوانی نسبت به دیگران بردو گونه است: گونه‌ای از آن مثبت و سازنده و سبب دلگرمی خادمان و یأس خائنان و پیشرفت جامعه است. بخش دیگری سبب تخریب و عقب افتادگی و تقویت شوکت ظالمان است.

قسم اول دارای سه شرط است: نخست اینکه «مُدْحَ مَنْ يَسْتَحَقُّ الْمُدْحَ»؛ آن کس که سزاوار مدح و ثناست، مدح و ستایش شود. شرط دوم این است که مدح از حدّ تجاوز نکند. شرط سوم اینکه هدف گوینده تقرب به شخص ممدوح و

رسیدن به منافع نامشروع خود نباشد.

در روایتی از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) می خوانیم: «إِذَا مَدِحَ الْفَاجِرُ أَهْتَزَّ الْعَرْشَ وَ غَضِبَ الرَّبُّ؛ هر گاه شخص فاجر مدح و ستایش شود، عرش خدا به لرزه در می آید و خداوند غضب می کند». (۱)

در حدیث دیگری آمده است: «الثناءُ بِأَكْثَرِ مِنَ الْأَلَمِ سَتَحِقُّاقِ مَلَقٌ وَالتَّقْصِيرُ عَنِ الْأَلَمِ سَتَحِقُّاقِ عِيٍّ أَوْ حَسَدٍ؛ مدح و ستایش بیش از استحقاق تملق است و کمتر از آن ناتوانی (در ادای سخن) است یا حسد». (۲)

این نکته را نیز نباید از نظر دور داشت که باید ظرفیت شخص ممدوح در نظر گرفته شود؛ مبادا مدح و ستایش سبب غرور او گردد و از مسیر حق منحرف شود، همان گونه که در جمله دیگری از کلمات قصار مولا می خوانیم: «رُبَّ مَقْتُونٍ بِحُسْنِ الْقَوْلِ فِيهِ؛ چه بسیار اشخاصی که به واسطه مدح و تمجید، گرفتار فریب و فتنه می شوند». (۳)

بی شک در صورتی که همه این جهات در نظر گرفته شود، مدح و ستایش نشانه قدردانی و حق شناسی و سبب تشویق نیکوکاران و صالحان می شود.

در دنیای امروز نیز جلسات فراوانی برای نکوداشت خادمان

پرسابقه جامعه، عالمان بزرگ و نیکوکاران ممتاز گرفته می شود و هر سال سعی می کنند به نویسندگان بهترین کتاب سال، کارگران و کشاورزان نمونه و یا پیام آوران صلح و دوستی در جهان، جوایزی اهدا و از آنان قدردانی کنند که اگر رنگ و بوی

سیاسی پیدا نکند و روابط بر ضوابط حاکم نگردد و آن شرط سوم که در بالا به آن اشاره شد؛ یعنی حسن نیت کارگردانان حفظ گردد، به یقین آثار بسیار ارزنده ای دارد.

پاورقی

۱. بحار الانوار، ج ۷۴، ص ۱۵۲.

۲. نهج البلاغه، کلمات قصار، ۳۴۷.

۳. همان مدرک، ۴۶۲.

صفحه ۲۶۴

ولی نوع دوم، درست در مقابل آن است؛ یعنی هنگامی که افراد نالایق، مورد مدح و تمجید قرار گیرند و یا افراد لایق، بیش از حد، ثناخوانی شوند و یا عوامل سیاسی و حب و بغضها و منافع شخصی، انگیزه این کار می شود، بدکاران تشویق می شوند و افراد فاضل، لایق و نیکوکار مأیوس می گردند؛ متملقان یگه تاز میدان اجتماع می شوند و صادقان منزوی می گردند.

در حدیثی از امیر مؤمنان علی (علیه السلام) می خوانیم: «إِيَّاكَ وَالْمَلَقُ فَإِنَّ الْمَلَقَ لَيْسَ مِنْ خَلَائِقِ الْإِيْمَانِ؛ از تملق پرهیز که با ایمان سازگار نیست». (۱)

در حدیث دیگری از پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآله) آمده است: «أُحْتَوَى فِي وُجُوهِ الْمُدَّاحِينَ التُّرَابَ؛ به صورت مداحان (تملق) خاک پاشید». (۲)

آخرین نکته ای که در این بیان فشرده ذکر آن را لازم می دانیم این است که گاه مدح و ستایش جنبه مثبت دارد و واجد همه شرایط بالاست؛ ولی آثار نامطلوبی در افکار عمومی ایجاد می کند و ممدوح، متهم به دوست داشتن ثناخوانی می شود که در اینجا نیز از آن باید اجتناب کرد و آنچه در خطبه بالا آمده، بیشتر از همین قبیل است.

۲. زیانهای تملق گویی

همان گونه که اشاره شد معنای تملق، مدح و ثنای بیش از حد و گزافه گویی درباره فضایل افراد برای تقرّب جستن به آنها و استفاده از مواهب مادی آنان است حتی ذکر اوصاف برجسته واقعی یک شخص بدون اشاره به نقاط ضعف، آن هم نوعی تملق محسوب می شود و گاه از این فراتر می رود و تملق گویان نقاط ضعف را در لباس نقاط قوت بیان می کنند. تملق گویی بیشتر درباره ارباب

پاورقی

۱. غررالحکم، ۲۶۹۶.

۲. من لا یحضره الفقیه، ج ۴، ص ۱۱.

صفحه ۲۶۵

قدرت است و خطر بسیار بزرگی برای ولات و زمامداران و مدیران محسوب می شود، زیرا نخستین شرط مدیریت آگاه بودن از واقعیّات مربوط به حوزه مدیریت است و متملقان بر روی واقعیّتها پرده می افکنند و مشکلات را از نظر مدیران و زمامداران می پوشانند و از این طریق مفسد بی شماری به بار می آورند.

عجیب این است که زمامداران نالایق و گمراه نیز غالباً متملقان را تشویق می کنند، از حق گویی ناراحت می شوند و از تملق متملقان احساس آرامشی کاذب و درد آفرین.

امیر مؤمنان علی (علیه السلام) تملق را بدترین درد یا درد بی درمان شمرده می فرماید: «أدوی الداء الصلف؛ بدترین درد تملق گویی است» (۱) (یکی از معانی صلف تملق گویی و دیگری خودستایی است).

در سخن دیگری می فرماید: «إِنَّمَا يُحِبُّكَ مَنْ لَا يَتَمَلَّقُكَ؛ دوستان واقعی تو کسانی هستند که به تو تملق نمی گویند». (۲)

نیز می فرماید: «لَيْسَ الْمَلَقُ مِنْ خُلُقِ الْأَنْبِيَاءِ؛ تملق از

اخلاق انبیا نیست». (۳)

این سخن را نیز نباید فراموش کرد که تملق گاهی به صورت مستقیم و گاه غیر مستقیم، گاه با نثر و گاه با شعر و گاهی با عمل، اجرا می شود و آثار زیانبار همه یکسان است.

پاورقی

۱. غررالحکم (طبق نقل میزان الحکمه، ماده «ملق»).

۲. همان مدرک.

۳. همان مدرک.

صفحه ۲۶۶

بخش پنجم

فَلَا تُكَلِّمُونِي بِمَا تُكَلِّمُ بِهِ الْجَبَابِرَةَ

فَلَا تُكَلِّمُونِي بِمَا تُكَلِّمُ بِهِ الْجَبَابِرَةَ، وَلَا تَحْفَظُوا مِنِّي بِمَا يُتَحَفَّظُ بِهِ عِنْدَ أَهْلِ الْبَادِرَةِ، وَلَا تُخَالِطُونِي بِالْمُصَانَعَةِ، وَلَا تَتَّظُّنُوا بِي اسْتِثْقَالَاً فِي حَقِّ قِيلَ لِي، وَلَا أَلِـتَمَّاسَ إِعْظَامَ لِنَفْسِي، فَإِنَّهُ مَنْ اسْتَثْقَلَ الْحَقَّ أَنْ يُقَالَ لَهُ أَوْ الْعَدْلَ أَنْ يُعْرَضَ عَلَيْهِ، كَانَ الْعَمَلُ بِهِمَا أَثْقَلَ عَلَيْهِ. فَلَا تَكْفُؤُوا عَنْ مَقَالِهِ بِحَقِّ، أَوْ مَشُورِهِ بَعْدَ، فَإِنِّي لَسْتُ فِي نَفْسِي بِفَوْقَ أَنْ أُخْطِئَ، وَلَا آمَنُ ذَلِكَ مِنْ فَعْلِي، إِلَّا أَنْ يَكْفِيَ اللَّهُ مِنْ نَفْسِي مَا هُوَ أَمْلَكُ بِهِ مِنِّي، فَإِنَّمَا أَنَا وَ أَنْتُمْ عِبِيدُ مَمْلُوكُونَ لِرَبِّ لَرَبِّ غَيْرُهُ؛ يَمْلِكُ مِنَّا مَا لَا نَمْلِكُ مِنْ أَنْفُسِنَا، وَأَخْرَجَنَا مِمَّا كُنَّا فِيهِ إِلَى مَا صَلَحْنَا عَلَيْهِ، فَأَبْدَلْنَا بَعْدَ الضَّلَالَةِ بِالْهُدَى، وَأَعْطَانَا الْبَصِيرَةَ بَعْدَ الْعَمَى.

ترجمه

با من آن گونه که با زمامداران ستمگر سخن گفته می شود، سخن نگویید و آن گونه که مردم خود را در برابر حاکمان تندخو و جبار حفظ می کنند محدود نسازید و به طور تصنعی و منافقانه با من رفتار نکنید. هرگز درباره من گمان مبرید که درباره حقی که به من پیشنهاد می کنید کوتاهی کنم (یا ناراحت شوم) و هرگز خیال نکنید من در پی بزرگ ساختن خویشتم، زیرا کسی که شنیدن حق یا پیشنهاد عدالت به او برایش سنگین باشد عمل به آن دو،

برای او سخت تر و سنگین تر است، بنابراین از گفتن سخن حق یا مشورت عادلانه، خودداری نکنید، زیرا من (به عنوان یک انسان و نه به عنوان یک امام معصوم) خود را بالاتر از آن نمی دانم که اشتباه کنم و از خطا در کارهایم ایمن نیستم مگر اینکه

خداوندی که از من قادرتر است مرا از خطا حفظ کند. به یقین من و شما بندگان و مملوک پروردگاری هستیم که جز او پروردگاری نیست و آنچنان در وجود ما تصرف دارد که ما آن گونه، قدرت تصرف در خویش را نداریم. او ما را از آنچه در آن بودیم به سوی صلاح و رستگاری راهنمایی کرد، ضلالت را به هدایت تبدیل نمود و بینایی را بعد از کوردلی به ما عطا فرمود.

شرح و تفسیر: در برابر من نه غلق نه چاپلوسی!

همان گونه که قبلاً اشاره شد بخش مهمی از این خطبه ناظر به بیان حقوق والی و رعیت است و بعد از آن که یکی از حاضران برخاست و در یک ثنای جمیل، آن حضرت را ستود، امام (علیه السلام) مسیر خطبه را به بخش خاصی از حقوق والی و رعیت هدایت کرد و آن، ترک مدح و ثناخوانی برای ولات و زمامداران بود. سپس در این بخش که آخرین بخش خطبه است به یکی دیگر از آفات زمامداران و مردم می پردازد و آن اینکه رابطه آنها با یکدیگر رابطه تملق و چاپلوسی و کتمان حقایق تلخ به جهت ناخوشایند بودن آن و ترک انتقاد سالم و سازنده است، می فرماید: «با من آن گونه که با زمامداران ستمگر سخن گفته می شود سخن نگویند و آن گونه که مردم خود

را در برابر حاکمان تندخو و جبار حفظ می کنند محدود نسازید و به طور تصنعی و منافقانه با من رفتار نکنید»؛ (فَلَا تُكَلِّمُونِي بِمَا تُكَلِّمُ بِهِ الْجَبَابِرَةَ، وَلَا تَتَحَفَّظُوا مِنِّي بِمَا يُتَحَفَّظُ بِهِ عِنْدَ أَهْلِ الْبَادِرَةِ (۱)، وَلَا تُخَالِطُونِي بِالْمُصَانَعَةِ).

اشاره به اینکه افراد عادی هنگامی که در برابر زمامداران جبار قرار می گیرند،

۱. «بادره» از ریشه «بدور» بر وزن «غروب» در اصل به معنای شتاب کردن برای انجام کاری است و «بادره» به معنای حرکات تند و خشن و آمیخته با خطاست که از شخص غضبناک سر می زند.

صفحه ۲۶۸

شخصیت واقعی خود را پنهان می سازند و از هرگونه نقد و شکایت و ایراد خودداری می کنند، مبادا مورد خشم آنها قرار گیرند و به عکس با مدّاحی و چاپلوسی و تملّق سعی دارند از شرّ آنها در امان بمانند و به همین دلیل هرگز رخدادهای واقعی جامعه برای آنها روشن نمی شود و همواره در چاه ضلالت و گمراهی و بی خبری گرفتارند.

امام (علیه السلام) به همه مخاطبان خود اطمینان می دهد که در برابر حرف حساب و بیان مشکلات و انتقادات و شکایات هیچ مشکلی متوجه آنها نخواهد شد، بلکه آزادند همه گفتنیها را در مسائل مربوط به حکومت و جامعه بگویند.

آری! این یکی از تفاوتهای بارز حاکمان عدل و جور است. در کتاب عقد الفرید می خوانیم هنگامی که هارون در مکه بر منبر خطبه می خواند مردی برخاست و این آیه را تلاوت کرد: «كَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللَّهِ أَنْ تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ» (۱); هرگاه سخنی بگویند و عمل نکنید خشم عظیم خداوند را بر می انگیزد». هارون دستور داد یک

صد تازیانه بر او زدند به گونه ای که شب تا به صبح ناله می کرد و می گفت: مُردم مُردم! در همان کتاب آمده است که ولید بن عبدالملک روز جمعه بر منبر بود تا خورشید به زردی گرایید (وقت نماز تنگ شد) مردی برخاست و گفت: وقت نماز در انتظار تو نیست (و خورشید تا پایان سخنرانی تو متوقف نمی شود) و خداوند تو را

معذور نمی دارد! ولید گفت: راست گفتم؛ ولی کسی که این سخن را می گوید نباید در اینجا باشد محافظان من کجا هستند که برخیزند و گردن او را بزنند. (۲)

این در حالی است که بارها در تاریخ زندگی امیرمؤمنان علی (علیه السلام) دیده ایم که افراد منافقی همچون اشعث بن قیس و بعضی از خوارج، شدید اللحن ترین

پاورقی

۱. یوسف، آیه ۳.

۲. عقد الفرید، ج ۱، ص ۴۰ (طبق نقل شرح نهج البلاغه مرحوم شوشتری، ج ۶، ص ۴۴۷-۴۴۸).

صفحه ۲۶۹

تعبیرات را در برابر آن حضرت داشته اند؛ ولی آن حضرت هرگز متعرض آنها نشد.

سپس در ادامه همین سخن می فرماید: «هرگز درباره من گمان مبرید که درباره حقی که به من پیشنهاد می کنید کوتاهی کنم (یا ناراحت شوم) و هرگز خیال نکنید من در پی بزرگ ساختن خویشتم، زیرا کسی که شنیدن حق یا پیشنهاد عدالت به او برایش سنگین باشد عمل به آن دو برای او سخت تر و سنگین تر است»؛ (وَلَا تَظُنُّوا بِي اسْتِنْقَالًا فِي حَقِّ قِيلَ لِي، وَلَا اَلْاِتْمَاسَ اِعْظَامَ لِنَفْسِي، فَاِنَّهُ مِّنِ اسْتِنْقَالِ الْحَقِّ اَنْ يُقَالَ لَهُ اَوْ الْعَدْلَ اَنْ يُعْرَضَ عَلَيْهِ، كَانَ الْعَمَلُ بِهِمَا اَثْقَلَ عَلَيْهِ).

اشاره به اینکه آنها که توان

شنیدن انتقاد را ندارند از انجام اصلاحات ناتوان ترند و بنابراین هر روز در ظلم و فساد بیشتر فرو می روند.

آنگاه امام (علیه السلام) در تأکید این سخن، همه مخاطبان خود را به بیان صریح حق و ذکر مشکلات فردی و اجتماعی و تأکید بر عدالت اجتماعی تشویق می کند و می فرماید: «با توجه به آنچه بیان کردم از گفتن سخن حق یا مشورت عادلانه، خودداری نکنید، زیرا من (به عنوان یک انسان و نه به عنوان یک امام معصوم) خود را بالاتر از آن نمی دانم که اشتباه کنم و از خطا در کارهایم ایمن نیستم مگر اینکه خداوندی که از من قادرتر است مرا از خطا حفظ کند»؛ (فَلَا تَكْفُؤا عَنْ مَقَالِهِ بِحَقِّ، أَوْ مَشُورِهِ بَعْدَل، فَإِنِّي لَسْتُ فِي نَفْسِي بِفَوْقِ أَنْ أُخْطِيءَ، وَلَا آمَنْ ذَلِكَ مِنْ فِعْلِي، إِلَّا أَنْ يَكْفِيَا اللَّهُ مِنْ نَفْسِي مَا هُوَ أَمْلَكُ بِهِ مَنِّي).

جمله «فَأِنِّي لَسْتُ فِي نَفْسِي بِفَوْقِ أَنْ أُخْطِيءَ» دستاویز بعضی از مخالفان عصمت ائمه شده و سر و صدای زیادی درباره آن به راه انداخته اند. در حالی که جمله «إِلَّا أَنْ يَكْفِيَا اللَّهُ مِنْ نَفْسِي» آن را به خوبی تفسیر می کند، زیرا مفهوم جمله اول این است که من به عنوان یک انسان، ایمن از خطا نیستم و مفهوم جمله دوم این است که به عنوان حفظ و حمایت الهی وضع دیگری دارم شبیه آنچه قرآن مجید درباره یوسف بیان کرده است، می فرماید: «وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهِ وَهَمَّ بِهَا لَوْلَا أَنْ

صفحه ۲۷۰

رَأَى بُرْهَانَ رَبِّهِ؛ آن زن (زلیخا) قصد او کرد و او نیز اگر برهان پروردگار را نمی دید قصد

می نمود». (۱)

اشاره به اینکه یوسف به عنوان یک انسان بیم این می رفت که آلوده هوا و هوس همسر عزیز مصر شود؛ ولی مشاهده برهان ربّ که اشاره به مقام عصمت و معرفت بالای یوسف نسبت به پروردگار است، او را نگه داشت.

اضافه بر این امیرمؤمنان علی (علیه السلام) در مقام تعلیم و تربیت اصحاب خویش است و به آنها می آموزد که در هر شرایطی باشید احتمال خطا درباره خود بدهید؛ ولی از روی تواضع، خود را هم در زمره آنها قرار می دهد. به هر حال نباید این جمله را در برابر آن همه دلایلی که بر مقام عصمت پیامبر و امام است بهانه و دستاویز قرار داد.

در حدیثی از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) می خوانیم: «ما مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ إِلَّا وَ لَهُ شَيْطَانٌ قِيلٌ وَلَا أَنَا إِلَّا أَنَّ اللَّهَ تَعَالَى أَعَانَنِي عَلَيْهِ فَأَسْلَمَ؛ هِيَچ یک از شما نیست مگر اینکه شیطانی دارد، کسی عرض کرد: همچنین شما ای رسول خدا؟ فرمود: آری همچنین من؛ ولی خداوند متعال مرا یاری کرد و شیطانم تسلیم من شد (و من به تأیید الهی از شر او در امانم)». (۲)

شاهد گویای دیگری درباره آنچه گفتیم سخنی است که خود امام (علیه السلام) در اواخر خطبه ۹۷ بیان کرده، می فرماید: «وَ إِنِّي لَعَلِّي بَيْنَهُ مِنْ رَبِّي وَ مِنْهَاجٍ مِنْ نَبِيِّ وَ إِنِّي لَعَلِّي الطَّرِيقِ الْوَاضِحِ الْقُطْبُ لَقُطْبًا؛ من نشانه روشنی از پروردگارم دارم و بر طریق واضح پیامبرم گام بر می دارم و در راهی آشکار با هوشیاری و دقت به پیش می روم».

طبق این بیان امام تأیید می کند

که او با حمایت پروردگار، همیشه راه درست

پاورقی

۱. یوسف، آیه ۲۴.

۲. بحار الانوار، ج ۶۰، ص ۳۲۹.

صفحه ۲۷۱

می پیماید و خطایی در کار او نیست.

آنگاه امام (علیه السلام) در تکمیل و تأیید گفتار بالا می فرماید: «به یقین من و شما بندگان و مملوک پروردگاری هستیم که جز او پروردگاری نیست و آنچه در وجود ما تصرف دارد که ما آن گونه، قدرت تصرف در خویش را نداریم. او ما را از آنچه در آن بودیم به سوی صلاح و رستگاری راهنمایی کرد، ضلالت را به هدایت تبدیل نمود، و بینایی را بعد از کوردلی به ما عطا فرمود؛» (فَإِنَّمَا أَنَا وَ أَنْتُمْ عِبِيدٌ مَمْلُوكُونَ لِرَبِّ لَأَرْبٍ غَيْرُهُ؛ يَمْلِكُ مِنَّا مَا لَا تَمْلِكُ مِنْ أَنْفُسِنَا، وَ أَخْرَجَنَا مِمَّا كُنَّا فِيهِ إِلَى مَا صَلَحْنَا عَلَيْهِ، فَأَبَدَلْنَا بَعْدَ الضَّلَالَةِ بِالْهُدَى، وَ أَعْطَانَا الْبَصِيرَةَ بَعْدَ الْعَمَى).

همان گونه که اشاره شد، روایت کافی در مورد این خطبه مشروح تر از آن است که در نهج البلاغه آمده و مرحوم سید رضی در واقع گزینشی از بخشهای این خطبه را داشته است.

در بخشی از روایت کافی می خوانیم: «آن مرد که مدح و ستایش بلیغی از علی (علیه السلام) کرد و امام به او پاسخ داد (و گفته می شود حضرت خضر بوده، زیرا بعداً کسی او را نیافت) در ادامه سخنانش در حالی که بغض گلویش را گرفته بود و گریه مجال سخن گفتن را به او نمی داد، خطاب به امام چنین گفت: «ای تربیت کننده بندگان خدا و ای آرام بخش شهرها! کجا سخن ما می تواند بیانگر فضل تو باشد و توصیف ما کارهای برجسته تو را

شرح دهد؟! چگونه می توانیم به حق ثنای تو برسیم یا اعمال برجسته تو را احصا کنیم؟! چگونه چنین چیزی ممکن است در حالی که نعمت خدا به وسیله تو بر ما جاری شد و اسباب خیر فراهم گشت؟! آیا تو پناهگاه درماندگان نبودی؟ آیا تو با مخالفان همچون برادر رفتار نکردی؟ آری به وسیله تو و اهل بیت خداوند عز و جل ما را از خطرات رهایی بخشید و اموال غم و اندوه را فرو نشاند...!». (۱)

پاورقی

۱. کافی، ج ۸، ص ۳۵۸. ادامه این بحث در کافی بسیار جالب است که علاقه مندان می توانند به نشانی که ذکر شد مراجعه کنند. ما برای اینکه از روش تفسیری خود خارج نشویم از ایراد همه آن صرف نظر کردیم.

صفحه ۲۷۲

صفحه ۲۷۳

خطبه ۲۱۷

فِي التَّظَلُّمِ وَالتَّشْكِيِّ مِنْ قُرَيْشٍ

از سخنان امام (علیه السلام) است

که در شکایت از قریش بیان کرده است. (۱)

خطبه در یک نگاه

همان گونه که در بیان سند خطبه اشاره شد، این خطبه و خطبه ۱۷۲ و خطبه ۲۶ در قسمتهای مختلف با هم مشترکند و به نظر می رسد بخشهایی از نامه ای باشد که امام (علیه السلام) در اواخر دوران حکومت خود در پاسخ سؤال جمعی از

پاورقی

۱. سند خطبه:

بخشی از این خطبه در خطبه ۱۷۲ و بخشی دیگری از آن در خطبه ۲۶ آمده است و همان گونه که در سند خطبه ۱۷۲ گذشت، به نظر می رسد این خطبه بخشی از نامه ای است که امام (علیه السلام) در اواخر ایام خلافتش مرقوم داشت و حوادثی را که بعد از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) تا آن زمان رخ داده بود به طور فشرده در آن بیان فرمود و دستور داد آن را برای مردم بخوانند.

نویسنده کتاب مصادر نهج البلاغه در اینجا اضافه می کند که مرحوم کلینی طبق نقل سید بن طاووس در کتاب کشف المحجّه آن را در کتاب رسائل آورده است. در ضمن این احتمال را نیز می دهد که امام بیش از یک مرتبه، نکاتی را که در این خطبه است در مناسبتهای مختلف بیان فرموده باشد. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۳۲)

صفحه ۲۷۴

دوستانش مرقوم داشت، زیرا گروهی اصرار داشتند که آن حضرت نظر خود را درباره حوادث بعد از رحلت پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) و دوران خلفا بیان فرماید. امام (علیه السلام) با اصرار آنها این نامه را نوشت و دستور داد برای مردم بخوانند تا مخالفان نتوانند حقایق را لوث کنند و تاریخ را تحریف نمایند.

امام (علیه السلام) در

این خطبه عمدتاً به دو نکته اشاره می کند: نخست اینکه به خداوند از قریش شکایت می برد که آنها در پایمال کردن حقوق آن حضرت، متفق شدند و با صراحت گفتند: باید از حق خود در امر خلافت چشم پوشی کنی!

دیگر اینکه امام (علیه السلام) علت عدم قیام خود را برای گرفتن حق، شرح می دهد که من یار و یاورانی برای این امر نیافتم و جان خانواده خودم را در خطر دیدم.

صفحه ۲۷۵

اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْتَعْدِيكَ عَلَى قُرَيْشٍ وَمَنْ أَعَانَهُمْ؛ فَإِنَّهُمْ قَدْ قَطَعُوا رَحِمِي وَ أَكْفَرُوا إِنَائِي، وَ أَجْمَعُوا عَلَى مُنَازَعَتِي حَقًّا كُنْتُ أَوْلَى بِهِ مِنْ غَيْرِي، وَقَالُوا: أَلَا إِنَّ فِي الْحَقِّ أَنْ تَأْخُذَهُ، وَ فِي الْحَقِّ أَنْ تُمْنَعَهُ، فَاصْبِرْ مَغْمُومًا، أَوْ مِتْ مُتَأَسِّفًا. فَانظَرْتُ فَإِذَا لَيْسَ لِي رَافِدٌ، وَ لَا ذَابٌّ وَ لَا مُسَاعِدٌ، إِلَّا أَهْلَ بَيْتِي؛ فَضَنَنْتُ بِهِمْ عَنِ الْمَنِيَّةِ، فَأَغْضَيْتُ عَلَى الْقَدَى، وَ جَرَعْتُ رِيقِي عَلَى الشَّجَا، وَ صَبَرْتُ مِنْ كَظْمِ الْعَيْظِ عَلَى أَمْرٍ مِنَ الْعَلَقَمِ، وَ أَلَمَ لِلْقَلْبِ مِنْ وَخْزِ الشُّفَارِ.

قال الشَّريفُ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ: وَ قَدْ مَضَى هَذَا الْكَلَامُ فِي أَثْنَاءِ خُطْبِهِ مُتَقَدِّمًا، إِلَّا أَنِّي ذَكَرْتُهُ هَاهُنَا لِاخْتِلَافِ الرُّوَايَتَيْنِ.

ترجمه

خداوندا من از قریش و کسانی که آنها را یاری کردند (تا خلافت را از مسیر اصلی منحرف سازند) به تو شکایت می آورم، آنها پیوند خویشاوندی را قطع کردند و پیمانانه حقم را واژگون ساختند و همگی برای مبارزه با من در مورد حقی که از همه به آن

سزاوارتر بودم، همدست شدند و گفتند: ای علی! بدان پاره ای از حقوق را باید بگیری و پاره ای دیگر را باید از آن محروم شوی (و حق خلافت از

نوع دوم است) اکنون یا با غم و اندوه بساز یا با تأسف بمیر!! من نگاه کردم (و جوانب کار را بررسی نمودم) دیدم نه پشتیبانی دارم نه مدافعی و نه یآوری جز اهل بیت که راضی نبودم جانشان را به خطر بیفکنم، لذا چشمان پر از خاشاک خود را بر هم نهادم و همچون کسی که استخوان در گلویش گیر کرده باشد آب دهان فرو بردم و با خویشتن داری و فروبردن خشم در برابر چیزی که از حنظل تلخ تر و از تیزی تیغ و خنجر بر قلب دردناک تر بود شکیبایی کردم!

صفحه ۲۷۶

سید رضی (رحمه الله) پس از پایان این خطبه می گوید: بخشی از این گفتار در اثنای خطبه (های) پیشین گذشت؛ ولی من آن را بار دیگر در اینجا آوردم، زیرا این دو روایت با هم (از جهاتی) متفاوت بودند.

شرح و تفسیر: انواع ناملایمات را تحمل کردم

امام (علیه السلام) در آغاز این خطبه می فرماید: «خداوندا من از قریش و کسانی که آنها را یاری کردند (تا خلافت را از مسیر اصلی منحرف سازند) به تو شکایت می آورم، آنها پیوند خویشاوندیم را قطع کردند و پیمانۀ حق را واژگون ساختند و همگی برای مبارزه با من در مورد حقی که از همه به آن سزاوارتر بودم، همدست شدند»؛

(اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْتَعْدِيكَ عَلَى قُرَيْشٍ وَمَنْ أَعَانَهُمْ؛ فَإِنَّهُمْ قَدْ قَطَعُوا رَحِمِي وَ أَكْفَوُوا (۱) إِنَائِي، وَ أَجْمَعُوا عَلَيَّ مُنَازَعَتِي حَقًّا كُنْتُ أَوْلَى بِهِ مِنْ غَيْرِي).

گرچه امام این سخن را در اواخر دوران حکومتش بیان فرمود؛ ولی در میان مورخان و مفسران نهج البلاغه گفتگوست که سخن امام (علیه السلام) ناظر به کدام زمان است؛ آیا اشاره به داستان سقیفه و حوادث

بعد از رحلت پیامبر است یا زمان شورای شش نفری عمر، یا دوران پیمان شکنی طلحه و زبیر و برافروختن آتش جنگ جمل است؟

از میان این احتمالات سه گانه، احتمال اول نزدیک تر به نظر می رسد. سپس احتمال دوم؛ ولی احتمال سوم بسیار بعید است، زیرا شورش طلحه و زبیر اجتماع قریش بر ضد آن حضرت محسوب نمی شد.

جمله «أَسْتَعْدِيكَ» از ریشه «استعداء» به معنای یار طلبیدن یا شکایت پیش

پاورقی

۱. «اکفؤوا» از «اکفاء» به معنای واژگون کردن ظرف است به گونه ای که هر چه در آن است بریزد و ریشه اصلی آن «کفاء» بر وزن «دفع» به معنای روی گرداندن و پشت کردن است.

صفحه ۲۷۷

کسی بردن است.

جمله «إِنَّهُمْ قَدْ قَطَعُوا رَحِمِي» ممکن است اشاره به این باشد که غاصبان خلافت تکیه بر خویشاوندی پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآله) می کردند در حالی که خویشاوندی امام از همه آنها نزدیک تر بود.

جمله «أَكْفُوا إِنَائِي» ممکن است اشاره به این باشد که پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآله) این پیمان را بر کرده بود و به دست امام داده بود و او را که سزاوارترین مسلمانان به خلافت بود بارها را معرفی فرموده بود؛ ولی آنها این پیمان آب حیات را به کلی واژگون کردند.

اینکه می فرماید: «من از همه سزاوارتر به این حق بودم» برای هر انسان منصفی با دلایل عقلی و نقلی ثابت شده است؛ نه کسی علم آن حضرت را داشت و نه شجاعت، تقوا، زهد و کفایتش را.

ابن ابی الحدید در شرح خطبه ۱۷۲ هنگام ذکر این جمله، جمله های مشابه دیگری نقل می کند که همه آنها دلالت دارد

بر اینکه علی (علیه السلام) خلافت را حق مسلم خود می دانست و دیگران را غاصب این حق می شمرد. سپس اضافه می کند: «امامیه و زیدیه این جمله ها را مطابق ظاهرش تفسیر کرده اند و غیر علی (علیه السلام) را لایق این مقام ندانسته اند» بعد تصریح می کند: «گرچه ظاهر این جمله ها همان است که آنها می گویند؛ ولی ما باید آنها را مانند آیات متشابه قرآن بدانیم و بر ظاهر آن تکیه نکنیم». (۱)

این سخن عجیب، ناشی از نوعی تعصب و ذهنیتهای نادرست است و معنای این سخن آن است که هر چه را مایل نبودیم بپذیریم، بگوییم جزء متشابهات است در حالی که متشابه آنجاست که سخنی ابهام و اجمال داشته باشد؛ نه این گونه سخنان واضح و آشکار.

پاورقی

سپس امام (علیه السلام) در ادامه این سخن به منطق عجیب مخالفانش اشاره کرده، می فرماید: «و گفتند: (ای علی! بدان پاره ای از حقوق را باید بگیری و پاره ای دیگر را باید از آن محروم شوی (و حق خلافت از نوع دوم است) اکنون یا با غم و اندوه بساز یا با تأسف بمیر»؛ (وَقَالُوا: أَلَا إِنَّ فِي الْحَقِّ أَنْ تَأْخُذَهُ، وَفِي الْحَقِّ أَنْ تُمْنَعَهُ، فَاصْبِرْ مَغْمُومًا، أَوْ مَتَّ مُتَأَسِّفًا).

این منطق به راستی منطق وحشتناکی است که انسان اعتراف کند بعضی از امور حق است؛ ولی به حکم غلبه زورمندان باید از آن چشم پوشی کند و در نتیجه یا صبر و شکیبایی پیشه کند و یا از تأسف بمیرد. این همان شعاری است که مستکبران جهان آشکارا یا

پنهان می گویند: «الْمَلِكُ لِمَنْ غَلَبَ؛ حکومت از آن کسی است که غلبه کند» باید از ابن ابی الحدید سؤال کرد که این جمله هم جزء متشابهات است که باید آن را تفسیر و تأویل کرد؟!

امام (علیه السلام) در ادامه این سخن می افزاید: «من نگاه کردم (و جوانب کار را بررسی نمودم) دیدم نه پشتیبانی دارم نه مدافعی و نه یآوری جز اهل بیتم که راضی نبودم جانشان را به خطر بیفکنم»؛ (فَفَظَرْتُ فَإِذَا لَيْسَ لِي رَافِدٌ (۱)، وَلَا ذَابٌّ وَلَا مُسَاعِدٌ، إِلَّا أَهْلَ بَيْتِي؛ فَضَنَنْتُ (۲) بِهِمْ عَنِ الْمَنِيَّةِ).

این تعبیر نشان می دهد که توده های مردم جذب حکومت وقت شده بودند گروهی از ترس، گروهی از روی طمع یا به سبب کینه های دیرین در جنگهای اسلامی و گروه

دیگری از روی غفلت و خوش باوری. بدیهی است در چنین شرایطی امام نمی توانست برای تشکیل حکومت عدل اسلامی که دنباله حکومت پیامبر اکرم بود قیام کند.

از این رو در ادامه این سخن می فرماید: «لذا چشمان پر از خاشاک خود را

پاورقی

۱. «رافد» از ریشه «رغد» بر وزن «ربط» به معنای کمک کردن و عطا نمودن گرفته شده است.

۲. «ضننت» از ریشه «ضن» بر وزن «فن» در اصل به معنای بخل شدید است؛ ولی در اینجا و امثال آن، خودداری کردن شدید از چیزی مقصود است.

صفحه ۲۷۹

بر هم نهادم و همچون کسی که استخوان در گلویش گیر کرده باشد آب دهان فرو بردم و با خویشان داری و فروبردن خشم در برابر چیزی که از حنظل تلخ تر و از تیزی تیغ و خنجر بر قلب دردناک تر بود شکیبایی کردم؛ (فَأَغْضَيْتُ عَلَى

الْقَدَى (۱)، وَ جَرَعْتُ رِيْقِي عَلَى الشَّجَا (۲)، وَ صَبَّرْتُ مِنْ كَظْمِ الْعَيْظِ عَلَى أَمْرٍ مِنَ الْعَلَقَمِ (۳)، وَ آلَمَ لِلْقَلْبِ مِنْ وَخْزِ (۴) الشُّفَّارِ (۵)).

اشاره به اینکه هرگز نباید سکوت مرا در برابر آن اوضاع، دلیل بر رضا گرفت، بلکه من از انحرافها و کژیها که بعد از پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآله) در حکومت اسلامی به وجود آمد سخت رنج می بردم؛ ولی چاره ای جز صبر و سکوت نداشتم.

سید رضی (رحمه الله) پس از پایان این خطبه می گوید: «بخشی از این گفتار در اثنای خطبه (های) پیشین گذشت؛ ولی من آن را بار دیگر در اینجا آوردم، زیرا این دو روایت با هم (از جهاتی) متفاوت بودند»؛ (قال الشَّریفُ رَضِیَ اللهُ عَنْهُ: وَقَدْ مَضَى هَذَا الْكَلَامُ فِي أَثْنَاءِ خُطْبِهِ مُتَقَدِّمًا، إِلَّا أَنِّي ذَكَرْتُهُ هَاهُنَا لِاخْتِلَافِ الرَّوَايَتَيْنِ).

پاورقی

۱. «قذی» این واژه نقطه مقابل صفا و خلوص است و به اشیای آلوده ای که در آب می افتد و همچین خار و خاشاکی که در چشم می رود و آن را ناراحت می کند «قذی» گفته می شود.
۲. «شجی» از ریشه «شجو» بر وزن «هجو» به معنای سختی و شدت و اندوه و غم است و به چیزی در گلوی انسان گیر می کند نیز «شجی» می گویند.
۳. «علقم» بوته ای است بسیار تلخ که به آن «حنظل» نیز گفته می شود و این واژه به هر چیز تلخی نیز اطلاق می گردد.
۴. «وخز» به معنای نیش زدن و سوراخ کردن و آزرده آمدن است.
۵. «شفار» جمع «شفره» بر وزن «دفعه» به معنای کارد و تیغ است.

صفحه ۲۸۰

صفحه ۲۸۱

خطبه ۲۱۸

فِي ذِكْرِ السَّائِرِينَ إِلَى الْبَصْرَةِ لِحَرْبِهِ (عَلَيْهِ السَّلَام)

از سخنان امام (علیه السلام) است

درباره کسانی که برای جنگ با او

به سوی بصره حرکت کردند. (۱)

خطبه در یک نگاه

امام (علیه السلام) در این عبارت کوتاه اشاره ای به جنایات متعدد لشکر جمل که به اتفاق عایشه و طلحه و زبیر راهی بصره شدند تا بر امام بشورند، می فرماید. از جمله ایجاد نفاق و تفرقه در میان مردم بصره که همه یکپارچه بودند و دست بیعت به امام داده بودند. لشکر جمل بیت المال مسلمانها را غارت کردند و عمال بیت المال را کنار زدند، جمعی از شیعیان امام را کشتند و با گروه دیگری به مقابله

پاورقی

۱. سند خطبه:

به گفته نویسنده مصادر نهج البلاغه، مصادر این سخن همان مصادر کلام سابق است، زیرا هر یک از اینها فصلی از نامه ای است که امام (علیه السلام) آن را مرقوم داشته بود و دستور فرموده بود که آن را بر مردم بخوانند (تا از ماجراهایی که از زمان رحلت پیامبر اکرم تا عصر خلافت آن حضرت روی داد آگاه شوند). سپس می افزاید: «لذا در بعضی از نسخه های نهج البلاغه این کلام متصل به همان کلام سابق بدون هیچ گونه فاصله ذکر شده است». (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۳۳)

برخاستند و آنها را نیز شهید کردند و مفاصدی را که زینده هیچ مسلمانی نیست حتی کسی که در پایه ضعیفی از ایمان باشد به بار آوردند.

صفحه ۲۸۳

فَقَدُمُوا عَلَى عُمَالِيٍّ وَ خُزَّانِ بَيْتِ مَالِ الْمُسْلِمِينَ الَّذِي فِي يَدَيْ، وَ عَلَى أَهْلِ مِصْرَ، كُلُّهُمْ فِي طَاعَتِي وَ عَلَى بَيْعَتِي؛ فَشَتُّوا كَلِمَتَهُمْ، وَ أَفْسَدُوا عَلَى جَمَاعَتِهِمْ، وَ وَثَبُوا عَلَى شِيعَتِي، فَقَتَلُوا طَائِفَةً مِنْهُمْ غَدْرًا؛ وَ طَائِفَةً عَضُّوا عَلَى أَسْيَافِهِمْ، فَضَارَبُوا بِهَا حَتَّى لَقُوا اللَّهَ صَادِقِينَ.

ترجمه

آنها بر کارگزاران و خزانان

داران بیت المال مسلمین که در اختیار من بود وارد شدند (آنان را کشتند و بیت المال را غارت کردند) و (خیانت بزرگ دیگر آنها این بود که) در شهری که تمام مردم آن در اطاعت و بیعت من بودند گام نهادند و وحدت آنها را به هم زدند و جمعیت آنان را به زیان من به فساد کشاندند (و به شورش واداشتند و در جنایتی دیگر) بر شیعیان من حمله بردند؛ گروهی را با خدعه و نیرنگ کشتند و گروه دیگری با شهادت دست به شمشیر بردند و (در برابر این جنایتکاران) جنگیدند تا خدا را صادقانه ملاقات کردند.

شرح و تفسیر: جنایات آتش افروزان جنگ جمل در بصره

همان گونه که در شرح اسناد این کلام اشاره شد، این سخن در واقع بخشی از نامه مشروحه است که امام (علیه السلام) برای ثبت در تاریخ و فراموش نشدن حوادث ناگوار بعد از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) بیان فرموده است.

امام (علیه السلام) در این سخن کوتاه به جنایات بزرگ پیمان شکنانی که آتش جنگ
جمل را برافروختند اشاره می کند و نخست می فرماید: «آنها بر کار گزاران و

صفحه ۲۸۴

خزانه داران بیت المال مسلمین که در اختیار من بود وارد شدند (آنان را کشتند و بیت
المال را غارت کردند)؛ (فَقَدِمُوا عَلَيَّ عُمَالِيٍّ وَ خَزَانِ مَالِ بَيْتِ الْمُسْلِمِينَ الَّذِي فِي
يَدِي).

سپس می افزاید: «خیانت بزرگ دیگر آنها این بود که) در شهری که تمام مردم آن
در اطاعت و بیعت من بودند گام نهادند و وحدت آنها را به هم زدند و جمعیت آنان را
به زیان من به فساد کشاندند (و به شورش واداشتند)؛ (وَ عَلَيَّ أَهْلِ مِصْرَ، كُلُّهُمْ فِي
طَاعَتِي وَ عَلَيَّ بَيْعَتِي؛ فَشَتَّوْا
كَلِمَتَهُمْ، وَ أَفْسَدُوا عَلَيَّ جَمَاعَتَهُمْ).

سپس به سومین خیانت بزرگ آنها اشاره کرده، می افزاید: «آنها بر شیعیان من حمله
بردند؛ گروهی را با خدعه و نیرنگ کشتند و گروه دیگری با شهادت دست به شمشیر
بردند و (در برابر این مهاجمان خیانتکاران) جنگیدند تا خدا را صادقانه ملاقات کردند
(شربت شهادت را نوشیدند و به لقاء الله پیوستند)؛ (وَ وَثَبُوا عَلَيَّ شِيعَتِي، فَفَتَلُوا طَائِفَهُ
مِنْهُمْ غَدْرًا؛ وَ طَائِفَهُ عَضُّوا (۱) عَلَيَّ أَسْيَافِهِمْ، فَضَارَبُوا بِهَا حَتَّى لَقُوا اللَّهَ صَادِقِينَ).

امام (علیه السلام) در این بیان کوتاه و پرمعنا به سه جنایت روشن آنها اشاره فرمود:
غارت بیت المال، ایجاد نفاق و تفرقه میان مردم و کشتار گروهی بی گناه از مسلمانان
پاکباز و صالح و صادق.

در حوادث جنگ جمل آمده است هنگامی که عایشه وارد بصره شد و دو گروه در مقابل هم ایستادند در حالی که شترسوار بود با صدای بلند فریاد زد ای مردم! کمتر سخن بگوئید و خاموش شوید، مردم در برابر او خاموش شدند. سپس او در سخنانی برای تحریک مردم بر جنگ چنین گفت: «بدانید عثمان

پاورقی

۱. «عَضُوا» از ریشه «عَضَّ» بر وزن «سَدَّ» در اصل به معنای گاز گرفتن با دندان است. سپس درباره کسانی که با جدیت برنامه ای را دنبال می کنند به کار می رود و دو جمله «عَضُّوا عَلٰی اَسِیَافِهِمْ» از همین قبیل است.

صفحه ۲۸۵

مظلوم کشته شد باید قاتلان او را پیدا کنید و آنها را به قتل برسانید. آنگاه مسئله خلافت را به صورت شورا در میان گروهی که عمر بن خطاب آنها را انتخاب کرده بود قرار دهید. کسانی که در خون عثمان شرکت داشتند در این شورا شرکت نکنند».

در این هنگام مردم به گفت و گو و نزاع برخاستند؛ بعضی می گفتند: سخن همان است که عایشه می گوید و گروه دیگری می گفتند: عایشه را با مسئله خلافت چکار؟! او زنی است که (به حکم قرآن) باید در خانه خود بنشیند. در این هنگام فریاد از جمعیت برخاست و به یکدیگر بدگویی کردند و با کفش و سنگ به جان هم افتادند و مردم به دو گروه تقسیم شدند گروهی با نماینده علی (علیه السلام) عثمان بن حنیف همراه شدند و گروه دیگری با عایشه و اصحاب او. (۱)

این همان چیزی است که امام (علیه السلام) در مورد ایجاد نفاق و تفرقه میان مردمی که همه متحد بودند اشاره فرمود.

پاورقی

۱. شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۹، ص ۳۱۵.

صفحه ۲۸۶

صفحه ۲۸۷

خطبه ۲۱۹

لَمَّا مَرَّ بِطَلْحَةَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ وَ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَتَّابِ بْنِ أُسَيْدٍ وَ هُمَا قَتِيلَانِ يَوْمَ الْجَمَلِ

از سخنان امام (علیه السلام) است

این سخن را هنگامی فرمود که در روز جنگ جمل از کنار کشته طلحه بن عبدالله و عبدالرحمن بن عتاب بن اسید عبور کرد. (۱)

خطبه در یک نگاه

این سخن کوتاه که مرحوم سید رضی آن را از سخن مشروح تری گزینش کرده، در واقع سه نکته را بیان می کند: یکی اظهار تأسف امام نسبت به قتل طلحه که نمی بایست با آن همه سوابقی که در اسلام داشت این مسیر غلط را می پیمود و سرانجام در قیامی شیطانی کشته می شد و در زیر این آسمان غریبانه می افتاد.

دیگر اینکه سردمداران جنگ جمل که خازنان بیت المال بصره و شیعیان امام

پاورقی

۱. سند خطبه:

این سخن را ابوالفرج اصفهانی در اغانی و مبرّد در کامل و ابن عبد ربّه در عقد الفرید و ابن اثیر در نهایه نقل کرده اند. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۳۵)

صفحه ۲۸۸

را کشته بودند سرانجام به مجازات خود رسیدند.

و سوم اینکه آنها (و امثال آنان) سودای چیزی را در سر داشتند که اهلیت آن را نداشتند.

صفحه ۲۸۹

لَقَدْ أَصْبَحَ أَبُو مُحَمَّدٍ بِهَذَا الْمَكَانِ غَرِيبًا! أَمَا وَاللَّهِ لَقَدْ كُنْتُ أَكْرَهُ أَنْ تَكُونَ قُرَيْشٌ قَتَلَى
تَحْتَ بَطْنِ الْكُؤَاكِبِ! أَدْرَكْتُ وَتَرَى مِنْ بَنِي عَبْدِ مَنَافٍ، وَ أَفَلَتَتَنِي أَعْيَانُ بَنِي جُمَحٍ، لَقَدْ
أَتَلَعُوا أَعْنَاقَهُمْ إِلَى أَمْرٍ لَمْ يَكُونُوا أَهْلَهُ فَوَقَّصُوا دُونَهُ!

ترجمه

ابومحمد (طلحه) در این مکان، غریب مانده است (و جسد بی جانش در وسط بیابان افتاده) بدانید به خدا قسم، من خوش نداشتم که اجساد قریش (پیشگامان) در زیر این آسمان بر روی زمین افتاده باشد (ولی جاه طلبی و پیمان شکنی آنها کارشان را به اینجا رساند) من سزای «بنی

عبد مناف» را دادم (و خون شیعیانم را که به هنگام ورود به بصره و غارت بیت المال ریخته بودند، قصاص کردم) ولی رؤسای قبیله «بنی جمح» از دست من گریختند، آنها به سوی امری گردن کشیده بودند که اهلیت آن را نداشتند و پیش از آنکه به آن برسند گردنهایشان شکسته شد!

شرح و تفسیر: صحنه ای در دناک بعد از جنگ جمل

همان گونه که گذشت، امام (علیه السلام) این سخن را هنگامی گفت که بعد از پایان جنگ جمل از کنار جسد طلحه بن عبدالله و عبدالرحمن بن عتاب که غریبانه به روی خاک افتاده بودند گذشت.

طلحه بن عبدالله همان طلحه، صحابی معروف پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) است که بعد از

صفحه ۲۹۰

کشته شدن عثمان با امام بیعت کرد ولی هنگامی که انتظارات او برای رسیدن به حکومت در بخشی از کشور اسلام برآورده نشد پرچم مخالفت را برافراشت و با زبیر و عایشه هم دست شد و آتش جنگ جمل را برافروخت و خود نیز در آن آتش سوخت.

عبدالرحمن بن عتاب از صحابه نبود؛ ولی از تابعان به حساب می آمد. پدرش عتاب از کسانی بود که در فتح مکه مسلمان شد و پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) فرمانداری سرزمین مکه را به او سپرد. عتاب در آن زمان حدود بیست و دو سال داشت و پیامبر به او فرمود: «اگر کسی را از تو لایق تر برای این کار می دانستم او را بر می گزیدم» و این امر تا زمان ابوبکر نیز ادامه یافت و اتفاقاً او و ابوبکر هر دو در یک روز از دنیا رفتند. ولی متأسفانه فرزندش عبدالرحمن با آن سابقه درخشان پدر، از مسیر حق منحرف شد

و آلت دست طلحه و زبیر برای رسیدن به خواسته های نامشروع آنها شد و سرانجام در جنگ جمل کشته شد و بدن بی جانش در کنار جسم بی جان طلحه در وسط بیابان افتاد.

بعضی گفته اند: هنگامی که عبدالرحمن بن عتاب در جنگ جمل کشته شد، عقابی کف دست او را با خود برداشت و در سرزمین یمامه افکند و مردم آنجا از انگشتی که در انگشت او بود (و نامش بر او حک شده بود) از ماجرا با خبر شدند.

به هر حال امام (علیه السلام) در آغاز این خطبه اظهار تأسف از کشته شدن طلحه می کند و می گوید: «ابومحمد (طلحه) در این مکان غریب مانده است و جسد بی جانش در وسط بیابان افتاده»؛ (لَقَدْ أَصْبَحَ أَبُو مُحَمَّدٍ بِهَذَا الْمَكَانِ غَرِيبًا).

تعبیر به ابومحمد که نشانه یک نوع احترام است و تأسف بر غربت او برای آن است که طلحه سوابق خوبی در اسلام داشت و از یاران برجسته پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) و از مدافعان سرسخت اسلام بود؛ ولی متأسفانه جاه طلبی و حب مقام و حسادت

صفحه ۲۹۱

او را بر آن داشت که جنگ خونینی بر ضد خلیفه مسلمانان که هم از سوی خدا منصوب بود و هم مردم با او بیعت کرده بودند، به راه اندازد که بیش از هفده هزار نفر از مسلمانان در آن کشته شوند.

سپس در ادامه سخن می افزاید: «بدانید به خدا قسم، من خوش نداشتم که اجساد قریش در زیر این آسمان بر روی زمین افتاده باشد»؛ (أَمَا وَاللَّهِ لَقَدْ كُنْتُ أَكْرَهُ أَنْ تَكُونَ قُرَيْشٌ قَتْلَى تَحْتَ بَطُونِ الْكَوَاكِبِ!).

درست است که طلحه و زبیر و مانند

آنان، مستحق این مجازات بودند و آتشی افروختند که خود نیز در آن سوختند ولی امام (علیه السلام) با مهر و محبت و عاطفه خاص خود و با در نظر گرفتن سوابق ایشان، اظهار ناراحتی می کند که ای کاش در این راه خطا گام نمی نهادند و گرفتار این عاقبت اسفناک نمی شدند. همه اولیاء الله، انبیا و اوصیا ترجیح می دهند که خطا کاران و حتی جنایتکاران بزرگ، دست از خطا و جنایت بکشند و به صفوف اهل ایمان و صالحان پیوندند.

آنگاه در ادامه این سخن می فرماید: «من سزای «بنی عبد مناف» را دادم (و خون شیعیانم را که به هنگام ورود به بصره و غارت بیت المال ریخته بودند، قصاص کردم) ولی رؤسای قبیله بنی جمح از دست من گریختند»؛ (أَدْرَكْتُ وَتَرِي (۱) مِنْ بَنِي عَبْدِ مَنَافٍ، وَ أَفْلَتَنِي (۲) أَعْيَانُ بَنِي جُمَحٍ).

در اینکه منظور از «بنی عبد مناف» در اینجا چه اشخاصی هستند، میان مفسران نهج البلاغه گفت و گو است؛ بعضی گفته اند منظور طلحه و زبیر و عبدالرحمن است که در بالا اشاره شد.

ابن ابی الحدید در اینجا ایراد کرده که طلحه و زبیر از بنی عبد مناف نبودند و

پاورقی

۱. «وَتَرِي» بر وزن «سَطْر» و «وَتَرِي» بر وزن «فَطْر» به معنای جنایت یا آزاری است که به دیگری برسانند و به قصاص نیز اطلاق می شود و در جمله بالا به همین معناست.

۲. «افلتنی» از ریشه «افلات» به معنای رهایی یافتن و گریختن و رها ساختن آمده است و در جمله بالا به معنای فرار کردن است.

صفحه ۲۹۲

دیگران پاسخ گفته اند که آنها اگر چه از طرف پدر به عبد مناف نمی رسیدند؛ ولی از طرف مادر از عبد مناف بودند.

مرحوم علامه شوشتری در شرح نهج البلاغه خود بر این سخن از دو جهت خرده می گیرد: نخست اینکه انتساب به قبایل در میان عرب معمولاً از طرف پدر است؛ نه مادر و دیگر اینکه مادر زبیر اگر چه صفیه دختر عبدالمطلب بود و نسب او به عبد مناف منتهی می شود؛ ولی مادر طلحه زنی از یمن بود. علامه شوشتری بعد از ذکر این دو ایراد، توضیح نداده است که منظور از بنی عبد مناف چه اشخاصی هستند.

ممکن است علاوه بر عبدالرحمن گروهی از بنی عبد مناف در لشکر جمل بوده اند که جنایاتی را مرتکب و سرانجام کشته شده اند؛ ولی نام آنها به واسطه عدم شهرت در تاریخ نیامده است.

بنی جمح طایفه ای از قریش بودند که آنها نیز در سپاه جمل، شرکت کرده بودند؛ ولی هنگامی که جنگ را به زیان خود دیدند پا به فرار گذاشتند و تنها دو نفر از آنها کشته شد.

سرانجام در پایان این سخن می فرماید: «آنها به سوی امری گردن کشیده بودند که اهلیت آن را نداشتند و پیش از آنکه به آن برسند گردنهایشان شکسته شد»؛ (لَقَدْ أَتَلَعُوا (۱) أَعْنَاقَهُمْ إِلَىٰ أَمْرٍ لَّمْ يَكُونُوا أَهْلَهُ فَوَقِصُوا (۲) دُونَهُ!).

این سخن، اشاره به طلحه و زبیر و مانند آنهاست که با وجود امام (علیه السلام) هرگز اهلیت خلافت پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) را نداشتند و حتی بدون حضور امام (علیه السلام) نیز شایسته این امر نبودند، چرا که جاه طلبی و دنیاپرستی مانع شایستگی برای رهبری امت اسلام است.

پاورقی

۱. «اتلعوا» از «اتلاع» به معنای گردن کشیدن، از ریشه «تلع» بر وزن «طرب» به معنای بلند شدن گردن است.

۲. «وقصوا» از ریشه «وقص» بر وزن «نقص» به معنای شکستن است.

صفحه ۲۹۳

نکته ها

۱. حبّ دنیا و عواقب شوم آن

طلحه و زبیر از پیشگامان اسلام بودند و در جنگهای اسلامی شجاعانه از پیامبر و اسلام دفاع کردند. موقعیت آنها بعد از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) نیز موقعیت ممتازی بود تا آنجا که عمر نتوانست در شورای شش نفره خود برای انتخاب خلیفه پس از خویش آنها را کنار بگذارد؛ ولی حبّ جاه و مقام و علاقه به دنیا آنها را از مسیر حق خارج ساخت و هر دو تغییر چهره دادند و به صفوف منافقان پیوستند.

از یک سو به غارت بیت المال مسلمانان در بصره و کشتن حافظان بیت المال دست زدند و از آن برای آتش افروزی جنگ در میان مسلمانان استفاده کردند.

از سوی دیگر آتش جنگ خونین جمل را برافروختند که گروه زیادی از مسلمین همان گونه که اشاره کردیم بیش از هفده هزار نفر را به خاک و خون کشیدند و پایه جنگ داخلی را در اسلام بنا نهادند.

از سوی سوم، همسر پیامبر (صلی الله علیه و آله) را از خانه بیرون کشیدند و آلت دست هوسهای سیاسی خود ساختند و به این ترتیب حرمت پیامبر (صلی الله علیه و آله) را هتک نمودند.

از سوی چهارم، هر دو، جان خود را در این راه از دست دادند و به خواسته های نفسانی خویش نرسیدند و به یقین، پرونده تاریک آنها در قیامت، بزرگ ترین مایه گرفتاری آنهاست.

اینها همه نتایج آن جاه طلبی و حب دنیاست، همان چیزی که همه انبیا و اولیا آن را سرچشمه همه گناهان شمرده اند

و فرموده اند: «حُبُّ الدُّنْيَا رَأْسُ كُلِّ خَطِيئَةٍ». (۱)

امام (علیه السلام) در سخن کوتاهی که طبق روایت مرحوم شیخ مفید بعد از جنگ جمل بیان فرمود، این حقیقت را به روشنی بیان کرده است. ابن ابی الحدید در شرح

پاورقی

۱. مرحوم کلینی در کتاب کافی حدیث مشهوری درباره شعبه ها و انگیزه های گناهان از امام زین العابدین (علیه السلام) نقل می کند و در آخر آن آمده است: «فَقَالَ الْأَنْبِيَاءُ وَالْعُلَمَاءُ بَعْدَ مَعْرِفَةِ ذَلِكَ: حُبُّ الدُّنْيَا رَأْسُ كُلِّ خَطِيئَةٍ». (کافی، ج ۲، ص ۱۳۱، ح ۱۱، باب ذنب الدنيا)

نهج البلاغه خود در داستان جنگ جمل می نویسد: «پس از پایان جنگ هنگامی که امام (علیه السلام) کنار کشته طلحه آمد فرمود او را بنشانید، او را نشانند، فرمود: «لَقَدْ كَانَ لَكَ قَدَمٌ لَوْ نَفَعَكَ وَ لَكِنَّ الشَّيْطَانَ أَضَلَّكَ فَأَزَلَّكَ فَعَجَّلَكَ إِلَى النَّارِ؛ تو گام برجسته ای در اسلام داشتی ای کاش از آن بهره می گرفتی؛ ولی شیطان تو را گمراه ساخت و به لغزش واداشت و به سرعت به سوی آتش دوزخ فرستاد». (۱)

۲. شایستگی شرط اول هر کار است

امام (علیه السلام) در جمله کوتاهی در پایان گفتار بالا می فرماید: گروهی برای رسیدن به حکومت اسلامی گردن کشیدند؛ ولی چون شایسته آن نبودند گردنهایشان شکست. اشاره به اینکه هر کار و هر برنامه ای به لیاقت و شایستگی نیاز دارد تنها علاقه به چیزی سبب وصول به آن نمی شود و هرگز به گزاف نمی توان تکیه بر جای بزرگان زد مگر آنکه انسان اسباب بزرگی را از قبل آماده سازد.

درست است که گروهی بدون فراهم ساختن این اسباب، تکیه بر جای بزرگان زدند؛ ولی سرانجام بر اثر

سوء مدیریت با شکست مواجه شدند و ناکام گشتند.

پاورقی

۱. شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱، ص ۲۴۷.

خطبه ۲۲۰

فی وَصْفِ السَّالِكِ الطَّرِيقِ إِلَى اللَّهِ سُبْحَانَهُ

از سخنان امام (علیه السلام) است

که در بیان اوصاف پوینده راه خدا گفته است. (۱)

خطبه در یک نگاه

همان گونه که از عنوان خطبه روشن شد امام (علیه السلام) در این کلام با عباراتی کوتاه و گویا به معرفی سالک الی الله و پوینده راه خدا پرداخته و رمز موفقیت او را در احیای عقل و از میان بردن هوا و هوسهای سرکش نفسانی شمرده و تصریح می کند که در پرتو این کار برقی پر نور از عنایات حق بر او می درخشد؛ مسیر را روشن می سازد و او را به مقام نفس مطمئنه و رضایت پروردگار می رساند.

پاورقی

۱. سند خطبه:

نویسنده مصادر نهج البلاغه این کلام را از غررالحکم آمدی نقل کرده با تفاوت قابل ملاحظه ای که نشان می دهد آن را در منبع دیگری غیر از نهج البلاغه یافته است.

(مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۳۶)

صفحه ۲۹۶

صفحه ۲۹۷

قَدْ أَحْيَا عَقْلَهُ، وَأَمَاتَ نَفْسَهُ، حَتَّى دَقَّ جَلِيلُهُ، وَ لَطْفَ غَلِيظُهُ، وَ بَرَقَ لَهُ لَامِعٌ كَثِيرُ الْبَرَقِ، فَأَبَانَ لَهُ الطَّرِيقَ، وَ سَلَكَ بِهِ السَّبِيلَ، وَ تَدَا فَعْتَهُ الْأَبْوَابُ إِلَى بَابِ السَّلَامَةِ، وَ دَارَ الْأَقَامَةِ، وَ ثَبَّتَ رِجْلَاهُ بِطُمَأْنِينِهِ بَدَنَهُ فِي قَرَارِ الْأَمْنِ وَ الرَّاحَةِ، بِمَا اسْتَعْمَلَ قَلْبَهُ، وَ أَرْضَى رَبَّهُ.

ترجمه

او (سالک الی الله) عقلش را زنده کرده و شهواتش را میرانده است، تا آنجا که جسمش لاغر شده، و خشونت اخلاقش به لطافت مبدل گشته است و برقی پر نور برای او می درخشد، راه را برای او روشن می سازد و او را به مسیر حق (سلوک الی الله) می برد، او (در این مسیر) پیوسته از دری به در دیگر منتقل می شود تا به دروازه سلامت سرای جاودانی راه یابد، گامهای او همراه با آرامش بدنش در جایگاه امن و راحت ثابت می گردد، اینها همه به خاطر آن است که عقلش را بکار گرفته و پروردگار خویش را راضی ساخته است.

شرح و تفسیر: پوینده راه حق

امام (علیه السلام) در این گفتار پرمعنا در واقع یک دوره عرفان اسلامی را در قالب عباراتی کوتاه ریخته و شرایط سیر و سلوک الی الله و نتایج و مقامات آن را بر می شمرد؛ نخست می فرماید: «او عقلش را زنده کرده و شهواتش را میرانده است، تا آنجا که جسمش لاغر شده، و خشونت اخلاقش به لطافت مبدل شده

صفحه ۲۹۸

است»؛ (قَدْ أَحْيَا عَقْلَهُ، وَأَمَاتَ نَفْسَهُ، حَتَّى دَقَّ جَلِيلُهُ (۱)، وَ لَطْفَ غَلِيظُهُ (۲)).

احیای عقل اشاره به بهره گرفتن از استدلال‌های عقلی برای تکامل ایمان و حسن و قبح عقلی برای تکامل فضایل اخلاقی است و به این ترتیب، واژه عقل در اینجا هم عقل نظری را شامل می‌شود و هم عقل عملی را.

اما نفس به معنای از بین بردن غرائز نفسانی نیست، بلکه منظور مهار کردن آنهاست به گونه‌ای که قدرت نداشته باشند انسان را در دام شیطان گرفتار کنند و از راه خدا باز دارند.

واژه «جلیل» در عبارت «دَقَّ جَلِيلُهُ» اشاره به بدنهای چاق و فربه است که بر اثر پر خوری و افراط در غذاهای چرب و شیرین به این صورت درآمده و با ترک شهوات وزن خود را کم می‌کند و سبکبار می‌شود.

واژه «غلیظ» در «لَطْفَ غَلِيظُهُ» اشاره به حلق و خوی خشن در رذایل اخلاقی است که در پرتو ریاضت نفسانی به لطافت می‌گراید و تصفیه می‌شود.

سپس امام (علیه السلام) به

سراغ آثار این حرکت عقلانی و ریاضت شرعی می‌رود و ثمرات پرارزش آن را در سه بخش بر می‌شمارد؛ نخست می‌فرماید: «(در این زمان) برقی پر نور برای او می‌درخشد، راه را برای او روشن می‌سازد و او را به مسیر حق (سلوک الی الله) می‌برد»؛ (وَبَرَقَ لَهُ لَامِعٌ كَثِيرُ الْبُرْقِ، فَأَبَانَ لَهُ الطَّرِيقَ، وَ سَلَكَ بِهِ السَّبِيلَ).

این همان نور معرفت و معنویت است که به اثر ریاضات عقلانی و نفسانی برای انسان می‌درخشد و مسیر را برای او کاملاً روشن می‌سازد. همان گونه که قرآن مجید می‌گوید: «(يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَآمِنُوا بِرَسُولِهِ يُؤْتِكُمْ كِفْلَيْنِ مِنْ

پاورقی

۱. «جلیل» به معنای بزرگ و با ارزش است و از ریشه «جلال» به معنای بزرگی و شکل و ارزش گرفته شده و در اینجا اشاره به جسم انسان است که بسیار پر ارزش است.

۲. «غلیظ» در اصل به معنای خشن است و در اینجا به معنای خشونت‌های اخلاقی است که در پرتو ریاضت‌های نفسانی برطرف می‌گردد و اخلاق لطیف جای آن را می‌گیرد.

صفحه ۲۹۹

رَحْمَتِهِ وَيَجْعَلُ لَكُمْ نُورًا تَمْشُونَ بِهِ؛ ای کسانی که ایمان آورده اید، تقوای الهی پیشه کنید و به رسولش ایمان بیاورید، تا دو سهم از رحمتش به شما ببخشد و برای شما نوری قرار دهد که با آن راه را پیمایید». (۱)

در حقیقت پویندگان راه خدا را به کسانی تشبیه کرده که در یک بیابان ظلمانی به راه افتاده اند؛ ولی عنایات ربّانی شامل حال آنها می‌شود، برقی از آسمان جستن می‌کند و مسیر را تا اعماق بیابان به آنها

نشان می‌دهد. بعضی از عارفان اسلامی برای انوار هدایت الهی که به دنبال ریاضات نفسانی حاصل می‌شود سه مرحله قائل شده‌اند، مرحله اول را «لوائح» می‌نامند؛ نوری در درون جان آنها می‌درخشد؛ ولی چندان دوام نمی‌یابد. مرحله دوم آن را «لوامع» می‌نامند که با آن سرعت زائل نمی‌شود؛ ولی سرانجام خاموش می‌گردد و مرحله سوم آن را «طوابع» گفته‌اند که بقا و دوام قابل ملاحظه‌ای دارد و پویندگان راه خدا را از هرگونه انحراف حفظ می‌کند.

در بخش دوم این آثار می فرماید: «او (در این مسیر) پیوسته از دری به در دیگر منتقل می شود تا به دروازه سلامت سرای جاودانی راه یابد»؛ (و تَدَافَعَتْهُ (۲) الْأَبْوَابُ إِلَى بَابِ السَّلَامَةِ، وَ دَارِ الْأَقَامَةِ).

همان گونه که قرآن مجید می فرماید: «(لَهُمْ دَارُ السَّلَامِ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَهُوَ وَلِيُّهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ)؛ برای آنها خانه امن و امان نزد پروردگارشان است و او ولی و سرپرست آنهاست به سبب اعمالی که انجام می دادند». (۳)

نیز از قول بهشتیان می فرماید: «(إِنَّ رَبَّنَا لَغَفُورٌ شَكُورٌ * الَّذِي أَحَلَّنَا دَارَ الْمُقَامَةِ مِنْ فَضْلِهِ لَا يَمَسُّنَا فِيهَا نَصَبٌ وَلَا يَمَسُّنَا فِيهَا لُغُوبٌ)؛ پروردگار ما آمرزنده و

پاورقی

۱. حدید، آیه ۲۸.

۲. «تدافعت» از ریشه «تدافع» به معنای پیش راندن و گاه به معنای به یکدیگر تنه زدن می باشد و اینجا همان معنای اول مراد است. از ریشه «دفع» بر وزن «فخر» به معنای پیش راندن و هل دادن گرفته شده است.

۳. انعام، آیه ۱۲۷.

صفحه ۳۰۰

سپاسگزار و بخشنده است همان کسی که با فضل خود ما را در سرای جاویدان جای داد

که نه در آن رنجی به ما می رسد و نه سستی و درماندگی». (۱)

سرانجام در سومین بخش از آثار این ریاضت الهی می فرماید: «گامهای او همراه با آرامش بدنش در جایگاه امن و راحت ثابت می گردد»؛ (و ثَبَّتَ رِجْلَاهُ بِطُمَأْنِينِهِ بَدَنَهُ فِي قَرَارِ الْأَمْنِ وَالرَّاحَةِ).

گویا این همان است که قرآن می فرماید: (يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ * ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً * فَادْخُلِي فِي عِبَادِي * وَأَدْخُلِي جَنَّتِي). (۲)

آری! انسان در مسیر قرب الی الله هر زمان در معرض وسوسه های شیاطین جن و انس است و ترس از گمراهی وجود او را می لرزاند تا به جایی برسد که ابرهای تیره و تار و ساوس نفسانی و شیطانی از آسمان روح او کنار رود و برق معرفه الله تمام وجودش را روشن سازد و آرامش جاودانی به او دست دهد و مفتخر به خطاب (فَادْخُلِي فِي عِبَادِي * وَأَدْخُلِي جَنَّتِي) شود.

امام (علیه السلام) در پایان این سخن بار دیگر بر این حقیقت تأکید می کند که: «اینها همه برای آن است که عقلش را (در راه حق) به کار گرفته و پروردگار خویش را راضی ساخته است»؛ (بِمَا اسْتَعْمَلَ قَلْبُهُ، وَ أَرْضَىٰ رَبَّهُ).

آری! این همان است که در آیات بالا بدان اشاره شد: «(ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً)؛ به سوی پروردگارت بازگرد که هم تو از او خشنود خواهی بود و هم او از تو خشنود است».

نکته

مقامات سیر و سلوک

تعبیر سیر و سلوک که در تعبیرات اهل عرفان اسلامی در عصر ما و اعصار

پاورقی

۱. فاطر، آیه ۳۴ و ۳۵.

۲. فجر، آیات ۲۷-۳۰.

صفحه ۳۰۱

قریب به آن رایج شده، در واقع برگرفته

از تعییراتی در قرآن مجید است، آنجا که می فرماید: «يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ إِنَّكَ كَادِحٌ إِلَىٰ رَبِّكَ كَدْحًا فَمُلَاقِيهِ»؛ ای انسان تو با تلاش و رنج بسوی پروردگارت پیش می روی و سرانجام او را ملاقات خواهی کرد». (۱)

آیات توبه مانند «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تُوبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَّصُوحًا»؛ ای کسانی که ایمان آورده اید، به سوی خدا باز گردید، بازگشتی خالص». (۲) (با توجه به اینکه توبه در اصل به معنای بازگشت است) و آیه شریفه «إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ»؛ ما از آن خدا هستیم و بسوی او باز می گردیم». (۳)

در واقع روح انسان همانند غواصی است که به عالم ماده آمده و همراه جسم مادی شده، تا در اعماق دریای این جهان فرو رود و گوهرهای گرانبهایی را از آنجا با خود حمل کرده و بیرون آورد.

غواصان، گاه جسم سنگینی را به پای خود می بندند تا آنها را به عمق دریا فرو برد هنگامی که کاوشهای خود را انجام دادند، آن جسم را از پای خود گشوده و به سطح آب باز می کردند. خوشبخت و سعادت مند کسانی که بدانند گوهرهای گرانبها کجاست.

هدف از این سیر و سلوک الی الله که با خودسازی و تهذیب نفس و توبه و انابه و ریاضات مشروع شروع می شود، همان عبور از نفس اماره به سوی نفس لوامه و از آنجا به سوی نفس مطمئنه و رسیدن به مقام پرافتخار راضیه مرضیه است. عبوری که در نهایت به مکاشفاتی منتهی می شود و پرده ها از برابر چشم انسان برداشته می گردد و همان گونه که پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) درباره جوان سعادت‌مندی که صبحگاهان در صف نماز جماعت با آن حضرت ملاقات کرد و آثار عبادت

پاورقی

۱. انشقاق، آیه ۶.

۲. تحریم، آیه ۸.

۳. بقره، آیه ۱۵۶.

صفحه ۳۰۲

شبانه در او نمایان بود، فرمود: «هَذَا عَبْدٌ نَوَّرَ اللَّهُ قَلْبَهُ بِالْإِيمَانِ؛ این بنده ای است که خداوند قلبش را با ایمان روشن ساخت». (۱)

عارفان اسلامی و رهروان این راه هر کدام مقامات و مراحل را برای این سیر و سلوک قائل شده اند که با یکدیگر متفاوت است و بسیاری معتقدند این مراحل را از آیات قرآنی و روایات معصومین (علیهم السلام) اخذ کرده اند.

بعضی از آنها برنامه روزانه سالکان الی الله را در چهار چیز خلاصه کرده اند: مشارطه، مراقبه، محاسبه و معاقبه یا مؤاخذه.

به این ترتیب سالک، صبحگاهان با نفس خویش شرط می کند که کمترین قدمی برای رضای غیر خدا بردارد؛ سپس در تمام طول روز مراقب اعمال خویش است و شامگاهان به حسابرسی می پردازد و اگر خلافی از او صادر شده بود، نفس خویش را از طریق منع از مشتبهات و خواسته ها عقوبت می کند.

در رساله سیر و سلوک که منسوب به فقیه بزرگوار مرحوم علامه بحر العلوم است، منزلگاهها و مقامات دوازده گانه ای برای این برنامه ذکر شده، که بعد از پیمودن آن منزلگاهها انسان وارد عالم خلوص می شود و مصداق (بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ) (۲) می گردد.

در این رساله آداب بیست و پنج گانه ای برای رسیدن این مقصد ذکر شده است. (۳) متأسفانه این مسئله مورد سوء استفاده فراوانی مخصوصاً در عصر ما واقع شده است و صوفیان که همه گرفتار انحرافات در اعتقاد و عمل هستند این موضوع را دستاویز خود قرار داده و همگی خود را سالکان الی الله می پندارند،

پاورقی

۱. کافی، ج ۲، ص ۵۳.

۲. آل عمران، آیه ۱۶۹.

۳. عصاره و فشرده این رساله و همچنین روشهای دیگری را که بعضی از بزرگان عرفانی عصر ما گفته اند در کتاب اخلاق در قرآن، ج ۱، ص ۱۳۳، به بعد مطالعه فرمایید.

در حالی غالباً مصداق «(قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمَالًا * الَّذِينَ ضَلَّ سَعِيَهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا)؛ بگو آیا به شما خبر دهم که زیانکارترین (مردم) در کارها، چه کسانی هستند؟ آنها که تلاشهایشان در زندگی دنیا گم (و نابود) شده؛ با این حال، می پندارند کار نیک انجام می دهند» (۱) می باشند؛ ولی در این میان افرادی هستند که همواره در سایه کتاب و سنت گام بر می دارند و از مسیر قرآن و گفتار معصومان خارج نمی شوند، آنها سالکان واقعی و پویندگان راه حقند.

امیر مؤمنان علی (علیه السلام) که امام العارفین است در سخنان کوتاه بالا همان گونه که شرح دادیم اساس پویش راه حق را احیای عقل و اماتة نفس و اصلاح اخلاق بر شمرده است و آثار سه گانه مهم این پویندگی را به طرز بسیار زیبا و گویایی بیان فرموده است.

پاورقی

۱. کشف، آیه ۱۰۳ و ۱۰۴.

صفحه ۳۰۴

صفحه ۳۰۵

خطبه ۲۲۱

قال بعد تلاوته: (أَلْهَاكُمْ التَّكَاثُرُ * حَتَّى زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ)

از سخنان امام (علیه السلام) است

که هنگام تلاوت آیات (اللَّهَاقِمُ التَّكَاثُرُ * حَتَّى زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ)

بیان فرموده است. (۱)

خطبه در یک نگاه

توضیح

گرچه در واقع تمام این خطبه ناظر به تفسیر (اللَّهَاقِمُ التَّكَاثُرُ * حَتَّى زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ) (۲) است؛ ولی مجموع آن را می توان به چهاربخش تقسیم کرد.

در بخش اول سخن از بی خبری بازماندگان از سرنوشت خویش است که

پاورقی

۱. سند خطبه:

این کلام را علی ابن محمد شاکر لیشی در کتاب عیون الحکم والمواعظ که در سال ۴۵۳ هجری تألیف شده و قاعدتاً از سید رضی متأخر بوده است آورده؛ ولی تفاوت و تعییرات در جمله های متعددی از این خطبه به خوبی نشان می دهد که آن را از منبع دیگری غیر از نهج البلاغه گرفته. ابن اثیر نیز در کتاب النهایه لغات پیچیده این خطبه را تفسیر کرده (واحتمالاً او هم منبع دیگری غیر از نهج البلاغه در دست داشته است) (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۴۵ با کمی تلخیص)

۲. تکاثر، آیه ۱-۲.

صفحه ۳۰۶

چگونه از وضع خفتگان در زیر خاک پند و عبرت نمی گیرند.

در بخش دوم چگونگی حال گذشتگان را بیان می کند که چگونه در زیر خاک و در قبرهای سرد و خاموش آرمیده اند، کسی از آنها خبری نمی گیرد. خانه های آنها خالی و زندگی آنان به فراموشی سپرده شده است.

در بخش سوم گویا امام گفت گویی با آنها دارد و آنها **سَأَلْنَا** زبان حال پاسخهایی می گویند که بسیار بیدارگر و تکان دهنده است.

در بخش چهارم امام (علیه السلام) از روزهای پایانی عمر انسان سخن می گوید که چگونه طبیبان از درمان مایوس می شوند و داروها از اثر می افتد و لحظه به لحظه انسان به آخر عمر نزدیک می شود و از دوستان و بستگان فاصله می گیرد زبان از کار می افتد گوش شنوایی خود را از دست می دهد و مرگ بر همه وجود انسان سایه می افکند. دقت در بخشهای مختلف این خطبه، هر انسانی را هر قدر قسی القلب باشد تحت تأثیر قرار می دهد و بیدار می سازد.

صفحه ۳۰۷

بخش اول

يَا لَهُ مَرَامًا مَا أَبْعَدَهُ

يَا لَهُ مَرَامًا مَا أَبْعَدَهُ! وَ زَوْرًا مَا أَغْفَلَهُ! وَ خَطْرًا مَا أَفْطَعَهُ! لَقَدْ اسْتَخْلَوْا مِنْهُمْ أَيَّ مَدَّكَرٍ، وَ تَنَاشَوْهُمْ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ! أَفَبِمَصَارِعِ آبَائِهِمْ يَفْخَرُونَ! أَمْ بَعْدَيدِ الْهَلَكِي يَتَكَاثِرُونَ! يَرْتَجِعُونَ مِنْهُمْ أَجْسَادًا خَوْتًا، وَ حَرَكَاتٍ سَكَنَتٍ وَ لَا لَانَ يَكُونُوا عَبْرًا، أَحَقُّ مِنْ أَنْ يَكُونُوا مُفْتَخِرًا؛ وَ لَا لَانَ يَهْبِطُوا بِهِمْ جَنَابَ ذَلَّةٍ، أَحَجِي مِنْ أَنْ يَقُومُوا بِهِمْ مَقَامَ عِزَّةٍ! لَقَدْ نَظَرُوا إِلَيْهِمْ بِأَبْصَارِ الْعَشْوَةِ، وَ ضَرَبُوا مِنْهُمْ فِي غَمْرِهِ جِهَالَهُ، وَ لَوْ اسْتَنْطَقُوا عَنْهُمْ عَرَصَاتٍ تِلْكَ الدِّيَارِ الْخَاوِيَةِ، وَ الرَّبُوعِ الْخَالِيَةِ، لَقَالَتْ: ذَهَبُوا فِي الْأَرْضِ ضَلَالًا، وَ ذَهَبْتُمْ فِي

أَعْقَابَهُمْ جَهَالًا، تَطَّوُّونَ فِي هَامِهِمْ، وَتَسْتَنْبِتُونَ فِي أَجْسَادِهِمْ، وَتَرْتَعُونَ فِيمَا لَفْظُوا، وَ تَسْكُنُونَ فِيمَا خَرَّبُوا؛ وَإِنَّمَا الْأَيَّامُ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ بَوَاكٍ وَنَوَائِحٌ عَلَيْكُمْ.

ترجمه

شگفتا! چه هدف و مقصد بسیار دوری و چه زیارت کنندگان غافل و چه افتخار موهوم و نفرت انگیزی (که بر کنار قبور پیشینیان خود می آیند و به تعداد آنها بر یکدیگر تفاخر می کنند) آنها به سراغ کسانی رفتند که از دسترسشان دورند (و یک عالم میان آنها فاصله است) آیا به گورها و محل سقوط اجساد پدرانشان افتخار می کنند یا با شمارش تعداد مردگان، فزونی می طلبند؟! گویی آنها می خواهند اجساد بی جان و بدنهای

بی روح و از کار افتاده را باز گردانند (چه خیال باطل و فکر محالی)؛ ولی اگر آن (اجساد بی جان و استخوانهای پوسیده) مایه عبرت گردد، سزاوارتر است تا مایه تفاخر شود و اگر با توجه به

صفحه ۳۰۸

وضع آنان این بازماندگان، به آستانه تواضع و ذلت فرود آیند عاقلانه تر است از اینکه آنها را وسیله سربلندی و عزت خود بدانند (آری!) این به جهت آن است که آنها با چشمان کم نور به مردگان خود نگریستند و در دریای جهل و غرور فرو رفتند، اگر شرح حال آنان را از عرصه های ویران شده آن دیار و خانه های خالی می پرسیدند در پاسخ به آنها می گفتند: آنها در زمین گم شدند (و اجسادشان خاک و پراکنده شد)؛ ولی شما از روی جهل همان مسیر آنها را ادامه دادید در حالی که از روی جمجمه هایشان عبور می کنید و روی اجسادشان زراعت می نمایید و از آنچه آنها باقی

گذارند می خورید و در خانه های آنها که رو به ویرانی می رود سکونت می گزینید (شما بر آنها می گرید) در حالی که روزهایی که در میان شما و آنها قرار دارد بر شما می گریند و نوحه گری می کنند!

شرح و تفسیر: تفاخر بی معنا به جای عبرت گرفتن!

قسمت اول

همان گونه که در بالا اشاره شد این خطبه یکی از مهم ترین و جامع ترین و مؤثرترین خطبه های امیرمؤمنان علی (علیه السلام) است.

ابن ابی الحدید تعریفات عجیبی درباره این خطبه دارد و آن را از نظر فصاحت و بلاغت بی نظیر می شمرد و می گوید: کسی که آن را بررسی کند، کلام معاویه درباره علی (علیه السلام) را باور خواهد

کرد. او می گفت: «وَاللَّهِ مَا سَنَّ الْفَصَاحَةَ لِقُرَيْشٍ غَيْرُهُ؛ به خدا سوگند فصاحت را برای قریش غیر او بنیانگذاری نکرد». سپس به این نکته می پردازد که گاهی شعرا هنگام شنیدن اشعار فصیح و بلیغ سجده می کردند و می گفتند همان گونه که قاریان قرآن مواضع سجود قرآن را می دانند ما نیز مواضع سجود شعر را می دانیم آنگاه ابن ابی الحدید می افزاید سزاوار است تمام فصحای عرب اجتماع کنند و این خطبه بر آنها خوانده شود و

صفحه ۳۰۹

به جهت عظمت آن (برای آفریدگار) سجده کنند.

آنگاه اضافه می کند: من به راستی بسیار تعجب می کنم از کسی که درباره جنگ خطبه ای می خواند که نشان می دهد طبع او همانند شیران است. سپس همان کس خطبه ای می خواند که نشان می دهد طبع او همچون زاهدی است که چشم از دنیا پوشیده که نه در عمر خود خونی ریخته و نه گوشت حیوانی خورده است، و یا همانند مسیح ابن مریم اسطوره زهد و ترک دنیا بود. از همه جالب تر اینکه می گوید من به کسی که به همه امتهای سوگند می خورد، قسم یاد می کنم که در طول ۵۰ سال از عمرم بیش از هزار بار این خطبه را خوانده ام و هیچ زمان نبوده، که به هنگام تلاوت این خطبه در من اثری از خوف و پند و موعظه و لرزش در اندام من حاصل نشود. واعظان و خطبا و فصحا در این زمینه بسیار سخن گفته اند و من بارها آنها را بررسی کرده ام؛ ولی هیچ کدام از آنها تأثیر این خطبه

را در من نداشته است. (۱)

با توجه به آنچه گفته شد سزاوار است هنگام شرح و تفصیل این خطبه به عمق سخنان امام (علیه السلام) بیندیشیم و بهره کافی از آن ببریم و آثار آن را در روح و جان خود احساس کنیم.

همان گونه که در عنوان خطبه آمد این سخن در واقع تفسیری است برای دو آیه آغاز سوره تکاثر (أَلْهَاكُمْ التَّكَاثُرُ * حَتَّى زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ).

نخست یک نظری اجمالی به تفسیر این دو آیه بیفکنیم:

۱. مفسران معروف، دو تفسیر برای آن ذکر کرده اند: الف. منظور آن است که فزون طلبی شما را از خدا و قیامت غافل ساخت تا زمانی که از دنیا بروید و به قبرها سپرده

شوید. ب. منظور آن است که فزونی طلبی و تفاخر شما را از خدا و قیامت غافل ساخت تا آنجا که برای اثبات برتری خود به زیارت و دیدار قبرها

پاورقی

۱. شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۱، ص ۱۵۲ به بعد (با تلخیص).

صفحه ۳۱۰

رفتید و هر یک قبور مردگان خود را برشمردید تا برتری خود را ثابت کنید.

به یقین تفسیر دوم صحیح تر است، زیرا اولاً زیارت قبور به معنای دفن شدن در قبرها معنای بسیار بعیدی است و دیگر اینکه اگر تفسیر اول صحیح باشد باید بگوید: «تزوروا القبور» یعنی فعل به صورت مضارع باشد نه ماضی، زیرا فرض بر این است که مخاطبان زنده اند.

سخن امام در این خطبه نیز بر محور دوم دور می زند و این خود دلیل روشن بر ترجیح این تفسیر است.

امام (علیه السلام) نخست می فرماید: «شگفتا! چه هدف و مقصد بسیار دوری و چه

زیارت کنندگان غافلی و چه

افتخار موهوم و نفرت انگیزی»؛ (یا لَهُ مَرَامًا (۱) مَا أَبْعَدُهُ! وَ زَوْرًا (۲) مَا أَغْفَلُهُ! وَ خَطْرًا (۳) مَا أَفْطَعُهُ! (۴)).

آری استخوانهای پوسیده در زیر خاک و بدنهایی که مور و مار به آن در آویخته چیزی نیست که به آن افتخار کنند چه خوب بود به جای این افتخارات موهوم عبرت

می گرفتند و فردای خود را در زیر خروارها خاک در گورهای سرد و خاموش و بریده از همه بستگان و دوستان با چشم خود می دیدند و از این خواب سنگین غفلت بیدار می شدند. از همین رو امام (علیه السلام) در ادامه این سخن می فرماید: «آنها (در حال زیارت قبور) همه جا را از پیشینیان خود خالی دیدند چه عبرت بزرگی (ولی این غافلان بیدار نشدند) آنها به سراغ کسانی رفتند که بسیار از دسترسشان دورند (و یک عالم میان آنها فاصله است)»؛ (لَقَدْ اسْتَخْلَوْا) (۵)

پاورقی

۱. «مرام» به معنای مقصد و هدف است و از ریشه «روم» بر وزن «قوم» به معنای خواستن و قصد کردن گرفته شده است.

۲. «زور» به معنای زیارت کننده است و بر مفرد و جمع هر دو اطلاق می شود.

۳. «خطر» گاه به معنای امر خطرناک و گاه به معنای امر مهم آمده است و در جمله بالا اشاره به معنای دوم است؛ یعنی آنها کثرت قبور مردگانشان را مهم می شمردند در حالی که افتخار موهوم و نفرت انگیزی است.

۴. «أفطع» از ریشه «فضاعت» به معنای نفرت انگیز و زشت بودن گرفته شده است.

۵. «استخلوا» از ریشه «خلو» بر وزن «غلو» به معنای خالی شدن و درگذشتن گرفته شده است.

صفحه ۳۱۱

مِنْهُمْ أَىُّ مُدَّكِرٍ، وَتَنَاشَوْهُمْ (۱) مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ!.

بعضی از

مفسران جمله (لَقَدْ اسْتَحَلُّوا) را چنین تفسیر کرده اند: «آنها به یاد کسانی افتادند که مدت‌ها پیش در گذشته و خاک شده اند» (در تفسیر اول «استَحَلُّوا» به معنای خالی دیدن جای آنها و در تفسیر دوم به معنای یاد کردن از گذشتگان است).

سپس در ادامه این سخن آنها را ملامت و سرزنش شدید می کند و می فرماید: «آیا به گورها و محل سقوط اجساد پدرانشان افتخار می کنند یا با شمارش تعداد مردگان فزونی می طلبند؟!»؛ (أَفَبِمَصَارِعِ آبَائِهِمْ يَفْخَرُونَ! أَمْ بَعْدِ الْهَلَكَةِ يَتَكَاثَرُونَ!)

انسان چه اندازه بی خبر باشد که بخواد به آن استخوانهای پوسیده افتخار کند و مردگان متلاشی شده را در صف زندگان قرار دهد و آنها را دلیل بر فزونی جمعیت خویش بشمارد. در ادامه می فرماید: «گویی آنها می خواهند اجساد بی جان و بدنهای بی روح و از کار افتاده را باز گردانند (چه خیال باطل و فکر محالی)»؛ (يَرْتَجِعُونَ مِنْهُمْ أَجْسَاداً خَوَتْ (۲)، وَ حَرَكَاتٍ سَكَنْتَ).

نیز می افزاید: «اگر آن (اجساد بی جان و استخوانهای پوسیده) مایه عبرت گردد، سزاوارتر است تا مایه افتخار شود و اگر با توجه به وضع آنان این بازماندگان، به آستانه تواضع و ذلت فرود آیند عاقلانه تر است از اینکه آنها را وسیله سربلندی و عزت بدانند»؛ (وَ لَا لَانَ يَكُونُوا عَبْرًا، أَحَقُّ مِنْ أَنْ يَكُونُوا مُفْتَخَرًا؛ وَ لَا لَانَ يَهْبِطُوا بِهِمْ جَنَابَ (۳) ذَلَّةً، أَحَجَى (۴) مِنْ أَنْ يَقُومُوا بِهِمْ مَقَامَ عِزَّةً!).

پاورقی

۱. «تناوشوا» از ریشه «تناوش» و از «نوش» بر وزن «خوف» به معنای بر گرفتن چیزی با سهولت یا با قدرت است و تناوش از مکان بعید به معنای دسترسی پیدا کردن از نقطه دور دست

می باشد.

۲. «خوت» از ریشه «خوی» بر وزن «هوا» در اصل به معنای خالی شدن است و گاه به معنای ویران گشتن نیز آمده و در عبارت بالا منظور همان معنای دوم است.

۳. «جناب» از ریشه «جَنَّب» به معنای پهلو گرفته شده. این واژه در معنای ناحیه و اطراف به کار می رود و جناب ذلّه در جمله بالا به همین معناست.

۴. «احجی» از واژه «حجا» بر وزن «رضا» به معنای عقل است، بنابراین احجی به معنای عاقلانه تر است.

صفحه ۳۱۲

قسمت دوم

امام (علیه السلام) در این چند جمله بر این نکته پافشاری می کند که دیدگاه آنها درباره مردگان به کلی وارونه است و چنان از بیراهه می روند که زشت در نظرشان زیباست. آنها باید با دیده عبرت این گورستانهای خاموش را بنگرند؛ وضع نیاکان خود را در زیر خاکها مشاهده کنند و آینده خویش را با توجه به قانون مرگ که هرگز استثنایی ندارد، بنگرند.

در حدیثی آمده است: هنگامی که علی (علیه السلام) با اصحاب خود به سوی میدان صفین می رفت، به سبابات مدائن و اطراف رسید (جایی که روزی مرکز یکی از

قدرتمندترین حکومتها بود؛ ولی همه چیز از آن رخت برپست). ناگهان یکی از یاران حضرت در حالی که نگاه به آثار کسری می کرد یکی از اشعار عبرت انگیز معروف عرب را بر زبان جاری ساخت:

جَرَّتِ الرِّیَاحُ عَلٰی مَكَانٍ دِیَارِهِمْ * * * فَكَانَهُمْ كَانُوا عَلٰی مِیْعَادٍ

بادها بر ویرانه های خانه ها و قصرهایشان می زود. گویی آنها قراری داشتند و بر سر قرارشان رفتند.

امام (علیه السلام) به این مقدار نیز قانع نشد و فرمود چرا این آیات قرآن را نخواندید: «كَمْ تَرَكُوا مِنْ جَنَّاتٍ وَعُیُونٍ»

* وَزُرُوعٍ وَمَقَامٍ كَرِيمٍ * وَنَعْمَهُ كَانُوا فِيهَا فَكَاهِينٍ * كَذَلِكَ وَأَوْرَثْنَاهَا قَوْمًا آخِرِينَ؛ چه بسیار باغها و چشمه هایی که خود به جای گذاشتند و کشتزارها، قصرهای زیبا و گرانبها و نعمتهای فراوان دیگری که در آن غرق بودند آری این چنین بود سرنوشت آنان ما آنها را به ارث به اقوام دیگری دادیم». (۱)(۲)

در ادامه این سخن، امام (علیه السلام) به بیان این موضوع می پردازد که چرا به جای عبرت گرفتن از اجساد پوسیده اموات، آنها را وسیله تفاخر بر یکدیگر قرار دادند و می فرماید: «(آری!) این به علت آن است که آنها با چشمان کم نور به

پاورقی

۱. دخان، آیه ۲۵-۲۸.

۲. بحار الانوار، ج ۶۸، ص ۳۲۷.

مردگان خود نگریستند و (بر اثر کوفته بینی) در دریای جهل و غرور فرو رفتند؛ (لَقَدْ نَظَرُوا إِلَيْهِمْ بِأَبْصَارِ الْعَشْوَةِ، وَ ضَرَبُوا مِنْهُمْ فِي عَمْرِهِ جَهَالَهُ).

در ادامه این سخن می فرماید: «(آنها راهی برای بیدار شدن از این خواب غفلت داشتند؛ ولی از آن راه نرفتند) اگر شرح حال آنان را از عرصه های ویران شده آن دیار و خانه های خالی می پرسیدند در پاسخ به آنها می گفتند: آنها در زمین گم شدند (و اجسادشان خاک شد و خاک آنها پراکنده گشت)؛ ولی شما از روی جهل همان مسیر آنها را ادامه دادید (در حالی که) از روی جمجمه هایشان عبور می کنید و روی اجسادشان زراعت می نمایید و از آنچه آنها باقی می گذاردند می خورید و در خانه های آنها که رو به ویرانی می رود سکونت می گزینید (شما بر آنها می گرید) در حالی که روزهایی که

در میان شما و آنها قرار دارد بر شما می گریند و نوحه گری می کنند؛ (وَلَوْ اسْتَنْطَقُوا عَنْهُمْ عَرَصَاتِ تِلْكَ الدِّيَارِ الْخَاوِيَةِ، وَالرُّبُوعِ (۱) الْخَالِيَةِ، لَقَالَتْ: ذَهَبُوا فِي الْأَرْضِ ضَلَالًا (۲)، وَ ذَهَبْتُمْ فِي أَعْقَابِهِمْ جُهَالًا، تَطْوُونَ فِي هَامِهِمْ (۳)، وَ تَسْتَنْبِتُونَ (۴) فِي أَجْسَادِهِمْ، وَ تَرْتَعُونَ (۵) فِي مَا لَفَظُوا (۶)، وَ تَسْكُنُونَ فِي مَا خَرَّبُوا؛ وَ إِنَّمَا الْأَيَّامُ بَيْنَكُمْ وَ بَيْنَهُمْ بَوَاكٍ (۷) وَ نَوَائِحُ (۸) عَلَيْكُمْ).

پاورقی

۱. «ربوع» جمع «ربع» بر وزن «رفع» به معنای خانه، اقامتگاه و پناهگاه است.

۲. «ضلال» جمع «ضال» به معنای گمراه است.

۳. «هام» جمع «هامه» به معنای سر یا قسمت بالای آن است.
۴. «تستبتون» از ریشه «نبت» بر وزن «ضبط» به معنای رویدن گرفته شده و نبات به معنای گیاه است و استنبات به معنای زراعت کردن و طلب رویش است.
۵. «ترتعون» از ریشه «رتع»، بر وزن «قطع» در اصل به معنای چریدن و فراوان خوردن حیوانات است؛ ولی گاه در مورد انسان به معنای تفریح کردن و خورد و خوراک فراوان داشتن به کار می رود و در جمله مورد بحث، به معنای دوم است.
۶. «لَفْظُوا» از ریشه «لفظ» به معنای بیرون افکندن چیزی گرفته شده و غالباً به معنای بیرون انداختن از دهان بکار می رود و چون سخن از دهان بیرون می آید، از این رو به آن لفظ گفته می شود و در جمله بالا معنای اول اراده شده است.
۷. «بواک» جمع «باکیه» در اصل به معنای زنان گریه کن و سوگوار است.
۸. «نوائح» جمع «نائحه» به معنای زن نوحه گر است و تفاوت این دو، در این است که نوحه گری به معنای گریه با سر و صدا و ذکر الفاظ و مطالبی است در حالی که بکاء و گریه مفهوم عامی دارد.

صفحه ۳۱۴

جمله «ضَرَبُوا مِنْهُمْ فِي غَمْرِهِ جَهَّالَهُ» اشاره به غرق شدن آنها در دریای جهالت است و «ضرب» به قرینه آخر این جمله، همان معنای غرق شدن را می رساند.

و جمله «تَطْوُونَ فِي هَامِهِمْ» اشاره به این است که هنگامی که بدنهای انسانها می پوسد و خاک می شود بر اثر عوامل مختلف، همچون باد و باران و سیلاب و زیر و رو شدن

زمین بوسیله انسانها، آن خاکها به روی زمین منتقل می شود و این انسانهای غافل از روی آن می گذرند و نمی دانند چه می کنند و ذکر «هام» (فرق سر) برای این است که مهم ترین جای بدن انسان، جمجمه اوست و گرنه تمام اجساد خاک شده زیر پای عابران است.

جمله «تَسْتَبْتُونَ فِي أَجْسَادِهِمْ» اشاره به این است که زارعان، بذرافشانی به روی زمینهایی می کنند که آمیخته با خاک جسد های پیشینیان است و با این حال در خواب غفلتند.

جمله «تَرْتَعُونَ فِيمَا لَفْظُوا» گاه به آن معنا که در بالا گفتیم تفسیر شده (تَرْتَعُونَ به معنای بهره گرفتن و لَفْظُوا به معنای ترک کردن) و گاه گفته اند که از اجساد آنها، اجزایی پراکنده می شود و باغبانها ناآگاهانه نهال بر آن می نشانند و از میوه های آن بهره می گیرند.

جمله «تَسْكُنُونَ فِيمَا خَرَبُوا» ممکن است اشاره به این باشد که آنها مدتی در این خانه های زیبا زندگی کردند و پس از آنکه رو به ویرانی گذارد آن را رها کردند و به زیر خاک رفتند و شما در آن ساکن شدید و بعضی از شارحان، جمله

«خربوا» را به معنای خالی شدن از ساکنان تفسیر کرده اند، این احتمال نیز داده شده که منظور خراب بودن خانه ها به علت ترک ذکر خدا و عبادت بوده همان گونه که عمران و آبادی را در آیه شریفه (إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ) (۱) به عمران و

پاورقی

آبادی با ذکر و عبادت خدا تفسیر کرده اند.

آری! آنها حق این مساکن را ادا نکردند و با غرور و غفلت و فراموش کردن ذکر خدا عملاً آن را تخریب نمودند، هر چند به ظاهر آباد بود و به دست غافلان همچون خود سپردند و رفتند.

جمله «وَ إِنَّمَا الْأَنْبِيَاءُ بَيْنَكُمْ وَ بَيْنَهُمْ بَوَاكٍ» اشاره لطیفی به این نکته است که شما برای مردگان و از دست رفتگان اشک می ریزید و ناله سر می دهید؛ ولی روزگار بر شما می گرید و نوحه گری می کند که چقدر از سرنوشت خود غافل و بی خبرید و فراموش می کنید که خودتان نیز باید این مسیر را به زودی طی کنید.

بخش دوم

أَوْلَئِكَ سَلَفٌ غَايَتِكُمْ، وَ فُرَاطٌ مَنَاهِلِكُمْ

أَوْلَئِكَ سَلَفٌ غَايَتِكُمْ، وَ فُرَاطٌ مَنَاهِلِكُمْ، الَّذِينَ كَانَتْ لَهُمْ مَقَاوِمُ الْعِزِّ، وَ حَلَبَاتُ الْفَخْرِ، مَلُوكًا وَ سُوقًا. سَلَكُوا فِي بُطُونِ الْبَرْزَخِ سَبِيلًا سَلَّطَ الْأَرْضُ عَلَيْهِمْ فِيهِ، فَأَكَلَتْ مِنْ لَحُومِهِمْ، وَ شَرِبَتْ مِنْ دِمَائِهِمْ؛ فَأَصْبَحُوا فِي فِجَوَاتِ قُبُورِهِمْ جَمَادًا لَا يَنْمُونُ، وَ ضَمَارًا لَا يُوجَدُونَ؛ لَا يُفْزِعُهُمْ وَرُودُ الْأَهْوَالِ، وَ لَا يَحْزِنُهُمْ تَنَكُّرُ الْأَحْوَالِ، وَ لَا يَحْفَلُونَ بِالرَّوَاغِفِ، وَ لَا يَأْذَنُونَ لِلْقَوَاصِفِ. غَيْبًا لَا يَنْتَظِرُونَ، وَ شُهُودًا لَا يَحْضُرُونَ، وَ إِنَّمَا كَانُوا

جَمِيعًا فَتَشْتَتُوا، وَ آلاَفًا فَافْتَرَقُوا، وَ مَا عَنْ طُولِ عَهْدِهِمْ، وَ لَا بَعْدَ مَحَلِّهِمْ، عَمِيَّتَ أَخْبَارِهِمْ،
وَ صَمَّتْ دِيَارُهُمْ، وَ لَكِنَّهُمْ سَقُوا كَأَسَا بَدَلْتَهُمْ

بِالنُّطْقِ خَرَسَاءً، وَ بِالسَّمْعِ صَمَمًا، وَ بِالْحَرَكَاتِ سُكُونًا، فَكَانَتْهُمْ فِي ارْتِجَالِ الصِّفِّهِ صَرَغَى
سَبَاتٍ. جِيرَانٌ لَا يَتَأَنَسُونَ، وَ أَحِبَّاءٌ لَا يَتَزَاوَرُونَ. بَلِيَّتٌ بَيْنَهُمْ عُرَا التَّعَارُفِ، وَ انْقَطَعَتْ مِنْهُمْ
أَسْبَابُ الْأَخَاءِ، فَكُلُّهُمْ وَحِيدٌ وَهُمْ جَمِيعٌ، وَ بِجَانِبِ الْهَجْرِ وَهُمْ أَخِلَاءٌ، لَا يَتَعَارَفُونَ لِلَّيْلِ
صَبَاحًا، وَ لَا لِنَهَارٍ مَسَاءً.

أَيُّ الْجَدِيدِينَ ظَعَنُوا فِيهِ كَانَ عَلَيْهِمْ سَرْمَدًا، شَاهَدُوا مِنْ أخطَارِ دَارِهِمْ أَفْطَعَ مِمَّا خَافُوا،
وَ رَأَوْا مِنْ آيَاتِهَا أَعْظَمَ مِمَّا قَدَّرُوا، فَكَلَّمْنَا الْغَايَتِينَ مُدَّتْ لَهُمْ إِلَى مَبَاءِهِ، فَاتَتْ مَبَالِغَ الْخَوْفِ
وَ الرَّجَاءِ. فَلَوْ كَانُوا يَنْطِقُونَ بِهَا لَعَيُوا بِصِفِّهِ مَا شَاهَدُوا وَ مَا عَايَنُوا.

ترجمه

آنها پیش از شما به کام مرگ که سرنوشت نهایی همه شماست فرو رفتند و قبل از شما
به این آبشخور وارد شدند. همانها که صاحب مقامات عزت و

صفحه ۳۱۸

مرکبهای افتخار بودند؛ گروهی سلاطین و گروهی رعایا. (آری!) آنها همه درون قبرها
خزیده اند و زمین در آنها مسلط شد؛ از گوشتهایشان خورد و از خونهایشان
نوشید. در حفره های گور خویش به صورت جمادی درآمده اند که هرگز نموی
ندارند و ناپیدایانی که امید یافت شدنشان نیست. حوادث هراس انگیز هرگز آنها را در
وحشت فرو نمی برد و دگرگونی حالات، آنان را اندوهگین نمی سازد. به زلزله ها و
لرزه ها اعتنایی ندارند و به صداهای وحشتناک گوش فرا نمی دهند. غایبانی هستند که
انتظار بازگشتشان نیست و شاهدانی که هرگز حضور ندارند. آنها جمع بودند و پراکنده

شدند و با یکدیگر الفت داشتند و جدا گشتند. اگر اخبارشان به دست فراموشی سپرده شده و خانه هایشان در سکوت فرو رفته، بر اثر طول زمان و دوری از محل سکونت نیست، بلکه جامی

به آنها نوشانده شده که به جای سخن گفتن گنگ بودن و به جای شنوایی کردن را به آنها داده و حرکاتشان به سکون مبدل شده است و در نگاه اول گمان می بری که همگی افتاده اند و به خواب فرو رفته اند (اما چنین نیست). آنان همسایگانی هستند که با یکدیگر انس نمی گیرند و دوستانی که به دیدار هم نمی روند. رشته های شناسایی در میان آنها کهنه شده و اسباب برادری، قطع گردیده است. با اینکه همه جمع اند ولی تنهائند! و با اینکه دوستند از یکدیگر دورند! نه برای شب صبحگاهی می شناسند و نه برای روز، شامگاهی. (آری!) شب یا روزی که رخت سفر مرگ در آن بسته و از آن کوچ کرده اند برای آنها جاودان خواهد بود. آنها خطرات آن جهان را وحشتناک تر از آنچه می ترسیدند یافتند و آیات و نشانه های (پاداش و ثواب) را بزرگتر از آنچه می پنداشتند، مشاهده کردند و برای وصول به هر یک از این دو نتیجه نهایی (بهشت یا دوزخ) تا رسیدن به قرارگاهشان مهلت داده شدند و عالمی از بیم و امید برای آنها فراهم ساخته که اگر قادر بر سخن گفتن بودند از وصف آنچه در آنجا (از عذاب الهی) مشاهده کرده اند یا (از نعمتهای عظیم خداوند) دیده اند عاجز می مانند.

صفحه ۳۱۹

شرح و تفسیر: عالم عجیب پس از مرگ

امام (علیه السلام) بعد از ملامت شدید و سرزنش کسانی که به قبور پیشینیان واجساد متلاشی شده نیاکانشان افتخار می کنند، به بیان این نکته می پردازد که سرنوشت آنها می تواند درس عبرت و اندرز تکان دهنده ای برای بازماندگان باشد،

می فرماید: «آنها پیش از شما به کام مرگ که سرنوشت نهایی شماست فرو رفتند و قبل از شما به این آبشخور وارد شدند؛ همانها که صاحب مقامات عزت و مرکبهای افتخار بودند؛ گروهی سلاطین و گروهی رعایا»؛ (أُولَئِكَ سَلَفٌ غَايَتِكُمْ، (۱) وَفُرَاطٌ (۲) مَنَاهِلِكُمْ (۳)، الَّذِينَ كَانَتْ لَهُمْ مَقَاوِمٌ (۴) الْعِزِّ، وَحَلَبَاتٌ (۵) الْفَخْرِ، مُلُوكًا وَ سُوَقًا (۶)).

تعبیر به «سَلَفٌ غَايَتِكُمْ» اشاره به این است که آنها به نقطه پایان زندگی که همان مرگ است، پیش از شما رسیده اند، و خلف باید حال خود را با توجه به سرنوشت سلف دریابد و عبرت گیرد.

تعبیر به «فُرَاطٌ مَنَاهِلِكُمْ» اشاره به این است که گویی همه انسانها در یک قافله به سوی قبرها در حرکتند، گروهی در پیشاپیش این قافله و گروهی در پشت سر آنها حرکت می کنند.

پاورقی

۱. «غایت» به معنای نهایت و در اینجا به معنای مرگ است.
۲. «فُرَاطٌ» از ریشه «فرط» بر وزن «شرط» به معنای سرعت کردن و عجله نمودن است و «فراط» جمع «فراط» غالباً به کسانی گفته می شود که در پیشاپیش قافله حرکت می کنند تا محل آب را شناسایی کنند سپس به تمام کسانی که پیشگام در امری هستند، اطلاق شده است.
۳. «مناهل» جمع «منهل» از ریشه «نهل» بر وزن «اهل» به معنای نوشیدن نخستین گرفته شده و «منهل» به جایی گفته می شود که از آنجا می توان از آب نهر استفاده کرد.

۴. «مقاوم» جمع «مقام» است و بعضی آن را جمع «مقامه» دانسته اند و هر دو به معنای مجلس است.

۵. «حلبات» جمع «حلبه» بر وزن «دفعه» به معنای اسبهایی است که برای مسابقه گردآوری می شوند.

۶. «سوق» جمع «سوقه»

بر وزن «روزه» به معنای رعیت و توده مردم است و از ریشه «سوق» بر وزن «فوق» گرفته شده؛ زیرا زمامداران آنها را به سوی اهداف مورد نظر پیش می رانند.

صفحه ۳۲۰

تعبیر به «مَقَاوِمُ الْعِزِّ» اشاره بر این است که صاحب قدرتها نیز این راه را مانند دیگران باید پیمایند.

در جمله «وَ حَلَبَاتُ الْفَخْرِ» مردم را تشبیه به گروههایی می کند که در یک سلسله مسابقات عظیم و گسترده برای کسب افتخار بیشتر شرکت کرده اند، امام (علیه السلام) می فرماید: همه آنها نیز سرانجام به منزلگاهی می رسند که نامش قبر است.

سرانجام در یک کلمه می فرماید: «مُلُوكًا وَ سُوَقًا» هم پادشاهان می روند و هم رعایا.

سپس برای توضیح بیشتر می فرماید: «آنها درون قبرها خزیده اند و زمین در آنجا بر آنها مسلط شد. از گوشتهایشان خورد و از خونهایشان نوشید»؛ (سَلَكُوا فِي بُطُونِ الْبَرَزَخِ سَبِيلًا سُلِّطَتِ الْأَرْضُ عَلَيْهِمْ فِيهِ، فَأَكَلَتْ مِنْ لُحُومِهِمْ، وَ شَرَبَتْ مِنْ دِمَائِهِمْ).

برزخ گرچه معمولاً بر عالمی اطلاق می شود که واسطه میان دنیا و آخرت است همان گونه که قرآن مجید می فرماید: (وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ) (۱) ولی برزخ در اینجا به معنای قبر است به قرینه جمله هایی که بعد از آن آمده است همان گونه که در حدیثی از امام صادق (علیه السلام) نیز آمده است: «الْبَرْزَخُ الْقَبْرُ» (۲) البته قبر نیز گاه به معنای مادی آن است؛ مانند آنچه در این خطبه آمده است و گاه به معنای غیر مادی آن؛ مانند آنچه در حدیث مشهور آمده است: «الْقَبْرُ إِمَّا رَوْضَةٌ مِنْ رِيَاضِ الْجَنَّةِ أَوْ حُفْرَةٌ مِنْ حُفْرِ النَّارِ»؛ قبر یا باغی از باغهای بهشت است یا حفره ای از حفره های دوزخ» (۳).

سپس در توضیح بیشتر می فرماید: «آنها در حفره های گور خویش به صورت جمادی درآمده اند که هرگز نموی ندارند و ناپیدایانی که امید یافت شدنشان

پاورقی

۱. مؤمنون، آیه ۱۰۰.

۲. بحار الانوار، ج ۶، ص ۲۱۷.

۳. همان، ص ۲۱۴ و صحیح ترمذی، ج ۴، کتاب صفة القيامة، باب ۲۶، ح ۲۴۶۰.

صفحه ۳۲۱

نیست. حوادث هراس انگیز هرگز آنها را در وحشت فرو نمی برد و دگرگونی حالات، آنان را اندوهگین نمی سازد به زلزله ها و لرزه ها اعتنایی ندارند و به صداهای وحشتناک گوش فرا نمی دهند (و در یک کلمه هیچ گونه احساسی در برابر هیچ حادثه ای ندارند، زیرا مردگانی فاقد روحند و جسمی بی جان). غایبانی هستند که

انتظار بازگشتشان نیست و شاهدانی که هرگز حضور ندارند. آنها جمع بودند و پراکنده شدند و با یکدیگر الفت داشتند و جدا گشتند؛ (فَأَصْبَحُوا فِي فَجَوَاتٍ (۱) قُبُورِهِمْ جَمَادًا لَا يَنْمُونَ، وَ ضِمَارًا (۲) لَا يُوجَدُونَ؛ لَا يُفْزِعُهُمْ وَرُودُ الْأَحْوَالِ، وَلَا يَحْزَنُهُمْ تَنَكُّرُ الْأَحْوَالِ، وَلَا يَحْفَلُونَ (۳) بِالرَّوْاجِفِ (۴)، وَلَا يَأْذُنُونَ لِلْقَوَاصِفِ (۵). غَيْبًا لَا يَنْتَظِرُونَ، وَ شُهُودًا لَا يَحْضُرُونَ، وَ إِنَّمَا كَانُوا جَمِيعًا فَتَشْتَتُوا، وَ آلاَفًا (۶) فَافْتَرَقُوا).

آنچه در این عبارات تکان دهنده آمده است اشاره به ظاهر جسم مردگان است، هر چند روح آنها در عالم دیگر دارای هر گونه احساس، هول و ترس، غم و اندوه می باشد.

آری در یک لحظه، انسان هوشیار و خندان یا غمگین و با نشاط یا محزون و پراحساس و پرتحرک، ناگهان چشم از دنیا می پوشد و همه ظواهر و آثار حیات برچیده می شود به گونه ای که با قطعه سنگ بی روحی هیچ تفاوتی ندارد.

پاورقی

۱. «فجوات» جمع «فجوه» به معنای محل وسیع و گشاده است و به معنای فراخی و گشادگی میان دو شیء نیز آمده است و در اینجا اشاره به شکاف قبرهاست.
۲. «ضمار» در اصل به معنای غائب یا بدهی و مالی است که چندان امید بازگشت آن نیست و از ریشه «ضمر» بر وزن «امر» به معنای پنهان شدن گرفته شده است.

۳. «یحفلون» از ریشه «حفل» به معنای جمع شدن افراد گرفته شده است و نیز به معنای اعتنا کردن به چیزی آمده است و «لایحفلون» در جمله بالا به همین معناست یعنی اعتنا نمی کنند.

۴. «رواجف» جمع «راجفه» به معنای لرزاننده و تکان دهنده است و از ریشه «رجف» بر وزن «ربط» به معنای اضطراب و لرزش شدید گرفته شده است.

۵. «قواصف» جمع «قاصف» به معنای باد و طوفان شکننده است و از ریشه «قصف» بر وزن «وصف» به معنای شکستن گرفته شده است.

۶. «آلاف» جمع «الیف» به معنای کسی است که به چیزی دل بسته و از ریشه «الفت» گرفته شده است.

صفحه ۳۲۲

سپس امام (علیه السلام) به نکته دیگری در این زمینه اشاره کرده، می فرماید: «اگر اخبارشان به دست فراموشی سپرده شده و خانه هایشان در سکوت فرو رفته، بر اثر طول زمان و دوری از محل سکونت نیست، بلکه جامی به آنها نوشانده شده که به جای سخن گفتن گنگ بودن و به جای شنوایی کر شدن را به آنها داده و حرکاتشان به سکون مبدل شده است و در نگاه اول چنین پنداری که همگی افتاده اند و به خواب فرو رفته اند؛ (وَمَا عَنْ طُولِ عَهْدِهِمْ، وَلَا بَعْدِ مَحَلِّهِمْ،

عَمِيَتْ أَخْبَارُهُمْ، وَصَمَّتْ دِيَارُهُمْ، وَلَكِنَّهُمْ سَقُوا كَأْسًا بَدَّلَتْهُمْ بِاللُّطْفِ خَرَسًا، وَبِالسَّمْعِ صَمَمًا، وَبِالْحَرَكَاتِ سُكُونًا، فَكَأَنَّهُمْ فِي أَرْتِجَالِ (۱) الصَّفِّهِ صَرَعَى (۲) سُبَاتِ (۳)).

چه تعبیر گویا و تکان دهنده ای و چه گفتار بیدارگر و هوشیار کننده ای! آری! آنها چنان فراموش شدند که گویی قرن‌ها با ما فاصله داشتند و چنان خانه‌های آنها خاموش است که گویی سالیان دراز از آن رخت بر بستند، در حالی که گاه در یک لحظه کوتاه، جام مرگ را نوشیدند و همه چیز پایان گرفت.

سپس امام در تعبیرات پرمعنا و تکان دهنده دیگری می‌افزاید: «آنان همسایگانی هستند که با یکدیگر انس نمی‌گیرند و دوستانی که به دیدار هم نمی‌روند. رشته‌های شناسایی در میان آنها کهنه شده و اسباب برادری، قطع گردیده است. با اینکه همه جمع‌اند ولی تنه‌ایند و با اینکه دوستند از یکدیگر دورند. نه برای شب صبحگاهی می‌شناسند و نه برای روز، شامگاهی. (آری!) شب یا روزی که رخت سفر مرگ در آن بسته و از آن کوچ کرده‌اند برای آنها جاودان خواهد بود»؛ (جیرانُ لَا يَتَأَسُونَ، وَأَحْبَاءُ لَا يَتَزَاوَرُونَ. بَلِيَّتْ بَيْنَهُمْ عُرَا (۴))

پاورقی

۱. «ارتجال» به معنای بیان مطلبی بدون مطالعه قبلی است و از ریشه «رجل» بر وزن «اجر» به معنای راه رفتن با پاست و از آنجا که افراد ابداع‌کننده مطلبی گویی با پای خود راه می‌روند بر این معنا اطلاق شده است.

۲. «صرعی» جمع «صریح» به معنای شخص یا جنازه ای است که بر زمین افکنده شده از جمع «صرع» بر وزن «فرع» به معنای بر زمین افکندن گرفته شده است.

۳. «سبات» از ریشه «سبت» در اصل

به معنای قطع و بریدن است سپس به معنای تعطیل عمل برای استراحت آمده است و به همین جهت به خواب نیز «سبات» گفته می‌شود.

۴. «عری» جمع «عروه» به معنای دستگیره است.

صفحه ۳۲۳

التَّعَارُفُ، وَ انْقَطَعَتْ مِنْهُمْ اَسْبَابُ الْاَلْحَاءِ، فَكُلُّهُمْ وَحِيدٌ وَهُمْ جَمِيعٌ، وَ بَجَانِبِ الْهَجْرِ وَ هُمْ اَخْلَاءٌ، لَا يَتَعَارَفُونَ لِلَّيْلِ صَبَاحًا، وَ لَا لِنَهَارٍ مَسَاءً. اَيُّ الْجَدِيدَيْنِ ظَعُنُوا فِيهِ كَانَ عَلَيْهِمْ سَرْمَدًا.

آری! همه چیز آنها با زندگان متفاوت است؛ خانه های قبر آنها دیوار به دیوار یکدیگر است بی آنکه از هم باخبر باشند یا به دیدار یکدیگر بروند؛ آنها در درون جمع خود تنهائند و در عین دوستی با یکدیگر گویی از هم قهرند؛ اگر در شب از دنیا رفتند هرگز طلوع صبح را نمی بینند و اگر در روز چشم از جهان فرو بستند هرگز شب تاریکی نخواهند دید و به گفته یکی از شعرای عرب:

لأبدٍ من يومٍ بلا ليله *** أو ليله تأتي بلا يوم

سرانجام روزی خواهیم داشت بدون شب و یا شبی بدون روز.

سپس امام (علیه السلام) به بخش دیگری از حالات مردگان و ارواح آنها هنگام مشاهده عذاب الهی یا پادشاهای عظیم او اشاره کرده، می فرماید: «آنها خطرات آن جهان را وحشتناک تر از آنچه می ترسیدند یافتند و آیات و نشانه های (پاداش و ثواب) را بزرگ تر از آنچه می پنداشتند، مشاهده کردند و برای وصول به هر یک از این دو نتیجه نهایی (بهشت یا دوزخ) تا رسیدن به قرارگاهشان مهلت داده شدند و عالمی از بیم و امید برای آنها فراهم ساخته که اگر قادر بر سخن گفتن بودند از وصف آنچه در آنجا

(از عذاب الهی) مشاهده کرده اند یا (از نعمتهای عظیم خداوند) دیده اند عاجز می ماندند؛ (شَاهِدُوا مِنْ أخطار دَارِهِمْ أَفْطَحَ (۱) مِمَّا خَافُوا، وَرَأَوْا مِنْ آيَاتِهَا أَعْظَمَ مِمَّا قَدَرُوا، فَكَلَّمْنَا الْغَايَتَيْنِ مُدَّتْ لَهُمْ إِلَى مَبَاءَهِ (۲)، فَاتَتْ مَبَالِغَ الْخَوْفِ وَالرَّجَاءِ. فَلَوْ كَانُوا يَنْطِقُونَ بِهَا لَعَيُوا (۳) بِصِفِهِ مَا شَاهَدُوا وَمَا عَانُوا).

پاورقی

۱. «افطح» از ریشه «فطح» بر وزن «جزع» به معنای بزرگ شمردن و وحشت کردن گرفته شده است.

۲. «مباءه» به معنای منزلگاه است و در اصل به معنای محلی است که شتر به آنجا بازگشت می کند از ریشه «بواء» بر وزن «دواء» به معنای بازگشت کردن و منزل گرفته شده است.

۳. «عیوا» از ریشه «عی» بر وزن «حی» به معنای عجز و ناتوانی است.

صفحه ۳۲۴

در واقع آنچه امام (علیه السلام) در اینجا بیان فرموده همان چیزی است که در خطبه ۱۱۴ از نهج البلاغه با صراحت آمده است و می فرماید: «كُلُّ شَيْءٍ مِنَ الدُّنْيَا سَمَاعُهُ أَعْظَمُ مِنْ عِيَانِهِ وَكُلُّ شَيْءٍ مِنَ الْآخِرَةِ عِيَانُهُ أَعْظَمُ مِنْ سَمَاعِهِ؛ هر چیزی از دنیا، شنیدنش بزرگتر از دیدن آن است (و دور نمایش، دل انگیزتر از آن است که با چشم از نزدیک دیده می شود) و هر چیزی از آخرت، دیدنش عظیم تر از شنیدن می باشد.

دلیل آن هم روشن است، زیرا جهان آخرت، بسیار وسیع تر و گسترده تر است تا آنجا که آن را در مقایسه با دنیا همچون دنیا با عالم جنین و رحم مادر دانسته اند.

بخش سوم

و لکن عمیت آثارهم، و انقطعت أخبارهم

و لکن عمیت آثارهم، و انقطعت أخبارهم، لقد رجعت فيهم أبصار العبر، و سمعت عنهم آذان العقول، و تكلموا من غير جهات النطق، فقالوا: كَلَحَتِ الْوُجُوهُ

النواضر، و خوت الأقسام النواعم، و لبسنا أهدام البلى، و تكاءدنا ضيق المضجع، و توارثنا الوحشه، و تهكمت علينا الربوع الصموت، فأنمحت محاسن أجسادنا، و تنكرت معارف صورنا، و طالت في مساكن الوحشه إقامتنا؛ و لم نجد من كرب فرجا، و لا من ضيق متسعا! فلو مثلتهم بعقلك، أو كشف عنهم محجوب الغطاء لك، و قد ارتسخت أسماعهم بالهوام فاستكت، و اكتحلت أبصارهم بالتراب فخسفت، و تقطعت الألسنه في أفواههم بعد ذلاقتها، و همدت القلوب في صدورهم بعد يقظتها، و عاث في كل جرحه منهم جديد بلى سمجها و سهل طرق الأفه إليها، مستسلمات فلا أيد تدفع، و لا قلوب تجزع، لرأيت أشجان قلوب، و أقذاء عيون، لهم في كل فظاعه صفه حال لا تتقل، و غمره لا تنجلي.

ترجمه

هر چند آثارشان محو شده و اخبارشان منقطع گشته؛ ولی چشمان عبرت بین آنان را می بیند و گوشهای عقل گفتارشان را می شنود. (آری!) آنها سخن می گویند؛ ولی نه از طریق زبان، آنها (با زبان حال) می گویند: چهره های خرم و زیبای ما زشت و پژمرده شد و بدنهای نرم و نازک (که در ناز و نعمت پرورش یافته بود) بر زمین افتاد و از هم

متلاشی گشت، لباس کهنگی و فرسودگی بر تن پوشیدیم و تنگی قبر، سخت ما را در فشار قرار داد. وحشت و ترس را از

صفحه ۳۲۶

یکدیگر به ارث برده ایم و خانه های خاموش قبر بر ما فرو ریخته است. زیبایهای بدنهای ما محو شده و نشانه های شناسایی چهره ما دگرگون گشته، اقامت ما در این خانه های وحشت، طولانی شده نه از این درد و رنج، فرجی

یافته ایم و نه از تنگی قبر، گشایشی. اگر با عقل خود آنها را در نظر خویش، مجسم سازی یا پرده ها کنار رود و با چشم خود آنها را بینی در حالی که گوشهای آنها را حشرات خورده اند و از کار افتاده و بر چشمهایشان سرمه خاک کشیده شده و (در کاسه) فرو رفته، زبانهایی که با سرعت و فصاحت سخن می گفتند پاره پاره شده، قلبها در سینه های آنها پس از بیداری خاموش گشته و در هر یک از اعضای آنان پوسیدگی تازه ای آشکار شده و آن را زشت و بدمنظر ساخته و راه آفات را به سوی آن به آسانی گشوده در حالی که همه آنها در برابر این امور تسلیمند. نه دستی برای دفاع وجود دارد و نه قلبی برای جزع و بی تابی (و ناله سر دادن) (آری اگر حال آنها را در نظر خود مجسم سازی) قلبهایی پر از غم و چشمهایی پر خاشاک را می بینی (که بر آنها نوحه گری می کنند و از همه مصیبت بارتر اینکه) آنها در هر شدت و سختی، حالات ناراحت کننده ای دارند که هرگز دگرگون نمی شود (و به سوی خوبی نمی گراید) و بلای فراگیری دارند که هیچ گاه برطرف نمی گردد.

شرح و تفسیر: شرح حال خفتگان در خاک!

امام (علیه السلام) در این بخش از خطبه، وضع مردگان و خفتگان قبور را با بیان رسا و تکان دهنده دیگری شرح می دهد و می فرماید: «هر چند آثارشان محو شده و اخبارشان منقطع گشته؛ ولی چشمان عبرت بین آنان را می بیند و گوشهای عقل گفتارشان را می شنود. (آری!) آنها سخن می گویند؛ ولی نه از طریق زبان»؛ (وَلَكِنَّ

صفحه ۳۲۷

عَمِيَتْ آثَارُهُمْ، وَانْقَطَعَتْ أَخْبَارُهُمْ، لَقَدْ رَجَعَتْ فِيهِمْ أَبْصَارُ الْعَبْرِ، وَ سَمِعَتْ عَنْهُمْ آذَانَ الْعُقُولِ، وَ تَكَلَّمُوا مِنْ غَيْرِ جِهَاتِ النُّطْقِ).

در واقع امام (علیه السلام) در این عبارت به دو نکته اشاره می فرماید: نخست اینکه خبر گرفتن از آنان از طرق عادی (مانند چشم گوش) نیست، بلکه از راههای عمیق تر و قوی تر است از طریق چشم دل و گوش عقل، همچنین سخن گفتن آنها نیز با زبان قال نیست، بلکه با زبان حال است که آثارش بسیار عمیق تر است، زیرا زبان قال ممکن است آمیخته با دروغ باشد، ولی زبان حال هیچ گاه دروغ نمی گوید.

اکنون ببینیم آنها با زبان حال چه می گویند؟ امام (علیه السلام) سخن آنها را چنین بیان می کند: «آنها می گویند: چهره های خرم و زیبای ما زشت و پژمرده شد و بدنهای نرم و نازک (که در ناز و نعمت پرورش یافته بود) بر زمین افتاد و از هم متلاشی شد، لباس کهنگی و فرسودگی بر تن پوشیدیم و تنگی قبر، سخت ما را در فشار قرار داد. وحشت و ترس را از یکدیگر به ارث برده ایم و خانه های خاموش قبر بر ما فرو ریخته است»؛ (فَقَالُوا: كَلَحَتْ (۱) الْوُجُوهُ النَّوَاضِرُ (۲)، وَ خَوَتْ (۳) الْأَجْسَامُ النَّوَاعِمُ، وَ لَبِسْنَا أَهْدَامَ (۴)

الْبَلْبَى، وَ تَكَاءَ دَنَا (۵) ضَيْقُ الْمَضْجَعِ، وَ تَوَارَثْنَا الْوَحْشَةَ، وَ تَهَكَّمَتِ (۶) عَلَيْنَا الرَّبُوعُ الصُّمُوتُ (۷)).

آری! آنها گاه از سرنوشت بدنهایشان سخن می گویند و گاه از جایگاههایشان. بدنها نخست پژمرده، چهره ها درهم کشیده، سپس از هم متلاشی شده و

پاورقی

۱. «کلحت» از ریشه «کلوح» بر وزن «طلوع» به معنای چین و چروک برداشتن

و چهره عبوس کردن و درهم کشیدن گرفته شده است.

۲. «نواضر» از ریشه «نضره» بر وزن «دفعه» به معنای خرمی و شادابی و شکوفایی گرفته شده است.

۳. «خوت» از ریشه «خواء» به معنای فرو ریختن و از هم متلاشی شدن است.

۴. «اهدام» جمع «هدم» بر وزن «حرص» به معنای لباس کهنه وصله دار است.

۵. «تکائدنا» از «تکائد» به معنای مشقت بار شدن گرفته شده و ریشه آن «کأد» بر وزن «رعد» است.

۶. «تهکمت» از «تهگم» به معنای سقوط در چاه و مانند آن و یا فرو ریختن و ویران شدن است.

۷. «صموت» به معنای خاموش شدن و لب فرو بستن است و در عبارت بالا مصدری است که معنای وصفی دارد.

سرانجام پوسیده و خاک شده است. قبرها تنگ و تاریک و سرد و خاموش است و امواج وحشت آنها را در بر گرفته و همگی در سکوت فرو رفته اند.

سپس می افزاید: «زیباییهای بدنهای ما محو شده و نشانه های شناسایی چهره ما دگرگون گشته، اقامت ما در این خانه های وحشت، طولانی شده نه از این درد و رنج، فرجی یافته ایم و نه از تنگی قبر، گشایشی»؛ (فَانْمَحَتْ مَحَاسِنُ أَجْسَادِنَا، وَ تَنَكَّرَتْ مَعَارِفُ صُورِنَا، وَ طَالَتْ فِي مَسَاكِنِ الْوَحْشَةِ إِقَامَتُنَا؛ وَ لَمْ نَجِدْ مِنْ كَرْبِ فَرَجَاءٍ، وَ لَا مِنْ ضَيْقٍ مُتَّسَعًا!).

آری! صورتهایی که در حال حیات بسیار زیبا و شناخته شده بود و منزلگاههایی که وسیع و زیبا و راحت بود، با فرا رسیدن مرگ دگرگون می شود، آن منزلگاه زیبا و فراخ به خانه تنگ و تاریک قبر مبدل می گردد، و آن صورتهای زیبا بعد از چند صباحی نه تنها طراوت و

شادابی و جمال خود را از دست می دهد، بلکه به صورت بسیار وحشتناکی در می آید.

به همین دلیل پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) در گفتار کوتاه و تکان دهنده ای می فرماید: «ما رَأَيْتُ مَنْظَرًا إِلَّا وَالْقَبْرُ أَفْضَعُ مِنْهُ؛ مِنْ هَيْجِ مَنْظَرِهِ وَ حَشْتَنَاقِي رَأَيْتُمْ مَكْرَ اَيْنَكِه قَبْرٍ اَزْ اَنْ وَ حَشْتَنَاقِي اَسْت.» (۱).

سپس امام (علیه السلام) با تعبیرات زنده ای سعی می کند وضع حالات آنها را در قبر برای مخاطبان خود کاملاً آشکار کند: «اگر با عقل خود آنها را در نظر خویش، مجسم سازی، یا پرده ها کنار رود و با چشم خود آنها را ببینی، در حالی که گوشهای آنها را حشرات خورده اند و از کار افتاده، و بر چشمهایشان سرمه خاک کشیده شده و (در

کاسه) فرو رفته، زبانهایی که با سرعت و فصاحت سخن می گفتند پاره پاره شده، قلبها در سینه های آنها پس از بیداری خاموش گشته است و در هر یک از اعضای آنان پوسیدگی تازه ای آشکار شده و آن را زشت و

پاورقی

۱. سنن ترمذی، ج ۳، ص ۳۷۹؛ میزان الحکمه، ماده «قبر»، ح ۱۶۲۵۱.

صفحه ۳۲۹

بدمنظر ساخته و راه آفات را به سوی آن به آسانی گشوده است در حالی که همه آنها (در برابر این امور) تسلیم اند. نه دستی برای دفاع وجود دارد و نه قلبی برای جزع و بی تابی (و ناله سر دادن). (آری اگر حال آنها را این گونه در نظر خود مجسم سازی) قلبهایی پر از غم و چشمهایی پر خاشاک را می بینی (که بر آنها نوحه گری می کنند)؛ «فَلَوْ مَثَلْتَهُمْ بِعَقْلِكَ، أَوْ كُشِفَ عَنْهُمْ مَحْجُوبٌ

الْغَطَاءُ لَكَ، وَ قَدْ ارْتَسَخَتْ (۱) أَسْمَاعُهُمْ بِالْهَوَامِّ (۲) فَاسْتَكَّتْ (۳)، وَ اِكْتَحَلَتْ أَبْصَارُهُمْ بِالْتُّرَابِ فَخَسَفَتْ، وَ تَقَطَّعَتِ الْأَلْسِنَةُ فِي أَفْوَاهِهِمْ بَعْدَ ذَلَاقَتِهَا (۴)، وَ هَمَدَتِ (۵) الْقُلُوبُ فِي صُدُورِهِمْ بَعْدَ يَقْظَتِهَا، وَ عَاثَ (۶) فِي كُلِّ جَارِحَةٍ مِنْهُمْ جَدِيدٌ بَلِيٌّ (۷) سَمَّجَهَا (۸) وَ سَهَّلَ طُرُقَ الْأَفْهِ إِلَيْهَا، مُسْتَسْلِمَاتٌ فَلَا أَيْدٍ تَدْفَعُ، وَ لَا قُلُوبٌ تَجْزَعُ، لَرَأَيْتَ أَشْجَانَ (۹) قُلُوبَ، وَ أَقْدَاءَ (۱۰) عِيُونَ).

درست است که با قبض روح تمام همه از کار می افتد؛ ولی تا زمانی که سالم است هنوز قابلیت در آن وجود دارد که اگر فرضاً روح به آن باز می گشت فعال

پاورقی

۱. «ارتسخت» از ریشه «ارتساخ» به معنای ثابت شدن و فرو رفتن از ریشه «رسوخ» به معنای نفوذ کردن و جذب شدن گرفته شده است.
۲. «هوام» جمع «هامه» به معنای حشرات دارای سمّ کشنده است؛ مانند مار و گاه به هر نوع حشره اطلاق می شود.
۳. «استکت» از ریشه «سکّ» بر وزن «حکّ» به معنای فرو بستن گرفته شده است.
۴. «ذلاقه» به معنای برّندگی و تیزی است؛ سپس به معنای لسان و سرعت بیان به کار رفته است و خطیب ذلق به گوینده فصیح و سخنور گفته می شود.
۵. «همدت» از ریشه «همود» بر وزن «سجود» در اصل به معنای خاموش شدن آتش است. سپس به معنای سکوت و سکون و از کار افتادن به کار رفته است.
۶. «عاث» از ریشه «عیث» بر وزن «حیف» به معنای فاسد کردن گرفته شده و به معنای تپذیر و اتلاف نیز آمده است و در جمله بالا همان معنای اوّل اراده شده است.
۷. «جدید بلی» با توجه به اینکه «جدید» به معنای نو و «بلی» به معنای کهنه است در عبارت بالا نوعی صناعت بدیع به کار رفته که دو ضد در کنار هم به صورت مضاف و مضاف الیه آمده و معنای آن پوسیدگی تازه است.
۸. «سمجّ» از ریشه «سماجت» به معنای ناهنجار بودن و نفرت انگیز شدن گرفته شده و «سمج» بر وزن «خشن» به کسانی گفته می شود که به طریقه زشت و ناپسند چیزی را دنبال می کنند.

۹. «اشجان» جمع «شجن» بر وزن «کفن» به معنای غم و اندوه است.

۱۰. «اقداء» جمع «قدی» بر وزن «قبا» به معنای خار و خاشاک و اجسام کوچکی است که در چشمش می ریزد و انسان را ناراحت می کند که ساعت به ساعت در بدن بی جان مردگان ظاهر می شود.

صفحه ۳۳۰

می شد؛ ولی پس از پوسیدن و متلاشی شدن دیگر هیچ کارایی ندارد، و به همین دلیل امام (علیه السلام) می فرماید: حشرات گوش آنها را از کار می اندازند و سرمه خاک چشم آنان را و پاره شدن زبان نطق آنان را.

آنگاه در تکمیل این سخن در یک جمله به صورت جمع بندی می فرماید: «آنها در هر شدت و سختی حالات ناراحت کننده ای دارند که هرگز دگرگون نمی شود (و به سوی خوبی نمی گراید) و بلای فراگیری که هیچ گاه برطرف نمی گردد»؛ (لَهُمْ فِي كُلِّ فُظَاءَةٍ صِفَةٌ حَالٌ لَا تَنْتَقِلُ، وَ غَمْرَةٌ (۱) لَا تَنْجَلِي).

اشاره به اینکه مصیبت بزرگ آنان این است که این گرفتاریها زایل نمی شود، بلکه روز به روز پیچیده تر می گردد؛ بدبختی آنان در این است که آینده روشنی در پیش رو ندارند هر چه زمان بگذرد بدن متلاشی تر و استخوانها پوسیده تر می شود.

پاورقی

۱. «غمره» در اصل به معنای

آبی است که فراگیر باشد و اشیایی را بپوشاند؛ سپس به معنای هر امر فراگیر شدید به کار رفته است.

بخش چهارم

فَکَمُ أَکَلَتِ الْأَرْضُ مِنْ عَزِيزِ جَسَدِ

فَکَمُ أَکَلَتِ الْأَرْضُ مِنْ عَزِيزِ جَسَدِ، وَ أُنِيقَ لَوْنِ، کَانَ فِي الدُّنْيَا عَدِي تَرَفٍ، وَ رَيْبٍ شَرَفٍ! يَتَعَلَّلُ بِالسُّرُورِ فِي سَاعَةِ حُزْنِهِ، وَ يَفْزَعُ إِلَى السَّلْوَةِ إِنْ مُصِيبُهُ نَزَلَتْ بِهِ، ضَنًّا بَغْضَارِهِ عَيْشِهِ، وَ شَحَاحَهُ بِلَهْوِهِ وَ لَعِبِهِ! فَبَيْنَا هُوَ يَضْحَكُ إِلَى الدُّنْيَا وَ تَضْحَكُ إِلَيْهِ فِي ظِلِّ عَيْشِ عُقُولٍ، إِذْ وَطِيَءَ الدَّهْرُ بِهِ حَسَكُهُ وَ نَقَضَتِ الْأَيَّامُ قُوَاهُ، وَ نَظَرَتْ إِلَيْهِ الْخُتُوفُ مِنْ كُتُبٍ فَخَالَطَهُ بَثٌّ لَا يَعْرِفُهُ، وَ نَجَى هُمَّ مَا كَانَ يَجِدُهُ، وَ تَوَلَّدَتْ فِيهِ فِتْرَاتٌ عُلٌّ، أَنْسَ مَا كَانَ بِصِحَّتِهِ، فَفَزِعَ إِلَى مَا كَانَ عَوْدَهُ الْأَطْبَاءُ مِنْ تَسْكِينِ الْحَارِّ بِالْقَارِّ، وَ تَحْرِيكِ الْبَارِدِ بِالْحَارِّ، فَلَمْ يُطْفِئْ بِبَارِدِ الثَّوْرِ حَرَارَةَ، وَ لَا حَرَكِ بَحَارٍ إِلَّا هَيَّجَ بَرُودَهُ، وَ لَا اعْتَدَلَ بِمُمَازِجِ لَتَلِكِ الطَّبَّاعِ إِلَّا أَمَدَّ مِنْهَا كُلَّ ذَاتِ دَاءٍ؛ حَتَّى فُتِرَ مَعَلَّلُهُ، وَ ذَهَلَ مَمْرُضُهُ، وَ تَعَايَا أَهْلُهُ بِصِفَةِ دَائِهِ، وَ خَرَسُوا عَنْ جَوَابِ السَّائِلِينَ عَنْهُ، وَ تَنَازَعُوا دُونَهُ شَجِيَّ خَبَرٍ يَكْتُمُونَهُ: فَقَائِلٌ يَقُولُ: هُوَ لِمَا بِهِ، وَ مَمَّنٌ لَهُمْ إِيَابَ عَافِيَتِهِ، وَ مُصَبِّرٌ لَهُمْ عَلَى فَقْدِهِ، يُذَكِّرُهُمْ أَسَى الْمَاضِينَ مِنْ قَبْلِهِ. فَبَيْنَا هُوَ كَذَلِكَ عَلَى جَنَاحٍ مِنْ فِرَاقِ الدُّنْيَا، وَ تَرَكِ الْأَحْبَبِ، إِذْ عَرَضَ لَهُ عَارِضٌ مِنْ غُصَصِهِ، فَتَحَيَّرَتْ نَوَافِدُ فُطْنَتِهِ، وَ يَسَّتْ رُطُوبُهُ لِسَانَهُ. فَكَمُ مِنْ مَهْمٍ مِنْ جَوَابِهِ عَرَفَهُ فَعَى عَنْ رَدِّهِ، وَ دَعَاءَ مُؤَلِّمِ بَقْلِهِ سَمِعَهُ فَتَصَامَّ عَنْهُ، مِنْ كَبِيرٍ كَانَ يَعِظُمُهُ، أَوْ صَغِيرٍ كَانَ يَرْحَمُهُ! وَ إِنْ لِلْمَوْتِ لَعَمْرَاتٍ هِيَ أَفْطَعُ مِنْ أَنْ تُسْتَعْرَقَ بِصِفَتِهِ، أَوْ تَعْتَدَلَ عَلَى عُقُولِ أَهْلِ الدُّنْيَا.

ترجمه

زمین ها، چه بسیار، اجساد

نیرومند زیبا و خوش آب و رنگ را که در دنیا

صفحه ۳۳۲

نازپرورده و نعمت بودند و پرورش یافته دامان احترام و شرف، در کام خود فرو بردند، همانها که می خواستند با سرور و خوشحالی غمها را از دل بزدایند و به هنگام فرا رسیدن مصیبت برای از بین نرفتن طراوت زندگی و از دست ندادن سرگرمیهای آن به لذت و خوشگذرانی پناه بردند. (آری) در آن هنگام که او به دنیا می خندید و دنیا نیز در سایه زندگی مرفه و غفلت زا بر او خنده می زد، ناگهان روزگار خارهای جانگداز آلام و مصائب را در دل او فرو کرد و گذشت روزگار قوای او را در هم شکست و عوامل مرگ از نزدیک به او نظر افکند در نتیجه، غم و اندوهی که هرگز از آن آگاهی نداشت با او در آمیخت و غصه های پنهانی که حتی خیال آن را نمی کرد در وجودش راه یافت، سُستی بیماریها در او ظاهر شد در حالی که به سلامت و تندرستی، انس شدید داشت. در این هنگام، هراسان و ترسان به آنچه طیبیان او را به آن، عادت داده بودند پناه برد که حرارت را با برودت، تسکین دهد و برودت را با حرارت تحریک کند؛ ولی در چنین حالتی هیچ حرارتی را با عوامل برودت فرو نماند جز اینکه حرارت شعله‌ورتر شد و هیچ برودتی را با داروی حرارت زا تحریک نکرد جز اینکه برودت را به هیجان درآورد. برای اعتدال مزاج به هیچ معجونی پناه نبرد جز آنکه به سبب آن، آماده بیماری دیگری شد. این وضع همچنان ادامه یافت تا

آنجا که طیب از درمانش ناتوان شد و پرستارش او را به فراموشی سپرد و خانواده اش از وصف بیماری او خسته شدند و در پاسخ سؤال کنندگان فروماندند. آنها در کنار بیمار خود نشسته و درباره خبر ناگواری که تا آن وقت از او مکتوم می داشتند آشکارا به گفتگو پرداختند. یکی می گفت او را به حال خود رها کنید (که رفتنی است)

دیگری آرزوی بازگشت بهبود او را می کرد و (سومی) آنان را به شکیبایی در فقدانش، دعوت می نمود و (برای تحمل این مصیبت) مصائب و اندوه گذشتگان را به یادشان می آورد. در این حال که او در شرف فراق دنیا و ترک دوستان بود،

صفحه ۳۳۳

ناگهان عارضه ای گلوگیرش شد که فهم و درک او را ناتوان ساخت و در حیرت و سرگردانی فرو برد و زبانش خشک شد. در این هنگام به فکر وصایا و سؤالات مهم و لازمی می افتد که پاسخ آنها را می دانست؛ اما چه سود که زبانش از گفتن بازمانده است، و سخنانی می شنود که قلب او را به درد می آورد و می خواهد جواب آنها را بگوید؛ اما قدرت ندارد، از این رو خود را به ناشنوایی می زند همان سخنان و زخم زبانهایی که گاه از شخص بزرگی صادر می شود که این بیمار او را محترم می شمرد یا از کوچکی که در گذشته بر او ترحم می کرده است. (به هر حال) مرگ دشواریهایی دارد که انسان را در خود غرق می کند، مشکلاتی که هراس انگیزتر از آن است که بتوان در قالب الفاظ ریخت یا

اندیشه های اهل دنیا آن را درک کند.

شرح و تفسیر: دشواری های مرگ که در قالب الفاظ نمی گنجد

امام (علیه السلام) این گوینده توانای فصیح بی نظیر، در آخرین بخش از این خطبه، باز از زوایای دیگر به مسئله مرگ و پایان زندگی و عوارض سخت آن اشاره کرده و آن را در چهار مرحله خلاصه می کند؛ نخست می فرماید: «چه بسیار، زمین اجساد نیرومند زیبا و خوش آب و رنگ را که در دنیا پرورده ناز و نعمت بودند و پرورش یافته احترام و شرف، در کام خود فرو برد، همانها که می خواستند با سرور و خوشحالی، غمها را از

دل بزدایند و به هنگام فرا رسیدن مصیبت، برای از بین نرفتن طراوت زندگی و از دست ندادن سرگرمیهای آن، به لذت و خوشگذرانی پناه بردند؛ (فَكَمْ أَكَلَتِ الْأَرْضُ مِنْ عَزِيزٍ (۱) جَسَدًا، وَأَنِيقٍ (۲) لَوْنًا، كَانَتْ

پاورقی

۱. «عزیز» در اصل به معنای قوی و شکست ناپذیر است که لازمه آن، نفی ذلت از انسان است؛ ولی معلوم نیست چرا بعضی از شارحان نهج البلاغه آن را به معنای باطراوت و زیبا تفسیر کرده اند.

۲. «انیق» به معنای زیبا و خوش آب و رنگ است.

صفحه ۳۳۴

فِي الدُّنْيَا غَدِيًّا (۱) تَرَفًا، وَ رَيْبًا (۲) شَرَفًا! يَتَعَلَّلُ (۳) بِالسُّرُورِ فِي سَاعَةِ حُزْنِهِ، وَيَفْزَعُ إِلَى السَّلْوَةِ (۴) إِنْ مُصِيبَةٌ نَزَلَتْ بِهِ، ضَنًّا (۵) بِغَضَارِهِ (۶) عَيْشِهِ، وَ شَحَاحَةً (۷) بِلَهْوِهِ وَ لَعِبِهِ!.

این سخن اشاره دقیقی به کسانی است که آنچنان به ناز و نعمت و عیش و نوش دنیا عادت کرده اند که به هنگام نزول مصیبتها و اندوهها سعی می کنند خود را با انواع سرگرمیها و لهو و لعب، از آن دور دارند و آنچه را ممکن بود مایه بیداری و هوشیاری آنان گردد

به فراموشی بسپارند و این خود مصیبتی است بزرگ که انسان به عوامل بیداری و عوامل مستی و بی خبری پناه برد؛ ولی حوادث تلخ هرگز آنها را فراموش نمی کند و سرانجام زمین آنها را در کام خود فرو می برد.

«(آری) در آن هنگام که او (بر اثر ناز و نعمت) به دنیا می‌خندید و دنیا نیز در سایه زندگی مرفه و غفلت زار بر او خنده می‌زد، ناگهان روزگار خارهای جانگداز آلام و مصائب را در دل او فرو کرد و گذشت روزگار قوای او را در هم شکست و عوامل مرگ از نزدیک به او نظر افکند، در نتیجه غم و اندوهی که هرگز از آن آگاهی نداشت با او در آمیخت، و غصه‌های پنهانی که حتی خیال آن را نمی‌کرد در وجودش راه یافت. سُستی بیماریها در او ظاهر شد در حالی که به سلامت و تندرستی، انس شدید داشت»؛ (فَبَيْنَا هُوَ يَضْحَكُ إِلَى الدُّنْيَا وَ تَضْحَكُ إِلَيْهِ فِي ظِلِّ

پاورقی

۱. «غذی» از ریشه «غذاء» به معنای طعام گرفته شده و «غذی ترف» با توجه به اینکه «ترف» به معنای ناز و نعمت است به این معناست که او با ناز و نعمت، پرورش یافته است.

۲. «ریب» از ریشه «رَبَّ» به معنای تربیت و تدبیر گرفته شده، بنابراین «ریب شرف» یعنی کسی که در دامان عزت و احترام پرورش یافته است.

۳. «یتعلل» از ریشه «تعلل» به معنای خود را به فراموشی زدن و سرگرم ساختن است.

۴. «سلوه» به معنای زندگی آرام بخش است.

۵. «ضن» به معنای بخل شدید است.

۶. «غضاره عیش» به معنای زندگی پر نعمت است.

۷. «شحاحه»

به معنای بخل است و گاه گفته شده که درجه بالای بخل محسوب می شود. بخیل کسی است که نسبت به آنچه در دست خود دارد بخل میورزد؛ اما شحیح کسی است که هم نسبت به آن و هم نسبت به آنچه در دست مردم است، بخل دارد.

صفحه ۳۳۵

عَيْشُ غَفُولٍ (۱)؛ إِذْ وَطِئَ الدَّهْرُ بِهِ حَسَكُهُ (۲) وَ نَقَضَتِ الْأَيَّامُ قُوَاهُ، وَ نَظَرَتْ إِلَيْهِ
الْحُتُوفُ (۳) مِنْ كَثَبٍ (۴) فَخَالَطَهُ بَثٌ (۵) لَا يَعْرِفُهُ، وَ نَجِيٌّ (۶) هَمٌّ مَا كَانَ يَجِدُهُ، وَ
تَوَلَّدَتْ فِيهِ فِتْرَاتٌ عِلَلٌ، أَنَسَ مَا كَانَ بِصِحَّتِهِ).

اشاره به اینکه؛ هر چند این بی خبران در برابر مصائب، سعی دارند خود را به فراموشی بسپارند، پیوسته بر دنیا خنده سر می دهند و دنیای غافل کننده نیز بر آنها خنده مستانه می زند؛ ولی دیری نمی باید که در سرازیری مرگ قرار می گیرند؛ قوا و نیروها یکی پس از دیگری از بین می رود، چشمها کم نور، گوشها سنگین، استخوانها سست و پوک، اعصاب خسته و ناتوان و انواع بیماریها به سوی او هجوم می آورد و جهان نوحه مرگ را در گوش آنها می خواند.

در واقع امام (علیه السلام) در این بخش، نخست به تحلیل رفتن قوا و آشکار شدن انواع بیماریها به دنبال آن، که گام اول به سوی مرگ است اشاره فرمود. سپس به سراغ گام دوم می رود که مراجعه پی در پی و مکرر به اطبا و گرفتن انواع داروها و بی تأثیر بودن آنها است و می فرماید: «در این هنگام، هراسان و ترسان به آنچه طبیبان او را به آن عادت داده بودند پناه برد که حرارت را با برودت تسکین دهد و

برودت را با حرارت تحریک کند؛ ولی در چنین حالتی هیچ حرارتی را با عوامل برودت فرو نماند جز اینکه حرارت شعله‌ورتر شد، و هیچ برودتی را با داروی حرارت

زا تحریک نکرد جز اینکه برودت را به هیجان درآورد. برای اعتدال مزاج به هیچ معجونی پناه نبرد جز آنکه به سبب آن آماده بیماری دیگری

پاورقی

۱. «غفول» از ریشه «غفلت» گرفته شده و به معنای غافل کننده و غفلت آور است.

۲. «حسکه» از ریشه «حسک» بر وزن «فدک» به معنای گیاه خار داری است که انسان را سخت می آزارد و به معنای عداوت و کینه نیز آمده و در اینجا منظور معنای اول است.

۳. «حتوف» جمع «حتف» به معنای مرگ است.

۴. «کتب» از ریشه «کتب» بر وزن «کسب» به معنای نزدیک شدن است.

۵. «بث» به معنای اندوه شدید است. این واژه به معنای گستردن و پراکنده کردن و منتشر ساختن نیز آمده و در اینجا همان معنای اول مراد است.

۶. «نجی» به معنای پنهان و پوشیده است از ریشه «نجوا» به معنای سخنان درگوشی گرفته شده است.

صفحه ۳۳۶

شد؛ (فَفَزِعَ إِلَى مَا كَانَ عَوْدُهُ إِلَّا طَبَاءُ مَنْ تَسْكِينُ الْحَارِّ بِالْقَارِ) (۱)، وَتَحْرِيكُ الْبَارِدِ بِالْحَارِّ، فَلَمْ يُطْفِئْ بِبَارِدٍ إِلَّا ثَوْرَ (۲) حَرَارَةٍ، وَلَا حَرَكُ بِحَارٍ إِلَّا هَيْجٌ بُرُودَةٍ، وَلَا اعْتَدَلَ بِمُمَازَجٍ (۳) لَتَلِكِ الطَّبَائِعِ إِلَّا أَمَدٌ مِنْهَا كُلِّ ذَاتِ دَاءٍ).

آری! هنگامی که فرمان قطعی مرگ فرا می رسد اسباب صحت و سلامت به کندی می گراید و به اصطلاح: «سر کنگین صفرا می فزاید و روغن بادام سبب خشکی می شود». گویی داروها از اثر می افتند و یا نتیجه معکوس می دهند و طبق ضرب المثل معروف: «طیبیان ابله می شوند» و راه بیمار به سوی پایان زندگی هموار می گردد.

آنچه در تعبیرات حساب شده مولا در اینجا آمده، اشاره به تقسیماتی است که در طبّ قدیم رایج بود. در آن زمان اطبا عقیده داشتند که چهار نوع مزاج وجود دارد: مزاج گرم، مزاج سرد، مزاج تر و خشک. از نگاه دیگر چهار نوع مزاج مرکب شناخته شده بود مزاج گرم و تر (که به آن دموی می گفتند) و مزاج گرم و خشک (که آن را صفراوی می نامیدند) و مزاج سرد و تر (که آن را بلغمی نام می نهادند) و مزاج سرد و خشک (که آن را سوداوی می گفتند).

البته این مزاجها هنگامی که در حدّ اعتدال بود لطمه ای به سلامت نمی زد و صاحبان آنها با تفاوت زیادی که با هم داشتند همگی دارای زندگی خوبی بودند؛ ولی اگر یکی از چهارتا (حرارت، برودت، رطوبت و یبوست) غلبه می کرد ناچار بودند برای بازگرداندن اعتدال مزاج به عوامل مخالف پناه برند؛ حرارت را با برودت فرو نشانند و برودت را با عوامل حرارت تحریک کنند و رطوبت را با یبوست بیامیزند و یبوست را با رطوبت تعدیل کنند.

تأثیر همه اینها در زمانی است که کار از کار نگذشته باشد. هنگامی که کار از

پاورقی

۱. «قار» یعنی سرد از ریشه «قر» بر وزن «حر» به معنای برودت است.

۲. «ثور» از ریشه «ثوران» به معنای هیجان است.

۳. «ممازج» به معنای معجون و چیزهایی است که به هم آمیخته شده باشد.

صفحه ۳۳۷

کار گذشت، همه بی اثر خواهد بود.

سپس امام (علیه السلام) مرحله سوم را بازگو می کند و آن مرحله یأس از

بازگشت سلامت و انتظار پایان عمر در آینده نه چندان دور می فرماید: «این وضع همچنان ادامه یافت تا آنجا که طیب از درمانش ناتوان شد، و پرستارش او را به فراموشی سپرد، و خانواده اش از وصف بیماری او خسته شدند، و در پاسخ سؤال کنندگان فروماندند؛ (حَتَّى فُتِرَ مَعْلَلُهُ (۱)، وَ ذَهَلَ مُمْرَضُهُ (۲)، وَ تَعَايَا (۳) أَهْلُهُ بِصِفِهِ دَائِهِ، وَ خَرَسُوا عَنْ جَوَابِ السَّائِلِينَ عَنْهُ).

گویی امام بارها و بارها در کنار این گونه بیماران و خانواده های آنان بوده و حالات آنان را دقیقاً زیر نظر گرفته است؛ طیب، اظهار عجز می کند و پرستار اظهار خستگی، و خانواده او نمی دانند درباره او به مردم چه بگویند. بگویند حال او بهتر است خلاف گفته اند. بگویند بدتر است خوشایند نیست. ناچار زبان را در کام فرو می برند و با نگاههای مایوسانه خود پاسخ می گویند.

در ادامه می افزاید: «آنها در کنار بیمار خود نشسته و درباره خبر ناگواری که تا آن وقت از او مکتوم می داشتند آشکارا به گفت و گو پرداختند؛ یکی می گفت او را به حال خود رها کنید (که رفتنی است). دیگری آرزوی بازگشت بهبود او را می کرد و (سومی) آنان را به شکیبایی در فقدانش، دعوت می نمود، و (برای تحمل این مصیبت)

مصائب و اندوه گذشتگان را به یادشان می آورد؛ (و تَنَازَعُوا دُونَهُ شَجِيًّا (۴) خَبْرَ يَكْتُمُونَهُ: فَقَائِلٌ يَقُولُ: هُوَ لَمَّا بِهِ، وَ مَمَّنْ لَهُمْ إِيَابٌ عَافِيَتِهِ، وَ مُصَبِّرٌ لَهُمْ عَلَى فَقْدِهِ، يُذَكِّرُهُمْ أَسَى (۵) الْمَاضِينَ مِنْ قَبْلِهِ).

پاورقی

۱. «معلل» به معنای معالجه کننده است و در اصل از «عله» به معنای بیماری گرفته شده است.

۲. «ممرض» به

معنای پرستار از ریشه «مرض» است.

۳. «تعایا» از ریشه «عی» به معنای عجز است.

۴. «شجی» به معنای غم انگیز از ریشه «شجو» بر وزن «هجو» به معنای غم و اندوه گرفته شده است.

۵. «أسی» به معنای غم و اندوه است و در بعضی از نسخه ها «أسی» (به ضم همزه آمده) جمع «اسو» به معنای پیشگام است و هر دو معنا در عبارت خطبه مناسب است.

صفحه ۳۳۸

سرانجام امام چهارمین و آخرین مرحله زندگی این بیمار را بیان می کند. هنگامی که در آستانه مرگ قرار می گیرد و آماده سفر آخرت و ترک این جهان می شود، می فرماید: «در این حال که او در شرف فراق دنیا و ترک دوستان بود، ناگهان عارضه ای گلوگیرش شد که فهم و درک او را ناتوان ساخت و در حیرت و سرگردانی فرو برد و

زبان‌ش خشک شد؛ (فَبَيْنَا هُوَ كَذَلِكَ عَلَى جَنَاحٍ مِنْ فِرَاقِ الدُّنْيَا، وَ تَرَكَ الْأَجْبَهُ، إِذْ عَرَضَ لَهُ عَارِضٌ مِنْ غُصَصِهِ، فَتَحَيَّرَتْ نَوَافِدُ فِطْنَتِهِ، وَ يَبَسَتْ رُطُوبَةُ لِسَانِهِ).

در ادامه می‌فرماید: «در این هنگام به فکر وصایا و سؤالات مهم و لازمی می‌افتد که پاسخ آنها را می‌دانست؛ اما چه سود که زبان‌ش از گفتن بازمانده است و سخنانی می‌شنود که قلب او را به درد می‌آورد (و می‌خواهد جواب آنها را بگوید؛ اما قدرت ندارد، از این رو) خود را به ناشنوایی می‌زند و چه بسیار سخنان و زخم زبان‌هایی که گاه از شخص بزرگی صادر می‌شود که این بیمار او را محترم می‌شمرد یا از کوچکی است که در گذشته بر او ترحم می‌کرده

است»؛ (فَكَمْ مِنْ مُهِمٍّ مِنْ جَوَابِهِ عَرَفَهُ فَعَيَّ عَنْ رَدِّهِ، وَ دُعَاءِ مُؤَلِّمٍ بِقَلْبِهِ سَمِعَهُ فَتَصَامٌ (۱) عَنْهُ، مِنْ كَبِيرٍ كَانَتْ يُعْظَمُهُ، أَوْ صَغِيرٍ كَانَتْ يَرْحَمُهُ!).

آری! او در این حالت چون علم به فرا رسیدن لحظه‌های پایان عمرش پیدا می‌کند در فکر فرو می‌رود که اموال مخفی داشته یا بدهکاری‌هایی به اشخاص که می‌بایست به بازماندگانش معرفی می‌کرد و یا خانواده و دوستان او سؤالاتی درباره این امور و یا آنچه مربوط به دفن و موضع قبر اوست از او دارند که قادر به پاسخ گفتن نیست.

ابن ابی الحدید در اینجا داستان کوتاه و عبرت‌انگیزی را که خود شاهد و ناظر بوده نقل می‌کند، که در لحظات آخر شخصی می‌خواست وصیت لازمی کند، اما

پاورقی

۱. «فتصام» از ریشه «صم» به معنای کر شدن گرفته شده و «تصام» یعنی خود را به کری زد.

زبان‌ش از گردش افتاده بود. به قلم و دواتی اشاره کرد تا خواسته خود را بنویسد؛ ولی افسوس دست آن قدر لرزان بود که کلمات نامفهوم نوشته شد و دستش همچنان می لرزید تا جان داد. (۱)

سرانجام امام (علیه السلام) با این جمله، خطبه پرمحتوا و تکان دهنده خود را پایان می دهد و می فرماید: «(به هر حال) مرگ دشواریهایی دارد که انسان را در خود غرق می کند. مشکلاتی که هراس انگیزتر از آن است که بتوان در قالب الفاظ ریخت یا اندیشه های اهل دنیا آن را درک کند»؛ (وَإِنَّ لِلْمَوْتِ لَعَمْرَاتٍ (۲) هِيَ أَفْظَعُ مِنْ أَنْ تُسْتَعْرَقَ بِصِفِّهِ، أَوْ تَعْتَدِلَ عَلَى عُقُولِ أَهْلِ الدُّنْيَا).

مرحوم علامه شوشتری در شرح نهج البلاغه خود در اینجا حدیثی

از کتاب کافی نقل می کند که گروهی از عابدان بنی اسرائیل تصمیم گرفتند شهرهای مختلف را بگردند و آثار عبرت انگیز را در آنها ببینند، در این گردش خود به قبری رسیدند که باد، گرد و غبار بر آن پاشیده بود و جز اثر مختصری از آن آشکار نبود. گفتند چه خوب است دعا کنیم و از درگاه خدا بخواهیم صاحب این قبر، شرح حال خود را برای ما باز گو کند. دعای آنها مستجاب شد. از صاحب قبر پرسیدند طعم مرگ را چگونه یافتی؟ او با وحشت تمام در پاسخ گفت: نود و نه سال از دفن من می گذرد و هنوز درد و رنج جان دادن و تلخی طعم آن در درون من است. (۳)

نکته

گذرگاهی که همه از آن عبور می کنند

بارها گفته اند و گفته ایم که اگر انسان در هر چیز شک و تردید به خود راه دهد

پاورقی

۱. شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۱، ص ۱۶۷.

۲. «غمرات» جمع «غمره» معنای آن در فقره قبلی گذشت.

۳. کافی، ج ۳، ص ۲۶۰، ح ۳۸ (با تلخیص).

صفحه ۳۴۰

در این مسئله نمی تواند تردید کند که یک روز باید رخت سفر را از این دنیا بر بندد و کاسه مرگ را با اکراه یا با رغبت سر کشد.

همان گونه که هر جنینی به هر شکل و صورت و مربوط به هر کس، روزی باید از گذرگاه رحم بگذرد و به این دنیا گام بگذارد و هر میوه ای روزی از درخت می افتد و یا آن را می چینند، انسان نیز باید خواه ناخواه از گذرگاه مرگ بگذرد.

حال که چنین است چرا

گروهی مایل نیستند نام مرگ برده شود؟ چرا تلاش می کنند این واقعیتی که آنها را فراموش نمی کند، از یاد ببرند؟!

از آن مهم تر، مقدمات و پیامدهای مرگ است؛ حالات عجیبی که مولا امیرمؤمنان علی (علیه السلام) در این خطبه با موشکافی تمام آن را به صورت تابلوی بسیار زنده ای ترسیم کرده و بازتاب مرگ را در انسانی که آماده رفتن از این دنیا می شود و همچنین در اطرافیان او به طور دقیق تشریح می کند و به نظر می رسد که هدف اصلی امام بیدار

کردن غافلان و هوشیار ساختن مستان باده غرور و خودخواهی و هواپرستی است و الحق والانصاف امام در این زمینه داد سخن داده و همه گفتنیها را گفته، به گونه ای که هر انسان غافل و بی خبری آن را بخواند تکان می خورد و سخت تحت تأثیر واقع می شود.

امام (علیه السلام) در حدیث دیگری می فرماید: «ما رَأَيْتُ إِيمَانًا مَعَ يَقِينٍ أَشْبَهَ مِنْهُ بِشَكٍّ، عَلَى هَذَا الْإِنْسَانِ إِنَّهُ كُلَّ يَوْمٍ يُودَعُ إِلَى الْقُبُورِ وَيُشِيعُ وَإِلَى غُرُورِ الدُّنْيَا يَرْجِعُ وَعَنْ الشَّهْوَةِ وَالذُّنُوبِ لَا يَقْلَعُ؛ مَنْ هِيَجَ إِيمَانَ تَوَامٍ بِاِيقِينٍ رَأَى شَبِيهًا تَرْتَبِعُهُ شَكٌّ مِنْ كَارِ أَيْنِ إِنْسَانٍ نَدِيدٍ؛ أَوْ هَمَّةٍ رُوزٍ بَرَاءِ تَشِييعِ دُوسْتَانِ وَبَسْتِغَانِ وَسِپَرْدَنِ جِسْمِ بِي جَانِ أَنهَابِهِ قَبْرَهَا مِي رُودِ وُلِيِّ هِنْكَامِي كِه بَازِ مِي گَرْدَدِ بَازِ بِه سِرَاغِ غُرُورِ دُنْيَا سِتِ وَازِ شَهْوَتِ وَ گَنَاهِ بَازِ نَمِي آيِسْتَد.» (۱)

پاورقی

۱. بحار الانوار، ج ۶، ص ۱۳۷.

صفحه ۳۴۱

در مقابل ما افرادی را می شناسیم که به استقبال مرگ می رفتند و بر چهره آن لبخند می زدند سكرات موت برای

آنها مفهومی نداشت و همچون کسی که در انتظار عزیزی به سر می برد، در لحظات آخر عمر، چنین حالی را داشتند. نمونه آشکار آن شخص امام (علیه السلام) است که در کلام معروفش در همین نهج البلاغه می فرماید: «اشتیاق من به مرگ و شهادت از اشتیاق طفل شیرخوار به پستان مادر بیشتر است.» (۱)

جالب اینکه در احادیث اسلامی نیز وارد شده که مرگ مؤمنان صالح العمل و اولیاء الله با دیگران متفاوت است. شخصی به امام صادق (علیه السلام) عرض کرد: «صَفُّ لَنَا الْمَوْتِ؛ مرگ را برای ما وصف کن». فرمود: «لِلْمُؤْمِنِ كَأَطِيبِ طِيبٍ يَشُمُّهُ فَيَنْعَسُ لَطِيبِهِ وَيَنْقَطِعُ التَّعَبَ وَالْأَلَمَ عَنْهُ وَاللِّكَاْفِرِ كَلْسَعِ الْأَفَاعَى وَكَدَغِ الْعَقَارِبِ وَأَشَدُّ؛ مرگ برای مؤمن همانند عطر بسیار خوشبویی است که آن را استشمام می کند و بخاطر خوشبویی آن می آرامد و درد و رنج از او زایل می شود ولی برای کافر مانند گزش افعی ها و نیش زدن عقربها بلکه شدیدتر از آن است». (۲)

شک نیست عدم وابستگی مؤمن به زرق و برق دنیا و به عکس وابستگی های افراد بی ایمان به این جهان چنین بازتابی در این دو گروه داشته باشد هر چند الطاف الهی و مشاهدات مؤمن نسبت به مواهبی که در انتظار اوست و به عکس مشاهدات فرد بی ایمان نسبت به عذابهایی که در انتظار او می باشد در این امر تأثیر گذار است.

پاورقی

۱. نهج البلاغه، خطبه ۵.

۲. بحار الانوار، ج ۶، ص ۱۷۲، ح ۵۰.

صفحه ۳۴۲

صفحه ۳۴۳

خطبه ۲۲۲

قَالَ عِنْدَ تِلَاوَتِهِ: (يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ) (۱) * رَجَالٌ لَا تُلْمِهِمْ تِجَارَهُ وَلَا يَبِيعُ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ (۲)

از سخنان امام (علیه السلام) است

که به هنگام تلاوت آیات بالا بیان فرموده (آیاتی که ترجمه اش چنین است): «صبح و شام در آنها (در آن

خانه هایی که از نور خدا روشن است) مردانی تسبیح می گویند که نه تجارت و نه معامله ای آنها را از یاد خدا غافل می کند». (۳)

خطبه در یک نگاه

در این خطبه چند بخش مهم وجود دارد

پاورقی

۱. «أصال» جمع «أصل» بر وزن «رسل» و آن هم جمع اصیل از ریشه اصل به معنای عصر یا آخر روز است چرا که اصل و پایه شب محسوب می شود.

۲. نور، آیه ۳۶-۳۷.

۳. سند خطبه:

در کتاب مصادر نهج البلاغه مدرک دیگری که برای بخشی از این خطبه ذکر کرده، غررالحکم آمدی است که در حرف الف، بخش نخستین این خطبه را آورده و با نهج البلاغه تفاوتی دارد. این تفاوتها به خوبی نشان می دهد که خطبه را از منبع دیگری اخذ نموده است. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۵۱)

در بخش اول پیش از هر چیزی امام به بیان اهمیت ذکر خدا و آثار آن بر روح و جان آدمی می پردازد و با تعبیرات مؤثری آن را شرح می دهد.

در بخش دوم به حاملان اذکار در هر عصر و زمان و برنامه های او اشاره می کند که چگونه بندگان خدا را از انحراف رهایی می بخشند و چراغهای پر فروغی بر سر راه آنها می نهند.

در بخش سوم سخن از صفات آنهاست و از بی اعتنایی آنان به زرق و برق دنیا، پرهیز از گناه، طرفداری از عدالت و امر به معروف و نهی از منکر.

در بخش چهارم حال آنها را در قیامت به هنگام انتشار نامه های اعمال و آماده شدن بندگان برای حساب شرح می دهد و از عاقبت محمود و نتایج بسیار گرانبهای اعمال آنها سخن می گوید.

در پنجمین بخش به

مخاطبان خود دستور می دهد که به حساب خویش برسند و خودشان داور اعمالشان باشند.

صفحه ۳۴۵

بخش اول

إِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى جَعَلَ الذِّكْرَ جِلَاءً لِلْقُلُوبِ

إِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى جَعَلَ الذِّكْرَ جِلَاءً لِلْقُلُوبِ، تَسْمَعُ بِهِ بَعْدَ الْوَقْرِهِ، وَتُبْصِرُ بِهِ بَعْدَ الْعَشْوَةِ، وَتَنْقَادُ بِهِ بَعْدَ الْمُعَانَدَةِ، وَ مَا بَرِحَ لِلَّهِ عَزَّتْ أَلَاؤُهُ فِي الْبُرْهَةِ بَعْدَ الْبُرْهَةِ، وَ فِي أَرْمَانَ الْفَتْرَاتِ عِبَادٌ نَاجَاهُمْ فِي فِكْرِهِمْ، وَ كَلَّمَهُمْ فِي ذَاتِ عُقُولِهِمْ، فَاسْتَصْبَحُوا بِنُورِ

يَقْظُهُ فِي الْأَبْصَارِ وَالْأَسْمَاعِ وَالْأَفْئِدَةِ، يُذَكِّرُونَ بِأَيَّامِ اللَّهِ، وَيَخَوْفُونَ مَقَامَهُ، بِمَنْزَلِهِ
 الْأَدْلَى فِي الْفَلَوَاتِ. مَنْ أَخَذَ الْقَصْدَ حَمْدُوا إِلَيْهِ طَرِيقَهُ، وَبَشَّرُوهُ بِالنَّجَاهِ، وَمَنْ أَخَذَ يَمِينًا
 وَشِمَالًا ذَمُّوا إِلَيْهِ الطَّرِيقَ، وَحَذَّرُوهُ مِنَ الْهَلَكَةِ، وَكَانُوا كَذَلِكَ مَصَابِيحَ تِلْكَ الظُّلُمَاتِ،
 وَآدِلَهُ تِلْكَ الشُّبُهَاتِ.

ترجمه

خداوندی منزّه و برتر، یاد خود را مایه جلای قلبها قرار داده که بر اثر آن گوش، پس از سنگینی (بر اثر غفلت) شنوا شود و چشم پس از کم سویی بینا گردد و از لجاجت و عناد به انقیاد و اطاعت باز گردد و رام شود. خداوندی که نعمتهایش بزرگ و عظیم است همواره در هر عصر و زمان و در فاصله میان بعثت پیامبران بندگان داشت که حقایق را به فکر آنها الهام می کرد و با عقل و اندیشه آنها سخن می گفت تا آنها در پرتو آن با نور بیداری، چشمها و گوشها و قلبها را روشن سازند و مردم را به یاد ایام الله و روزهای خاص الهی بیندازند و از مقام عظمت او بیم دهند. این افراد همچون راهنمای بیابانها هستند که قافله ها را از گم کردن راه نجات می دهند هر کس راه حق را در پیش می گرفت طریقتش را می ستودند و او را به نجات، بشارت می دادند و آن کس که به چپ و راست

صفحه ۳۴۶

منحرف شده بود طریقتش را نکوهش می کردند و از هلاکت بر حذر می داشتند (آری!) آنها چراغهای روشن تاریکیها بودند و راهنمایان در برابر شبها!

شرح و تفسیر: راهنمایان ره پویان راه حق

نخست باید به سراغ تفسیر آیه سوره نور برویم تا بیانات پرمعنای امام (علیه السلام) در شرح آن روشن تر شود.

قرآن مجید در سوره نور آیه ۳۵ (اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ...) از نور خداوند سخن می گوید و با مثالی زیبا که پر از نکات آموزنده است آن را شرح می دهد و سپس در آیات بعد می فرماید: این چراغ پرفروغ در خانه هایی قرار دارد که خداوند آنها را از نفوذ شیاطین در امان داشته است. و در ادامه می افزاید: در این خانه نورانی مردان با شخصیتی هستند که پیوسته خدا را یاد می کنند، نماز را بر پا می دارند و زکات را ادا می کنند و از روز قیامت بیمناکند.

روشن است که این رجال در درجه اول پیامبران و امامان معصوم اند و در درجه بعد پیوندگان مخلص راه آنان .

با توجه به این اشاره اجمالی به تفسیر خطبه می پردازیم، امام (علیه السلام) در بخش آغازین این خطبه می فرماید: «خداوند سبحان و متعال یاد خویش را مایه جلای قلبها قرار داده که بر اثر آن گوش، پس از سنگینی (بر اثر غفلت) شنوا می شود و چشم، پس از کم سویی بینا می گردد و از لجاجت و عناد، به انقیاد و اطاعت باز می گردد (و رام می شود)»؛ (إِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى جَعَلَ الذِّكْرَ (۱) جِلَاءً (۲) لِلْقُلُوبِ،

پاورقی

۱. «ذکر» به معنای یادآوری است و در اینجا منظور ذکر خداست که بر سه گونه است:

قلبی، زبانی و عملی که هنگام فراهم شدن اسباب معصیت به یاد خدا بیفتد و آن را ترک کند. گاه گفته می شود که ذکر هم یاد خدا را شامل می شود و هم یاد قیامت، نبوت، ولایت و آیات الهی را.

۲. «جلاء» به معنای صیقل زدن، روشن ساختن و نورانی کردن است. به سرمه نیز جلاء گفته می شود، زیرا به چشم روشنی می بخشد.

صفحه ۳۴۷

تَسْمَعُ بِهِ بَعْدَ الْوَقْرِهِ (۱)، وَ تُبْصِرُ بِهِ بَعْدَ الْعَشْوَةِ (۲)، وَ تَنْقَادُ بِهِ بَعْدَ الْمَعَانِدَةِ.

آری! هر گاه ذکر با فکر و اندیشه همراه باشد، آثار عجیبی دارد. هنگامی که انسان نام خدا را به عظمت می برد و اوصاف جمال و جلالش را از علم و قدرت و سمع و بصر و مقام رحمانیت و رحیمیت و مراقبت او را نسبت به بندگان بر می شمرد پرده های غفلت از مقابل چشم دل کنار می رود و حق را به خوبی می بیند. غوغای هوا و هوسها فرو می نشیند و صدای رهبران الهی و داعیان الی الله را با گوش جان می شنود و نتیجه آن انقیاد کامل در برابر فرمان خداست.

بعضی از شارحان معتقدند و یا احتمال داده اند که منظور از ذکر در جمله بالا قرآن مجید است به قرینه آنچه قرآن درباره خودش می گوید: (وَهَذَا ذِكْرٌ مُّبَارَكٌ أَنْزَلْنَاهُ) (۳) ولی به یقین ذکر مفهوم عامی دارد که یکی از مصادیق برجسته آن آیات شریفه قرآن است.

حضرت در ادامه این

سخن می افزاید: «خداوندی که نعمتهایش بزرگ و عظیم است همواره در هر عصر و زمان و در فاصله میان بعثت پیامبران، بندگان خاصی داشته که حقایق را به فکر آنها الهام می کرد و با عقل و اندیشه آنها سخن می گفت تا آنها در پرتو آن با نور بیداری چشمها و گوشها و قلبها را روشن سازند و مردم را به یاد ایام الله و روزهای خاص الهی بیندازند و از مقام عظمت او بیم دهند. این افراد همچون راهنمای بیابانها هستند که غافله

ها را از گم کردن راه رهایی می بخشند»؛ (وَمَا بَرِحَ (۴) اللَّهُ عَزَّتْ أَلَاؤُهُ فِي الْبُرْهَةِ (۵) بَعْدَ الْبُرْهَةِ، وَ فِي أَزْمَانِ الْفَتْرَاتِ عِبَادُ نَاجَاهُمْ فِي فِكْرِهِمْ، وَ كَلَّمَهُمْ فِي ذَاتِ عُقُولِهِمْ، فَاسْتَصَبَحُوا

پاورقی

۱. «وقره» از ریشه «وقر» در اصل به معنای سنگینی است، لذا بزرگداشتن افراد را توقیر می نامند، وقر در قرآن مجید بیشتر به معنای سنگینی گوش به کار رفته و در جمله بالا نیز همین معنا مراد است.

۲. «عشوه» به معنای کم سویی چشم یا نابینایی است.

۳. سوره انبیاء، آیه ۵۰.

۴. «ما برح» به معنای همواره و همیشه است.

۵. «برهه» به معنای زمان طویل یا قطعه ای از زمان است.

صفحه ۳۴۸

بُنُورٍ يَقْظُهُ فِي الْأَبْصَارِ وَالْأَسْمَاعِ وَالْأَفْتِدَةِ، يُذَكِّرُونَ بِأَيَّامِ اللَّهِ، وَيُخَوِّفُونَ مَقَامَهُ، بِمَنْزِلِهِ الْأَدَلِّهِ فِي الْفَلَوَاتِ (۱)).

این تعبیر ممکن است اشاره به اوصیای انبیا باشد که در فترتها همواره وجود داشته اند و حقایق را از طریق الهامات قلبی از ساحت قدس الهی می گرفتند و به بندگان می رساندند.

نیز ممکن است اشاره به مردان صالح و مخلص و عارف و بصیری

غیر از انبیا و اوصیا باشد که در هر زمانی در میان مردم وجود دارند؛ آنها نیز با الهامات الهی و تأییدات ربّانی به صراط مستقیم الهی واقف می شوند و سعی در هدایت دیگران دارند.

نیز شاید هر دو گروه را شامل شود.

تعبیر به «آدله» جمع دلیل اشاره به چیزی است که در مسافرت‌های زمانهای گذشته وجود داشته است. در آن زمان جاده های مشخصی مانند امروز نبود که انسان از آن برود و به مقصد برسد، به همین دلیل قافله ها افراد راه شناسی با خود بر می داشتند که در بیابان راه را گم نکنند و آنها را «دلیل راه» می نامیدند. این مردان الهی در بیابان زندگی دنیا همچون دلیل راهند که قافله های انسانی را از گم گشتن و هلاک شدن نجات می دهند.

در ادامه سخن می افزاید: «این راهنمایان راه هر کس را که راه مستقیم را در پیش می گرفت طریقتش را می ستودند و او را بشارت به نجات می دادند و آن کس که به جانب چپ و راست منحرف شده بود طریقتش را نکوهش می کردند و از هلاکت بر حذرش می داشتند»؛ (مَنْ أَخَذَ الْقَصْدَ حَمِدُوا إِلَيْهِ طَرِيقَهُ، وَ بَشَّرُوهُ بِالنَّجَاهِ، وَ مَنْ أَخَذَ يَمِينًا وَ شِمَالًا ذُمُّوا إِلَيْهِ الطَّرِيقَ، وَ حَذَّرُوهُ مِنَ الْهَلَكَةِ).

آری! آنها کاملاً مراقب هموعان خود بودند؛ رهروان راستین را تشویق

پاورقی

۱. «فلوات» جمع «فلات» به معنای بیابان خشک و بی آب و علف یا صحرای وسیع است.

می کردند و دلگرم می ساختند و به منحرفان هشدار می دادند و آنها را نکوهش می کردند و بر آنان فریاد می زدند که با

ادامه این راه انحرافی خود را به هلاکت نیفکنند.

سپس در یک نتیجه گیری از آنچه در جمله های پیشین آمد، می فرماید: «بدین گونه آنها چراغهای روشن تاریکیها بودند و راهنمایان در برابر آن شبهات»؛ (وَ كَانُوا كَذَلِكَ مَصَابِيحَ تِلْكَ الظُّلُمَاتِ، وَ ادَّلَهُ تِلْكَ الشُّبُهَاتِ).

آری! در مسیر زندگی دنیا هم ظلمات و تاریکیهاست و هم جاده های مشکوک و مشتبّه که هر دو برای رهروان راه خطرناک است. وجود این مردان الهی چراغ پرنوری در آن ظلمتها و دلیل و راهنمایی برای آن طرق مشکوک است.

نکته ها

۱. منظور از ایام الله چیست؟

در این بخش از خطبه امام (علیه السلام) اشاره فرموده بود که مردان الهی ایام الله را به مردم یادآوری می کنند. به یقین همه روزها روزهای خداست و همه جا خانه اوست و در عین حال نه روزی دارد و نه خانه ای که برتر از زمان و مکان است؛ ولی همان گونه که خانه کعبه، بزرگ ترین جایگاه عبادت به موجب این ویژگی اش «بیت الله» نامیده شده، روزهای خاصی هست که به جهت حوادث مهمش درخشش فوق العاده ای دارد. بعضی گفته اند: «ایام الله» اشاره به روزهای پیروزی پیامبران بر لشکر شرک و کفر است. بعضی گفته اند: روزهای مهم عبادت همچون ایام ماه مبارک و ایام حج است. آنچه در

تاریخ بنی اسرائیل و موسی آمده که مأمور شد ایام الله را به بنی اسرائیل یادآوری کند
اشاره به روز غلبه بر فرعون و نجات از دریا و مانند آن

صفحه ۳۵۰

است؛ ولی در حدیثی از امام صادق (علیه السلام) می خوانیم که در تفسیر «ایام الله»
فرمود: «یُریدُ بِأَیَّامِ اللَّهِ سُنَّهً وَ أَعْمَالَهُ»

فی عِبَادَةٍ مِنْ إِنْعَامٍ وَ أَنْتِقَامٍ؛ منظور از ایام الله، سنتها و افعال الهی در میان بندگان اعم از
انعام و انتقام است». (۱)

مطابق این روایت هر روز که موهبت مهم تازه ای از سوی خداوند به بندگان ارزانی
شده و یا از دشمنان آنها انتقام گرفته شده و با کیفرهای سختی از میان رفته اند، ایام الله
محسوب می شوند.

به هر حال یادآوری ایام الله سبب شکوفایی ایمان و تحریک حس شکرگزاری و توجه
به خداست.

حتی روزهای آزمایش بزرگ الهی نیز در روایات جزء ایام الله شمرده شده است. همان
گونه که در حدیثی از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) می خوانیم: «أَيَّامُ اللَّهِ نِعْمَاتُهُ
وَبَلَاؤُهُ وَ مَثَلَاتُهُ سُبْحَانَهُ؛ منظور از ایام الله روزهای نعمت و آزمایش و کیفر سخت
بدکاران است». (۲) شک نیست که واژه ایام الله در این خطبه مفهوم عامی دارد که همه
آنچه را در بالا آمد شامل می شود.

۲. الهامات الهی

در جمله «عِبَادُ نَاجَاهُمْ فِي فِكْرِهِمْ وَ كَلَمَهُمْ فِي ذَاتِ عُقُولِهِمْ...» امام (علیه السلام) اشاره به مردانی کرده است که خداوند از طریق نجوای فکری و الهامات قلبی نور هدایت را در دل آنها می افکند و پرده های جهل و ظلمت را کنار می زند و آنها در حدّ خود با آن دریافتهای ربّانی به هدایت خلق و راهنمایی گم شده های طریق ایمان و تقوا تلاش و کوشش می کنند.

آیا اینان همان اوصیا و امامان معصوم اند که در فترات بعثت انبیا از طریق الهام، حقایق را از عالم غیب می گیرند یا افراد صالح و متقی و عالمان پرهیزگار را

پاورقی

۱. بحار الانوار، ج ۶۶، ص ۳۲۷.

۲. همان مدرک، ج

۶۷، ص ۲۰.

صفحه ۳۵۱

که در سطح بالایی از تقوا قرار دارند نیز شامل می شود؟ یعنی قلب آنها نیز با عالم غیب ارتباط دارد و به مضمون (إِنْ تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا) (۱) خداوند وسیله شناسایی حق را از باطل در پرتو تقوا به آنها بخشیده و به مضمون (وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا) (۲) بر اثر مجاهدتهای نفسانی و ستیز با دشمن عنایات الهی شامل حال آنها شده و دستشان را گرفته و از طریق ایصال به مطلوب به مقصد رسانده است.

هنگامی که در مواقع سخت، خداوند بندگان را همچون مادر موسی (علیه السلام) تنها نمی گذارد و به مضمون (وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّ مُوسَىٰ...) (۳) مسیر پر پیچ و خم آینده

فرزندش را به او الهام می کند چگونه ممکن است صالحان دیگر از این فیض بزرگ محروم بمانند، از این رو بعضی از بزرگان معتقدند هر کار مهمی از عالم با تقوا و انسان پرهیزگاری صادر می شود و یا هر اکتشافی که از دانشمندان مخلصی سر می زند؛ در پرتو هدایت تکوینی و الهام الهی است.

همان روح القدس که به هنگام سرودن اشعار والا به یاری کسانی چون «حسان بن ثابت» و «کمیت» شتافت و چنان اشعاری را بر زبان آنها جاری ساخت (۴) چرا به یاری سایر پاکبازان نیاید و به گفته حافظ:

فیض روح القدس از باز مدد فرماید *** دگران هم بکنند آنچه مسیحا می کرد

پاورقی

۱. انفال، آیه ۲۹.

۲. عنکبوت، آیه ۶۹.

۳. قصص، آیه ۷.

۴. در حدیث آمده است: هنگامی که کمیت شاعر معروف اهل بیت وارد بر امام باقر (علیه السلام) شد و اشعار معروف: «مَنْ لِقَلْبٍ مُتَمِّمٍ مُسْتَهَامٍ» را انشاد

کرد پس از پایان، امام به او فرمود: «لَا تَرَالُ مُؤَيَّدِ بِرُوحِ الْقُدُسِ مَا دُمْتَ تَقُولُ فِينَا» (وسائل الشیعه، ج ۱۰، باب ۱۰۵، ابواب المزار، ح ۴). امام این سخن را از کلامی اقتباس فرمود که پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآله) به حسان بن ثابت به هنگام سرودن اشعار معروف «يُنَادِيهِمْ يَوْمَ الْغَدِيرِ نَبِيَّهُمْ» فرمود. (بحار الانوار، ج ۳۷، ص ۱۵۰)

صفحه ۳۵۲

صفحه ۳۵۳

بخش دوم

وَإِنَّ لِلذِّكْرِ لَآهْلًا أَخَذُوهُ مِنَ الدُّنْيَا بَدَلًا

وَإِنَّ لِلذِّكْرِ لَآهْلًا أَخَذُوهُ مِنَ الدُّنْيَا بَدَلًا، فَلَمْ تَشْغَلْهُمْ تِجَارَةٌ وَلَا يَبِيعُ عَنْهُ، يَقْطَعُونَ بِهِ أَيَّامَ الْحَيَاةِ، وَيَهْتَفُونَ بِالزَّوْجَرِ عَنْ مَحَارِمِ اللَّهِ فِي أَسْمَاعِ الْغَافِلِينَ، وَيَأْمُرُونَ بِالْقَسْطِ وَيَأْتَمُرُونَ بِهِ، وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيَتَنَاهَوْنَ عَنْهُ، فَكَأَنَّمَا قَطَعُوا الدُّنْيَا إِلَى الْآخِرَةِ وَهُمْ فِيهَا، فَشَاهَدُوا مَا وَرَاءَ ذَلِكَ، فَكَأَنَّمَا اطَّلَعُوا غُيُوبَ أَهْلِ الْبَرْزَخِ فِي طَوْلِ الْأَقَامَةِ فِيهِ، وَحَقَّقَتِ الْقِيَامَةُ عَلَيْهِمْ عَدَاتَهَا، فَكَشَفُوا غَطَاءَ ذَلِكَ لِأَهْلِ الدُّنْيَا، حَتَّى كَانَهُمْ يَرَوْنَ مَا لَا يَرَى النَّاسُ، وَيَسْمَعُونَ مَا لَا يَسْمَعُونَ.

ترجمه

یاد خدا اهلی دارد که آن را به جای (زرق و برق) دنیا برگزیده اند، لذا هیچ تجارت و داد و ستدی آنها را از یاد خدا باز نداشته، با یاد خدا تمام دوران زندگی خود را سپری می کنند و با فریادهای بازدارنده در گوش غافلان، آنها را به (کیفر) محرمات الهی توجه می دهند و به عدالت و معروف دعوت می کنند و خود عامل به آن هستند، مردم را از منکرات باز می دارند و خود گرد آن نمی گردند (با اینکه در دنیا هستند) گویی دنیا را رها کرده و به آخرت پیوسته و در آن قرار دارند، به همین سبب ماورای دنیا را مشاهده کرده اند.

گویی از پشت دیواره این دنیا سر بر آورده و به برزخیان و اقامت طولانی آنها در آنجا می نگرند و (باچشم دل به قیامت نگاه می کنند در حالی که) رستاخیز وعده های خود

را برای آنها عملی ساخته، از این رو آنها پرده ها را برای اهل دنیا کنار زده (و حقایق عالم برزخ و قیامت را برای آنها شرح می دهند) گویی آنها با چشم خود چیزهایی را می بینند که مردم نمی بینند و مطالبی را می شنوند که دیگران نمی شنوند.

صفحه ۳۵۴

شرح و تفسیر: مردان الهی و اهل ذکر

امام (علیه السلام) بعد از بیان آثار ذکر خدا در صیقل دادن دلها و آثار گسترده آن در روح و جان آدمی به شرح حال کسانی می پردازد که به راستی اهل ذکرند و صفات آنها را یکی بعد از دیگری بیان می کند. نخست می فرماید: «یاد خدا اهلی دارد که آن را به جای (زرق و برق) دنیا برگزیده اند»؛ (وَإِنَّ لِلذَّكْرِ لَأَهْلًا أَخَذُوهُ مِنَ الدُّنْيَا بَدَلًا).

اشاره به اینکه یاد خدا سبب می شود که فریفته مادیات زودگذر دنیا نشوند همان دنیایی که عشق به آن در احادیث اسلامی «رَأْسُ كُلِّ خَطِيئَةٍ» و منشأ انواع گناهان شمرده شده است.

البته مفهوم این سخن این نیست که آنها مانند راهبان دیرنشین و تارکان دنیا پشت پا به زندگی اجتماعی می زنند (به قرینه جمله هایی که بعد از آن می آید) بلکه منظور این است آنها اسیر چنگال دنیا نمی شوند.

در اینکه منظور از «ذکر» و «اهل» چیست؟ دو تفسیر عمده برای آن ذکر شده است: یکی خاص و دیگری عام؛ تفسیر خاص آن این است که منظور

از ذکر پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) یا قرآن است و اهل ذکر «اهل بیت» و امامان معصوم اند و صفاتی که بعد از این جمله درباره اهل ذکر آمده به طور کامل بر آنها منطبق می شود.

مفهوم عام آن همه عالمان با تقوا و مؤمنان کامل را شامل می شود و صفاتی که بعد از آن است نیز بر آنها منطبق است.

البته هیچ مانعی از جمع در میان این دو معنا نیست؛ مفهوم جمله عام است و اهل بیت، مصداقهای بارز و چهره های درخشان آن هستند.

آنگاه امام (علیه السلام) در ادامه این سخن آثار ذکر الله را در وجود این گروه در ضمن پنج وصف بیان می کند و می فرماید: «لذا هیچ تجارت و داد و ستدی آنها را از یاد خدا باز نداشته است»؛ (فَلَمْ تَشْغَلْهُمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْهُ).

صفحه ۳۵۵

نه اینکه آنها تجارت و بیعی ندارند و از فعالیت اقتصادی بیگانه و سربار اجتماع اند، بلکه آنها گامهای مؤثری در این وادی بر می دارند؛ ولی چنان نیست که این فعالیتهای اقتصادی آنها را از یاد خدا غافل سازد و در مسیر دنیاپرستی قدم زنند.

در اینکه فرق میان تجارت و بیع چیست؟ گاه گفته می شود نسبت آنها عموم و خصوص مطلق و ذکر بیع بعد از تجارت از قبیل ذکر خاص بعد از عام است، زیرا بیع (خرید و فروش) یکی از انواع فعالیتهای اقتصادی است.

این احتمال نیز وجود دارد که تجارت اشاره به فعالیتهای اقتصادی مستمر است و بیع فعالیتهای محدود و مقطعی را شامل می شود؛ یعنی اهل ذکر نه آن را از دست می دهند و نه

این را و در عین حال ذکر الله به طور دائم در آن تجلی می کند.

در ادامه این سخن به بقیه صفات آنها اشاره کرده می فرماید: «با یاد خدا تمام دوران زندگی خود را سپری می کنند و با فریادهای بازدارنده در گوش غافلان آنها را به (کیفر) محرّمات الهی توجّه می دهند، و به عدالت و معروف دعوت می کنند و خود عامل به آن هستند، و مردم را از منکرات باز می دارند و خود گرد آن نمی گردند؛ (يَقْطَعُونَ بِهٖ اَيَّامَ الْحَيَاةِ، وَ يَهْتَفُونَ^(۱) بِالزَّوْجِرِ عَنْ مَحَارِمِ اللّٰهِ فِي اَسْمَاعِ الْغَافِلِينَ، وَ يَأْمُرُونَ بِالْقِسْطِ وَ يَأْتِمُرُونَ بِهٖ، وَ يَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَ يَتَنَاهَوْنَ عَنْهٗ).

جمله «يَقْطَعُونَ بِهٖ اَيَّامَ الْحَيَاةِ» اشاره به این است که برنامه یاد خدا و آثار پربرکتش مربوط به یک روز و چند روز عمر آنها نیست، بلکه سراسر ایام حیاتشان را از جوانی گرفته تا بزرگسالی و پیری همه را شامل می شود.

پاورقی

۱. «یهتفون» از ریشه «هتف» بر وزن «هتک» به معنای فریاد بر سر کسی زدن است.

صفحه ۳۵۶

جمله های بعد از آن اشاره به این است که آنها هرگز خود را از مسئولیتهای اجتماعی؛ مانند گوشه گیران و چله نشینان کنار نمی کشند بلکه در میدان ارشاد جاهل و تنبیه غافل و امر به معروف و نهی از منکر کاملاً فعال اند و با توجّه به اینکه جمله به صورت

فعل مضارع آمده و فعل مضارع دلالت بر استمرار دارد نشان می دهد که این برنامه، برنامه همیشگی آنان است.

شایان توجه اینکه امام در اینجا می فرماید: «آنها هم خود عامل به معروف اند و هم دعوت کننده»

به آن، و هم خود تارک منکرند و هم ناهی از آن، همان گونه که امام (علیه السلام) در خطبه ۱۷۵ می فرماید: «أَيُّهَا النَّاسُ إِنِّي، وَاللَّهِ، مَا أَحْتَكُمُ عَلَى طَاعَةِ إِلَّا وَ أَسْبِقُكُمْ إِلَيْهَا، وَلَا أَنهَاكُمْ عَنْ مَعْصِيَةِ إِلَّا وَ اتَّاهَى قَبْلَكُمْ عَنْهَا!؛ ای مردم! به خدا سوگند من شما را به کار نیکی دعوت نمی کنم مگر اینکه پیش از شما به آن عمل می کنم و از منکری باز نمی دارم مگر اینکه خودم قبلا از آن چشم می پوشم».

سپس امام (علیه السلام) در ادامه این سخن، به شرح بیشتری درباره حالات این مردان الهی و اهل ذکر پرداخته، می فرماید: «(با اینکه در دنیا هستند) گویی آن را رها کرده و به آخرت پیوسته اند و در آن قرار دارند، و به همین سبب ماورای دنیا را مشاهده کرده اند؛ (فَكَأَنَّمَا قَطَعُوا الدُّنْيَا إِلَى الْآخِرَةِ وَ هُمْ فِيهَا، فَشَاهَدُوا مَا وَرَاءَ ذَلِكَ).

آری! آنها با چشم حقیقت بین و نافذشان از این جهان، عالم پس از مرگ و برزخ و قیامت را می بینند و سرنوشت نیکوکاران و تبهکاران را مشاهده می کنند.

سپس در توضیح این سخن می افزاید: «گویی از پشت دیواره این دنیا سر بر آورده و به برزخیان و اقامت طولانی آنها در آنجا می نگرند (و از آن برتر قیامت را با چشم دل می بیند) و مشاهده می کنند که رستاخیز وعده های خود را برای آنها عملی ساخته است»؛ (فَكَأَنَّمَا اَطَّلَعُوا غُيُوبَ أَهْلِ الْبَرْزَخِ فِي طَوْلِ الْأَقَامَةِ فِيهِ، وَ

حَقَّقَتِ الْقِيَامَةَ عَلَيْهِمْ عِدَاتِهَا (۱)).

آنگاه نتیجه این مکاشفه روحانی را بیان کرده، می فرماید: «از این رو این پرده

ها را برای اهل دنیا کنار زده (و حقایق عالم برزخ و قیامت را برای آنها شرح می دهند) گویی آنها با چشم خود چیزهایی را می بینند که مردم نمی بینند و مطالبی را می شنوند که دیگران نمی شنوند»؛ (فَكشَفُوا غِطَاءَ ذَلِكَ لِأَهْلِ الدُّنْيَا، حَتَّى كَانَهُمْ يَرَوْنَ مَا لَا يَرَى النَّاسُ، وَ يَسْمَعُونَ مَا لَا يَسْمَعُونَ).

چرا مردم عادی دنیا از درک احوال برزخ و آخرت ناتوانند و مردم الهی اهل ذکر هر دو را مشاهده می کنند، بلکه خود را در آن می بینند؟

برای این است که روح دنیاپرستان به دنیا تعلق دارد و حجابی در میان آنها و عوالم دیگر افکنده؛ اما پاکدلان اهل ذکر که خود را از این تعلقات رهایی بخشیده اند و با ادامه ذکر و عبادت‌های خالصانه روح را صیقل داده اند، پرده‌ها از جلوی چشمانشان کنار رفته و صورت حقایق عالم برزخ و قیامت در آن نقش بسته است.

اینها حاملان پیامهای الهی از آن جهان به این جهان اند. پیامهایی که سبب بیداری غافلان و بینایی کوردلان می شود.

پاورقی

۱. «عدات» جمع «عده» به معنای وعده هاست و اینکه امام (علیه السلام) می فرماید: قیامت وعده‌های خود را تحقق بخشیده، در واقع یک نوع مجاز است، زیرا وعده‌ها وعده‌های الهی است وعده پاداش و کیفر و عالم قیامت ظرف تحقق این وعده هاست، بنابراین تصور نشود که نیاز به حذف و تقدیر است.

صفحه ۳۵۸

صفحه ۳۵۹

بخش سوم

فَلَوْ مَثَلْتَهُمْ لِعَقْلِكَ فِي مَقَاوِمِهِمُ الْمَحْمُودَةَ

فَلَوْ مَثَلْتَهُمْ لِعَقْلِكَ فِي مَقَاوِمِهِمُ الْمَحْمُودَةَ، وَ مَجَالِسِهِمُ الْمَشْهُودَةَ، وَ قَدْ نَشَرُوا دَوَابِنَ
أَعْمَالِهِمْ، وَ فَرَعُوا لِمُحَاسَبَةِ أَنْفُسِهِمْ عَلَى كُلِّ صَغِيرَةٍ وَ كَبِيرَةٍ أَمْرُوا بِهَا فَقَصَرُوا عَنْهَا، أَوْ
نَهَوْا عَنْهَا فَفَرَطُوا

فِيهَا، وَ حَمَلُوا ثِقَلَ أَوْزَارِهِمْ ظُهُورَهُمْ، فَضَعُفُوا عَنِ الْأَسْتِقْلَالِ بِهَا، فَنَشَجُوا نَشِيجًا، وَ
تَجَاوَبُوا نَحِيبًا، يَعْجُونَ إِلَى رَبِّهِمْ مِنْ مَقَامِ نَدَمٍ وَ اعْتِرَافٍ، لَرَأَيْتَ أَعْلَامَ هُدًى، وَ مَصَابِيحَ
دُجَى، قَدْ حَفَّتْ بِهِمُ الْمَلَائِكَةُ، وَ تَنَزَّلَتْ عَلَيْهِمُ السَّكِينَةُ، وَ فُتِحَتْ لَهُمْ أَبْوَابُ السَّمَاءِ، وَ
أَعَدَّتْ لَهُمْ مَقَاعِدُ الْكِرَامَاتِ فِي مَقْعَدِ اطَّلَعَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ فِيهِ، فَفَرَضِي سَعِيهِمْ، وَ حَمْدَ
مَقَامِهِمْ. يَتَسَمَّوْنَ بِدُعَائِهِ رُوحَ التَّجَاوُزِ، رَهَائِنُ فَاقِهِ إِلَى فَضْلِهِ، وَ أُسَارَى ذَلَّةِ لِعَظَمَتِهِ، جَرَحَ
طُولُ الْأَسَى قُلُوبَهُمْ، وَ طُولُ الْبُكَاءِ عُيُونَهُمْ. لِكُلِّ بَابٍ رَغْبَةٌ إِلَى اللَّهِ مِنْهُمْ يَدُ قَارِعَةٍ،
يَسْأَلُونَ مَنْ لَا تَضِيقُ لَدَيْهِ الْمَنَادِحُ، وَ لَا يَخِيبُ عَلَيْهِ الرَّاعِبُونَ.

فَحَاسِبْ نَفْسَكَ لِنَفْسِكَ، فَإِنَّ غَيْرَهَا مِنَ الْأَنْفُسِ لَهَا حَسِيبٌ غَيْرُكَ.

ترجمه

اگر حال آنها را در برابر عقل خود مجسم سازی و مقامات ستوده و مجالس آنان را که
مشهود فرشتگان است، بنگری که نامه های اعمال خویش را گشوده و به حسابرسی
اعمال خود نشسته اند و هر کار کوچک و بزرگی که مأمور به آن بوده و کوتاهی

کرده اند یا از آن نهی شده بودند و مرتکب گشته اند حساب می کنند و سنگینی بار خطاهایشان را بر دوش خود احساس کرده که از کشیدن این بار سنگین ناتوانند و در نتیجه گریه گلوییشان را فشرده و با صدای بلند همراه

صفحه ۳۶۰

با یکدیگر ضجه می زنند و در پیشگاه پروردگارشان در مقام اظهار ندامت و اعتراف به تقصیر آمده اند. (آری اگر آن حالات و آن عوالم معنوی را در نظر مجسم کنی) خواهی دید که آنان نشانه های هدایت و چراغهای پرفروغ برطرف کننده تاریکیها هستند. فرشتگان آنها را در میان گرفته و آرامش و سکینه الهی

بر آنها نازل شده، درهای آسمان به رویشان گشوده و جایگاه و مقامهای والای کرامت برای آنان فراهم گشته است، در جایی که خداوند به آنها نظر رحمت افکنده و از سعی و کوشش آنها راضی است و موقعیتشان را می ستاید. آنها با دعا و نیایش به درگاه خدا آرامش عفو و گذشت او را می طلبند و گروهان نیازمندی به فضل او و اسیران فروتنی در برابر عظمتش هستند، غم و اندوه طولانی (به سبب احساس تقصیر در اطاعت و بندگی) قلبشان را مجروح ساخته و گریه های بسیار چشمانشان را خسته کرده است. برای هر دری که امید عفو و رحمت خدا در آن باشد دستی برای کوبیدن دارند و از درگاه کسی درخواست می کنند که گستردگی بخشش او تنگی ندارد و امیدواران از درگاه او نومید بر نمی گردند (حال که چنین است) به حساب خود برای نفع خویشان رسیدگی کن، (و کار به حساب دیگران نداشته باش) زیرا دیگران حسابرسی جز تو دارند.

شرح و تفسیر ک عاقبت کار رهروان راه حق

امام (علیه السلام) در این بخش از خطبه ترسیم دقیقی از حال اهل ذکر و اولیاء الله می کند که چگونه آنها به محاسبه خویش می نشینند و به جبران کاستیها می پردازند، می فرماید: «اگر حال آنها را در برابر عقل خود مجسم سازی و مقامات ستوده و مجالس آنان که مشهود فرشتگان است را بنگری که نامه های اعمال خویش را گشوده و به حسابرسی اعمال خود نشسته اند و هر کار کوچک

صفحه ۳۶۱

و بزرگی که مأمور به آن بوده اند و کوتاهی کرده اند یا از آن نهی شده بودند و مرتکب گشته اند حساب

می کنند و سنگینی بار خطاهایشان را بر دوش خود احساس کرده که از کشیدن این بار سنگین ناتوانند و در نتیجه گریه گلویشان را فشرده و با صدای بلند همراه با یکدیگر ضجه می زنند و در پیشگاه پروردگارشان در مقام اظهار ندامت و اعتراف به تقصیر آمده اند؛ (فَلَوْ مَثَلْتَهُمْ) (۱) لَعَلَّكَ فِي مَقَاوِمِهِمْ (۲) الْمَحْمُودَةَ، وَ مَجَالِسِهِمُ الْمَشْهُودَةَ، وَ قَدْ نَشَرُوا دَوَاوِينَ (۳) أَعْمَالِهِمْ، وَ فَرَعُوا لِمَحَاسِبِهِ أَنْفُسَهُمْ عَلَى كُلِّ صَغِيرَةٍ وَ كَبِيرَةٍ أَمْرُوا بِهَا فَقَصَرُوا عَنْهَا، أَوْ نَهَوْا عَنْهَا فَفَرَطُوا فِيهَا، وَ حَمَلُوا ثِقَلَ أَوْزَارِهِمْ (۴) ظُهُورَهُمْ، فَضَعُفُوا عَنِ الْأَسْتِقْلَالِ بِهَا، فَنَشَجُوا (۵) نَشِيجًا، وَ تَجَاوَبُوا (۶) نَحِيْبًا (۷)، يَعِجُونَ (۸) إِلَى رَبِّهِمْ مِنْ مَقَامٍ نَدَمَ وَ اعْتَرَفَ).

سپس امام (علیه السلام) بعد از ذکر حالات اولیاء الله که چگونه آنها مراقب حالات خویش و مشغول محاسبه اعمال خود هستند و چگونه در برابر کوتاهی هایی که از آنها سرزده، عکس العمل نشان می دهند و به درگاه خدا می نالند، به نتیجه آن پرداخته می فرماید: «(اگر آن حالات و آن عوالم معنوی را در نظر مجسم کنی) خواهی دید که آنان نشانه های هدایت و چراغهای پرفروغ برطرف کننده تاریکیها هستند. فرشتگان

آنها را در میان گرفته و آرامش و سکینه الهی بر آنها نازل شده، درهای آسمان به رویشان گشوده و جایگاه و مقامهای والای کرامت

پاورقی

۱. «مثلثهم» از ریشه «تمثیل» بر وزن «حلول» به معنای مجسم ساختن گرفته شده است.

۲. «مقاوم» جمع «مقام» به معنای جایگاه است خواه جایگاه معنوی باشد یا جایگاه جسمانی.

۳. «دواوین» جمع «دیوان» به معنای دفتر و در اینجا به معنای نامه عمل است.

۴. «اوزار» جمع «وزر» بر وزن «حرز» به معنای بار سنگین

است و در اینجا به معنای بار سنگین مسئولیتهاست.

۵. «نشیج» به معنای گلوگیر شدن از گریه و رفت و آمد صدا در گلو بر اثر گریه است که در فارسی هق هق کردن به آن گفته می شود.

۶. «تجاوبوا» از ریشه «تجاوب» به معنای پاسخ دادن به یکدیگر و هماهنگ شدن است و در اینجا اشاره به گروهی است که در یک مجلس می نشینند و با هم می گریند.

۷. «نحیب» به معنای گریه شدید و شیون کردن است.

۸. «یعجون» از ریشه «عج» بر وزن «حج» به معنای فریاد زدن است.

برای آنان فراهم گشته، در جایی که خداوند به آنها نظر رحمت افکنده و از سعی و کوشش آنها راضی است و موقعیتشان را می ستاید؛ (لَرَأَيْتَ أَعْلَامَ هُدًى، وَ مَصَابِيحَ دُجَى) (۱)، قَدْ حَفَّتْ بِهِمُ الْمَلَائِكَةُ، وَ تَنَزَّلَتْ عَلَيْهِمُ السَّكِينَةُ، وَ فَتَحَتْ لَهُمُ أَبْوَابَ السَّمَاءِ، وَ أَعَدَّتْ لَهُمُ مَقَاعِدَ الْكِرَامَاتِ فِي مَقْعَدِ اطَّلَعَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ فِيهِ، فَرَضِي سَعِيَّهُمْ، وَ حَمْدَ مَقَامِهِمْ).

این قسمت از کلام امام در واقع جواب شرطی است که در جمله گذشته: (فَلَوْ مَثَلْتَهُمْ...) بیان شده بود. امام (علیه السلام) در اینجا پنج وصف یا نتیجه مهم برای مراقبتهای آنها ذکر می فرماید که نشانه های هدایت و چراغهای تاریکیها هستند. اشاره به اینکه آنها هرگز مانند زاهدان گوشه گیر نیستند که تنها گلیم خود را از آب بیرون آرند، بلکه ناجیان غریق هستند که سعی می کنند غافلان و آلودگان را از غرقاب گناه رهایی بخشند و از نظر مقام و موقعیت آن قدر والا مقام اند که فرشتگان، گرداگرد آنها را گرفته و در خدمت آنان اند، همان گونه که قرآن می فرماید: (الَّذِينَ

قَالُوا رَبَّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ). (۲)

آرامش و سکینه الهی به مضمون (هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّكِينَةَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ لِيَزْدَادُوا إِيمَانًا مَعَ إِيمَانِهِمْ) (۳) بر وجودشان سایه افکنده و به مضمون (إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَنَهَرٍ * فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِكٍ مُّقْتَدِرٍ) (۴) مقامات توصیف ناپذیر فصل و رحمت الهی در انتظار آنان است.

راستی هنگامی که انسان این کلمات پرمعنا را می خواند که چگونه اولیاءالله در پرتو بندگی و عبودیت، به جاهایی می رسند که به جز خدا نبیند، در فکر فرو می رود که این انسان چه لیاقت بزرگی دارد اگر قدر آن را بداند و استعداد خویش

پاورقی

۱. «دُجی» جمع «دُجیه» بر وزن «لقمه» به معنای ظلمت است. این واژه گاه به معنای مفرد (تاریکی) نیز به کار می رود.

۲. فصلت، آیه ۳۰.

۳. فتح، آیه ۴.

۴. قمر، آیه ۵۴-۵۵.

صفحه ۳۶۳

را به فعلیت برساند.

در ادامه این سخن به بخش دیگری از حالات اهل ذکر در ارتباط با خدا در خلوتگاه عبادت و بندگی پرداخته می فرماید: «آنها با دعا و نیایش به درگاه خدا آرامش عفو و گذشت او را می طلبند، و گروگان نیازمندی به فضل او و اسیران فروتنی در برابر عظمتش هستند. غم و اندوه طولانی (به سبب احساس تقصیر در اطاعت و بندگی) قلبشان را مجروح ساخته و گریه های بسیار، چشمانشان را خسته کرده است»؛

(يَتَسَمُونَ) (۱) بِدُعَائِهِ رَوْحَ التَّجَاوُزِ، رَهَائِنُ فَاقَهُ إِلَى فَضْلِهِ، وَأَسَارَى ذَلِّهِ لِعَظَمَتِهِ، جَرَحَ طُولُ الْأَسَى (۲) قُلُوبَهُمْ، وَ طُولُ الْبُكَاءِ عِيُونَهُمْ).

اشاره به اینکه آنها هر قدر در اطاعت و بندگی کوشا باشند باز خود را در برابر عظمت خدا مقصّر می دانند و به

همین دلیل از یک سو پیوسته به درگاه او می روند و آرامش را از طریق عفو او می جویند و از سوی دیگر هرگز تکیه بر اعمال خویش نمی کنند، بلکه تکیه بر فضل خدا دارند اندوهی شدید بر قلب آنها سنگینی می کند و چشمهای گریانیشان از این اندوه درونی خبر می دهد.

در ادامه می افزاید: «(به همین دلیل) برای هر دردی که امید عفو و رحمت خدا در آن باشد، دستی برای کوبیدن دارند و از درگاه کسی درخواست می کنند که گستردگی بخشش او تنگی ندارد و امیدواران از درگاه او نومید بر نمی گردند»؛ (لِکُلِّ بَابِ رَغْبَةٍ إِلَى اللَّهِ مِنْهُمْ يَدٌ قَارِعَةٌ، يَسْأَلُونَ مَنْ لَا تَضِيقُ لَدَيْهِ الْمَنَادِحُ (۳)، وَلَا يَخِيبُ عَلَيْهِ الرَّأْغِبُونَ).

اشاره به اینکه آنها دل به اعمال خویش نمی بندند و تنها امید به کرم خدا

پاورقی

۱. «یتنمون» از ریشه «نسیم» گرفته شده، بنابراین جمله «یتنمون» یعنی آنها در انتظار نسیمی هستند و «تنسم» به معنای تنفس است.

۲. «آسی» به معنای حزن و اندوه است.

۳. «المنادح» جمع «مندوحه» به معنای زمین وسیع و گسترده است. سپس به معنای هر برنامه گسترده ای که در آن آزادی عمل دارد، اطلاق شده است.

صفحه ۳۶۴

دارند. هر دری را می کوبند و هر کاری را که احتمال می دهند سبب خشنودی او گردد و امواج دریای رحمتش را به حرکت در آورد، انجام می دهند.

در واقع آنها همواره در میان خوف و رجا که بهترین حالات مؤمن است به سر می‌برند، خوف و ترس از کوتاهیها و امید و رجا به فضل خدا.

در پایان لحن کلام امام (علیه السلام) عوض می‌شود و

از شرح حالات اهل ذکر به یک اندرز عمومی پرداخته می‌فرماید: «حال که چنین است) به حساب خود برای نفع خویشتن رسیدگی کن، (و کار به حساب دیگران نداشته باش) زیرا دیگران حسابرسی جز تو دارند»؛ (فَحَاسِبْ نَفْسَكَ لِنَفْسِكَ، فَإِنَّ غَيْرَهَا مِنْ الْأَنْفُسِ لَهَا حَسِيبٌ غَيْرُكَ).

اشاره به اینکه پیش از آنکه زندگی تو پایان گیرد و به برزخ و قیامت برسی و فرشتگان الهی حسابرس تو باشند خودت در اینجا به حساب خویش رسیدگی کن تا اگر خطایی از تو سر زده است جبران کنی و اگر کار نیکی داشته‌ای خدا را شکر نمایی؛ هرگز لازم نیست در اعمال کوچک و بزرگ دیگران دقیق شوی و به حسابرسی آنها پردازی و از خود غافل گردی چرا که آنها برای خود حسابرسی دارند.

جمله اخیر در واقع دو پیام دارد یکی همان پیام حدیث معروف «حَاسِبُوا قَبْلَ أَنْ تُحَاسَبُوا» (۱) است و دیگر پیام آیه شریفه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسَكُمْ لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ»؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید مراقب خود باشید اگر شما هدایت یافته‌اید گمراهی گمراهان به شما زیانی نمی‌رساند» (۲).

پاورقی

۱. نهج البلاغه، خطبه ۹۰.

۲. مائده، آیه ۱۰۵.

نکته

ذکر خدا و ذاکران

تمام آنچه در این خطبه غراً و پرمحتوا آمد، شرحی بود بر جمله ای از آیه ای از قرآن مجید و آن، اینکه مردان پاکباز الهی هرگز برای متاع دنیا از یاد خدا غافل نمی شوند. نور الهی در خانه آنها می درخشد و آنها همچون ستارگانی هستند که در ظلمات بر و بحر، خلق خدا را راهنمایی می کنند.

گذشته از اینکه ذکر مراحل

سه گانه ای دارد: ذکر با قلب، با لسان و ذکر با عمل، در هر مرحله مصادیق متفاوتی دارد همچون نور که نور آفتاب را شامل می شود و نور یک شمع را.

گاه این ذکر چنان محدود است که تنها فضای اطراف خود را روشن می سازد و گاه آنچنان عمیق و گسترده است که جهانی را روشن می کند.

قرآن اهمیت فوق العاده ای برای ذکر و ذاکران قائل شده است. در یکجا به موسی (علیه السلام) خطاب می کند نمازهای تو برای این است که به یاد من باشی: (أَقِمِ الصَّلَاةَ لَذِكْرِي). (۱)

گاه می فرماید: ذکر خدا از نماز هم برتر و بالاتر است؛ یعنی روح نماز است: (إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ). (۲)

گاه می فرماید: اگر از شراب به شدت نهی شده برای آن است که شما را از ذکر خدا غافل می کند: (وَيَصُدُّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ). (۳)

گاه می گوید: نفوذ شیطان از آنجا شروع می شود که انسان از ذکر خدا غافل گردد: (وَمَنْ يَعِشْ عَنْ ذِكْرِ الرَّحْمَانِ نُقِيَضْ لَهُ شَيْطَانًا فَهُوَ لَهُ قَرِينٌ). (۴)

پاورقی

۱. طه، آیه ۱۴.

۲. عنکبوت، آیه ۴۵.

۳. مائده، آیه ۹۱.

۴. زخرف، آیه ۳۶.

صفحه ۳۶۶

گاه همه عظمت قرآن را در جمله ای خلاصه کرده می فرماید: (إِنَّهُ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ). (۱)

گاه می فرماید: برای حل هر مشکل به سراغ اهل ذکر بروید: (فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ). (۲)

سرانجام ذکر خدا را آرام بخش دلها و وسیله اطمینان قلب معرفی می کند: (أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ). (۳)

گرچه ذکر در این آیات معانی مختلفی دارد؛ ولی همه در یک قدر مشترک جمع اند و آن چیزی است که

انسان را به سوی خدا می برد. از قلب بر زبان جاری می شود و از زبان به تمام اعمال انسان گسترش می یابد. گویی همه اعضا در همه اعمال با صدای رسا ذکر خدا می گویند.

در روایات اسلامی نیز مسئله ذکر و ذاکران بازتاب گسترده ای دارد:

از جمله اینکه در روایتی از امام صادق (علیه السلام) می خوانیم که هر چیزی حد و اندازه ای دارد جز ذکر خدا که هیچ حدی برای آن متصور نیست: «مَا مِنْ شَيْءٍ إِلَّا وَ لَهُ حَدٌّ يَنْتَهِي إِلَيْهِ إِلَّا الذِّكْرَ فَلَيْسَ لَهُ حَدٌّ يَنْتَهِي إِلَيْهِ». (۴)

در حدیث دیگری از همان بزرگوار آمده است که هر کس ذکر خدا بسیار گوید خداوند در بهشت سایه عنایتش را بر او می گستراند: «مَنْ أَكْثَرَ ذِكْرَ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ أَظَلَّهُ اللَّهُ فِي جَنَّتِهِ». (۵)

از روایات دیگری استفاده می شود که ذکر خدا دافع انواع بلاهاست. در حدیثی از امام صادق (علیه السلام) می خوانیم: «إِنَّ الصَّوَاعِقَ لَا تُصِيبُ ذَاكِرًا» (۶) صاعقه ها (و

پاورقی

۱. یوسف، آیه ۱۰۴.

۲. انبیاء، آیه ۷.

۳. رعد، آیه ۲۸.

۴. کافی، ج ۲، ص ۴۹۸.

۵. همان مدرک، ص ۵۰۰.

۶. همان مدرک.

صفحه ۳۶۷

بلاهای بزرگ) به ذاکران اصابت می کند.

بلکه از این فراتر، از آن حضرت نقل شده که می فرماید: «ما مِنْ طَيْرٍ يُصَادُ إِلَّا بِتَرْكِ التَّسْبِيحِ وَ ما مِنْ مالٍ يُصَابُ إِلَّا بِتَرْكِ الزَّكَاةِ؛ هیچ پرنده ای صید نمی شود مگر اینکه در آن روز ذکر خدا را ترک گفته و هیچ مالی ضایع نمی شود مگر اینکه زکات آن را نداده باشند» (۱).

کوتاه سخن اینکه آیات و روایات درباره ذکر خدا و اهمیت و آثار آن در زندگی مادی و معنوی و در دنیا و آخرت بسیار است. آنچه در بالا آمد گوشه ای از آن بود.

این گفتار را با سخنی از امام صادق (علیه السلام) که در ادامه حدیث نامحدود بودن ذکر بیان فرموده پایان می دهیم. می فرماید: «كَانَ أَبِي كَثِيرُ الذِّكْرِ لَقَدْ كُنْتُ أَمْشِي مَعَهُ وَ إِنَّهُ لَيَذْكُرُ اللَّهَ وَ آكُلُ مَعَهُ الطَّعَامَ وَ إِنَّهُ لَيَذْكُرُ اللَّهَ وَ لَقَدْ كَانَ يُحَدِّثُ الْقَوْمَ وَ مَا يَشْغَلُهُ ذَلِكَ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ...؛ پدرم بسیار ذکر خدا می گفت. هنگامی که با او راه می رفتم زبانش به ذکر خدا مشغول بود و هنگامی که با او غذا می خوردم ذکر خدا می گفت و سخن گفتن با مردم او را از ذکر خدا غافل نمی کرد» (۲).

پاورقی

۱. وسائل الشیعه، ج ۶، ص ۱۵، کتاب الزکاه، باب تحریم منع الزکاه، ح ۲۰.

۲. کافی، ج ۲، ص ۴۹۹.

صفحه ۳۶۸

صفحه ۳۶۹

خطبه ۲۲۳

قَالَ عِنْدَ تِلَاوَتِهِ: (يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ)

از سخنان امام (علیه السلام) است

که به هنگام تلاوت این آیه شریفه «(يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ)؛ ای انسان چه چیز تو را در برابر پروردگار کریمت مغرور ساخته است؟» (۱)

بیان فرمود. (۲)

خطبه در یک نگاه

توضیح

این خطبه پرمحتوا که ناظر به تفسیر آیه شریفه (يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ) است از چند بخش تشکیل شده است.

پاورقی

۱. انفطار، آیه ۶.

۲. سند خطبه:

در مصادر نهج البلاغه دو منبع ذکر می کند که با استفاده از قرائنی استنباط می شود آنها این خطبه را از غیر منبع نهج البلاغه نیز یافته بودند: نخست شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید است که در مواردی این خطبه را با تفاوتهایی نسبت به آنچه در نهج البلاغه آمده، ذکر کرده است و دیگر کتاب شریف غررالحکم است که بخشهایی از این خطبه را متفاوت با آنچه در نهج البلاغه آمده آورده است. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۵۵)

صفحه ۳۷۰

در بخش اول امام برای بیداری و هوشیاری یاران و مخاطبان خود آنها را مورد سؤال و سرزنش قرار می دهد که تا کی در خوابند و چرا از این خواب غفلت بیدار نمی شوند؟ چرا به خود رحم نمی کنند و از گرداب گناهی که در آن غوطهورند خود را نجات نمی دهند و مرهمی بر دردها و زخمهای دل خویش که از گناه نشأت گرفته، نمی نهند. در بخش دوم این انسان گریز پا را به محاکمه خویشتن دعوت می کند. نعمتهای خدا را به او یادآور می شود و خوردن نمک و شکستن نمکدان را به او گوشزد می کند و تأکید می کند که اگر واقعاً به داوری خویشتن بنشینید خود را محکوم خواهی کرد.

در بخش سوم از ناپایداری وضع دنیا و عبرت گرفتن از زندگی و مرگ پیشینیان سخن می گوید.

در آخرین بخش در چند جمله کوتاه نسبت به پایان دنیا و قیام قیامت و حضور در دادگاه عدل الهی و نبودن عذری در پیشگاه او هشدار می دهد.

سرانجام همه این یادآوریه‌ها و هشدارها را وسیله ای برای پاره کردن پرده غرور که در آیه فوق به آن اشاره شده است، قرار می دهد.

صفحه ۳۷۱

بخش اول

أَدْخَضُ مَسْؤُولَ حُجَّهٍ، وَأَقْطَعُ مُعْتَرِّ مَعْدِرَةٍ، لَقَدْ أْبْرَحَ جَهَالَهٖ بِنَفْسِهِ

أَدْخَضُ مَسْؤُولَ حُجَّهٍ، وَأَقْطَعُ مُعْتَرِّ مَعْدِرَةٍ، لَقَدْ أْبْرَحَ جَهَالَهٖ بِنَفْسِهِ. يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ، مَا جَرَأَكَ عَلَى ذَنْبِكَ، وَمَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ، وَمَا أَتَّسَكَ بِهِ لَكَ نَفْسُكَ؟ أَمَا مِنْ دَائِكَ بَلُولٌ، أَمْ لَيْسَ مِنْ نَوْمَتِكَ يَقْظُهُ؟ أَمَا تَرْحَمُ مِنْ نَفْسِكَ مَا تَرْحَمُ مِنْ غَيْرِكَ؟ فَلَرَبَّمَا تَرَى الضَّاحِيَ مِنْ حَرِّ الشَّمْسِ فَتَظْلُهُ، أَوْ تَرَى الْمُبْتَلَى بِالْمِمْضِ جَسَدَهُ فَتَبْكِي رَحْمَةً لَهُ! فَمَا صَبْرَكَ عَلَى دَائِكَ، وَجَلْدَكَ عَلَى مُصَابِكَ، وَعَزَاكَ عَنِ الْبُكَاءِ عَلَى نَفْسِكَ وَهِيَ أَعَزُّ الْإِنْفُسِ عَلَيْكَ! وَكَيْفَ لَا يُوقِظُكَ خَوْفُ بَيَاتِ نَقْمِهِ، وَقَدْ تَوَرَّطْتَ بِمَعَاصِيهِ مَدَارِجَ سَطَوَاتِهِ! فَتَدَاوِ مِنْ دَاءِ الْفِتْرَةِ فِي قَلْبِكَ بِعَزِيمَةٍ، وَمِنْ كَرَى الْعَفْلَةِ فِي نَاطِرِكَ بِيَقْظِهِ، وَكُنْ لِلَّهِ مُطِيعًا، وَبِدِكْرِهِ أَنْسَا.

ترجمه

این انسان (در برابر گناهی که انجام می دهد) نادرست ترین دلیل برای خود اقامه می کند و این بی خبر مغرور به بدترین عذر متوسل می شود، چرا که نسبت به خود بیشترین جهالت را دارد! ای انسان! چه چیز تو را بر گناهت جسور ساخته و چه چیز تو

را در مقابل پروردگارت مغرور کرده؟ و چه چیز تو را به هلاکت خویش علاقه مند نموده

است. آیا درد تو درمان ندارد یا از این خوابت بیداری نیست؟ چرا آن گونه که به دیگران رحم می کنی به خودت رحم نمی کنی؟! چه بسا کسی را در دل آفتاب سوزان می بینی و در برابر حرارت آن بر او سایه می افکنی یا بیماری را مشاهده می کنی که درد جانکاهی بدنش را سخت آزرده و از روی ترحم بر او می گویی (پس چرا درباره خود بی تفاوت هستی) چه چیز تو

صفحه ۳۷۲

را بر این بیماری ات شکیباً ساخته و بر مصائب خود صبور کرده و از گریه بر خویشتن باز داشته است؟! در حالیکه هیچ چیز برای تو عزیزتر از نفس خودت نیست. چگونه ترس از بلاها و عذابهای شبانه تو را بیدار نکرده در حالی که بر اثر معصیت الهی هر روز، خود را به مرحله شدیدتری از خشم خدا می افکنی؟! حال که چنین است بیماری سستی دل خود را با داروی تصمیم و عزم راسخ مداوا کن و این خواب غفلتی که چشمت را فرو گرفته با بیداری برطرف ساز، بنابراین مطیع خداوند باش و با یاد او انس گیر!

شرح و تفسیر: چرا بر خود رحم نمی کنی؟

امام (علیه السلام) در آغاز این خطبه با استفاده از آیه بالا می فرماید: «این انسان (در برابر گناهایی که انجام می دهد) نادرست ترین دلیل برای خود اقامه می کند، و این بی خبر مغرور به بدترین عذر متوسل می شود چرا که بیشترین جهل و نادانی را نسبت به خود دارد!»؛ (أَدْحَضُ (۱) مَسْؤُول حُجَّه، وَ أَقْطَعُ مُغْتَرَّ مَعْدِرَه، لَقَدْ أَبْرَحَ (۲) جَهَّالَه بِنَفْسِه).

در واقع امام (علیه السلام) به این نکته اشاره می کند که خداوند در این آیه

می فرماید: پروردگار تو این همه کرم درباره تو کرده است، از فرق تا قدم، غرق نعمتهای گوناگون معنوی و مادی او هستی، باز هم مغرور و گستاخ و نافرمانی؟! هیچ دلیلی از تو پذیرفته نیست و هیچ عذری نداری و عملت نشان می دهد که هرگز خود را نشاخته ای.

پاورقی

۱. «أدحض» از ریشه «ادحاض» به معنای باطل کردن و مغلوب نمودن و از ریشه «دحض» به معنای مغلوب شدن گرفته شده است.

۲. «أبرح» از ریشه «برح» بر وزن «حرف» به معنای شدت است و گاه به معنای زوال نیز آمده است و در جمله بالا معنای اول اراده شده است.

صفحه ۳۷۳

از اینجا روشن می شود آنها که معتقدند ذکر صفت کریم در آیه فوق برای تلقین عذر به مخاطب است که او در پاسخ بگوید: «غرّنی کرمک؛ کرمت مرا مغرور کرد» سخن نادرستی است، بلکه به عکس می خواهد بفرماید: با این همه کرم و لطف الهی، این همه نافرمانی شرم آور و فاقد هرگونه عذر و حجت است، لذا در حدیثی از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) آمده: هنگام تلاوت این آیه فرمود: «غرّه جهله؛ جهل و نادانی اش او را مغرور و غافل ساخته است». (۱) سپس امام (علیه السلام) به شرح این سخن پرداخته با یک گفتار مبسوط تازیانه های ملامت و سرزنش را بر پیکر ارواح خفته می نوازد تا بیدار شوند و از بیراهه باز گردند. می فرماید: «ای انسان! چه چیز تو را بر گناهت

جسور ساخته؟ و چه چیز تو را در مقابل پروردگارت مغرور کرده؟ و چه چیز تو را بر هلاکت خویش علاقه مند نموده است؟»؛ (يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ،

مَا جَرَأَكَ عَلَىٰ ذَنْبِكَ، وَمَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ، وَمَا أَنَسَكَ بِهَلَكَةِ نَفْسِكَ؟).

اشاره به اینکه غریزه حبّ ذات در انسان نیرومندترین غرائز است؛ انسان به طور طبیعی خود را بیش از هر کس دوست دارد و هرگاه بینیم کسی خنجر برداشته، بر سینه و بازو و پهلوی خود می زند و حشت می کنیم و با خود می گوئیم آیا گرفتار جنون شده است. مگر ممکن است انسان عاقل، علاقه مند هلاکت خویش شود؟ اگر انسان کمترین علاقه ای به هلاکت خویش ندارد، پس چرا گناه و غروری که مایه هلاکت اوست را پذیرا می شود؟!

در ادامه سخن می افزاید: «آیا درد تو درمان ندارد یا از این خوابت بیداری نیست. چرا آن گونه که به دیگران رحم می کنی به خودت رحم نمی کنی؟!»؛ (أَمَا مِنْ دَائِكَ بُلُولٌ (۲)، أَمْ لَيْسَ مِنْ نَوْمَتِكَ يَقْظَةٌ؟ أَمَا تَرْحَمُ مِنْ نَفْسِكَ مَا تَرْحَمُ مِنْ غَيْرِكَ؟).

پاورقی

۱. تفسیر مجمع البیان، ذیل آیه ۶ سوره انفطار.

۲. «بلول» به معنای بهبودی از بیماری است و گاه به معنای شادابی و بی نیازی نیز آمده است.

صفحه ۳۷۴

سپس با ذکر مثالی این حقیقت را روشن تر می سازد و می فرماید: «چه بسا کسی را در دل آفتاب سوزان می بینی و در برابر حرارت آفتاب بر او سایه می افکنی یا بیماری را

مشاهده می کنی که درد جانکاهی بدن او را سخت آزرده و از روی ترحم بر او می گریی (پس چرا درباره خود بی تفاوت هستی) چه چیز تو را بر این بیماری ات شکیباً ساخته و بر مصائب خود صبور کرده و از گریه بر خویشتن باز داشته است در

حالی که هیچ چیز برای تو عزیزتر از نفس خودت نیست»؛ (فَلَرَبَّمَا تَرَى الضَّاحِيَ (۱) مِنْ حَرِّ الشَّمْسِ فَتُظِلُّهُ، أَوْ تَرَى الْمُبْتَلِيَ بِالْمِمْضِ (۲) جَسَدَهُ فَتَبْكِي رَحْمَةً لَهُ! فَمَا صَبْرَكَ عَلَى دَائِكَ، وَ جَلْدَكَ (۳) عَلَى مُصَابِكَ، وَ عَزَاكَ عَنِ الْبُكَاءِ عَلَى نَفْسِكَ وَ هِيَ أَعَزُّ الْأَنْفُسِ عَلَيْكَ!).

اشاره به اینکه چرا انسانهایی را می بینیم که گرفتار تناقض در عمل و دوگانگی در قضاوت هستند در برابر ناراحتی دیگران و بیماری بیماران سخت عکس العمل نشان می دهند و گاه سیلاب اشکشان فرو می ریزد در حالی که بیماری خودشان سخت تر و مصائبشان سنگین تر است و هیچ گونه عکس العملی در برابر آن نشان نمی دهند.

امام (علیه السلام) می خواهد این غافلان بی خبر و این خفتگان بی درد را با این بیان منطقی و گویا از خواب غفلت بیدار کند و به سرنوشت خطرناکی که در پیش رو دارد متوجه سازد شاید توبه کنند و به سوی خدا بازگردند.

در ادامه سخن می افزاید: «چگونه ترس از بلاها و عذابهای شبانه تو را بیدار نکرده در حالی که بر اثر معاصی الهی هر روز، خود را به مرحله بالاتری از خشم خدا می افکنی! حال که چنین است بیماری سستی دل خود را با داروی تصمیم و

پاورقی

۱. «ضاحی» به معنای کسی است که در برابر نور آفتاب قرار گرفته است. از ریشه «ضحو» بر وزن «محو» به معنای در برابر خورشید قرار گرفتن است و «ضحی» به زمانی گفته می شود که نور آفتاب در زمین گسترده شده است.

۲. «یمض» از ریشه «مض» بر وزن «حض» به معنای دردناک بودن گرفته شده است.

۳. «جلد» از ریشه «جلد» بر

وزن «بلد» به معنای شکیبایی یا قوت است.

صفحه ۳۷۵

عزم راسخ مداوا کن و این خواب غفلتی که چشمت را فرو گرفته با بیداری برطرف ساز؛ (وَ كَيْفَ لَا يُوقِظُكَ خَوْفُ بَيَاتٍ (۱) نَقْمَه، وَقَدْ تَوَرَّطْتَ (۲) بِمَعَاصِيهِ مَدَارِحَ سَطَوَاتِهِ (۳)! فَتَدَاوِ مِنْ دَاءِ الْفِتْرَةِ فِي قَلْبِكَ بَعَزِيمَه، وَمِنْ كَرَى (۴) الْغَفْلَةِ فِي نَاطِرِكَ يَيْقِظُهُ).

می دانیم برای نجات و رهایی از خطر دو چیز لازم است: بیداری و هوشیاری از یکسو و تصمیم و عزم راسخ از سوی دیگر و امام (علیه السلام) در این عبارت کوتاه به هر دو اشاره فرموده است و بی خبران را هشدار می دهد که از خواب غفلت برخیزند و برای نجات خویش از چنگال معاصی که آتش خشم و غضب الهی را بر می افروزد تا وقت نگذشته است تصمیم بگیرند.

تعبیر به «بَيَاتٍ نَقْمَه» (عذاب شبانه) برای این است که بلاهایی که در شب نازل می شود قربانی زیادتری می گیرد؛ زلزله ها، سیلابها و طوفانهایی که در شب رخ می دهد هنگامی که مردم در خوابند و هیچ گونه دفاعی از خود ندارند.

قرآن مجید می فرماید: «(أَفَأَمِّنَ أَهْلُ الْقُرَىٰ أَنْ يَأْتِيَهُمْ بَأْسُنَا بَيَاتًا وَهُمْ نَائِمُونَ * وَأَمِّنَ أَهْلُ الْقُرَىٰ أَنْ يَأْتِيَهُمْ بَأْسُنَا ضُحًى وَهُمْ يُلْعَبُونَ)؛ آیا اهل شهرها و آبادیها از این ایمنند که عذاب ما شبانه به سراغ آنها بیاید در حالی که در خواب باشند؟ آیا اهل شهرها و آبادیها از این ایمنند که عذاب ما هنگامه روز به سراغشان بیاید در حالی که سرگرم بازی هستند؟». (۵)

در پایان این فقره می فرماید: «(بنابراین بیدار باش) و مطیع خداوند شو و با یاد او انس گیر»؛ (وَ كُنْ لِلَّهِ مُطِيعًا، وَ بَذِكْرِهِ آتِسًا).

پاورقی

۱. «بیات» این واژه هرگاه مصدر باشد به معنای ماندن و بیتوته کردن شبانه در جایی است و هرگاه معنای اسمی داشته باشد به معنای شبانگاه است و در جمله بالا همین معنا اراده شده است.
۲. «تورطت» از ریشه «ورط» بر وزن «شرط» به معنای انداختن در گرداب یا باتلاق است و «قد تورطت بمعاصیه» یعنی خود را به سبب معصیتها به گرداب و باتلاق قهر و خشم خدا افکنده ای.
۳. «سطوات» جمع «سطوه» به معنای قهر و غلبه و سلطه بر چیزی است.
۴. «کری» به معنای مصدر و به معنای چرت زدن و به خواب رفتن است.
۵. اعراف، آیه ۹۷-۹۸.

بخش دوم

و تَمَثَّلْ فِي حَالِ تَوَلِّيكَ عَنْهُ إِقْبَالَهُ عَلَيْكَ

و تَمَثَّلْ فِي حَالِ تَوَلِّيكَ عَنْهُ إِقْبَالَهُ عَلَيْكَ، يَدْعُوكَ إِلَى عَفْوِهِ، وَ يَتَعَمَّدُكَ بِفَضْلِهِ، وَ أَنْتَ مُتَوَلِّئٌ عَنْهُ إِلَى غَيْرِهِ، فَتَعَالَى مِنْ قَوِيٍّ مَا أَكْرَمَهُ! وَ تَوَاضَعْتَ مِنْ ضَعِيفٍ مَا أَجْرَأَكَ عَلَى مَعْصِيَتِهِ! وَ أَنْتَ فِي كَنْفِ سِتْرِهِ مُقِيمٌ، وَ فِي سَعَةِ فَضْلِهِ مُتَقَلِّبٌ. فَلَمْ يَمْنَعْكَ فَضْلُهُ، وَ لَمْ يَهْتِكْ عَنْكَ سِتْرَهُ، بَلْ لَمْ تَخُلْ مِنْ لُطْفِهِ مَطْرَفَ عَيْنٍ فِي نِعْمَةٍ يُحَدِّثُهَا لَكَ، أَوْ سِيئَةٍ يَسْتُرُهَا عَلَيْكَ، أَوْ بَلِيٍّ يَصْرِفُهَا عَنْكَ! فَمَا ظَنُّكَ بِهِ لَوْ أَطَعْتَهُ! وَ أَيُّمُ اللَّهِ لَوْ أَنَّ هَذِهِ الصِّفَةَ كَانَتْ فِي مُتَفَقِّينَ فِي الْقُوَّةِ، مُتَوَازِينَ فِي الْقُدْرَةِ، لَكُنْتَ أَوَّلَ حَاكِمٍ عَلَى نَفْسِكَ بِذَمِيمِ الْأَخْلَاقِ، وَ مَسَاوِيءِ الْأَعْمَالِ.

ترجمه

خوب تصور کن در همان هنگام که تو از خدای خود روی می گردانی او (با دادن انواع نعمتها) به تو روی می آورد او تو را به عفو و بخشش خویش فرا می خواند و در زیر پوشش فضل و رحمتش قرار می دهد در حالی که تو همچنان

به او پشت کرده و به غیر او روی می آوری. بزرگ و بلندمرتبه است خدایی که با آن همه قدرت و قوت، این قدر کریم است؛ ولی تو با آن حقارت و ضعف این اندازه بر معصیت او جسور هستی در حالی که در پناه پرده پوشی او قرار داری و در فراخنای فضل و رحمتش در حرکت هستی (با این همه نافرمانی) تو را از فضل خویش باز نداشته و پرده گناهانت را ندریده است، بلکه حتی یک چشم بر هم زدن از لطف او

دور نشده ای، یا در نعمتی قرار داری که برای تو فراهم ساخته و یا در گناهی که پرده بر آن افکنده و یا بلا و مصیبتی که از تو دور نموده است.

صفحه ۳۷۸

آری با این همه گناه که داری این گونه به تو محبت دارد، حال درباره او چه فکر می کنی اگر اطاعتش می کردی؟ به خدا سوگند اگر این وضعی که تو با خدا داری (که پیوسته عصیانش می کنی و او همواره لطف و محبت می کند) در میان دو نفر که در نیرو و توان مساوی بودند وجود داشت تو نخستین کسی بودی که خود را به سبب اخلاق ناپسند و کردار بد، محکوم و نکوهش می کردی (به یقین اگر این وضع میان مولا و عبد باشد به طریق اولی نکوهیده تر است).

شرح و تفسیر: از او رحمت و از تو عصیان؟!

امام (علیه السلام) در این بخش از خطبه، انسانها را به داوری بر خویشان دعوت می کند، و دلایل محکومیت او را بر می شمرد. از جمله اینکه او از یک سو پیوسته در طریق نافرمانی گام می نهد؛ ولی

از سوی دیگر خداوند، همواره فضل و رحمتش را بر او فرو می ریزد. می فرماید: «خوب تصور کن در همان هنگام که تو از خدای خود روی می گردانی او (با دادن انواع نعمتها) به تو روی می آورد او تو را به عفو و بخشش خویش فرا می خواند و در زیر پوشش فضل و رحمتش قرار می دهد در حالی که تو همچنان به او پشت کرده و به غیر او روی می آوری»؛ (و تَمَثَّلْ (۱) فِي حَالِ تَوَلَّيْكَ عَنْهُ إِقْبَالَهِ عَلَيْكَ، يَدْعُوكَ إِلَى عَفْوِهِ، وَيَتَغَمَّدُكَ (۲) بِفَضْلِهِ، وَأَنْتَ مُتَوَلِّئٌ عَنْهُ إِلَى غَيْرِهِ).

راستی اسف بار و شرم آور است که انسان مولای کریمی داشته باشد که همواره انواع نعمتهایش شامل حال او گردد؛ ولی او پیوسته از او روی بگرداند،

پاورقی

۱. «تمثل» همان طور که در خطبه قبل نیز اشاره شد از ریشه «مثول» بر وزن «حلول» به معنای مجسم ساختن گرفته شده است.

۲. «یتعمد» در اصل از ریشه «غمد» بر وزن «هند» به معنای غلاف شمشیر گرفته شده و «تعمد» به معنای در غلاف کردن است. سپس به معنای فراگرفتن و پوشاندن بکار رفته است و در جمله بالا نیز به همین معناست که «فضل خداوند تو را فرا گرفته، پوشانده است».

صفحه ۳۷۹

کاری که هیچ وجدانی اجازه آن را نمی دهد.

این همان چیزی است که در دعای پرمحتوای افتتاح در ماه مبارک رمضان می خوانیم:

«يا رَبُّ، اِنَّكَ تَدْعُونِي فَاُولَىٰ عَنكَ، وَتَحَبُّبُ اِلَيَّ فَاتَبَغَّضُ اِلَيْكَ، وَتَتَوَدَّدُ اِلَيَّ فَلَا اَقْبَلُ مِنْكَ، كَانَ لِيَ التَّطَوُّلَ عَلَيْكَ، فَلَمْ يَمْنَعَكَ ذَلِكَ مِنَ الرَّحْمَةِ لِي وَالْاِحْسَانِ اِلَيَّ، وَالْتَفَضُّلِ عَلَيَّ بِجُودِكَ وَكَرَمِكَ؛ پروردگارا! تو مرا

فرا می خوانی ولی من از تو روی می گردانم، تو به من محبت می کنی؛ ولی من با تو دشمنی میورزم، تو به من دوستی می کنی؛ ولی من پذیرا نمی شوم، گویا منی بر تو دارم؛ ولی این احوال تو را از رحمت و احسان و تفضل به جود و کرمت نسبت به من باز نمی دارد».

در ادامه می افزاید: «بزرگ و بلندمرتبه است خدایی که با آن همه قدرت و قوت، این قدر کریم است؛ ولی تو با این حقارت و ضعف این اندازه بر معصیت او جسور هستی در حالی که در پناه پرده پوشی او قرار داری و در فراخنای فضل و رحمتش در حرکت هستی»؛ (فَتَعَالَىٰ مِنْ قَوِيٍّ مَا أَكْرَمَهُ! وَتَوَاضَعْتَ مِنْ ضَعِيفٍ مَا أَجْرَأَكَ عَلَىٰ مَعْصِيَتِهِ! وَأَنْتَ فِي كَنْفٍ (۱) سِتْرِهِ مُقِيمٌ، وَفِي سَعَةِ فَضْلِهِ مُتَقَلِّبٌ!).

اشاره به اینکه افراد قوی و نیرومند اگر راه خشونت را پیش گیرند جای تعجب نیست. تعجب در این است که فرد ضعیف و زبون و ناتوانی در این راه گام نهد؛ ولی خداوند با آن همه قدرت و عظمت نهایت محبت را دارد و این انسان با این همه ضعف و ناتوانی، این همه جرأت و جسارت بر معصیت از خود نشان می دهد در حالی که لحظه ای فضل و رحمت الهی از او قطع نمی شود و این به راستی عجیب است!

سپس می افزاید: «(با این همه نافرمانی) تو را از فضل خویش باز نداشته و پرده گناهانت را ندریده است، بلکه حتی یک چشم بر هم زدن از لطف او دور نشده ای، یا در نعمتی قرار داری که

برای تو فراهم ساخته و یا در گناهی که پرده

پاورقی

۱. «کنف» از ریشه «کنف» بر وزن «حرف» به معنای محفوظ داشتن است.

صفحه ۳۸۰

بر آن افکنده، و یا بلا و مصیبتی که از تو دور نموده است. آری با این همه گناه که داری این گونه به تو محبت دارد، حال درباره او چه فکر می کنی اگر اطاعتش می

کردی؟»؛ (فَلَمْ يَمْنَعَكَ فَضْلَهُ، وَ لَمْ يَهْتِكْ عَنكَ سِتْرَهُ، بَلْ لَمْ تَخُلْ مِنْ لُطْفِهِ مَطْرَفَ عَيْنٍ (۱) فِي نِعْمَةٍ يُحَدِّثُهَا لَكَ، أَوْ سِيئَةٍ يَسْتُرُهَا عَلَيْكَ، أَوْ بَلِيَّةٍ يَصْرِفُهَا عَنْكَ! فَمَا ظَنُّكَ بِهِ لَوْ أَطَعْتَهُ!).

اشاره به اینکه انسان از این سه حالت خالی نیست: یا مشمول نعمتی است که باید شکر آن را ادا کند یا مرتکب گناهی شده که خدا بر آن پرده افکنده و باید از ستاریت او ممنون باشد و استغفار کند یا بلایی را از او دور ساخته که باید قدر این نعمت الهی را بشناسد. اینها همه در حالی است که او در طریق عصیان گام بر می دارد و نسبت به اوامر و نواهی حق بی اعتناست. حال اگر انسان بیندیشد که این خداوند مهربان و فوق العاده کریم و رحیم اگر بندگان اطاعتش را می کردند چگونه از آنها قدردانی می نمود، این همان مسئله «وجوب شکر منعم» است که به گفته علمای عقاید می تواند انگیزه معرفه الله گردد.

آنگاه امام از زاویه دیگری به این مسئله می نگرد و برای بیدار ساختن مخاطبان خود به بیان دیگری می پردازد و می فرماید: «به خدا سوگند اگر این وضعی که تو با خدا داری (که پیوسته عصیانش می کنی و او

همواره لطف و محبت می کند) در میان دو نفر که در نیرو و توان مساوی بودند وجود داشت تو نخستین کسی بودی که خود را به سبب اخلاق ناپسند و کردار بد، محکوم و نکوهش می کردی (به یقین اگر این وضع میان مولا و عبد باشد به طریق اولی نکوهیده تر است)»؛ (وَ أَيْمُ اللَّهِ (۲) لَوْ أَنَّ هَذِهِ الصُّفَّةَ كَانَتْ فِي مُتَّفَقَيْنِ فِي الْقُوَّةِ،

۱. «مطرف عین» از ریشه «طرف» بر وزن «حرف» به معنای چشم بر هم زدن گرفته شده است و «مطرف» مصدر میمی و به همین معنای چشم به هم زدن است.

۲. «ایم» در اصل «ایمن» در نگاه بعضی از ارباب لغت جمع «یمین» به معنای سوگند است که نون آن ساقط شده و معنای جمله «ایم الله» این است که به خدا سوگندها می خورم.

صفحه ۳۸۱

مُتَوَازِيْنٍ فِي الْقُدْرَةِ، لَكُنْتَ أَوْلَ حَاكِمٍ عَلَى نَفْسِكَ بِذِمِّمِ الْأَخْلَاقِ، وَ مَسَاوِيءِ الْأَعْمَالِ.

بعضی از شارحان نهج البلاغه عبارت فوق را به صورت صغرا و کبرا از شکل اول از قیاسات منطقی دانسته اند؛ ولی ظاهر این است که لحن عبارت بالا ناظر به قیاس اولویت است؛ یعنی دو نفر که هم طراز هم باشند معمولاً ترس و وحشتی از هم ندارند. با این حال اگر یکی از آنان دو پیوسته نیکی کند و دیگری در برابر بدی کند سرانجام وجدان نفر دوم او را محکوم می کند و به سوء اخلاق متهم می سازد، حال اگر این مسئله در میان شخص بسیار بزرگ و فرد بسیار کوچکی باشد که از یک سو لطف و رحمت است بدون هیچ گونه نیاز و ترس و وحشت و

از سوی دیگر سرا پا نیاز است و وحشت از مجازات در برابر نافرمانیها، به یقین در چنین شرایطی آن فرد کوچک نابکار باید خود را بسیار ملامت کند که چرا در برابر آن همه بزرگواری این همه شرمساری به بار آورده است.

صفحه ۳۸۲

بخش سوم

وَحَقًّا أَقُولُ! مَا الدُّنْيَا غَرَّتْكَ

وَحَقًّا أَقُولُ! مَا الدُّنْيَا غَرَّتْكَ، وَ لَكِنْ بِهَا اعْتَرَّرْتَ، وَ لَقَدْ كَاشَفَتْكَ الْعِظَاتُ، وَ آذَنْتَكَ عَلَى سَوَاءٍ، وَ لَهِيَ بِمَا تَعْدُكَ مِنْ نَزُولِ الْبَلَاءِ بِجِسْمِكَ، وَ النَّقْصِ فِي قُوَّتِكَ، أَصْدَقُ وَ أَوْفَى مِنْ أَنْ تَكْذِبَكَ، أَوْ تُغْرِكَ. وَ لَرُبَّ نَاصِحٍ لَهَا عِنْدَكَ مَتَّهَمٌ، وَ صَادِقٍ مِنْ خَبَرِهَا مُكَذَّبٌ، وَ لَكِنْ تَعَرَّفَتْهَا فِي الدِّيَارِ الْخَاوِيَةِ، وَ الرَّبُوعِ الْخَالِيَةِ، لَتَجِدَنَّهَا مِنْ حُسْنِ تَذْكِيرِكَ، وَ بَلَاحِ مَوْعِظَتِكَ، بِمَحَلِّهِ الشَّفِيقِ عَلَيْكَ، وَ الشَّحِيحِ بِكَ! وَ لَنَعْمَ دَارٌ مَنْ لَمْ يَرْضَ بِهَا دَارًا، وَ مَحَلٌّ مَنْ لَمْ يُوطَّنْهَا مَحَلًّا! وَ إِنَّ السُّعْدَاءَ بِالدُّنْيَا عَدَا هُمُ الْهَارِبُونَ مِنْهَا الْيَوْمَ.

ترجمه

به حق می گویم: دنیا تو را فریب نداده، این تو هستی که به آن فریفته و مغرور شده ای (و خود را فریب داده ای)، دنیا پنندهای فراوانی دارد که پرده از روی واقعیت خود برای تو برداشته و تو را به عدل و انصاف دعوت کرده است. دنیا با هشدارهایی که از طریق نزول بلا و آفات در جسمت و کاستن از قوا و نیرویت به تو می دهد راستگوتر و وفادارتر از آن است که به تو دروغ گوید یا فریبت دهد. چه بسیار نصیحت کنندگانی درباره دنیا که نزد تو متهم اند و چه بسیار راستگویانی که در مورد اخبار دنیا که از سوی تو تکذیب می شوند. اگر حال دنیا را در مورد

مناطق ویران شده و خانه های خالی از سکنه، جستجو کنی به یقین آن را یادآوری کننده ای نیکو و واعظی گویا می یابی همچون دوستی مهربان که از رسیدن اندوه به تو

به شدت ناراحت می شود. دنیا چه سرای خوبی است برای کسی که آن را خانه همیشگی خود نداند و چه محلّ نیکویی است برای کسی که

صفحه ۳۸۴

آن را وطن خود برنگزیند (آری!) سعادت‌مندان بوسیله دنیا در قیامت، آنها هستند که امروز از آن می‌گزینند.

شرح و تفسیر: دنیا بهترین واعظ

از آنجا که بسیاری از دنیاپرستان برای تبرئه خویشتن گناه خود را به گردن فریبندگی دنیا می‌افکنند و زرق و برق دنیا و مواهب مادی را عامل خطاهای خویش می‌شمرند.

امام (علیه السلام) در این بخش از خطبه در واقع به پاسخ آنها می‌پردازد و می‌فرماید: «به حق می‌گویم: دنیا تو را فریب نداده، این تو هستی که به آن فریفته و مغرور شده ای (و خود را فریب داده ای)»؛ (وَ حَقًّا أَقُولُ! مَا الدُّنْيَا غَرَّتْكَ، وَ لَكِنْ بِهَا اغْتَرَّرْتَ).

سپس به بیان دلیل برای این سخن پرداخته، می‌فرماید: «دنیا پندهای فراوانی دارد که پرده از روی واقعیت خود برای تو برداشته و تو را به عدل و انصاف دعوت کرده است»؛ (وَ لَقَدْ كَاشَفْتِكَ الْعِظَاتِ (۱)، وَ آذَنْتَكَ (۲) عَلَي سَوَاء).

اشاره به اینکه دنیا نه تنها فریبنده نیست، بلکه حوادثی در آن رخ می‌دهد که بیدارکننده است و امام (علیه السلام) در جمله‌های بعد به شرح آن می‌پردازد و می‌فرماید: «دنیا با هشدارهایی که از طریق نزول بلا و آفات در جسمت و کاستن از قوا و نیرویت به تو

می دهد راستگوتر و وفادارتر از آن است که به تو دروغ گوید و یا فریبت دهد، چه بسیار نصیحت کنندگانی درباره دنیا که نزد تو متهم اند و چه

پاورقی

۱. «عظات» جمع «عظه» به معنای موعظه و پند و نصیحت است و در اینجا کنایه از حوادث تلخ دنیا است که سبب بیداری و هوشیاری می شود.

۲. «آذنت» از ریشه «ایذان» به معنای اعلام کردن توأم با تهدید و گاه به معنای اعلام جنگ است. سپس به معنای اعلام مطلق نیز آمده و اذان نماز را از این جهت اذان می گویند که اعلام ورود وقت نماز می کند.

صفحه ۳۸۵

بسیار راستگوییانی در مورد اخبار دنیا که از سوی تو تکذیب می شوند؛ (وَلَهِيَ بِمَا تَعْدُكَ مِنْ نُزُولِ الْبَلَاءِ بِجِسْمِكَ، وَالنَّقْصِ فِي قُوَّتِكَ، أَصْدَقُ وَأَوْفَى مِنْ أَنْ تَكْذِبَكَ، أَوْ تُغْرِكَ. وَلَرُبَّ نَاصِحٍ لَهَا عِنْدَكَ مَتَّهَمٌ، وَصَادِقٍ مِنْ خَبَرِهَا مُكْذَبٌ).

اشاره به اینکه هم دنیا ماهیت خودش را با انواع بلاها و مشکلات و حوادث دردناک و دگرگونی قدرتها به تو نشان داده و توصیف او به فریبندگی نادرست است و هم اولیاء الله و صالحانی که درباره بیوفایی و ناپایداری دنیا به تو خبر داده اند راست گفته اند، هر چند این سخنان مطابق هوای نفس تو نبوده؛ نه زبان حال دنیا را پذیرفته ای و نه زبان قال اولیای الهی را، و همه را متهم به کذب کرده ای، بنابراین این تو هستی که خودت را فریب می دهی.

این احتمال نیز در تفسیر جمله های اخیر وجود دارد که نصیحت کننده همان حوادث ناگوار و خبرهای صادق همان نشانه های بی وفایی

دنیاست که انسان با چشم خود این نصیحت کنندگان و خبرهای صادق را می بیند و می شنود؛ ولی چون مطابق میل او نیست همه را تکذیب می کند و می گوید: یک حادثه اتفاقی بود و گذشت و دیگر تکرار نخواهد شد.

سپس با توضیح بیشتر این حقیقت را آشکارتر و برای همگان مفهوم تر می سازد و می فرماید: «اگر حال دنیا را در لابه لای مناطق ویران شده، و خانه های خالی از سکنه، جستجو کنی به یقین آن را یادآوری کننده ای نیکو و واعظی گویا می یابی، همچون دوستی مهربان که از رسیدن اندوه به تو به شدت ناراحت می شود»؛ (وَلَكِنَّ تَعَرَّفَتْهَا فِي الدِّيَارِ الْخَاوِيَةِ (۱)، وَالرُّبُوعِ (۲) الْخَالِيَةِ، لِتَجِدَنَّهَا مِنْ حُسْنِ تَذْكِيرِكَ، وَبَلَاحِ مَوْعِظَتِكَ، بِمَحَلِّهِ الشَّفِيقِ عَلَيْكَ، وَالشَّحِيحِ (۳) بَكَ!).

پاورقی

۱. «خاویه» اسم فاعل است از ریشه «خوی» به معنای خالی بودن و گاه به معنای ویران شدن گرفته شده است.
۲. «ربوع» جمع «ربع» بر وزن «رفع» به معنای خانه است و گاه به معنای منطقه یا گروهی از مردم نیز آمده و در اینجا منظور همان معنای اول است.
۳. «شحیح» از ریشه «شح» بر وزن «مخ» به معنای بخل توأم با حرص است که به صورت عادت درآید و لذا واژه «شحیح» گاه به افراد دلسوزی که هرگز مایل نیستند گرد و غبار نگرانی بر دامن دوستشان نشیند و نسبت به آن بخل میورزند اطلاق می شود و در عبارت بالا همین معنا اراده شده است.

سرانجام در آخرین جمله می فرماید: «دنیای چه سرای خوبی است برای کسی که آن را خانه همیشگی خود نداند و چه

محلّ نیکویی است برای کسی که آن را وطن خود برنگزیند (آری!) سعادت‌مندان به وسیله دنیا در قیامت، آنها هستند که امروز از آن می گریزند؛ (وَ كُنْمْ دَارُ مَنْ لَمْ يَرْضَ بِهَا دَارًا، وَ مَحَلُّ مَنْ لَمْ يُوطَّنْهَا مَحَلًّا! وَ إِنَّ السُّعْدَاءَ بِالْدُّنْيَا غَدًا هُمُ الْهَارِبُونَ مِنْهَا الْيَوْمَ).

اشاره به اینکه افراد با ایمان و بیدار می توانند از همین دنیای پرشور و شرّ و مملوّ از فریب و نیرنگ، وسیله ای برای سعادت جاویدان خود بسازند و آن را نردبانی برای صعود به مقامات عالیّه قرار دهند، به این ترتیب که نگاه آنها به دنیا برخلاف دنیاپرستان، نگاه به یک پل یا گذرگاه باشد؛ آنها که از رزق و برقی می گریزند و از مواهب آن برای قرب به خدا سود می جویند و از اینجا به خوبی فرق دنیای ممدوح و مذموم روشن می شود همان گونه که در بحث نکته ها خواهد آمد.

نکته

دنیای ممدوح و مذموم

امام (علیه السلام) در عبارات بالا دنیا را واعظی دلسوز و گزارشگری صادق و وفادار معرفی کرد که به وسیله دگرگونیهای سریع و حوادث و آفات گوناگون، ناپایداری خودش را اعلام کرده و به همگان هشدار داده است که تکیه بر آن نکنند و تنها از آن توشه بگیرند.

از این صریح تر عبارتی است که در کلمات قصار آن حضرت درباره دنیا آمده است.
حضرت آن را مسجد دوستان خدا: (مَسْجِدُ أَحِبَّاءِ اللَّهِ) و تجارت خانه

صفحه ۳۸۷

اولیاء الله: (وَ مَتَجَرُّ أَوْلِيَاءِ اللَّهِ) و محل نزول وحی الهی: (وَ مَهْبِطُ وَحْيِ اللَّهِ) و نمازخانه
فرشتگان خدا: (وَ مُصَلَّى مَلَائِكَةِ اللَّهِ) برشمرده و آن را سرای موعظه و عافیت

برای کسانی که حقیقت دنیا را دریابند معرفی فرموده: (دَارُ عَافِيَةٍ لِمَنْ فَهِمَ عَنْهَا ... وَ دَارُ
مَوْعِظَةٍ لِمَنْ اتَّعَظَ بِهَا). (۱)

این در حالی است که در خطبه های متعددی از نهج البلاغه و روایات بسیار دیگر
نکوهشهای شدیدی از دنیا شده است. سرایی مملو از بلا و معروف به غدر و بیوفایی:
(دَارُ بِالْبَلَاءِ مَحْقُوفَةٌ وَ بِالْغَدْرِ مَعْرُوفَةٌ) (۲) و نیز به منزله مار خوش خط و خالی شمرده
شهد که ظاهرش نرم و ملایم؛ ولی سم کشنده در جوف اوست: (مَثَلُ الدُّنْيَا كَمَثَلِ الْحَيَّةِ
لَيِّنٌ مَسْهًا وَ السَّمُّ النَّاقِعُ فِي جَوْفِهَا). (۳)

در جایی دیگر در جمله ای کوتاه امام نسبت به خطرات عظیم دنیا هشدار داده می
فرماید: «تَغْرٌ وَ تَضْرٌ وَ تَمْرٌ؛ فَرِيبٌ مِي دَهْد، زِيَان مِي رَسَانْد وَ بَه سَرَعْت مِي كَذْرَد». (۴)

سه طلاقه کردن دنیا از سوی امام (علیه السلام) به سبب زشتیها و بدیهایش معروف است
و در کلمات قصار ضمن عبارات تکان دهنده ای به آن اشاره شده است. (۵)

فرا تر از اینها آیات قرآن مجید است که نکوهشهای شدیدی از دنیا دارد. از جمله در
سوره زخرف به قدری دنیا را بی ارزش می شمرد که اگر افراد کم ظرفیت تشویق به
کفر و گناه نمی شدند خداوند قصرهای مجللی در اختیار کافران می گذاشت که

سقفهایش از نقره و با انواع زر و زیورها آراسته بود. (وَلَوْلَا أَنْ يَكُونَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً لَجَعَلْنَا لِمَنْ يَكْفُرُ بِالرَّحْمَنِ لِيُوتِيَهُمْ سُقْفًا مِّنْ فَضَّةٍ وَمَعَارِجَ

پاورقی

۱. نهج البلاغه، کلمات قصار، ۱۳۱.

۲. همان مدرک، خطبه ۲۲۶.

۳. همان مدرک، کلمات قصار، ۱۱۹.

۴. همان مدرک، ۴۱۵.

۵. همان مدرک، ۷۷.

صفحه ۳۸۸

عَلَيْهَا يَظْهَرُونَ * وَلِيُوتِيَهُمْ أَبْوَابًا وَسُرُرًا عَلَيْهَا

يَتَكُونُونَ). (۱)

هرگاه این آیات و روایات را در برابر هم بچینیم این سؤال پدیدار می شود که اگر دنیا این همه خوبی دارد، پس چرا این همه بد است و اگر این همه بدی دارد، پس چرا خوب است؟

پاسخ این سؤال در یک جمله نهفته است و آن اینکه این تفاوت نتیجه اختلاف زاویه های دید است.

ظاهرینان و دنیاپرستان که دیدشان کوتاه و نظرشان سطحی است تنها زرق و برق آن را می بینند و زخارف و زینتهای زودگذرش را و به آن دل می بندند. دنیا برای این گروه، فوق العاده خطرناک است و از آنجایی که گاه اکثریت مردم را این گروه تشکیل می دهند، آیات و روایات در نکوهش دنیا بسیار بیشتر است، لذا خداوند به همه انسانها هشدار می دهد که بیدار باشید که دنیا شما را نفریبد و شیطان شما را فریب ندهد (فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَلَا يَغُرَّنَّكُمُ بِاللَّهِ الْغُرُورُ) (۲) جالب اینکه در این آیه دنیا فریبنده هم ردیف شیطان فریبکار شمرده شده است (زیرا منظور از غرور در این آیه همان شیطان است).

ولی بیداردلان آگاه و مؤمنان عاقل و فرزانه که با دیده تیزبین خود به باطن دنیا می نگرند و آغاز و انجامش را با یک مطالعه عمیق می بینند تاریخ پیشینیان را در نظر خود مجسم می کنند و سرنوشت فراعنه و کسراها و عمالقه و ابنای عمالقه را مد نظر قرار می دهند پیامهای مواعظ دوستانه دنیا را با گوش جان می شنوند و درسهای لازم را از آن فرا می گیرند؛ دنیا را به دانشگاهی تبدیل می کنند برای کسب معارف الهیه و تجارت خانه ای برای

برگرفتن زاد و توشه و معبد باشکوهی برای معراج به سوی خدا.

پاورقی

۱. زخرف، آیه ۳۳-۳۵.

۲. فاطر، آیه ۵.

صفحه ۳۸۹

کوتاه سخن اینکه به گفته امیر مؤمنان علی (علیه السلام) در یکی از خطبه های همین کتاب: «آنها که به دنیا به عنوان یک وسیله بنگرند به آنها بصیرت و بینایی می بخشد و آنها که به عنوان یک هدف به آن بنگرند کورشان می کند»؛ (مَنْ أَبْصَرَ بِهَا بَصَرَّتْهُ وَ مَنْ أَبْصَرَ إِلَيْهَا أَعْمَتْهُ). (۱)

پاورقی

۱. نهج البلاغه، خطبه ۸۲.

صفحه ۳۹۰

صفحه ۳۹۱

بخش چهارم

إِذَا رَجَفَتِ الرَّاجِفَةُ

إِذَا رَجَفَتِ الرَّاجِفَةُ، وَ حَقَّتْ بِجَلَائِلِهَا الْقِيَامَةُ، وَ لَحِقَ بِكُلِّ مَنْسَكٍ أَهْلُهُ، وَ بِكُلِّ مَعْبُودٍ عِبَادَتُهُ، وَ بِكُلِّ مُطَاعٍ أَهْلُ طَاعَتِهِ، فَلَمْ يُجْزَ فِي عَدْلِهِ وَ قَسْطِهِ يَوْمَئِذٍ خَرَقُ بَصَرٍ فِي الْهَوَاءِ، وَ لَا هَمْسٌ قَدَمٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا بِحَقِّهِ، فَكَمْ حُجَّةَ يَوْمَ ذَاكَ دَاخِضَةٌ، وَ عَلَائِقُ عُذْرٍ مُنْقَطِعَةٌ!

فَتَحَرَّ مَنْ أَمَرَكَ مَا يَقُومُ بِهِ عُذْرُكَ، وَ تَثَبَّتْ بِهِ حُجَّتُكَ، وَ خُذْ مَا يَبْقَى لَكَ مِمَّا لَا تَبْقَى لَهُ، وَ تَيْسَّرْ لِسَفَرِكَ؛ وَ شِمَّ بَرَقَ النَّجَاهِ؛ وَ ارْحَلْ مَطَايَا الشَّمِيرِ.

ترجمه

در آن زمان که آن لرزه سخت و سنگین روی دهد (و نفخه صور واقع شود) و قیامت با تمام حوادث بزرگ و وحشتناکش تحقق یابد و اهل هر مذهب و معبدی به آن ملحق

شود و بندگان هر معبودی به او پیوندند و هر اطاعت کننده ای به مطاعش ملحق شود، در آن هنگام در صحنه عدل و قسط پروردگار (همه اعمال) حتی چشمی که برخلاف حق به آسمان گشوده شده و گامی که آهسته (به ظلم) در زمین برداشته اند، به حق و عادلانه پاداش داده می شوند. در آن روز چه بسیار دلیلهایی که ابطال می

گردد و چه پیوند عذرهایی که قطع می شود. حال که چنین است کوشش کن تا چیزی به دست آوری که عذر تو را موجه سازد و حجت و دلیل خویش را با آن استوار سازی. چیزی به دست آور که برای تو باقی بماند. در برابر آنچه تو برای آن باقی نمی ماند. (با تهیه زاد و توشه) برای سفر آخرت آماده شو، و چشم به برق نجات (و دلیل راه) بدوز و مرکب راهوار خود را برای این سفر آماده ساز و بار و بنه خویش را بر آن ببند!

صفحه ۳۹۲

شرح و تفسیر: آمادگی برای سفر آخرت

امام (علیه السلام) در آخرین بخش این خطبه با توجه به اشاره ای که به جهان آخرت در جمله قبل شده بود اشاره به دادگاه پروردگار در جهان آخرت می کند و چند نکته دقیق را بر می شمرد و می فرماید: «در آن زمان که آن لرزه سخت و سنگین روی دهد (و نفخه صور واقع شود) و قیامت با تمام حوادث بزرگ و وحشتناکش تحقق یابد و اهل هر مذهب و معبدی به آن ملحق شود و بندگان هر معبودی به او پیوندند، و هر اطاعت کننده ای به مطاعش ملحق شود، در آن هنگام در صحنه عدل و قسط پروردگار (همه اعمال) حتی چشمی که برخلاف حق به آسمان گشوده شده و گامی که آهسته (به ظلم) در زمین برداشته اند، عادلانه پاداش داده می شود»؛ (إِذَا رَجَفَتِ الرَّأِجِفَةُ (۱)، وَ حَقَّتْ بِجَلَائِلِهَا (۲) الْقِيَامَةُ، وَ لَحِقَ بِكُلِّ مَنْسَكٍ (۳) أَهْلُهُ، وَ بِكُلِّ مَعْبُودِ

عَبَدْتُهُ، وَبِكُلِّ مُطَاعٍ أَهْلُ طَاعَتِهِ، فَلَمْ يُجْزَ (۴) فِي عَدْلِهِ وَقِسْطِهِ يَوْمَئِذٍ خَرَقُ بَصَرٍ فِي
الْهَوَاءِ، وَلَا

هَمْسُ (۵) قَدَمٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا بِحَقِّهِ).

این گفتار تکان دهنده امام بر دو نکته تأکید می کند: نخست اینکه در آن روز هر گروهی به معبود و مطاع و پیشوای خود ملحق می شود و آنچه در این دنیا

پاورقی

۱. «راجفه» از ریشه «رجف» بر وزن «وقف» به معنای اضطراب و لرزه شدید است و از آنجا که اخبار فتنه انگیز مایه تشویش و اضطراب جامعه می شود به آن اراجیف می گویند. در قرآن مجید و در خطبه بالا این واژه اشاره به زلزله های رستاخیز است.

۲. «جلائل» جمع «جليله» به معنای هر صفت عظیم و شدید است.

۳. «منسک» به معنای عبادت و گاه به معنای مذهب و معبد آمده است و در خطبه بالا همین معنا ارائه شده است.

۴. «لَمْ يُجْزَ» طبق آنچه در متن آمده از ریشه «جزاء» به معنای پاداش است؛ ولی در بعضی از نسخ «لَمْ يَجْزِ» از ریشه «جریان» ذکر شده؛ یعنی در عدالت او کمترین خلافی جریان ندارد و در بعضی دیگر از نسخ «لَمْ يَجْرُ» از ریشه «جور» آمده که اشاره به عدم جور و ظلم خداوند در جزای اعمال است و در بعضی دیگر از نسخ «لَمْ يَجْزُ» از ماده «جواز» آمده؛ یعنی در مقام عدالت خدا کمترین خلافی جایز نیست.

۵. «هَمْسُ» به معنای صدای آهسته و پنهان است.

وجود داشته در آنجا به یقین، مجسم می شود. حتی مطابق حدیثی از امام علی بن موسی الرضا (علیه السلام): «اگر کسی به سنگی علاقه داشته باشد خداوند او را با آن سنگ محشور می کند؛ فَلَوْ أَنَّ رَجُلًا أَحَبَّ حَجْرًا لَحَشَرَهُ اللَّهُ مَعَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ» (۱) پیش از آن قرآن

مجید فرموده است: «(احشروا الذین ظلموا وازواجهم وما كانوا یعبدون * من دون الله فاهدوهم إلى صراط الجحیم)؛ در آن روز گفته می شود: ظالمان و هم ردیفانشان و آنچه را جز خدا می پرستیدند جمع کنید و به راه دوزخ هدایتشان نمایید.» (۲)

دیگر اینکه به قدری حساب خداوند در آن روز دقیق و عدالتش فراگیر است که حتی یک نیم نگاه گناه آلود به آسمان و یا گام آهسته ای در زمین به حسابش رسیدگی می شود و ای وای بر بدکاران و خطاکاران و ستم گران!

در اینجا بعضی از شارحان نهج البلاغه سؤالی مطرح کرده اند که اگر در آن روز هر عبادت کننده ای به معبودش و هر مطیعی به مطاعش ملحق می شود، پس باید مسیحیانی که حضرت مسیح را پرستیدند به حضرت مسیح و غالیان در حق امیرمؤمنان و عبادت کنندگان فرشتگان به آنها ملحق شوند به یقین برای آنها مشکلی وجود نخواهد داشت؟

قرآن مجید پاسخ این سؤال را به خوبی داده و می فرماید: «(وَيَوْمَ يُحْشَرُهُمْ وَمَا يَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ يَقُولُ أَنْتُمْ أَضَلَلْتُمْ عِبَادِي هَؤُلَاءِ أَمْ هُمْ ضَلُّوا السَّبِيلَ * قَالُوا سُبْحَانَكَ مَا كَانَ يَنْبَغِي لَنَا أَنْ نَتَّخِذَ مِنْ دُونِكَ مِنْ أَوْلِيَاءَ وَلَكِنْ مَتَّعْتَهُمْ وَأَبَاءَهُمْ حَتَّى نَسُوا الذِّكْرَ وَكَانُوا قَوْمًا بُورًا)؛ به خاطر بیاور روزی را که همه آنان و معبودهایی که غیر از خدا می

پرستند جمع می کند آنگاه به آنها می گوید: آیا شما این بندگان مرا گمراه کردید یا خود آنان راه را گم کردند؟ در پاسخ می گویند:

پاورقی

۱. وسائل الشیعه، ج ۱۰، ص ۳۹۳، ح ۵ از باب ۶۶ از ابواب مزار همین

مضمون با کمی تفاوت از پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآله) در کتاب روضه الواعظین نقل شده است.

۲. صفات، آیه ۲۲-۲۳.

صفحه ۳۹۴

منزهی تو برای ما شایسته نبود که غیر از تو اولیایی برگزینیم؛ ولی آنان و پدرانشان را از نعمت برخوردار نمودی تا اینکه (به جای شکر نعمت) یاد تو را فراموش کردند و تباه و هلاک شدند» و به دنبال آن می فرماید: «فَقَدْ كَذَّبُواكُمْ بِمَا تَقُولُونَ فَمَا تَسْتَطِيعُونَ صَرْفًا وَلَا نَصْرًا»؛ (خداوند به آنان می گوید ببینید) این معبودان شما را در آنچه می گوید تکذیب کرده اند. اکنون نمی توانید عذاب الهی را برطرف سازید یا از کسی یاری بطلبید». (۱)

آری! اگر پیشوایان آنها از آنها بیزار می نجویند ممکن است ملحق شوند؛ ولی با توجه به بیزاری جستن آنها هرگز به آنان ملحق نخواهند شد.

آنگاه در ادامه سخن به کسانی که در این دنیا با دلیلهای واهی و عذرهای ناموجه خود را تبرئه می کنند هشدار می دهد که در قیامت چنین نیست. می فرماید: «در آن روز چه

بسیار دلیلهایی که ابطال می گردد و چه پیوند عذرهایی که قطع می شود؛ (فَکَمْ حُجَّةً یَوْمَ ذَاکَ دَاحِضَهُ (۲)، وَ عَلَاتِقِ (۳) عُدْرٍ مُنْقَطِعَةٍ!).

اشاره به اینکه آن روز همه چیز روشن و آشکار است و در چنان شرایطی دلایل بی اساس و عذرهای واهی کارایی ندارد.

قرآن مجید درباره تکذیب کنندگان آیات الهی می فرماید: «وَلَا یُؤْذَنُ لَهُمْ فِیَعْتَدِرُونَ»؛ در آنجا به آنها اجازه داده نمی شود که عذرخواهی کنند، چرا که عذر قابل قبولی ندارند». (۴)

پاورقی

۱. فرقان، آیه ۱۷-۱۹.

۲. «داحضه» از ریشه «دَحَض» بر وزن «محض» به معنای لغزش گرفته شده و «حجه داحضه»

به دلیل سست و بی پایه گفته می شود.

۳. «علائق» جمع «علاقه» (به فتح عین) به معنای پیوند و دلبستگی است و مفهوم جمله بالا این است که پیوندها و دلبستگیها در قیامت بریده می شود و نیز جمع «علاقه» (به کسر عین) به معنای دستگیره و طناب و امثال آن است و مفهوم جمله بنابراین چنین می شود که در قیامت دستاویزهای عذر منقطع می شود.

۴. مرسلات، آیه ۳۶.

به گفته شاعر:

در آن دیوان که حق حاکم شد و دست و زبان شاهد *** نخواهد بود بازار و بها چیره
زبانی را

در پایان خطبه به عنوان یک نتیجه گیری کارساز و روشن، ضمن پنج جمله کوتاه و
پرمعنا راه نجات را نشان می دهد. نخست می فرماید: «حال که چنین است کوشش کن
چیزی به دست آوری که عذر تو را برپا دارد و حجت و دلیل خویش را با آن استوار
سازی»؛ (فَتَحَرَّ (۱) مِنْ أَمْرِكَ مَا يَقُومُ بِهِ عُدْرُكَ، وَ تَثَبُّتُ بِهِ حُجَّتِكَ).

در دستور دوم می فرماید: «چیزی به دست آور که برای تو باقی می ماند، در برابر آنچه
تو برای آن باقی نمی مانی»؛ (وَ خُذْ مَا يَبْقَى لَكَ مِمَّا لَا تَبْقَى لَهُ).

منظور از «مَا يَبْقَى لَكَ» اسباب مواهب و نعم جاویدان روز قیامت یعنی اعمال صالحه
است و منظور از «مَا لَا تَبْقَى لَهُ» نعمتهای دنیاست که انسان می گذارد و می گذرد.

در سومین دستور می فرماید: «با تهیه زاد و توشه برای سفر آماده شو»؛ (وَ تَيَسَّرْ
لِسَفَرِكَ).

این همان چیزی است که قرآن مجید درباره آن می فرماید: «(وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ
التَّقْوَى)؛ زاد و توشه بگیرید که

بهترین زاد و توشه، تقواست». (۲)

در چهارمین دستور می افزاید: «و چشم به برق نجات (و دلیل راه) بدوز (و چراغهای
راهنمایی را که در مسیر این سفر نصب کرده اند نادیده مگیر)»؛ (وَشِمُّ (۳) بَرَقِ النَّجَاهِ).

در پنجمین و آخرین دستور می فرماید: «مرکب راهوار خود را برای این سفر آماده ساز و بار و بنه خویش را بر آن بند»؛ (وَ ارْحَلْ مَطَايَا (۴) التَّشْمِيرِ (۵)).

پاورقی

۱. «تحرّ» از ریشه «تحرّی» به معنای جستجوی امر بهتر است.

۲. بقره، آیه ۱۹۷.

۳. «شم» از ریشه «شیم» بر وزن «دیم» به معنای چشم دوختن به چیزی است.

۴. «مطایا» جمع «مطیه» به معنای مرکب سواری است.

۵. «تشمیر» از ریشه «شمر» بر وزن «تمر» دراصل به معنای آستین بالا زدن و دامن به کمر بستن و آماده شدن برای انجام کاری است. سپس به هرگونه آمادگی و تلاش و کوشش اطلاق شده است.

صفحه ۳۹۶

کوتاه سخن اینکه امام راه صاف را برای نجات از چنگال خطرات دنیا و آخرت در این سفری که در پیش دارند نشان داده و دستوراتی درباره زاد و توشه سفر و مرکب راهوار و توجه به علایم راهنمایی و سپس آماده کردن عذر تقصیر و دلایل خطا و اشتباه را به آنها گوشزد نموده است. چنین مسافری نه مقصد را گم می کند و نه هنگامی که به مقصد رسید در می ماند. در پرتو عنایات الهی و راهنماییهای حجت خدا همه برنامه های او رو به راه است.

در روایتی آمده است: زُهری (از فقهای هفتگانه معروف اهل سنت که بعد از گروه صحابه روی کار آمد) نقل می کند که در یک شب سرد و بارانی (امام) علی بن الحسین (علیه

السلام) را دیدم که مقداری آرد و هیزم بردوش خود گذارده بود و عبور می کرد، عرض کردم ای فرزند رسول خدا این چیست؟ امام فرمود: قصد سفری دارم و زاد و توشه برای آن تهیه می کنم و در محل امنی می گذارم. زهری گفت: این غلام من است بار را برای شما حمل می کند. امام قبول نکرد، عرض کرد: اجازه دهید خودم آن را بردارم تا شما را از حمل آن آسوده کنم. امام فرمود: من چیزی را که سبب نجاتم در این سفر و ورودم در جایگاه خوبی می شود رها نمی کنم، تو را به خدا سوگند می دهم به دنبال کار خود بروی و مرا رها کنی و مزاحم نشوی. زهری به دنبال کار خود رفت، بعد از چند روز امام را ملاقات کرد. عرض کرد: یابن رسول الله! از سفری که فرمودید خبری نیست! امام فرمود: «بلی یا زُهری لیسَ ما ظننتَ و لکنَّهُ الموتُ و لَهُ کُنْتُ أَسْتَعِدُّ و إِنَّمَا الْأَئْتَعَادُ لِلْمَوْتِ تَجَنُّبُ الْحَرَامِ وَ بَدَلُ النَّدَى وَالْخَيْرُ؛ آری ای زهری! آن سفری که گمان کردی نبود منظورم سفر مرگ و آخرت بود، من برای آن آماده می شدم و آمادگی برای آن با پرهیز از حرام و بدل و بخشش سخاوتمندانه و انجام کارهای خیر است». (۱)

پاورقی

۱. وسائل الشیعه، ج ۶، ص ۲۷۹، ح ۵ از باب ۱۴، ابواب صدقات.

صفحه ۳۹۷

خطبه ۲۲۴

يَتَبَرَّأ مِنَ الظُّلْمِ

از سخنان امام (علیه السلام) است

که در آن از ظلم و ستم تبرّی می جوید

(و داستان معروف عقیل و آهن تفتیده را بیان می کند). (۱)

خطبه در یک نگاه

اشاره

به گفته بعضی از شارحان نهج البلاغه این سخن را زمانی علی (علیه السلام) بیان فرمود که بعضی از اطرافیان به آن حضرت خرده گرفتند که «معاویه» در سایه بذل و بخشش فراوان از بیت المال افراد را به سوی خود جذب می کند و چه خوب بود که شما هم از سختگیری در امر بیت المال می کاستی و افراد سرکش را راضی

پاورقی

۱. سند خطبه:

از کسانی که قبل از مرحوم سید رضی این خطبه را نقل کرده اند مرحوم شیخ صدوق است که آن را در کتاب امالی خود آورده و از کسانی که بعد از سید رضی آن را آورده اند سبط ابن الجوزی در کتاب تذکره است که آن را از ابن عباس از امیرمؤمنان علی (علیه السلام) نقل کرده و زمخشری در ربیع الابرار و ابن شهر آشوب در مناقب است و از کلام صدوق در امالی استفاده می شود که آنچه مرحوم سید رضی در این خطبه آورده بخشهایی از یک خطبه طولانی است که در آنجا آمده است. (مصادر نهج

البلاغه، ج ۳، ص ۱۵۹)

نگه می داشتی. امام (علیه السلام) بر آشفت و این سخن را ایراد کرد. که در واقع از سه بخش تشکیل شده است:

بخش اول را به بحثی کلی و جامع و کوبنده درباره تبری از ظلم و ستم آغاز کرده و می فرماید: به هیچ قیمتی حاضر نیست کمترین ظلم و ستمی روا دارد و خشم و غضب پروردگار را برای خود بخرد.

بخش دوم به

ذکر یکی از مصداقهای روشن این مطلب می پردازد و داستان تنگدستی برادرش عقیل و انتظار نابجای او را از بیت المال بیان می فرماید که چگونه با «حدیده محماه» (آهن تفتیده) به او پاسخ داد.

بخش سوم را به یاد کرد مصداق زنده دیگری از بیزاریش از ظلم و ستم اختصاص می دهد و داستان «اشعث بن قیس» منافق و حلوای ملفوفه را ذکر می کند و با جمله های بسیار رسا و گویا و بی نظیر در زمینه تبری از ظلم و ستم و پایمال کردن حقوق دیگران گفتار خود را پایان می دهد.

بخش اول

وَاللّٰهُ لَآئِنُ اُبَيْتَ عَلٰى حَسَكِ السَّعْدَانِ مُسَهَّدًا

وَاللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَلَىٰ حَسْبِكَ السَّعْدَانُ مُسَهَّدًا، أَوْ أُجْرًا فِي الْأَغْلَالِ مُصَفَّدًا، أَحَبُّ إِلَيَّ
 مِنْ أَنْ أَلْقَى اللَّهَ وَرَسُولَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ظَالِمًا لِبَعْضِ الْعِبَادِ، وَغَاصِبًا لَشَيْءٍ مِنَ الْحُطَّامِ، وَ
 كَيْفَ أَظْلَمُ أَحَدًا لِنَفْسٍ يُسْرِعُ إِلَى الْبَلَى قُفُولَهَا، وَيَطُولُ فِي الثَّرَى حُلُولَهَا؟!

ترجمه

به خدا سوگند اگر شب را روی خاها (ی جانگداز) سعدان بیدار به سر برم و یا
 (روزها) در غل و زنجیرها دست و پا بسته کشیده شوم برای من محبوبتر از آن است که
 خدا و رسولش را روز قیامت در حالی ملاقات کنم که به بعضی از بندگان ستم کرده و
 چیزی از اموال دنیا را غصب نموده باشم. چگونه بر کسی ستم روا دارم آن هم برای
 جسمی که به سرعت به سوی کهنگی باز می گردد.

(و به زودی از هم متلاشی می شود) و توقفش در میان خاک بسیار طولانی خواهد بود.

شرح و تفسیر: چرا دست به ظلم بیالایم؟

همان گونه که اشاره شد، جمعی از یاران امام (علیه السلام) به عنوان خیرخواهی عرض
 کردند تو می خواهی با عدالت رفتار کنی و بزرگ و کوچک را یکسان شماری؛ ولی
 گروهی از متمکنان از عدالت تو ناراضیند و کارشکنی می کنند در حالی که معاویه
 آنها را با اموال و هدایا جلب می کند و مع الاسف غالب دنیاپرستان به

صفحه ۴۰۰

سوی او تمایل یافته اند. هرگاه تو ای امیرمؤمنان دست خود را به بذل و بخشش بیت
 المال بگشایی. گردنهای به سوی تو کشیده می شود و اطراف تو را خواهند گرفت.

امام (علیه السلام) پاسخهای صریح و کوبنده ای به آنها داد که بخشی از آن همین خطبه موضوع بحث ماست. (۱)

از این سخن به خوبی استفاده

می شود که امام (علیه السلام) سخت از این انحراف فکری که حتی دامان گروهی از خاصان او را گرفته بود، سخت برآشفته است، لذا سعی می کند با بیانات قاطع و ذکر شواهد و نظایر، این فرهنگ غلط جاهلی را که امروز هم دستاویز سیاستمداران حرفه ای است از افکار آنها بزداید و فرهنگ قرآن و پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) را که بسط عدل و داد نسبت به همه قشرهاست جایگزین آن بسازد. می فرماید: «به خدا سوگند اگر شب را بر روی خارهای (جانگداز) سعدان بیدار به سر برم و یا در غل و زنجیرها دست و پا بسته کشیده شوم برای من محبوب تر از آن است که خدا و رسولش را روز قیامت در حالی ملاقات کنم که به بعضی از بندگان ستم کرده و چیزی از اموال دنیا را غصب نموده باشم»؛ (وَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا أَيْتَ عَلَى حَسَكٍ (۲) السَّعْدَانِ (۳) مُسَهَّدًا (۴)، أَوْ أُجْرٍ فِي الْأَغْلَالِ مُصَفَّدًا (۵)، أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ أَنْ أَلْقَى اللَّهَ وَ رَسُولَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ظَالِمًا لِبَعْضِ الْعِبَادِ، وَ غَاصِبًا لَشَيْءٍ مِنَ الْحُطَّامِ (۶)).

پاورقی

۱. تمام نهج البلاغه، ص ۶۷۹، چاپ دوم.

۲. «حسک»؛ یعنی خار. این واژه به خار بیابان و یا خار داخل بدن ماهی اطلاق می شود.

۳. «سعدان» گیاهی است خاردار که خار آن مانند نوک پستان است و سه شاخه در سه طرف دارد که به هر طوری که زمین بیفتد دو شاخه آن رو به بالاست و به همین دلیل خار مزاحم و خطرناکی است و عجیب اینکه همین خار از خوراکیهای خوب شتر است.

۴. «مسهد» از ریشه «سهاد» بر وزن «قباد» به معنای بی خوابی شبانه است

و «مسهد» کسی است که شب بی خواب می ماند.

۵. «مصفد» از ریشه «صفد» بر وزن «رفت» به معنای بستن به زنجیره و مانند آن است و

«صفاد» بر وزن «عناد» به طناب و زنجیر گفته می شود.

۶. «حطام» از ریشه «حطم» بر وزن «حتم» به معنای شکستن گرفته شده و به متاع دنیا

«حطام» گفته می شود، از این رو شکننده و ناپایدار است.

صفحه ۴۰۱

بدترین شکنجه برای یک انسان این است که روی خارهای سعدان بخوابد (همان خارهای سه پهلو که هر طرف آن روی زمین قرار بگیرد یکطرف تیز آن به طرف بالاست) و هنگام روز دست و پای او را در زنجیر کنند و در کوچه و بازار بکشند.

امام (علیه السلام) با قاطعیت و همراه به سوگند به ذات پاک خدا می فرماید: تحمل این شکنجه برای من آسان تر از این است که در دادگاه عدل الهی به علت ظلم کوچک بر بنده ای از بندگان و غصب شیء ناچیزی از کسی حضور یابد، چنان که مجازات آن جاویدان و درد و رنج شکنجه این دنیا هر چه باشد گذراست. با این حال چگونه از من انتظار دارید از راهی که معاویه می رود و حساب و کتاب روز قیامت در او منظور نیست بروم. آیین اسلام را رها کنم و به آیین شرک و جاهلیت رو آورم.

سپس می افزاید: «چگونه بر کسی ستم روا دارم آن هم برای جسمی که به سرعت به سوی کهنگی باز می گردد. (و به زودی از هم می پاشد) و توقفش در میان خاک بسیار طولانی خواهد بود»؛ (وَ كَيْفَ أَظْلَمُ أَحَدًا لِنَفْسٍ يُسْرِعُ إِلَى

الْبَلَى قُفُولَهَا (۱)، وَ يَطُولُ فِي الثَّرَى (۲) حُلُولَهَا؟!.

اشاره به اینکه هیچ عقلی این کار را نمی پسندد که انسان برای نفع عاجل، سعادت آجل و دائم را از دست بدهد و آنها که همچون معاویه و اطرافیانش دست به چنین معامله ای زده اند سخت خطا کار و در اشتباهند.

به این ترتیب امام (علیه السلام) آب پاکی بر دست همه کسانی می ریزد که پیشنهاد ظلم و تبعیض به آن حضرت کرده و عملاً معتقد بودند هدف وسیله را توجیه می کند

پاورقی

۱. «قفول» مصدر است و به معنای رجوع و بازگشت آمده و طبق این معنا مفاد جمله همان است که در بالا آمد، ولی بعضی این احتمال را داده اند که «قفول» جمع «قفل» است و بر این اساس معنای جمله چنین می شود: من چگونه به کسی ستم کنم آن هم برای کسی که قفل و پیوندهای بدنش به سرعت رو به کهنگی می رود.

۲. «ثری» به معنای خاک است.

صفحه ۴۰۲

و آنها را از اینکه بتوانند روش عادلانه؛ اما پر زحمت امام را تغییر دهند مأیوس می سازد.

نباید فراموش کرد که با نهایت تأسف دوران خلافت ظاهری امام (علیه السلام) زمانی آغاز شد که بسیاری از مردم به حاتم بخشیهای عثمان از بیت المال و تبعیضهای ناروا که سرانجام سبب شورش او می شد عادت کرده بودند معاویه همان راه را ادامه می داد؛ ولی امام (علیه السلام) سعی داشت مردم را به فرهنگ عصر پیامبر بازگرداند.

گرچه این برنامه سرانجام به نتیجه کامل نرسید؛ ولی این فایده مهم را داشت که مکتب اصیل اسلام را زنده نگهداشت و منحرفان را رسوا نمود.

صفحه ۴۰۳

بخش دوم

وَاللّٰهُ لَقَدْ رَأٰتُ عَقِيْلًا

وَاللّٰهُ لَقَدْ رَأٰتُ عَقِيْلًا وَ

قَدْ اَمْلَقَ حَتّٰی اسْتَمَاحَنِ مِنْ بُرُكْمٍ صَاعًا، وَ رَأٰتُ صَبِيَّانَهُ شُعْثَ الشُّعُوْر، غُبْرَ الْاَلْوَانِ مِنْ فُقْرِهِمْ، كَاثِمًا سُوْدَتَ وُجُوْهِهُمْ بِالْعِظْمِ، وَ عَاوَدَنِيْ مُؤَكَّدًا، وَ كَرَّرَ عَلَيَّ الْقَوْلَ مُرَدَّدًا، فَاَصْغَيْتُ اِلَيْهِ سَمْعِيْ، فَظَنَّ اَنِّيْ اَبِيْعُهُ دِيْنِيْ، وَ اتَّبَعُ قِيَادَهُ مُفَارِقًا طَرِيْقَتِيْ، فَاَحْمَيْتُ لَهُ حَدِيْدَةً، ثُمَّ اَدْنَيْتُهَا مِنْ جِسْمِهِ لِيَعْتَبِرَ بِهَا، فَضَجَّ ضَجِيْحَ ذِيْ دَنْفٍ مِنَ الْاَلْمَهِاءِ، وَ كَادَ اَنْ يَّحْتَرِقَ مِنْ مَيْسَمِهَا، فَقُلْتُ لَهُ: ثَكَلْتِكَ التَّوَاكُلُ، يَا عَقِيْلُ! اَتَنْنُ مِنْ حَدِيْدِهِ اَحْمَاها اِنْسَانُهَا لِلْعَبَةِ، وَ تَجْرُنِيْ اِلَى نَارِ سَجْرَها جَبَّارُها لِعُضْبِهِ! اَتَنْنُ مِنَ الْاَلْدَى وَ لَا اَتَنْنُ مِنْ لُظِيْ؟!!

ترجمه

به خدا سوگند (برادرم) عقیل را دیدم که فقیر شده بود و از من درخواست کرد یک صاع (حدود سه کیلو) از گندم بیت المال شما را به او ببخشم (و این را بر سهمیه مرتب او بیفزایم) کودکانش را دیدم که بر اثر فقر موهایشان پریشان و رنگ صورتشان دگرگون شده بود. گویی صورتشان را با نیل به رنگ تیره درآورده بودند. عقیل مکرر به من مراجعه و سخنش را چند بار تکرار کرد، من خاموش بودم و به سخنانش گوش فرا می دادم. گمان کرد من دینم را به او می فروشم و به دلخواه او گام بر می دارم و از راه و رسم خویش جدا می شوم. در این هنگام قطعه آهنی را برای او در آتش داغ

کردم. سپس آن را به بدنش نزدیک ساختم تا با آن آهن سوزان عبرت گیرد (و از آتش آخرت که با آن قابل مقایسه نیست پرهیزد، همین که حرارت آهن داغ به دستش نزدیک شد) ناگهان ناله ای

صفحه ۴۰۴

همچون بیماری که از شدت درد به خود می

پیچد و می نالد سر داد و نزدیک بود از حرارت آن بسوزد، به او گفتم: ای عقیل! عزاداران همچون مادران فرزند مرده، به عزای تو بنشینند و گریه سر دهند، آیا از قطعه آهنی که انسانی آن را به صورت بازیچه داغ کرده ناله می کنی؛ اما مرا به سوی آتشی می کشانی که خداوند جبار آن را با شعله خشم و غضبش برافروخته است؟ تو از این رنج مختصر می نالی، من از آن شعله های سوزان چگونه ننالم؟!

شرح و تفسیر: داستان حدیده محماه

امام (علیه السلام) در بخش گذشته بحثی کلی درباره پرهیز از ظلم و ستم داشت که نهایت بیزاری او را از ظلم و ستم نشان می داد. در تعقیب در این بخش انگشت روی دو مصداق روشن به عنوان دو شاهد صادق و دو تابلوی آشکار می گذارد.

نخست داستان عقیل و حدیده محمات (آهن داغ) را بیان می کند و نمونه ای از عدل و داد خود را که شاید در تاریخ جهان نظیر نداشته باشد، شرح می دهد و می فرماید: «به خدا سوگند (برادرم) عقیل را دیدم که فقیر شده بود و از من درخواست کرد یک صاع (حدود سه کیلو) از گندم بیت المال شما را به او ببخشم»؛ (وَاللَّهِ لَقَدْ رَأَيْتُ عَقِيلاً وَقَدْ أَمْلَقَ (۱) حَتَّى اسْتَمَاحَنِی (۲) مِنْ بُرْگَمٍ (۳) صَاعاً (۴)).

ظاهراً منظور عقیل یک «صاع» به عنوان سهمیه منظم هر روزه بوده که این ماده غذایی او به طور کامل تأمین شود و گرنه اگر تنها یک صاع برای یک روز

پاورقی

۱. «أَمَلَق» از ریشه «املاق» به معنای فقیر شدن گرفته شده است و ریشه اصلی آن «مَلَق» بر وزن «شَفَق» به معنای

نرم کردن است و افراد متملق را از این جهت متملق می گویند که حالت نرمش و ذلت به خود می گیرند و اشخاص فقیر نیز چون چنین حالتی دارند واژه املاق در مورد آنها بکار می رود.

۲. «استماحنی» از ریشه «استماحه» به معنای طلب بخشش کردن است.

۳. «بُرّ» به معنای گندم است.

۴. «صاع» یکی از اوزان است که به اندازه چهار مُدّ و هر مدّ کمتر از یک کیلو (حدود هفتصد و پنجاه گرم) است.

صفحه ۴۰۵

بوده نه مشکل عقیل را حل می کرده و نه ارزش این را داشته که از راه دور خدمت برادرش برای این کار برسد. این نکته نیز قابل توجه است که عقیل تنها این یک درخواست را نداشت درخواست ادای دین سنگین نیز داشت که امام تنها به درخواست اوّل او اشاره فرمود.

سپس می افزاید: «کودکانش را دیدم که بر اثر فقر موهایشان پریشان و رنگ صورتشان دگرگون شده بود گویی صورتشان را با نیل به رنگ تیره درآورده بودند»؛ (وَرَأَيْتُ صَبِيَّانَهُ شُعَثَ (۱) الشُّعُورِ، غُبْرَ (۲) الْأَلْوَانِ مِنْ فَقْرِهِمْ، كَأَنَّمَا سُوِّدَتْ وُجُوهُهُمْ بِالْعِظْلَمِ (۳)).

سپس می افزاید: «عقیل مکرر به من مراجعه و سخنش را چند بار تکرار نمود، من خاموش بودم و به سخنانش گوش فرا می دادم، گمان کرد من دینم را به او می فروشم و به دلخواه او گام بر می دارم و از راه و رسم خویش جدا می شوم»؛ (وَعَاوَدَنِي مُوَكِّدًا، وَكَرَّرَ عَلَيَّ الْقَوْلَ مُرَدِّدًا، فَأَصْغَيْتُ (۴) إِلَيْهِ سَمْعِي، فَظَنَّ أَنِّي أْبِيعُهُ دِينِي، وَأَتَّبَعُ قِيَادَهُ مُفَارِقًا طَرِيقَتِي).

امام (علیه السلام) در این قسمت همه عواملی را که در نظر اهل دنیا ایجاب می کند تبعیض درباره

برادرش روا دارد، شرح داده است.

از یکسو تقاضای چیز زیادی نداشت.

از سوی دوم فرزندانش پریشان حال و فقیر بودند.

از سوی سوم مکرر بر مکرر تقاضای خود را بیان می کرد.

ولی با این همه باید امام میان برادرش و سایر نیازمندان امت تفاوتی قائل شود و

امکانات بیت المال را که متعلق به همه مسلمین است، بیشتر در اختیار

پاورقی

۱. «شُعْثُ» جمع «اشعث» به معنای ژولیده و آشفته مو می باشد.
۲. «عُغْبَرُ» جمع «اغبر» به معنای غبارآلود است.
۳. «عِظْلَمُ» گیاهی است که برای رنگ کردن اشیا به رنگ سیاه از آن استفاده می شود.
۴. «اصغیت» از ریشه «اصغاء» به معنای گوش فرا دادن است.

صفحه ۴۰۶

برادرش بگذارد و برای او امتیاز خاصی نسبت به دیگران قائل شود. به یقین این کار با عدالت اسلامی و روح بلند امام (علیه السلام) سازگار نبود، لذا برای اینکه عقیل دست از تکرار بردارد و به حق خود از بیت المال قانع گردد، امام (علیه السلام) تدبیری اندیشید که عملاً به او ثابت کند پایان ظلم و ستم به کجا می انجامد، لذا در ادامه سخن می فرماید: «من قطعه آهنی را برای او در آتش داغ کردم. سپس آن را به بدنش نزدیک ساختم تا با آن آهن سوزان عبرت گیرد (و از آتش آخرت که با آن قابل مقایسه نیست پرهیزد)»؛ (فَأَحْمَيْتُ لَهُ حَدِيدَةً، ثُمَّ أَدْنَيْتُهَا مِنْ جِسْمِهِ لِيَعْتَبِرَ بِهَا).

عقیل که ظاهراً در آن زمان نابینا بود دست خود را پیش برد به گمان اینکه درهم و دیناری در کار است؛ ولی نمی دانست چه چیز در انتظار اوست، همین که حرارت آهن داغ که مجاور او بود به دستش نزدیک شد: «ناگهان

نالای همچون بیماری که از شدت درد به خود می پیچد و می نالد سر داد و نزدیک بود از حرارت آن بسوزد»؛ (فَضَحَّ ضَجِيجَ ذِي دَنْفٍ (۱) مِنَ أَلْمِهَاءِ، وَ كَادَ أَنْ يَحْتَرِقَ مِنْ مَيْسَمِهَا (۲)). سپس امام (علیه السلام) در ادامه می افزاید: «به او گفتم: ای عقیل! عزاداران همچون مادران فرزندان مرده، به عزای تو بنشینند و گریه سر دهند. آیا از قطعه آهنی که

انسانی آن را به صورت بازیچه داغ کرده، ناله می کنی؛ اما مرا به سوی آتشی می کشانی که خداوند جبار آن را با شعله خشم و غضبش برافروخته است. تو از این رنج مختصر می نالی، من از آن شعله های سوزان ننالم؟!؛ (فَقُلْتُ لَهُ: تَكَلَّتْكَ الثَّوَاكِلُ (۳)، يَا عَقِيلُ! أَتَنْ مِنْ حَدِيدِهِ أَحْمَاهَا إِنْسَانُهَا (۴) لِلْعَبَةِ، وَ تَجْرُنِي إِلَى نَارِ

پاورقی

۱. «دنف» به معنای بیماری یا بیماری شدید است.
۲. «میسم» اسم آلت از ریشه «وسم» به معنای داغ کردن است؛ ولی به نظر می رسد که در اینجا به صورت مصدر میمی به معنای حرارت به کار رفته است.
۳. «ثواکل» جمع «ثاکله» به معنای مادر فرزند مرده عزادار است و گاه به معنای هر زن عزادار به کار می رود.
۴. «انسانها» انسان در اینجا به معنای صاحب است.

صفحه ۴۰۷

سَجَرَهَا (۱) جَبَّارُهَا لِعُضْبِهِ! أَتَنْ (۲) مِنَ الْأَلْدَىٰ وَ لَا أَتَنْ مِنْ لُطَىٰ؟! (۳).

تعبیر به «تکلتک الثواکل» شبیه چیزی است که ما در فارسی هنگامی که کسی کار زشتی انجام می دهد و می خواهیم شدیداً او را نهی کنیم، می گوئیم خدا مرگت دهد چرا این کار را می کنی یا اینکه می گوئیم مادرت به عزایت بنشیند چرا چنین کردی؟ توجه داشته باشید

که «ثواکل» جمع «ثاکله» به معنای زن فرزند مرده است، هر چند گاهی به هر زن عزادار نیز اطلاق می شود.

تعبیر به لعب (بازیچه) اشاره به این است که آتش دنیا، هر چند سوزان باشد در برابر آتش سوزان قیامت بازیچه ای بیش نیست. آتش سوزان حقیقی آنجاست، لذا امام (علیه السلام) اوّلی را «اذی» که به معنای اذیت و ناراحتی است و دومی را «لظی» که به معنای شعله های برافروخته آتش است، نامیده است.

در ضمن از تعبیرات امام (علیه السلام) به خوبی استفاده می شود که برخلاف آنچه بعضی از ناآگاهان می پندارند امام (علیه السلام) هرگز آهن داغ و سوزان را در دست برادرش عقیل نگذاشت، بلکه نزدیک دست او بُرد و او که نابینا بود ترسید و فریاد زد.

این داستان در آن محیط در همه جا پیچید و حتی از بعضی از روایات استفاده می شود که به گوش معاویه در شام هم رسید و بسیاری از خفتگان را از خواب غفلت بیدار کرد و نشان داد دوران حاتم بخشی عثمان از بیت المال مسلمین به اقوام و خویشاوندان و افراد مورد نظر، پایان یافته است. هنگامی که امام (علیه السلام) نسبت به برادرش در برابر تقاضای کوچکی که برخلاف عدالت بوده چنین کند

پاورقی

۱. «سجرها» از ریشه «مسجور» در اصل به معنای افروختن آتش در تنور اجاق است سپس به هر گونه آتش افروزی اطلاق شده است.

۲. «تنن» از ریشه «اینن» به معنای ناله کردن گرفته شده است.

۳. «لظی» به معنای شعله خالص آتش است و می دانیم شعله های خالص و خالی از دود گرما و حرارت زیادی دارند. این واژه گاه به جهنم نیز

اطلاق شده است، آن گونه که در آیه ۱۵ سوره معارج می خوانیم: (كَلَّا إِنَّهَا لَظِي).

صفحه ۴۰۸

همگان باید حساب خود را برسند و هرگز تقاضای امتیاز و رانت خواری نسبت به بیت المال از محضر آن حضرت نداشته باشند.

به تعبیر دیگر این کار نه تنها درسی برای عقیل بود، بلکه درس بزرگی برای همه مردم در سرتاسر جهان اسلام بود و نشان داد که در برابر عدالت اسلامی همگان یکسانند و هیچ کس حق ندارد زیاده خواهی کند، هر چند نزدیک ترین فرد به رئیس حکومت باشد.

جالب اینکه در ذیل این داستان در بعضی از روایات آمده است که عقیل به امام (علیه السلام) عرض کرد حال که چنین است من به سراغ کسی می روم که بذل و بخشش او بیشتر است و منظور از این سخن، معاویه بود، امام (علیه السلام) با ناراحتی فرمود:

«رَاشِدًا مَّهْدِيًّا؛ برو در امان خدا». (۱)

خوب است داستان حدیده مُحماه را از زبان خود عقیل بشنویم هنگامی که از نزد برادرش به شام رفت و معاویه اموال فراوانی از بیت المال را در اختیار او گذاشت. از او پرسید: مایل هستم داستان حدیده محماه را از خودت بشنوم، عقیل گفت: من گرفتار تنگدستی شدیدی شدم. نزد برادرم رفتم و عرض حال کردم؛ ولی چیزی از ناحیه او عاید من نشد، لذا فرزندان خود را جمع کردم و نزد او بردم در حالی که آثار ناراحتی و فقر بر آنان ظاهر بود فرمود: شب بیا تا چیزی به تو بدهم. خدمتش رفتم در حالی که

یکی از فرزندانم دست مرا گرفته بود. امام (علیه السلام) به فرزندم فرمود دور بنشین. سپس فرمود: بگیر. من

با حرص و ولع دست دراز کردم. گمان کردم کیسه ای است پر از درهم یا دینار به من می دهد. ناگهان دست خود را به آهن داغی زدم. هنگامی که آن را گرفتم پرتاب کردم و فریاد زدم! به من فرمود: مادر به عزایت بنشیند این آهنی است که با آتش دنیا داغ شده، پس چه خواهد برای من و تو در فردای قیامت اگر در زنجیرهای جهنم

پاورقی

۱. شرح نهج البلاغه مرحوم مغنیه، ج ۳، ص ۳۱۶.

صفحه ۴۰۹

بسته شویم. سپس این آیه را تلاوت کرد: «إِذِ الْأَغْلَالُ فِي أَعْنَاقِهِمْ وَالسَّلَاسِلُ يُسْحَبُونَ»؛ آن زمان که غل و زنجیرها بر گردن و دست و پای آنهاست و به سوی جهنم کشیده می شوند». (۱) سپس فرمود: بیش از حقی که خداوند برای تو قرار داده نزد من نداری. اگر همین چیزی که می بینی (اشاره به آهن داغ است) بنابراین به خانه ات برگرد. معاویه سخت درشگفتی فرو رفت و گفت: «هَيْهَاتَ هَيْهَاتَ عَقِمَتِ النِّسَاءُ أَنْ يَلِدْنَ مِثْلَهُ؛ چه دور است چه دور است یافتن همانند او، زنان عقیمند از اینکه مثل علی بزایند». (۲)

به گفته شاعر:

مادر گیتی نزاید در جهان مثل علی *** آسمان گویی که در ترکش همین یک تیر داشت

مرحوم علامه مجلسی در بحار الانوار داستانی در حاشیه این ماجرا نقل کرده که مکمل آن است. می گوید: عقیل به خدمت امام (علیه السلام) رسید، امام (علیه السلام) به فرزندش حسن (علیه السلام) دستور داد که لباسی بر تن عمویت بپوشان (شاید لباس مناسبی نداشت) امام حسن (علیه السلام) یکی از پیراهنهای پدر و عبایی از عباهای او را بر عمویش پوشاند، هنگام شام نان و نمکی بر سر سفره آوردند،

عقیل گفت چیزی غیر از این در بساط نیست؟ امام (علیه السلام) فرمود: مگر این از نعمت خدا نیست، خدا را بسیار باید بر این نعمت شکر گوئیم. عقیل گفت: کمکی به من کن که بدهی خود را ادا کنم و زودتر از اینجا بروم. امام (علیه السلام) فرمود: بدهی تو چه اندازه است؟ عقیل گفت: صد هزار درهم.

امام (علیه السلام) فرمود: نه والله من چنین مبلغی را ندارم که در اختیار تو بگذارم؛ ولی بگذار سهم من از بیت المال داده شود من با تو نصف می کنم و اگر خانواده ام نیاز

پاورقی

۱. غافر، آیه ۷۱.

۲. شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۱، ص ۲۵۳.

صفحه ۴۱۰

نداشته باشند تمام سهم خود را به تو می دهم. عقیل گفت: بیت المال در دست توست تو مرا حواله به سهمیه خود می کنی مگر سهمیه تو چقدر است؟ همه آن را هم که به من بدهی به جایی نمی رسد. امام (علیه السلام) فرمود: من و تو مانند سایر مردم هستیم (و سهم ما با آنها برابر است) و همانطور که با هم سخن می گفتند (و در آن حال ظاهراً

به علت گرما پشت بام نشسته بودند) امام (علیه السلام) نگاهی از آنجا به صندوقهایی که در بازار بود افکند و فرمود: اگر به آنچه گفتم قانع نیستی پایین برو و قفل بعضی از این صندوقها را بشکن و هر چه در آن است بردار، عقیل گفت نداشته باشند تمام سهم خود را به تو می دهم. عقیل گفت: بیت المال در دست توست تو مرا حواله به سهمیه خود می کنی مگر سهمیه تو چقدر است؟ همه آن

را هم که به من بدهی به جایی نمی رسد. امام (علیه السلام) فرمود: من و تو مانند سایر مردم هستیم (و سهم ما با آنها برابر است) و همانطور که با هم سخن می گفتند (و در آن حال ظاهراً به علت گرما پشت بام نشسته بودند) امام (علیه السلام) نگاهی از آنجا به صندوقهایی که در بازار بود افکند و فرمود: اگر به آنچه گفتم قانع نیستی پایین برو و قفل بعضی از این صندوقها را بشکن و هر چه در آن است بردار، عقیل گفت: در این صندوقها چیست؟ امام (علیه السلام) فرمود: اموال تجار است، عقیل گفت: به من امر می فرمایی که صندوقهای کسانی که توکل بر خدا کرده اند و اموالشان را در آن نهاده اند بشکنم (و سرقت کنم)؟

امام (علیه السلام) فرمود: آیا تو هم به من دس (BŞG) می دهی که بیت المال مسلمین را بگشایم و اموالشان را به تو دهم در حالی که آنها توکل بر خدا کردند و قفل بر آنها نهادند (و کلید آن را به دست من سپردند)؟

سپس فرمود: راه دیگری به تو نشان می دهم. تو شمشیرت را بگیر و من هم شمشیر خود را بر می دارم. به منطقه حیره می رویم که در آنجا تجار ثروتمندی هستند وارد می شویم و اموالشان را به زور می گیریم. عقیل گفت: مگر من دزدم؟

امام (ع) فرمود: از یک نفر سرقت کنی بهتر از آن است که از همه مسلمین سرقت نمایی.

(عقیل فهمید که این دستورات جدی نیست و هدف آن است که نادرستی افکار او را به او بفهماند). (۱) به هر حال قرائن نشان می دهد که هدف امام تنها

بیان مسئله ای شخصی برای

پاورقی

۱. بحار الانوار، ج ۴۱، ص ۱۱۳-۱۱۴ (مرحوم علامه مجلسی این حدیث را از ابن شهر آشوب نقل کرده است).

صفحه ۴۱۱

هشدار دان به عقیل نبود، بلکه هدف این بود که این داستان در همه جا منعکس شود که شد و امتیاز طلبان پیش خود بیندیشند جایی که علی (علیه السلام) با برادرش چنین رفتار کرد تکلیف ما روشن است و بعد از این نباید ما چنان امتیازاتی را انتظار داشته باشیم و به تعبیر دیگر: هدف شکستن فرهنگ دوران عثمان در مورد بیت المال و احیای فرهنگ دوران رسول خداست.

نکته ها

اشاره

۱. زندگی و شخصیت عقیل در یک نگاه

عقیل پسر ابوطالب و برادر امیر مؤمنان علی (علیه السلام) از یک پدر و مادر است و در میان چهار پسر ابوطالب، پسر دوم و بیست سال از آن حضرت بزرگتر بود و کنیه اش ابایزید است.

ابوطالب علاقه شدیدی به عقیل داشت و پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) روزی خطاب به عقیل فرمود: «یا ابا یزید انی اُحِبُّکَ حَبِیبًا وَ حَبَّاً لِقَرَابَتِکَ مِنِّی وَ حَبَّاً لِمَا کُنْتُ أَعْلَمُ مِنْ حُبِّ عَمِّی إِبْرَاهِیمَ! من تو را به دو جهت دوست دارم یکی از این جهت که خویشاوند نزدیک منی و دیگر اینکه عمویم ابوطالب تو را بسیار دوست می داشت.»

در بعضی از روایات نیز آمده که پیامبر (صلی الله علیه و آله) پس از این جمله به علی (علیه السلام) فرمود: «إِنَّ وُلْدَهُ لَمَقْتُولٌ فِی مَحَبَّةٍ وَ لَدَکَ فَتَدَمَعُ عَلَیْهِ عِیُونَ الْمُؤْمِنِینَ وَ تُصَلِّی عَلَیْهِ الْمَلَائِکَةُ الْمُقَرَّبُونَ ثُمَّ بَکِی حَتَّى جَرَّتْ دُمُوعُهُ عَلَی صَدْرِهِ»؛ فرزند او (اشاره به مسلم است) در طریق محبت فرزند تو (اشاره به امام حسین (علیه السلام) سالار شهیدان

است) شهید می شود و چشمهای مؤمنان بر وی می گرید و فرشتگان مقرب الهی بر او درود می فرستند. سپس پیامبر (صلی الله علیه و آله) گریست به گونه ای که اشکهای او بر سینه اش فرو ریخت.

صفحه ۴۱۲

عقیل نیز مانند عمویش عباس بن عبدالمطلب به اجبار در صف مشرکان در جنگ بدر حاضر و اسیر شد و با دادن فدیة به مکه بازگشت و پیش از صلح حدیبیه مسلمان شد و هجرت کرد و به خدمت پیامبر (صلی الله علیه و آله) رسید و در جنگ موتة در صف مسلمانان همراه برادرش جعفر شرکت جست و در زمان خلافت معاویه در سنه ۵۰ هجری دیده از جهان فروبست در حالی که بیش از ۹۰ سال داشت.

او در هیچ یک از جنگهای برادرش امیر مؤمنان (علیه السلام) حضور نیافت؛ ولی «ابن عبد ربّه» در کتاب استیعاب نقل می کند که عقیل همراه با ابن عباس در جنگ جمل،

صفین و نهروان شرکت داشت و این مسئله منافات با ناینایی او ندارد، زیرا «ابن ابی الحدید» می گوید: عقیل در جنگ صفین بود؛ ولی پیکار نکرد و از خیرخواهی و مشورت نیک مضایقه نمود.

درباره اینکه آیا عقیل سرانجام به شام رفت و به معاویه پیوست دو قول مختلف نقل شده، بعضی معتقدند که در زمان حیات امیر مؤمنان (علیه السلام) به شام نرفت؛ ولی بعد از شهادت آن حضرت (به ناچار) به شام رفت و به معاویه پیوست.

بعضی دیگر مانند علامه شوشتری در شرح نهج البلاغه خود معتقدند اساساً برنامه ملحق شدن به معاویه در کار نبوده، ملاقاتی کرده و باز گشته است.

در مجموع چنین استفاده می شود که او مرد با ایمان

و نیک نفسی بود؛ ولی از نظر روحی ضعیف بود و اگر گاهی لغزشی از او سرزده به علت همین ضعف بود.

یکی از امتیازات عقیل آگاهی وسیع او نسبت به علم انساب بود، قبائل عرب را خوب می شناخت و از نسبهای آنها آگاه بود و بعضی او را یکی از نسبهای چهارگانه عرب شمرده اند. (۱)

پاورقی

۱. شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۱، ص ۲۵۰ به بعد و شرح نهج البلاغه مرحوم شوشتری، ج ۶، ص ۵۲۳ به بعد.

۲. مساوات مسلمانان در بیت المال

بی شک بیت المال منابع مختلفی دارد؛ یکی از منابع آن زکات است و می دانیم در تقسیم زکات مساوات شرط نیست، بلکه زکات بر اساس نیاز داده می شود و نیز ضرورتی ندارد که با حضور نیازمندی منتظر نیازمند دیگری بنشینیم بلکه می توانیم به قدر کافی به نیازمند حاضر بدهیم.

دیگر از منابع بیت المال خمس است که در صدر اول غالباً از غنائم جنگی گرفته می شد. خمس در اختیار حاکم اسلامی قرار می گیرد تا طبق برنامه ویژه ای که در فقه اسلامی و روایات آمده است به نیازمندان برسد، در آن نیز مساوات شرط نیست.

سوم خود غنائم جنگی است که به طور مساوی در میان جنگجویان تقسیم می شود؛ ولی لشکر پیاده یک سهم می برد و لشکر سواره دو سهم، زیرا در آن زمان تهیه مرکب برای سواره نظام به هزینه خود آنها بود البته گاهی پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) از یاران خود اجازه می گرفت و بخشی از غنائم را به فرد یا افراد خاصی برای جلب آنها به اسلام (صلی الله علیه و آله) می داد.

منابع چهارم و پنجم و ششم عبارتند از درآمد خیریه ها، و خمس غیر غنائم و انفال که در آن نیز مساوات در مقام تقسیم شرط نبوده و اینجا جای شرح آن نیست.

منبع هفتم بیت المال که در آن زمان از همه مهم تر بوده و قسمت عمده اموال بیت المال از این طریق حاصل می شده درآمد اراضی خراجیه است؛ یعنی مال الاجاره ها یا خراجی که از زمینهای فتح شده به خزانه دولت اسلام ریخته می شد، زیرا این زمینها ملک عموم مسلمین بود. نه تنها نسل موجود، بلکه نسل در نسل و طبعاً درآمد آن تعلق

به همه داشت. درست شبیه یک ملک مشاع که همه در آن مساوی اند، بدیهی است حکومت اسلامی حق نداشت در تقسیم این درآمد

صفحه ۴۱۴

تفاوتی میان مسلمانان قائل بشود، هر چند غالب خلفا به این حکم اسلامی اعتنا نمی کردند و آن اموال را طبق میل خود به هر کس می خواستند می دادند و هرگونه می خواستند در آن تصرف می نمودند.

آنچه در داستان عقیل در این خطبه آمده مربوط به همین قسمت است که مهم ترین بخش بیت المال را در بر می گرفته و شاید عقیل گمان می کرد این اموال در اختیار حاکم اسلامی است که هرگونه مایل باشد در آن تصرف کند به خصوص اینکه زمان عثمان را مشاهده کرده بود که خلیفه وقت با این اموال چه ها می کرد.

صفحه ۴۱۵

بخش سوم

وَأَعْجَبُ مِنْ ذَلِكَ طَارِقُ طَرْقَنَا بِمَلْفُوفَةٍ فِي وَعَائِهَا

وَأَعْجَبُ مِنْ ذَلِكَ طَارِقُ طَرْقَنَا بِمَلْفُوفَةٍ فِي وَعَائِهَا، وَ مَعْجُونَهُ شَنْتُهَا، كَأَنَّمَا عُجِنَتْ بِرِيقِ حَيْهٍ أَوْ قَيْئِهَا، فَقُلْتُ: أَصَلَهُ، أَمْ زَكَاهُ، أَمْ صَدَقَهُ؟ فَذَلِكَ مُحْرَمٌ عَلَيْنَا أَهْلَ الْبَيْتِ! فَقَالَ:

لَا ذَا وَلَا ذَاكَ، وَ لَكِنَّهَا هَدِيَّةٌ. فَقُلْتُ: هَبْلَتِكَ الْهَبُولُ! أَعَنْ دِينَ اللَّهِ أَتَيْتَنِي لِتَخْدَعَنِي؟ أَمْخَبْتُ أَنْتَ أَمْ دُوجِنَهُ، أَمْ تَهَجُرُ؟ وَاللَّهِ لَوْ أُعْطِيتُ الْأَقَالِيمَ السَّبْعَةَ بِمَا تَحْتَ أَفْلَاكِهَا، عَلَى أَنْ أَعْصِيَ اللَّهَ فِي نَمْلِهِ أَسْلَبَهَا جُلْبَ شَعِيرِهِ مَا فَعَلْتُهُ، وَإِنْ دُنْيَاكُمْ عِنْدِي لَا هُونٌ مِنْ

وَرَقَهُ فِي فَمِ جَرَادِهِ تَقْضَمُهَا. مَا لِعَلِيٍّ وَ لِنَعِيمٍ يَفْنَى، وَ لَذَّةٍ لَا تَبْقَى! نَعُودُ بِاللَّهِ مِنْ سُبَاتِ الْعَقْلِ، وَ قُبْحِ الزَّلَلِ. وَ بِهِ نَسْتَعِينُ.

ترجمه

از این شگفت انگیزتر داستان کسی است (اشعث بن قیس منافق) که نیمه شب در خانه رازد و ظرف سرپوشیده ای (پر از حلواى خوش طعم و شیرین) برای من هدیه آورد. معجونی بود که من از آن متنفر شدم گویی با آب دهان مار یا استفراغ او خمیر شده بود. به او گفتم: آیا این هدیه است یا زکات یا صدقه؟ که این هر دو بر ما اهل بیت حرام است. او گفت: نه این است و نه آن ولی هدیه است! گفتم: زنان بچه مرده بر تو گریه کنند آیا از طریق آیین خدا به سراغ من آمده ای تا مرا بفریبی؟ آیا تعادل فکری خود را از دست داده ای یا جن زده ای یا بر اثر شدت بیماری هذیان می گویی؟ به خدا سوگند اگر اقلیمهای هفتگانه (روی زمین) را با آنچه در زیر آسمانهایش قرار دارد به من داده شود که خدا را با گرفتن پوست جوی از دهان مورچه ای نافرمانی کنم هرگز نخواهم کرد. به یقین دنیای

صفحه ۴۱۶

شما نزد من از برگ درختی که در دهان ملخی در حال جویدن باشد پست تر و بی ارزش تر است. علی را با نعمتهای فانی دنیا و لذتهای ناپایدار آن چه کار؟! به خدا پناه می بریم از خواب رفتن عقل و لغزش های قبیح و زشت و در این راه از او یاری می طلبیم.

شرح و تفسیر: داستان اشعث بن قیس منافق

در بخش گذشته چنان که دیدیم امام (علیه السلام) برای مایوس کردن همه امتیاز طلبان ناروا از بیت المال مسلمین، داستان تاریخی برادرش عقیل و حدیده محماه را بیان فرمود؛ داستانی که فرهنگ عدالت اسلامی و مقدم داشتن ضابطه بر رابطه در آن موج می زد. سپس در این بخش از خطبه، روی مصداق روشن دیگری از این قبیل دست می گذارد و داستان اشعث بن قیس منافق را بیان می دارد و می فرماید: «از این شگفت انگیزتر داستان کسی است (اشعث بن قیس منافق) که نیمه شب در خانه را زد و ظرف سرپوشیده ای (پراز حلوای خوش طعم و شیرین) برای من هدیه آورد. معجونی بود که من از آن متنفر شدم. گویی با آب دهان مار یا استفراغ او خمیر شده بود»؛ (وَ أَعْجَبُ مِنْ ذَلِكَ طَارِقٌ (۱) طَرَقْنَا بِمَلْفُوفَةٍ فِي وَعَائِهَا، وَ مَعْجُونَةٌ سَنَّتْهَا (۲)، كَأَنَّمَا عُجِنَتْ بِرَبِيقِ حَيَّةٍ أَوْ قَيْئِهَا).

معروف این است که این کوبنده در همان اشعث بن قیس، رئیس منافقان کوفه بود؛ شخصی که شبیه عبدالله بن ابی، منافق معروف عصر پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) بود.

اما اینکه امام (علیه السلام) می فرماید: من از حلوای لذیذ متنفر بودم و گویی با آب دهان

پاورقی

۱. «طارق» از ریشه «طروق» و «طرق» به معنای زدن و کوبیدن است و به کسی که شبانه به سراغ دیگری می رود «طارق» گفته می شود، زیرا معمولا در بسته است و باید در را بکوبد و وارد شود.

۲. «سنتت» از ریشه «سنتان» بر وزن «نوسان» به معنای بغض و دوری کردن است، بنابراین «سنتت» یعنی آن را دشمن داشتم.

صفحه ۴۱۷

مار عجین شده بود برای آن است که هدف اشعث این بود که قلب امام (علیه السلام) را برای رسیدن به یک غرض دنیوی به خود معطوف دارد. (گاه گفته می شود او با یکی از مسلمانان به ناحق بر سر آب و ملکی نزاع داشت و پرونده این مخاصمه به دادگاه علی (علیه السلام) رسیده بود. شاید این مرد کورباطن می خواست از این طریق دل امام (علیه السلام) را به خود متوجه کند و رأی او را بخرد؛ ولی امام (علیه السلام) با چشم ملکوتی اش باطن حلوا را دید؛ باطنی که همچون زهر مار بود، زیرا قصد رشوه در آن نهفته شده بود).

واژه «مَلْفُوفَه» گرچه از ریشه «لف» به معنای پیچیدن گرفته شده و در اینجا اشاره به ظرفی است که در پارچه ای پیچیده شده بود؛ ولی چون امام (علیه السلام) می فرماید این ملفوفه در ظرفی قرار داشت و سپس واژه معجونه را بر آن عطف می کند. این احتمال وجود دارد که ملفوفه نامی برای نوعی از حلوا بوده که در کوفه حلوا مرغوب و مورد علاقه مردم شناخته می شد. (۱)

بعضی از شارحان نهج البلاغه احتمال داده اند واژه «قیء» به معنای زهر مار است نه استفراغ او، زیرا همچون استفراغ آن را از دهان خود بیرون می ریزد و تناسب مقام نیز همین را اقتضا می کند همان گونه که در عرف می گویند فلان غذا همچون زهرمار بود.

سپس امام (علیه)

السلام) در ادامه این سخن می افزاید: «به او گفتم: آیا این هدیه است یا زکات یا صدقه؟ که این هر دو بر ما اهل بیت حرام است. او گفت: نه این است و نه آن؛ ولی هدیه است.»؛ (فَقُلْتُ: أَصَلَهُ، أَمْ زَكَاهُ، أَمْ صَدَقَةٌ؟ فَذَلِكَ مُحَرَّمٌ عَلَيْنَا أَهْلَ الْبَيْتِ! فَقَالَ: لَا ذَا وَلَا ذَاكَ، وَلَكِنَّهَا هَدِيَّةٌ).

به یقین زکات بر تمام بنی هاشم حرام است و صدقه که اشاره به انفاقهای

پاورقی

۱. شیخ محمد عبده در شرح نهج البلاغه خود به این معنا اشاره کرده و می گوید: ملفوفه نوعی از حلوا بوده است که اشعث بن قیس به عنوان هدیه خدمت امام (علیه السلام) برد.

صفحه ۴۱۸

مستحبی است و بنابر قول مشهور بر بنی هاشم حرام نیست ممکن است بر خصوص اهل بیت (علیهم السلام) حرام بوده باشد. بعضی نیز احتمال داده اند که صدقه اشاره به کفارات و صدقات واجبه غیر از زکات باشد که آن هم بر بنی هاشم حرام است.

اما «صله» ممکن است به معنای رشوه باشد که در مباحث رشوه قاضی به عنوان «صله القضاة» تعبیر می شود و از این جهت به آن «صله» گفته می شود که رشوه دهنده آن را وسیله ای برای وصول به مقصد نادرست خود قرار می دهد.

بعضی نیز گفته اند: «صله» به معنای «هدیه» یا جایزه است همان گونه که در مورد جایزه شاعر «صله شاعر» گفته می شود، بنابراین جمله «لَا ذَا وَلَا ذَاكَ، وَلَكِنَّهَا هَدِيَّةٌ» (نه این و نه آن) اشاره به نفی زکات و صدقه و اثبات هدیه بودن آن است.

این احتمال در تفسیر این عبارت داده شده است که جمله

«لا ذا و لا ذاک» نفی همه باشد؛ یعنی هیچ کدام از اینها نیست؛ نه رشوه و نه زکات و نه صدقه، بلکه هدیه است.

سپس امام (علیه السلام) در ادامه این سخن، اشعث بن قیس منافق را زیر ضربات شدیدترین سرزنش و توبیخ قرار داده، می فرماید: «من به او گفتم: زنان بچه مرده بر تو گریه کنند آیا از طریق آیین خدا به سراغ من آمده ای تا مرا بفریبی؟»؛ (فَقُلْتُ: هَبَلْتَكَّ الْهَبُولُ!) (۱) اَعَنْ دِينَ اللَّهِ اَتَيْتَنِي لِتَخْدَعَنِي؟.

اشاره به اینکه تو نیز مانند بسیاری از شیطان صفتان برای اینکه به مقصد نامشروع خود برسی لباس ظاهراً مشروعی بر آن پوشانده ای، نام هدیه بر رشوه گذارده ای به گمان اینکه می توانی با این ظاهرسازی کسی را که چشمش اعماق وجود را می بیند بفریبی. آنگاه می افزاید: «آیا تعادل فکری خود را از دست

پاورقی

۱. «هبول» صفت مشبهه است و به معنای زنی است که فرزند برای او باقی نمی ماند و طبعاً بسیار گریه می کند.

صفحه ۴۱۹

داده ای یا جن زده ای یا بر اثر شدت بیماری هذیان می گویی؟»؛ (اُمُحْتَبَطُ اَنْتَ اُمَّ دُوجِنَه، اُمَّ تَهَجْرُ؟).

اشاره به اینکه هیچ انسان عاقلی باور نمی کند که بتواند کسی مانند علی (علیه السلام) را با هدیه ای که در باطن بوی رشوه می دهد بفریبد و اگر کسی در این میدان وارد شود

دلیل بر این است که یا دیوانه بوده و یا بر اثر بیماری، عقل خود را موقتاً از دست داده است.

«مختبَط» از ریشه «خبَط» به معنای از دست دادن تعادل است که گاه در مورد تعادل ظاهری به کار می رود و گاه درباره تعادل

فکری و در اینجا معنای دوم اراده شده است و تعبیر به «ذُو جَنَّة» (جن زده) یا اشاره به وسوسه های شیطان است که یکی از جنیان محسوب می شود و بر اثر این وسوسه ها عقل انسان را می گیرد و یا اشاره به آن چیزی است که در میان توده مردم مشهور بوده که بعضی افراد دیوانه را به عنوان جن زده به حساب می آورند.

واژه «تَهَجَّر» از ریشه «هَجَرَ» به معنای هذیان گفتن است، بنابراین فرق میان این سه واضح است؛ مختبَط کسی است که گرفتار نقصان عقلی بوده و تعادل فکری خود را از دست داده و ذو جنه کسی است که بر اثر عاملی برونی گرفتار نوعی جنون شده و تهجر در مورد کسی گفته می شود که ذاتاً دیوانه نیست؛ اما بر اثر شدت بیماری به هذیان گفتن دچار شده است.

البته این سه واژه وقتی در مقابل هم قرار می گیرند چنین مفهومی را افاده کنند در حالی که ممکن است هنگامی که هر یک تنهایی به کار برود مفهوم وسیع تری داشته باشد.

سپس امام (علیه السلام) برای اینکه به او بفهماند تا چه حد گرفتار اشتباه شده و علی (علیه السلام) را به تاریکی دیده و او را نشناخته است، اشاره به نکته بسیار مهمی در زمینه عدالت خویش می کند که شاید از غیر او در طول تاریخ شنیده نشده باشد. این

نکته هشداری است به همه رهبران و حاکمان جوامع بشری که می فرماید: «به خدا سوگند اگر اقلیمهای هفتگانه (روی زمین) با آنچه در زیر آسمانهایش قرار دارد به من داده شود تا خدا را با گرفتن پوست

جوی از دهان مورچه ای نافرمانی کنم هرگز نخواهم کرد»؛ (وَ اللَّهُ لَوْ أُعْطِيَ الْأَقْلِيمَ السَّبْعَةَ (۱) بِمَا تَحْتَ أَفْلَاكِهَا، عَلَى أَنْ أُعْصِيَ اللَّهَ فِي نَمْلِهِ أَسْلُبَهَا جُلْبَ (۲) شَعِيرَةٍ مَا فَعَلْتَهُ).

سپس به بیان دلیل آن می پردازد و می فرماید: «به یقین دنیای شما نزد من از برگ درختی در دهان ملخی که در حال جویدن آن باشد پست تر و بی ارزش تر است»؛ (وَ إِنَّ دُنْيَاكُمْ عِنْدِي لِأَلْفُحُونٌ مِنْ وَرَقِهِ فِي فَمٍ جَرَادَةٍ تَقْضُمُهَا (۳)).

در تأکید آن می فرماید: «علی را با نعمتهای فانی دنیا و لذتهای ناپایدار آن چه کار؟!»؛ (مَا لِعَلِيٍّ وَ لِنَعِيمٍ يَفْنَى، وَ لَذَّةٍ لَا تَبْقَى!).

در این چند جمله کوبنده و صریح و گویا، امام (علیه السلام) می فرماید: هر گاه بزرگ ترین رشوه های متصور در جهان که همه روی زمین و قصرها و ثروتها و اموال و زرق و برقها باشد به من دهند که کمترین ظلم و ستمی که همان گرفتن پوست جوی (نه دانه جو) از دهان مورچه ای که ظاهراً کوچک ترین جنبنده است انجام دهم، نمی کنم.

بسیارند کسانی که مبالغه کوچک و متوسط رشوه آنها را تکان نمی دهد؛ ولی اگر امتیاز مهمی برای آنها قائل شوند که معادل تمام زندگی آنان یا بیشتر باشد

پاورقی

۱. اقلیم سبعة، «اقلیم» جمع «اقلیم» به معنای بخشی از جهان یا کشور است و جغرافی دانان قدیم جهان را به هفت اقلیم تقسیم می کردند و چون نقشه دقیقی از دنیا نداشتند حد و حدود این اقلیمهای هفتگانه دقیق نبود. به هر حال، هفتگانه در تقسیم بندی آنها چنین بود: اقلیم اول، هندوستان. دوم، بخشی از کشورهای عربی و حبشه، سوم،

مصر و شام، چهارم، ایران. پنجم، روم. ششم، کشور ترک، هفتم، چین و ماچین. (لغت نامه دهخدا، ماده اقلیم). البته ممکن است تقسیم دیگری از سوی بعضی دیگر از جغرافی دانها ارائه شده باشد و به هر حال نظر امام (علیه السلام) آن است که اگر همه مناطق آباد کره زمین را به من بدهند.

۲. «جلب» پوسته ای است که روی دانه گندم یا جو را می گیرد و به پوسته ای که به هنگام خوب شدن زخم روی آن را می پوشاند، «جلب» گفته می شود.

۳. «تقضمها» از ریشه «قضم» بر وزن «هضم» به معنای دندان زدن، گاز گرفتن و جویدن است.

صفحه ۴۲۱

دست و پایشان می لرزد و می لغزند. چه کسی می تواند ادعا کند که در هیچ حدی از گرفتن امتیاز در برابر هیچ حدی از کمترین کار خلاف گرفتار لغزش نخواهد شد؟ امام می فرماید: من آن شخص هستم و حتی صریحاً سوگند بر آن یاد می کند.

دلیلی که امام برای این امر آورده بسیار قابل توجه است، زیرا امتیازات مادی برای کسانی اهمیت دارد که دنیا در نظرشان بزرگ و برجسته است؛ اما کسی که در اوج معرفت خدا قرار گرفته و ما سوی الله در نظر او کم ارزش و بی مقدار است و همه دنیا

از دیدگاه او همچون برگ درخت نیم جویده ای در دهان ملخی است، دلیلی ندارد که مرتکب عصیان پروردگار و ظلم و ستمی شود.

علی (علیه السلام) با چشم حقیقت بین خود به باطن دنیا می نگرد؛ او همه این مقامها و مواهب مادی را در حال فنا و زوال می بیند و چیزی که ارزش آن را ندارد که کسی به آن دل ببندد یا به دل بستنش بیندیشد.

به همین دلیل اگر بخواهیم ظلم و ستم، رشوه خواری و تعدی به حقوق ضعیفان از دنیا ریشه کن شود باید در بالا بردن سطح معرفت انسانها نسبت به خدا و نسبت به دنیا تلاش و کوشش کنیم.

در ضمن از این عبارات با دلالت التزامی می توان فهمید که ظلم و ستم و داوری به ناحق بدترین گناه است که حتی در برابر به دست آوردن تمام دنیا نباید آن را مرتکب شد.

سرانجام امام (علیه السلام) با جمله ای کوتاه و بیدارکننده که در واقع ناظر به کل محتوای خطبه است، سخن خود را پایان می دهد و می فرماید: «به خدا پناه می بریم از خواب رفتن عقل و لغزشهای قبیح و زشت و در این راه از او یاری می طلبیم»؛ (نَعُوذُ بِاللَّهِ مِنْ سُبَاتِ (۱) الْعَقْلِ، وَقُبْحِ الزَّلَلِ. وَبِهِ نَسْتَعِينُ).

پاورقی

۱. «سبات» از ریشه «سبت» بر وزن «وقت» به معنای تعطیل کردن به منظور استراحت است؛ و «سبات» به از کار افتادن و تعطیل شدن اطلاق می شود و در جمله بالا نیز به

همین معناست و اگر در لغت عرب روز شنبه را یوم السبت می نامند به سبب آن است که این نامگذاری در اصل از یهود گرفته شده که روز شنبه روز تعطیلی آنها بود.

صفحه ۴۲۲

اشاره به اینکه اگر عقل بیدار باشد و لطف خدا یار، انسان گرفتار گناهان بزرگ نمی شود و در دام گناهان کوچک کمتر می افتد.

این سخن را با نقل دو روایت پایان می دهیم: حافظ ابونعیم اصفهانی از دانشمندان معروف اهل سنت

در کتاب مشهورش حلیه الاولیاء می نویسد: «پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) به علی (علیه السلام) خطاب کرد و فرمود: «یا علی! إِنَّ اللَّهَ قَدْ زَيَّنَكَ بِزِينَةٍ لَمْ يُزَيِّنِ الْعِبَادَ بِزِينَةٍ أَحَبَّ إِلَى اللَّهِ مِنْهَا هِيَ زِينَةُ الْأَبْرَارِ عِنْدَ اللَّهِ تَعَالَى وَالزُّهْدُ فِي الدُّنْيَا فَجَعَلَكَ لَا تَرَزُّهُ مِنَ الدُّنْيَا شَيْئًا وَلَا تَرَزُّهُ مِنْكَ الدُّنْيَا شَيْئًا؛ ای علی! خداوند تو را به زینتی آراسته که بندگانش به چیزی محبوب تر از آن زینت نیاراسته و آن زینت ابرار و نیکان نزد خداوند متعال است و آن همان زهد و بی اعتنایی به دنیاست؛ تو را آن گونه قرار داده که تو از دنیا چیزی کم نمی کنی و دنیا چیزی از تو نمی کاهد.» (۱)

در حدیث دیگری آمده است که زن شجاعی از شیعیان مخلص علی (علیه السلام) به نام «دارمیه حجونیه» در ملاقاتی که با معاویه داشت (و به دنبال او فرستاده بود) در جواب این سؤال معاویه که:

آیا هرگز علی (علیه السلام) را دیده ای؟

گفت: آری به خدا سوگند او را دیدم.

گفت: چگونه او را دیدی؟

گفت: رَأَيْتَهُ لَمْ يَفْتِنَهُ الْمَلِكُ الَّذِي فَتَنَكَ وَ لَمْ تَشْغَلْهُ النَّعْمَةُ الَّتِي شَغَلَّتَكَ؛ او را چنان دیدم که این حکومتی که تو را فریب داده او را فریب نداده بود، و این نعمتهای دنیا که تو را مشغول ساخته او را مشغول نساخته بود». (۲)

پاورقی

۱. شرح نهج البلاغه مرحوم خویی، ج ۱۴، ص ۲۹۷، چاپ قدیم.

۲. کتاب بلاغات النساء، ص ۱۰۶ مطابق نقل شرح نهج البلاغه مرحوم شوشتری، ج ۶، ص ۵۴۱.

صفحه ۴۲۳

نکته

اشعث بن قیس کیست؟

همان گونه که در جلد اول در تفسیر خطبه نوزدهم بیان کردیم «اشعث» از منافقانی بود که در

زمان پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآله) به ظاهر مسلمان شد و بعد از رحلت پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآله) به ارتداد روی آورد و سپس اسیر شد و نزد ابوبکر اظهار ندامت کرد و مورد عفو قرار گرفت و در دوران امیر مؤمنان علی (علیه السلام) با دشمنان او همچون عمرو بن عاص برای ایجاد نفاق در صفوف یاران آن حضرت همکاری داشت و سرچشمه خرابی ها و مفسد بی شماری شد او در قبیله خود صاحب نفوذ بود

و از این طریق برای مقاصد سوء خود کمک می گرفت و به گفته بعضی از محققان بسیاری از مشکلات عصر خلافت امیرمؤمنان علی (علیه السلام) از این منافع سرسخت و مرموز نشأت می گرفت.

شرح بیشتر را در جلد اول صفحه ۶۴۴ به بعد مطالعه فرمایید.

صفحه ۴۲۴

صفحه ۴۲۵

خطبه ۲۲۵

يَلْتَجِ إِلَى اللَّهِ أَنْ يُعِينَهُ

از دعا‌های امام (علیه السلام) است

در آن از خدا تقاضا می کند که از همگان بی نیازش کند. (۱)

خطبه (دعا) در یک نگاه

همان گونه که از عنوان بالا روشن شد هدف اصلی امام (علیه السلام) در این دعا درخواست غنا و بی نیازی از غیر اوست، چرا که نیاز به دیگران گاه سبب مدح و ستایش آنها می شود در حالی که شایسته چنان مدحی نیستند و گاه سبب نکوهش منع کنندگان می گردد در حالی که شاید مستحق چنان نکوهشی نباشند

پاورقی

۱. سند خطبه (دعا):

از کسانی که این دعا را از امیر مؤمنان با اضافاتی نقل کرده، راوندی در کتاب الدعوات است که بعد از جمله «إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» اضافه می کند: «اللَّهُمَّ اجْعَلْ أَوْلَ كَرِيمَةً تَنْتَزِعُهَا مِنْ كَرَامَتِي وَأَوْلَ وَدِيْعَهُ تَرْتَجِعُهَا مِنْ وَدَائِعِ نِعْمِكَ» و این اضافه نشان می دهد که راوندی دعا را از منبع دیگری غیر از نهج البلاغه اخذ کرده است. نویسنده کتاب الطراز (سید یمانی) نیز این دعا را با تفاوتی آورده که آن هم نشانی می دهد از منبع دیگری اخذ کرده است. امام سجاد (علیه السلام) نیز این دعا را در دعای مکارم الاخلاق با مختصر تفاوتی تضمین فرموده است و نشان می دهد که این دعا در میان اهل بیت معروف بوده است. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۶۰)

صفحه ۴۲۶

و از آن بدتر اینکه انسان دست نیاز به سوی شرار خلق دراز کند و در واقع این دعا به عنوان تعلیم به همه مردم مخصوصاً پیروانش ذکر شده، زیرا مقام امام (علیه السلام) از آن بالاتر است که به سراغ بدان برود یا مدح و ثنایی از آنان بکند.

صفحه ۴۲۷

اللَّهُمَّ صُنْ وَجْهِي بِالْيَسَارِ، وَ

لَا تَبْدُلْ جَاهِي بِالْأَقْتَارِ، فَاسْتَرْزِقْ طَالِبِي رِزْقِكَ، وَ اسْتَعِظْ شَرَارَ خَلْقِكَ، وَ ابْتَلِي بِحَمْدٍ مَنْ أَعْطَانِي، وَ افْتِنَنَّ بَدْمٍ مَنْ مَنَعَنِي، وَ أَنْتَ مِنْ وَرَاءِ ذَلِكَ كُلِّهِ وَلِيُّ الْأَعْطَاءِ وَ الْمَنْعِ؛ «إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ».

ترجمه

خداوندا آبرویم را با بی نیازی و غنا محفوظ دار و شخصیتم را بر اثر فقر ضایع مکن! مبادا از کسانی درخواست روزی کنم که آنها خود، از تو روزی می طلبند و از افراد بد کردار و پست، خواستار عطوفت و بخشش گردم و سرانجام به ستودن آن کس که به من چیزی عطا کرده، مبتلا شوم (هر چند شایسته ستایش نباشد) و به نکوهش کردن آن کس که مرا محروم داشته گرفتار گردم، هر چند در خور نکوهش نباشد، این در حالی است که تو در ماورای همه اینها سرپرست و صاحب اختیار بخشش و منع هستی و تو بر هر چیز توانایی.

شرح و تفسیر: از خلق شرور بی نیازم کن!

امام (علیه السلام) در این دعای کوتاه، ضمن هشت جمله مطالب پرمعنایی ذکر می کند که هم دعاست و هم درس اخلاق. نخست در ضمن دو جمله اصل دعا را بیان کرده عرضه می دارد: «خداوند آبرویم را با بی نیازی محفوظ دار و شخصیتم را بر

صفحه ۴۲۸

اثر فقر ضایع مکن!؛ (اللَّهُمَّ صُنْ (۱) وَجْهِي (۲) بِالْيَسَارِ (۳)، وَلَا تَبْدُلْ جَاهِي (۴) بِالْأَفْتَارِ (۵)).

منظور از «یسار» (بی نیازی) غنا و توانگری به آن معنا که در عرف است نیست، بلکه منظور بی نیازی از دیگران و داشتن زندگی توأم با عفاف و کفاف است و گرنه غنای به آن معنا، گاه سبب بی آبرویی هم می شود.

جمله «وَلَا تَبْدُلْ جَاهِي بِالْأَفْتَارِ» با توجه به اینکه «ولا تبدل» از ریشه «بذل» است

و «بذل» دو معنا دارد: یکی بخشیدن و از دست دادن و دیگری کهنه کردن و ضایع ساختن، دو تفسیر متفاوت دارد: نخست اینکه «خداوندا شخصیت مرا با فقر از من مگیر» و دیگر اینکه «شخصیت مرا با فقر به ابتذال مکشان».

سپس بعد از آن در چهار جمله به آثار فقر و نیازمندی به دیگران پرداخته، می فرماید: «در نتیجه از کسانی درخواست روزی کنم که آنها خود، از تو روزی می طلبند و از افراد بد کردار و پست، خواستار عطف و بخشش گردم و سرانجام به ستودن آن کس که به من چیزی عطا کرده، مبتلا شوم (هر چند شایسته ستایش نباشد) و به نکوهش کردن آن کس که مرا محروم داشته گرفتار گردم، هر چند در خور نکوهش نباشد»؛ (فَأَسْتَرْزِقُ طَالِبِي رِزْقِكَ، وَ أَسْتَعْطِفُ شِرَارَ خَلْقِكَ، وَ أُبْتَلَى بِحَمْدٍ مِّنْ أَعْطَانِي، وَ أُفْتَنَ بِذَمٍّ مِّنْ مَّنَعَنِي).

در پایان می فرماید: «این در حالی است که تو در ماورای همه اینها سرپرست و صاحب اختیار بخشش و منع هستی و تو بر هر چیز توانایی»؛ (وَ أَنْتَ مِنْ وَرَاءِ ذَلِكَ كَلِّهِ وَ لِي الْأَعْطَاءِ وَ الْمَنْعِ؛ «إِنَّكَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ»).

امام (علیه السلام) در این عبارت کوتاه به چهار اثر سوء فقر و نیازمندی که در دو مرحله

پاورقی

۱. «صن» از ریشه «صیانت» به معنای محفوظ نگه داشتن است.

۲. «وجه» در اینجا به معنای آبروست، هر چند اصل معنای آن صورت است.

۳. «یسار» از ریشه «یسر» به معنای سهولت و آسانی و بی نیازی است و در جمله بالا معنای اخیر اراده شده است.

۴. «جاه» به معنای قدر و مقام و شرف است.

۵. «اقتار» از ریشه «قتور» بر

وزن «فتور» به معنای سخت گرفتن در خرج کردن است.

صفحه ۴۲۹

انجام می شود، اشاره فرموده: نخست می فرماید: حدّ اقل چیزی که بر آن مترتب می شود این است که دست نیاز به سوی نیازمندان در گاه تو دراز کنم و از آن بدتر اینکه حلّ مشکل در دست بدان و افراد پست قرار بگیرد که راستی زندگی کردن در چنان شرایطی برای افراد با ایمان و با شخصیت بسیار سخت و دردناک است.

در مرحله دوم؛ یعنی پس از درخواست اگر طرف مقابل، اجابت کند انسان ناگزیر از مدح و ستایش اوست و ای بسا انسانی باشد که هرگز شایسته مرگ نیست و اگر از کمک کردن به دلایل خاصی دریغ دارد زبان به نکوهش او بگشایم در حالی که ای بسا در خور نکوهش و مذمت نباشد و خودش مشکلات اهمّی دارد که باید به آنها برسد؛ ولی از آنجایی که «صاحبُ الْحَاجَةِ لَا یَرَى إِلَّا حَاجَتَهُ؛ حاجت مند جز حاجت خود را نمی بیند» (۱) همین که دست ردّ بر سینه من زد من او را متّهم به بخل و خسیس بودن می کنم در حالی که چه بهتر آب را از سرچشمه بگیرم و رو به درگاه تو آورم که تو ولیّ اعطا و منعی و بر هر چیز قادری!

بدیهی است روح بلند و بزرگ امام (علیه السلام) هرگز چنین اموری را نمی پذیرد، هر چند گرفتار نیازمندی باشد. امام می خواهد آثار طبیعی فقر را که در بسیاری از مردم آشکار است بیان فرماید تا بکوشند و با فقر مبارزه کنند و هرگز دست نیاز به سوی کسی دراز نکنند.

نکته

آثار زیانبار فقر

گرچه در روایات

متعددی از فقر ستایش شده، مانند حدیث معروف پیامبر

پاورقی

۱. این عبارت در روایات دیده نشده بلکه به صورت ضرب المثل معروفی است که با تعبیرات مختلف گفته می شود، مانند «صاحبُ الحَاجَةِ لا یَروُمُ إِلَّا قَضائِها» یا «صاحبُ الحَاجَةِ أرعَن لا یُریدُ إِلَّا قَضائِها» یا «صاحبُ الحَاجَةِ أعمی وکَواکانَ بصیراً». (کشف الخفاء، تألیف عجلونی، ج ۲، ص ۱۸).

صفحه ۴۳۰

اکرم (صلی الله علیه و آله): «الْفَقْرُ فَخْرِي وَبِهِ أَفْتَخِرُ» و روایت امام صادق (علیه السلام): خداوند به حضرت موسی (علیه السلام) فرمود: «إِذَا رَأَيْتَ الْفَقْرَ مُقْبِلًا فَقُلْ مَرْحَبًا بِشِعَارِ الصَّالِحِينَ وَ إِذَا رَأَيْتَ الْغِنَى مُقْبِلًا فَقُلْ: ذَنْبٌ عَجَلْتُ عُقُوبَتَهُ؛ هنگامی که دیدید فقر روی آورده بگو ای شعار صالحین خوش آمدی و هنگامی که بینی غنا روی آورده بگو لا بد گناهی از من سر زده که مجازاتش به سرعت فرا رسیده» (۱) و روایات دیگری مانند آن.

ولی روشن است که فقر به معنای تهیدستی مخصوصاً در آنجا که بر اثر تنبلی و کوتاهی و ضعف مدیریت حاصل شود نه مایه افتخار است و نه شعار صالحان، بلکه سبب ذلت و خواری و آلودگی به انواع گناهان است.

مایه افتخار، فقر الی الله است، چرا که عالم همه نیازمندند و خداوند بی نیاز: (يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ) (۲) و این شبیه همان چیزی است که در حدیث امیر مؤمنان (علیه السلام) آمده است که عرضه می داشت: «كَفَى بِي عِزًّا أَنْ أَكُونَ لَكَ عَبْدًا وَ كَفَى بِي فَخْرًا أَنْ تَكُونَ لِي رَبًّا». (۳)

یا اینکه منظور از فقر، زندگی ساده و خالی از تشریفات و تکلفات است در برابر ثروتی که موجب مستی و غرور و تشریفات و تجملات می شود.

تعبیر به «شعار الصالحین» از فقر و تعبیر به «مجازات زودرس» از غنا، گواه روشنی بر این معناست، زیرا شعار صالحان به یقین چیزی است که موجب صلاح و فلاح باشد؛ مانند زهد و ساده زیستی و عقوبت گناه، مربوط به چیزی است که گناه آلود باشد. این احتمال نیز وجود دارد که قسمتی از این روایات که در آن مدح فقر آمده، اشاره به فقر تحمیلی باشد که بر اثر انجام وظیفه دامنگیر انسان می شود؛ مثلاً در آغاز اسلام گروه عظیمی از مسلمانان مجبور به مهاجرت از مکه به مدینه شدند و

پاورقی

۱. کافی، ج ۲، ص ۲۶۳، ح ۱۲ از باب فضل فقراء مسلمین.

۲. فاطر، آیه ۱۵.

۳. خصال، ج ۲، ص ۴۲۰، ح ۱۴.

هرگز نتوانستند امکانات خویش را در مگه، به مدینه منتقل کنند و طبعاً در آنجا گرفتار فقر شدیدی شدند و یا مسلمانانی که در شعب ابی طالب در محاصره اقتصادی دشمن قرار گرفتند واقعاً فقیر شدند فقری که بر اثر ایمان به خدا و اطاعت فرمان او از سوی دشمن به آنها تحمیل شد و پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) به آنها دلداری می داد که این فقر مایه افتخار است و شعار صالحان.

همچنین در دورانهای بعد، جمع زیادی از خاصان اهل بیت (علیهم السلام) به مضمون مثل معروف «الْبَلَاءُ لِلْوَلَاءِ» گرفتار چنین فقر تحمیلی می شدند و این امر تا عصر و زمان ما ادامه دارد. چنین فقری نه تنها عیب نیست، بلکه افتخار است؛ عیب آن است که انسان برای دنیا دست از انجام وظیفه بردارد و تسلیم دشمن شود.

حدیث شریف «مَنْ أَحَبَّنَا أَهْلَ الْبَيْتِ فَلْيُعِدَّ لِلْفَقْرِ»

جَلْبَاباً؛ هر کس ما اهل بیت را دوست بدارد باید چادر فقر را آماده کند» (۱) نیز اشاره به این مطلب دارد.

بنابراین فقر بی دلیل که ناشی از تنبلی و فرار از کار یا سوء مدیریت حاصل شود هرگز مطلوب انسان نیست.

کلام امام (علیه السلام) در دعای مورد بحث، به خوبی نشان می دهد که یک سلسله رذائل اخلاقی از فقر به معنای تهیدستی نشأت می گیرد، تواضع در برابر اشرار و ستایش کسانی که شایسته ستایش و نکوهش کسانی که در خور نکوهش نیستند از جمله رذائل اخلاقی است که از فقر به معنای تهیدستی نشأت می گیرد.

جمله «لَا تَبْدُلْ جَاهِي بِالْأَقْتَارِ» دلیل بر این است که فقر فردی، آبروی انسان و فقر اجتماعی آبروی جامعه را می برد و این هرگز با عزت ناشی از ایمان سازگار نیست: (وَلِلَّهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَلَكِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَا يَعْلَمُونَ). (۲)

در حدیثی از امیرمؤمنان می خوانیم که فقر سرچشمه عیوب بزرگی است،

پاورقی

۱. بحار الانوار، ج ۴۶، ص ۳۶.

۲. منافقون، آیه ۸.

صفحه ۴۳۲

فرمود: «يَا بَنِي الْفَقِيرِ حَقِيرٌ لَا يَسْمَعُ كَلَامَهُ وَلَا يَعْرِفُ مَقَامَهُ لَوْ كَانَ الْفَقِيرُ صَادِقًا يُسْمَوْنَهُ كَاذِبًا وَلَوْ كَانَ زَاهِدًا يُسْمَوْنَهُ جَاهِلًا؛ فرزندم فقیر حقیر است کسی گوش به سخنش فرا نمی دهد و برای مقامش ارزشی قائل نیستند؛ اگر فقیر صادق باشد او را دروغگو می نامند و اگر زهد پیشه کند جاهلش می نامند».

سپس افزود: «يَا بَنِيَّ مَنْ ابْتَلَى بِالْفَقْرِ ابْتَلَى بِأَرْبَعِ خِصَالٍ بِالضَّعْفِ فِي يَقِينِهِ وَالنُّقْصَانِ فِي عَقْلِهِ وَالرَّقَّةِ فِي دِينِهِ وَقِلَّةِ الْحَيَاءِ فِي وَجْهِهِ فَنَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الْفَقْرِ؛ فرزندم کسی که به فقر مبتلا شود به چهار خصلت و عیب بزرگ مبتلا می گردد ضعف

در یقین، نقصان در عقل، کمبود در دین و کمی حیا، بنابراین به خدا پناه می بریم از فقر» (۱).

امروز با چشم خود می بینیم که فقر سرچشمه مفسد بی شماری؛ مانند ابتلا به مواد مخدر، فحشا، خیانت، سرقت، خدمت به اجانب و مانند آن می شود به همین دلیل در حدیثی از امام صادق (علیه السلام) آمده است: «غَنَى يَحْجُزُكَ عَنِ الظُّلْمِ خَيْرٌ مِنْ فَقْرٍ يَحْمِلُكَ عَلَى الْأَثْمِ؛ غنایی که تو را از ظلم باز دارد بهتر از فقری است که تو را به گناه وا دارد». (۲)

به همین دلیل در حدیثی از پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآله) فقر مایه روسیاهی در دو جهان: «الْفَقْرُ سَوَادُ الْوَجْهِ فِي الدَّارَيْنِ» (۳) و در حدیث دیگری از همان حضرت فقر در سر حد کفر: «كَادَ الْفَقْرُ أَنْ يَكُونَ كُفْرًا» (۴) شمرده شده است.

بدیهی است اگر فقر جامعه ای را فرا گیرد عیوب و نقایصی که به آن اشاره شده به صورت خطرناک تری آشکار می شود و امروز می بینیم بعضی از جوامع فقیر مسلمانان، چنان در چنگال بیگانگان و دشمنان اسلام گرفتار شده اند که

پاورقی

۱. بحار الانوار، ج ۶۹، ص ۴۷، ح ۵۸، از باب فضل الفقر والفقراء.

۲. وسائل الشیعه، ج ۱۲، ص ۱۷، ح ۷.

۳. بحار الانوار، ج ۶۹، ص ۳۰.

۴. همان مدرک.

صفحه ۴۳۳

انسان شدیداً بر آنها تأسف می خورد.

این بحث را با سخنی از امام سجاد (علیه السلام) در یکی از دعاهاى پرمعنایش پایان می دهیم؛ عرضه می دارد: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ خَيْرَ الْمَعِيشَةِ مَعِيشَةً أَقْوَى بِهَا عَلَى طَاعَتِكَ وَ أْبْلَغُ بِهَا جَمِيعَ حَاجَاتِي وَ أَتَوَسَّلُ بِهَا إِلَيْكَ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ فِي الْآخِرَةِ مِنْ غَيْرِ أَنْ تَتَرَفَّنِي فِيهَا

فَأَطْعِي أَوْ تَقْتَرَهَا عَلَيَّ فَأَشْقِي؛ خداوند! من از تو معیشت و زندگی خوبی تقاضا می کنم معیشتی که با آن قدرت بر اطاعت داشته باشم و به تمام نیازهایم برسم، به وسیله آن در دنیا و آخرت به تو نزدیک شوم، بی آنکه ثروت غرور آفرین و مست کننده ای به من دهی که سر به طغیان بردارم یا چنان بر من تنگ گیری که بدبخت شوم». (۱)

پاورقی

۱. بحار الانوار، ج ۸۷، ص ۱۲، ح ۲.

صفحه ۴۳۴

صفحه ۴۳۵

خطبه ۲۲۶

فی التَّنْفِيرِ مِنَ الدُّنْيَا

از خطبه های امام (علیه السلام) است

که در متنفر ساختن از زرق و برق دنیا ایراد فرموده است. (۱)

خطبه در یک نگاه

توضیح

این خطبه در واقع از سه بخش تشکیل شده و هر یک ناظر به مطلبی است که مکمل مطلب دیگر است:

در بخش اول امام (علیه السلام) به معرفی دنیا می پردازد که سرایی است ناپایدار و ناامن

پاورقی

۱. سند خطبه:

این خطبه را متقی هندی از فقهای عامه در کتاب کنز العمال آورده، می گوید: دینوری و ابن عساکر از عبدالله بن صالح عجلی از پدرش چنین نقل می کند که روزی علی بن ابی طالب (علیه السلام) خطبه ای برای ما خواند. نخست حمد و ثنای الهی بجا آورد و درود بر پیامبر فرستاد و بعد فرمود: «عِبَادَ اللَّهِ لَا تَعْرَبُنَّكُمْ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا فَإِنَّهَا دَارٌ بِالْبَلَاءِ مَحْفُوفَةٌ وَ بِالْعَذْرِ مَعْرُوفَةٌ...» و نیز سبط بن جوزی در تذکره الخواص آن را با اضافاتی نقل کرده و می گوید: این خطبه (به جهت فصاحت و بلاغت) به عنوان «خطبه بالغه» معروف است. سپس نقل می کند که ابونعیم نیز در کتاب حلیه بخشی از این خطبه را آورده است. خطیب خوارزمی نیز در کتاب مناقب آن را با اضافاتی نقل کرده است. نویسنده مصادر نهج البلاغه بعد از اشاره به مطالب بالا می گوید: با این نقل گسترده ای که از خطبه در کتب اهل سنت آمده، نیازی نمی بینیم که راویان این خطبه را از علمای امامیه شرح دهیم. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۶۷)

صفحه ۴۳۶

و مملو از حوادث ناگوار؛ پیوسته دستخوش دگرگونیها و اهل آن هدف تیرهای بلا.

در بخش دوم امام (علیه السلام) هشدار می دهد که قبل از شما گروههای زیادی در دنیا آمدند

و چه بسا از شما قوی تر و دارای امکانات فزون تر؛ اما همه را گذاردند و رفتند و خانه ای از سنگ و گل و خاک به نام خانه گور را به جای آن قصرهای زیبا پذیرفتند.

در بخش سوم می فرماید: شما هم در همان مسیر قرار دارید و دارای همان سرنوشت هستید. روزی فرا می رسد که زندگی شما پایان می یابد و قبرها جسمهای بی جان شما را در بر می گیرند و در آینده ای نه چندان دور از قبرها برانگیخته می شوید و اعمالی را که در یک عمر انجام دادید در برابر شما ظاهر می شود و باید پاسخگوی آن باشید.

صفحه ۴۳۷

بخش اول

دَارُ بِالْبَلَاءِ مَحْفُوفَةٌ

دَارُ بِالْبَلَاءِ مَحْفُوفَةٌ، وَ بِالْغَدْرِ مَعْرُوفَةٌ، لَا تَدُومُ أحوَالُهَا، وَلَا يَسْلَمُ نَزَالُهَا.

أحوَالٌ مُخْتَلِفَةٌ، وَ تَارَاتٌ مَتَصَرِّفَةٌ، الْعِيشُ فِيهَا مَذْمُومٌ، وَ الْأَمَانُ مِنْهَا مَعْدُومٌ، وَ إِنَّمَا أَهْلُهَا فِيهَا أَغْرَاضٌ مُسْتَهْدَفَةٌ، تَرْمِيهِمْ بِسِهَامِهَا، وَ تُفْنِيهِمْ بِحِمَامِهَا.

ترجمه

(دنیا) سرایی است که در لابه لای بلاها و مشکلات پیچیده شده و به غدر و نیرنگ و بی وفایی معروف است: حالاتش یکنواخت نمی ماند و ساکنانش سالم و در امان نیستند. پیوسته اوضاع و حالاتش دگرگون می شود (به گونه ای که) زندگی در آن نکوهیده و نامطلوب و امنیّت در آن نایاب و معدوم است. اهل دنیا همواره هدف

تیرهای بلا هستند که پی در پی به سوی آنها پرتاب می‌کند و با مرگ نابودشان می‌سازد.

شرح و تفسیر: ناپایداری احوال جهان

همان گونه که در بالا اشاره شد امام (علیه السلام) در این بخش از خطبه از ناپایداری و بیوفایی دنیا سخن می‌گوید و می‌فرماید: «(دنیا) سرایی است که در لابه لای بلاها و مشکلات پیچیده شده و به غدر و نیرنگ و بیوفایی معروف است: حالاتش یکنواخت نمی‌ماند و ساکنانش سالم و در امان نیستند»؛ (دَارٌ بِالْبَلَاءِ

صفحه ۴۳۸

مَحْفُوفَةٌ، وَ بِالْغَدْرِ (۱) مَعْرُوفَةٌ، لَا تَدُومُ أحوَالُهَا، وَ لَا يَسْلَمُ نَزْلُهَا (۲)).

بلاهایی که زندگی این دنیا را در بر گرفته، بسیار زیاد و متنوع است، بیماریهای جسمی، بیماریهای روانی، حوادث ناگوار اجتماعی، طوفانها، زلزله ها، سیلابها، جنگها، غارتها، حوادثی که منجر به مرگ یا مجروح شدن اعضا می‌گردد، از دست دادن عزیزان و مانند آنها.

جمله «دَارٌ بِالْبَلَاءِ مَحْفُوفَةٌ» اشاره گویایی است به تمام آنچه گفته شد.

غدر و بیوفایی دنیا ممکن است اشاره به اهل آن باشد که غالباً بیوفا هستند هنگامی که

دنیا به انسان رو می‌کند دوستدار و مخلصند و هرگاه پشت کرد گویی هرگز آشنا نبودند. یا اشاره به بی وفایی مواهب دنیوی است در حالی که انسان کاملاً سالم و سر حال است و تصور می‌کند سالها این وضع ادامه می‌یابد. با پیش آمد کوچکی ناگهان سلامت و نشاط برجیده می‌شود و در حالی که اموال و ثروت فراوان، از هر سو

فراهم کرده، حادثه ای پیش می آید که ناگهان ورشکست می شود و محتاج نان شب می گردد.

ناپایداری دنیا که در «لَا تَدُومُ أَحْوَالُهَا» بیان شده، نتیجه همان بلاها و حوادث گوناگونی است که از هر سو انسان را احاطه کرده، و در امان نبودن ساکنان دنیا که در جمله «وَلَا يَسْلَمُ نَزَالُهَا» آمده به سبب همان حوادث تلخ و ناپایداری دنیا است.

آری! از «نسیمی دفتر ایام بر هم می خورد» و با یک گردش چرخ نیلوفری، نه نادر به جا می ماند و نه کبکبه و دبدبه نادری و به گفته شاعر:

آن مادری که این همه فرزند زاد و کشت *** دیگر که چشم دارد از او مهر مادری!

پاورقی

۱. «عذر» معانی متعددی دارد که قریب با هم است: مکر و نیرنگ و بیوفایی.

۲. «نزأل» جمع «نازل» به معنای میهمان و یا کسی که در جایی وارد می شود.

صفحه ۴۳۹

سپس در تأکید همین معنا با عبارات تکان دهنده دیگری می افزاید: «احوالش ناپایدار و حالاتش دگرگون (به گونه ای که) زندگی در آن نکوهیده و نامطلوب و امنیت در آن نایاب و معدوم است»؛ (أَحْوَالٌ مُّخْتَلِفَةٌ، وَ تَارَاتٌ^(۱) مُتَصَرِّفَةٌ^(۲)، الْعَيْشُ فِيهَا مَذْمُومٌ، وَالْأَمَانُ مِنْهَا مَعْدُومٌ).

سرتاسر تاریخ بشر پر

از شواهد زنده ای بر این گفتار پرمعنای مولاست و از آن فراتر، آیات قرآن مجید است که از سرگذشت پیشینیان پرده بر می دارد.

از جمله صحنه بسیار عبرت انگیزی است که از زندگی ثروتمند معروف بنی اسرائیل قارون در اواخر سوره قصص، ترسیم کرده است.

یک روز قارون با تمام زر و زیور و خدم و حشم و دم و دستگاه خود در میان بنی اسرائیل ظاهر می شود و با تمام قدرت و ثروتش از برابر چشمان آنها رژه می رود، آنچنان که گویی در دل دنیاپرستان بنی اسرائیل، قند آب می شود و فریاد یا (يَا لَيْتَ لَنَا مِثْلَ مَا أُوتِيَ قَارُونُ) سر می دهند.

فردای آن روز که با یک زلزله آمیخته با «خسف» زمین، قارون و تمام اموال و ثروتش را در کام خود فرو می برد آن دنیاپرستان دیروز در وحشت فرو می روند و این سخن را می گویند: «(لَوْلَا أَنْ مَنَّ اللَّهُ عَلَيْنَا لَخَسَفَ بِنَا)؛ اگر خدا بر ما منت نهاده بود ما را نیز به قعر زمین فرو می برد (و به سرنوشت قارون گرفتار می شدیم)».

در عصر و زمان ما نه تنها این گونه حوادث کم نیست، بلکه دامنه وسیع تر و گسترده تری پیدا کرده و صحنه هایی که همه روز با چشم خود ناظر آن هستیم.

سپس امام (علیه السلام) در پایان این فراز، تشبیه جالبی درباره حوادث دنیا و ساکنان دنیا دارد، می فرماید: «اهل دنیا همواره هدف تیرهای بلا هستند، که پی در پی بسوی آنها پرتاب می کند و با مرگ نابودشان می سازد»؛ (وَإِنَّمَا أَهْلُهَا فِيهَا أَغْرَاضٌ

پاورقی

«غارت» به معنای زمان و معمولاً به معنای یک مرتبه به کار می رود.

۲. «متصرفه» از ریشه «تصرف» یعنی دگرگون کردن.

صفحه ۴۴۰

مُسْتَهْدَفَةٌ^(۱)، تَرْمِيهِمْ بِسَهَامِهَا، وَ تُفْنِيهِمْ بِحِمَامِهَا^(۲)..

آری! انسانها در این جهان هدفهای بی دفاعی هستند در برابر تیرهای بلاها که از چپ و راست و بالا و پایین به سوی آنها پرتاب می شود؛ تیرهایی که کمتر خطا می کند و درست به هدف می خورد و هدف را نابود می سازد.

آیا در میدانی که تیراندازان آن را احاطه کرده و مرتباً انسانی را نشانه گیری می کنند امنیت و سلامتی وجود دارد؟! آیا زندگی در وسط چنین میدانی مدموم و منفور نیست؟! ممکن است این میدان مملو از انواع غذاهای رنگارنگ و لباسهای زیبا و جواهرات و زیورها باشد؛ ولی آیا این امور با آن شرایطی که این میدان دارد می تواند سبب دلخوشی گردد؟! هرگز.

در اینجا داستان معروفی است که می تواند بیوفایی و ناپایداری دنیا را به خوبی مجسم کند.

در کتاب کامل مبرّد می خوانیم که: «روزی یزید ابن عبدالملک گفت دنیا هیچ گاه برای هیچ کس خالی از ناراحتیها و مشکلات نشده من می خواهم چنین روزی را برای خود فراهم نمایم. هنگامی که یک روز خلوت کردم هیچ خبری را به من نرسانید و مرا با لذاتم در آن خلوتگاه واگذارید. سپس معشوقه خود حبابه را صدا زد و گفت: شراب به من بنوشان و آواز بخوان و (به پندار خود) بهترین وسائل عیش و نوش را فراهم ساز.

در این هنگام حبابه دانه اناری را برگرفت در دهان خود گذاشت. ناگهان به گلوی او پرید (و در دستگاه تنفس او

فرو رفت و خارج نشد) و همین سبب مرگ او شد. یزید ابن عبدالملک چنان ضجّه و فریادی زد که بیهوش شد. هنگامی که به هوش آمد گفت من اجازه نمی دهم او را

پاورقی

۱. «مستهدفه» از ریشه «هدف» گرفته شده که تیر به سوی آن پرتاب می شود.

۲. «حمام» از ریشه «حم» بر وزن «غم» به معنای مقدر ساختن است و به همین مناسبت حمام به مرگ قطعی که خداوند مقدر ساخته و «حمام» (به کسر ح) با «حمام» (به فتح ح) تفاوت دارد، زیرا دومی به معنای کبوتر است.

صفحه ۴۴۱

دفن کنید باید در کنار من باشد. (طبق روایت دیگری پیوسته او را در آغوش گرفت، می بویید تا متعفن شد) اطراف او از بنی امیه به او گفتند این زن بازگشت به حیات نمی کند این یک مردار است در این هنگام اجازه دفنش داد و طبق بعضی از نقلها بعد از ۱۵ روز خود یزید ابن عبدالملک از دنیا رفت و این بود سرانجام عیش و نوش بی دغدغه او». (۱)

نکته

سرای پیچیده با بلاها

این جهان به راستی سرای مشکلات و نابسامانیها و درد و رنجهاست. معمولاً همه ما از این موضوع به طور اجمال آگاه هستیم؛ ولی غالباً در شرح و تفصیل آن تأمل نمی‌کنیم.

آفاتی که سلامت انسان را تهدید می‌کند بیش از آن است که در حساب آید. ساختمان وجود انسان از اعضای مختلفی تشکیل شده که هر کدام از آنها برای انجام دادن وظیفه صحیح، شرایط بی شماری دارند: قلب، کلیه ها، عروق و اعصاب، عضلات، استخوانها که اگر کمترین تغییری در شرایط آن حاصل شود مشکل آفرین است.

بعضی

از پزشکان معتقدند که کبد انسان سیصد نوع از سموم را دفع می‌کند حال اگر کمترین آفتی به آن برسد و یک یا چند نوع از سموم را نتواند دفع کند اول مشکلات است. و همچنین چشم و گوش و زبان و امثال آن.

از آفات درونی که بگذریم آفات بیرونی فوق العاده زیاد و متنوع است به طوری که مرگ انسان در درون عوامل حیات او نهفته است؛ بارانی که مایه حیات و زندگی است اگر بیش از حدّ بیارد سیلاب عظیمی را تشکیل می‌دهد که همه

پاورقی

۱. کامل مبرّد، ج ۱، ص ۳۸۹ و تتمه المنتهی مرحوم محدّث قمی، شرح حال یزید ابن عبدالملک.

چیز را با خود می برد؛ نسیمی که مایه حیات و نشاط است اگر سریع تر از حد معمول بورزد، طوفانی می شود که درختان را از ریشه می کند و انسانها را به هوا پرتاب می کند؛ خورشیدی که نورش زندگی آفرین است اگر بیش از حد بتابد انسان گرما زده می شود و خطر مرگ او را تهدید می کند؛ زمینی که بستر آرامش انسان است و همه برکات را از آن می گیرد اگر سر به طغیان بردارد و زلزله هایی روی دهد گاه شهرهایی را که صدها سال در عمران و آبادی آن کوشیده اند در چند ثانیه به تلی از خاک مبدل می سازد.

آفات گیاهی، طغیان دریاها، هجوم انواع بیماریهای فراگیر از زمین و هوا و آب و غذا، هر کدام می تواند حیات انسان را تهدید کند. هنگامی که به ملخها فرمان حمله داده شود و لشکر عظیم آنها از هر سو حملهور شوند

برگها و ساقه ها و محصولات درختان را نابود می کنند بی آنکه هیچ کس حتی با وسایل پیشرفته امروز بتواند جلوی آنها را بگیرد.

اینها مربوط به حوادث طبیعی بود آفات اجتماعی نیز از آن کمتر نیست جنگهای خونین که همچون آتشفشان هر روز در گوشه ای جهان ظاهر می شود دائماً حیات انسان را تهدید می کند.

رقابتهای ویرانگر در تصاحب پستهای سیاسی و مسائل اقتصادی همه روز گروهی را بر خاک سیاه می نشانند و یا در کام مرگ فرو می برد.

اختلافات خانوادگی که منجر به طلاق و از هم پاشیدگی خانواده ها می شود نافرمانی فرزندان، خیانت شرکا و دوستان ناباب و ضربات شکننده منافقان، هر یک عاملی است برای تهدید حیات انسان و یا آرامش او.

بنابراین باید با تمام وجود به این سخن مولایمان رو بیاوریم که: «دَارُ بِالْبَلَاءِ
مَحْفُوفَةٌ» (۱).

پاورقی

۱. در شرح خطبه ۱۴۵ نیز توضیحات بیشتری در این رابطه می خوانید.

صفحه ۴۴۳

بخش دوم

وَاعْلَمُوا عِبَادَ اللَّهِ

وَاعْلَمُوا عِبَادَ اللَّهِ أَنَّكُمْ وَمَا أَنْتُمْ فِيهِ مِنْ هَذِهِ الدُّنْيَا عَلَى سَبِيلٍ مَنْ قَدْ مَضَى قَبْلَكُمْ، مِمَّنْ
كَانَ أَطْوَلَ مِنْكُمْ أَعْمَارًا، وَأَعْمَرَ دِيَارًا، وَأَبْعَدَ آثَارًا؛ أَصْبَحَتْ أَصْوَاتُهُمْ هَامِدَةً، وَ
رِيَاحُهُمْ رَاكِدَةً، وَأَجْسَادُهُمْ بِأَلِيَّةٍ، وَدِيَارُهُمْ خَالِيَةً، وَآثَارُهُمْ عَافِيَةً. فَاسْتَبَدَّلُوا
بِالْقُصُورِ الْمُشِيدَةِ، وَالنَّمَارِقِ الْمُمَهَّدَةِ، الصُّحُورَ وَالْأَحْجَارَ الْمُسْنَدَةَ، وَالْقُبُورَ اللَّاطِئَةَ
الْمُلْحَدَةَ، الَّتِي قَدْ بَنَى عَلَى الْخَرَابِ فَنَاوَهَا، وَشِيدَ بِالتُّرَابِ بِنَاوَهَا؛ فَمَحَلُّهَا مُعْتَرِبٌ، وَ
سَاكِنُهَا مُعْتَرِبٌ، بَيْنَ أَهْلِ مَحَلِّهِ مُوحِشِينَ، وَأَهْلِ فَرَاغٍ مُتَشَاغِلِينَ، لَا يَسْتَأْنِسُونَ بِالْأَقْوَاطَانِ،
وَلَا يَتَوَاصِلُونَ تَوَاصِلَ الْجِيرَانِ، عَلَى مَا بَيْنَهُمْ مِنْ قُرْبِ الْجَوَارِ، وَدَنُو الدَّارِ. وَكَيْفَ
يَكُونُ بَيْنَهُمْ تَزَاوُرٌ، وَقَدْ طَحَنَهُمْ بِكَلْكَلِهِ الْبَلِي،

وَأَكَلْتَهُمُ الْجَنَادِلُ وَالثَّرَى!

ترجمه

بدانید ای بندگان خدا! شما و آنچه در آن از این دنیا هستید در همان مسیری قرار دارید
که پیشینیان شما بودند؛ همان کسانی که عمرشان از شما طولانی تر و سرزمینشان آبادتر

و آثارشان از شما گسترده تر و ماندگارتر بود؛ اما چیزی نگذشت که صداهایشان خاموش گشت، نیروها و حرکاتشان از کار افتاد، اجسادشان کهنه، خانه هایشان خالی و آثارشان محو گردید، سرانجام قصرهای بلند و محکم (و بساط عیش و نوش و تختهای زینتی و) پشتیهای نرم و راحت را به تخته سنگهای خشن لحد و قبور به هم چسبیده و لحدهای چیده شده مبدل ساختند؛ همان گورهایی که در گاهش بر خرابی بنا شده و ساختمانش تنها با

صفحه ۴۴۴

خاک برپا گشته؛ قبرهایی که به یکدیگر نزدیک است؛ ولی ساکنانش از یکدیگر دورند! آنها در میان اهل محلّه وحشت و در عین حال و افراد فارغ البال قرار گرفته اند. آنها هرگز انسی به وطنهای خود (قبرها) پیدا نمی کنند و همچون همسایگان با یکدیگر دیداری ندارند با اینکه به هم نزدیک اند و خانه هایشان در کنار یکدیگر است. چگونه ممکن است با هم دیدار کنند در حالی که فنا و فرسودگی با سینه سنگین خود آنها را در هم کوبیده و سنگها و خاکها جسمشان را خورده است.

شرح و تفسیر: همسایگان دور از هم!

امام (علیه السلام) در این بخش از خطبه دست مخاطبان خود را گرفته و به اعماق تاریخ پیشینیان می برد و سرنوشت آنها را بعد از یک عمر طولانی با آن همه قوّت و قدرت و عزت، نشان می دهد و دیروز و امروز و امروزشان را در کنار هم می نهد

و بزرگ ترین و مؤثرترین درس عبرت را به مخاطبان خود که جمیع بندگان خدا از هر قوم و ملت هستند می آموزد و می فرماید: «بدانید ای بندگان خدا! شما و آنچه در آن

از این دنیا هستید در همان مسیری قرار دارید که پیشینیان شما بودند؛ (وَاعْلَمُوا عِبَادَ اللَّهِ أَنكُمْ وَمَا أَنْتُمْ فِيهِ مِنْ هَذِهِ الدُّنْيَا عَلَى سَبِيلٍ مَنْ قَدْ مَضَى قَبْلَكُمْ).

سپس به شرح این مجمل می پردازد: «همان کسانی که عمرشان از شما طولانی تر و سرزمینشان آبادتر و آثارشان از شما گسترده تر و ماندگارتر بود اما چیزی نگذشت که صداهایشان خاموش گشت، نیروها و حرکاتشان از کار افتاد، اجسادشان کهنه، خانه هایشان خالی و آثارشان محو گردید؛ (مَمَّنْ كَانَ أَطْوَلَ مِنْكُمْ أَعْمَارًا، وَ أَعْمَرَ دِيَارًا، وَ أَبْعَدَ آثَارًا؛ أَصْبَحَتْ أَصْوَاتُهُمْ هَامِدَةً (۱)، وَ رِيَا حُهُمْ

پاورقی

۱. «هامده» از ریشه «همود» در اصل به معنای خاموش شدن آتش و فرونشستن حرارت آن است، سپس به خاموش شدن صداها اطلاق شده و در جمله بالا همین معنا اراده شده است.

صفحه ۴۴۵

رَاكِدَةً، وَ أَجْسَادُهُمْ بَالِيَةً، وَ دِيَارُهُمْ خَالِيَةً، وَ آثَارُهُمْ عَافِيَةً (۱)).

قرآن مجید نمونه های روشنی از چنین اقوامی را در سوره های مختلف بر شمرده، از جمله درباره قوم عاد و ثمود، که نمونه روشنی محسوب می شوند، در سوره «فجر» می فرماید: «الْمُ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِعَادٍ * إِرْمَ ذَاتِ الْعِمَادِ * الَّتِي لَمْ يُخْلَقْ مِثْلُهَا فِي الْبِلَادِ * وَ ثَمُودَ الَّذِينَ جَابُوا الصَّخْرَ بِالْوَادِ * وَ فِرْعَوْنَ ذِي الْأَوْتَادِ * الَّذِينَ طَغَوْا فِي الْبِلَادِ * فَأَكْثَرُوا فِيهَا الْفُسَادَ * فَصَبَّ عَلَيْهِمْ رَبُّكَ سَوْطَ عَذَابٍ؛ آیا ندیدی پروردگارت با قوم عاد چه کرد؟ همچنین

با آن شهر ارم با عظمت همان شهری که ماندش در شهرها ساخته نشده بود و قوم ثمود که صخره های عظیم را از کنار درّه می بریدند (و با آن کاخها می ساختند) و فرعون که قدرتمند و شکنجه گر بود، همان اقوامی که در شهرها طغیان کردند و فساد فراوان در آنها به بار آوردند، به همین سبب خداوند، تازیانه عذاب را بر آنان فرو ریخت». (۲)

امام (علیه السلام) سه ویژگی را که نشانه برتری بعضی از اقوام پیشین بوده برای آنان بر می شمرد: نخست طول عمر (به گونه ای که درباره بعضی از آنان نوشته اند که عمرشان به چهارصد سال می رسید) (۳) و دیگر عمران و آبادی شهرها به گونه ای که قرآن در جای دیگر می گوید: آنها دل کوهها را می تراشیدند و خانه های امن در آن بنا می کردند: (وَكَانُوا يَنْحِتُونَ مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا آمِنِينَ) (۴). آنها زمینهای آباد و خرم و سرسبز و باغهای پر نعمت داشتند و در کشاورزی ابتکار و قدرت فراوانی نشان می دادند.

پاورقی

۱. «عافیه» از ریشه «عفو» به معنای از بین رفتن آثار چیزی است؛ مثل اینکه باد بوزد و شنهای نرم را روی آثار باقی مانده از کاروان بریزد و تمام آن را از نظر محو کند و عفو به معنای گذشت و بخشش و آمرزش نیز از همین جا گرفته شده است، چرا که آثار خطا و گناه را از بین می برد.

۲. فجر، آیات ۶-۱۳.

۳. شرح نهج البلاغه علامه خویی، ج ۱۴، ص ۲۳۰.

۴. حجر، آیه ۸۲.

دیگر اینکه آثار آنها بسیار ماندگارتر بود. اشاره به اینکه خانه ها و قصرها و سایر کارهای عمرانی آنها به قدری قوی و محکم بود که سالیان دراز برقرار می ماند.

ولی عاقبت کارشان به کجا انجامید، فریادها و غوغاها خاموش شد و سکوتی غم انگیز جای آن را گرفت. بدنهای بی جان آنها در زیر خاک پوسید و استخوانهایشان تبدیل به خاک شد و حتی آثار آنها برچیده شد.

جمله «وَرِيَا حُهُمُ رَاكِدَه» با توجه به اینکه «ریاح» جمع «ریح» و ریح در اینجا به معنای «روح» و قوت است مفهوم رکود آن این است که به کلی از کار افتادند و بعضی آن را به معنای فرو نشستن باد غرور تفسیر کرده اند.

این احتمال نیز وجود دارد که منظور از ریاح بادهایی باشد که به پرچمهای قدرتمندان و شاهان می خورد. ضرب المثل معروفی است که می گویند: «فلان شخص هنوز باد به پرچمش می خورد» یعنی هنوز بر سر قوت و قدرت است؛ ولی هنگامی که قدرت از بین برود پرچم سقوط می کند و دیگر بادی به پرچم نمی خورد.

سپس امام (علیه السلام) به این نکته قابل توجه اشاره می فرماید که بعد از کاخ نشین بودن و زندگی پر زرق و برق دنیا به چه روزی گرفتار شدند: «سرانجام قصرهای بلند و محکم (و بساط عیش و نوش و تختهای زینتی و) پشتیهای نرم و راحت را به تخته سنگهای لحد گورستان و قبور به هم چسبیده و لحدهای چیده شده مبدل ساختند»؛

(فَاسْتَبَدُّوا بِالْقُصُورِ الْمَشِيدَةِ (۱)، وَالنَّمَارِقِ (۲) الْمُمَهَّدَةِ، الصُّخُورِ وَ

پاورقی

۱. «مشیده» از ریشه «شید» بر وزن «صید» به معنای مرتفع ساختن است و «شید» بر وزن «بید» به معنای گچ و مانند آن است
- که برای استحکام و زیبایی بنا روی آن می‌مانند، بنابراین «اصول مشیده» (با تشدید یاء) به معنای بناهای مرتفع و محکم است و «مشید» (بر وزن فقیر) نیز به معنای بنایی است که گچ کاری و زیبا و محکم شده است و در قرآن مجید، سوره حج، آیه ۴۵ می‌خوانیم: (وَبَثِّرْ مُعَطَّلَهُ وَقَصِّرْ مَشِيدَهُ).
۲. «نمارق» جمع «نمرقه» بر وزن «سنبله» به معنای متکای کوچکی است که بر آن تکیه می‌کنند و در فارسی به آن «پشتی» می‌گویند.

صفحه ۴۴۷

الْأَحْجَارَ الْمُسْنَدَةَ (۱)، وَالْقُبُورَ اللَّاطِئَةَ (۲) الْمُلْحَدَةَ (۳).

راستی چه دردناک است که انسان از اوج قدرت در حالی که غرق ناز و نعمت است به جایی منتقل می‌شود که از هر نظر نقطه مقابل آن است؛ نه خانه‌ای، نه شمعی، نه چراغی، نه بستری و نه ناز و نعمتی. البته این درد و رنج برای آنهاست که با آن زندگی پر زرق و برق خو گرفته بودند؛ اما آنها که زندگی زاهدانه و ساده‌ای داشتند از این دگرگونی و تحوّل ناراحت نمی‌شوند به ویژه آنکه قبر برای آنها «رَوْضَهُ مِنْ رِیَاضِ الْجَنَّةِ» محسوب می‌شود.

آنگاه به بیان دقیقی از وضع قبرها و ساکنانش پرداخته، می‌فرماید: «همان گورهایی که در گاهش بر خرابی بنا شده و ساختمانش تنها با خاک برپا گشته؛ قبرهایی که به

یکدیگر نزدیک است؛ ولی ساکنانش از یکدیگر دورند. آنها در میان اهل محله وحشت و در عین حالی افراد فارغ البال قرار گرفته اند؛ (الَّتِي قَدْ بُنِيَ عَلَى الْخَرَابِ فَنَاوُهَا) (۴)، وَ شِيدَ بِالْتُّرَابِ بِنَاوُهَا؛ فَمَحَلُّهَا مُقْتَرِبٌ، وَ سَاكِنُهَا مُغْتَرِبٌ، بَيْنَ أَهْلِ مَحَلِّهِ مُوَحِّشِينَ، وَ أَهْلِ فَرَاحٍ مُتَشَاغِلِينَ.

آری! اگر

کاخهای آنها با مصالح گران قیمت ساخته شده بود که از نقاط مختلف با زحمت فراوان گردآوری کرده و منتقل می ساختند، خانه قبرشان با مصالحی بی ارزش یعنی مشتی خاک بنا شده است.

ساکنان این خانه ها (خانه های قبر) در دو حالت متضاد قرار دارند: هم

پاورقی

۱. «مسند» از ریشه «سند» بر وزن «قعود» به معنای تکیه دادن است و «مسند» در عبارت بالا به معنای چیزی است که آن را به جایی تکیه داده اند.

۲. «لاطئه» به معنای چسبیده به زمین است از ریشه «لطوء» بر وزن «فروع» به معنای چسبیدن به زمین گرفته شده است.

۳. «ملحده» از ریشه «لحد» بر وزن «مهد» به معنای دفن کردن میت است و معنای اصلی آن شکاف طولی است که در یک طرف پایین قبر ایجاد می کنند که شبیه به پناهگاهی است و بدن میت را در آنجا می گذارند که خاکها روی آن نریزد.

۴. «فناء» به معنای فضای بازی است که در جلوی در بعضی از خانه ها وجود دارد و سابقاً خانه های بزرگان چنین بود.

نزدیکند و هم دور؛ نزدیک اند از نظر مکان و دورند از نظر ارتباط. یا چنان به خویشان مشغول اند که به دیگری نمی پردازند و یا اجازه ندارند که با هم مرتبط شوند. به ظاهر کاری ندارند؛ اما در واقع بسیار گرفتارند؛ زیرا هر چند چیزی از کارهای دنیوی در آنجا نیست اما چنان گرفتار اعمال خویش اند که به دیگری نمی پردازند (البته همه اینها در زندگی برزخی رخ می دهد).

آنگاه امام (علیه السلام) در تکمیل این سخن می فرماید: «آنها هرگز انسی به وطنهای خود (یعنی

قبرها) پیدا نمی کنند و همچون همسایگان با یکدیگر دیداری ندارند با اینکه به هم نزدیک اند و خانه هایشان در کنار یکدیگر است»؛ (لَا يَسْتَأْسُونَ بِالْأَلْوَطَانِ، وَلَا يَتَوَاصِلُونَ تَوَاصِلَ الْجِيرَانِ، عَلَى مَا بَيْنَهُمْ مِنْ قُرْبِ الْجَوَارِ، وَ دُنُوِّ الدَّارِ).

جمله «لَا يَسْتَأْسُونَ بِالْأَلْوَطَانِ» ممکن است اشاره به این باشد که آنها هر چند سالیان درازی است در قبرها خفته اند؛ ولی هرگز به آن علاقه ندارند و انس نمی گیرند. این احتمال نیز در تفسیر این جمله داده شده که منظور ترک رابطه با وطنهای خود در عالم دنیا است که هرگز فکر بازگشت به وطن نمی کنند؛ ولی معنای اول به قرینه جمله «وَلَا يَتَوَاصِلُونَ...» صحیح تر به نظر می رسد.

در پایان این بخش به این نکته اشاره می فرماید که چرا نمی توانند با هم رابطه برقرار کنند: «چگونه ممکن است با هم دیدار کنند در حالی که فنا و فرسودگی با سینه سنگین خود آنها را در هم کوبیده و سنگها و خاکها جسمشان را خورده است»؛ (و

كَيْفَ يَكُونُ بَيْنَهُمْ تَزَاوُرٌ، وَقَدْ طَحَنَهُمْ بِكَلْكَلِهِ (۱) الْبَلِي، وَ أَكَلْتَهُمُ الْجَنَادِلُ (۲) وَ الثَّرَى! (۳).

پاورقی

۱. «کلکل» به معنای سینه است.

۲. «جنادل» جمع «جندله» بر وزن «مزرعه» به معنای تخته سنگ است.

۳. «ثری» به معنای خاک است.

صفحه ۴۴۹

اشاره به اینکه آنها هر چند در قبرهای دیوار به دیوار هم خفته اند؛ ولی همه قدرت خویش را از دست داده و به مشتی خاک تبدیل شده اند؛ تراور و دیدار چگونه در میان استخوانهای پوسیده و خاکهای بی جان امکان پذیر است؟!

به گفته شاعر عرب:

غَرِيبٌ وَأَطْرَافُ الْيُبُوتِ تَحُوْطُهُ *** أَلَا كُلُّ مَنْ تَحْتَ التُّرَابِ غَرِيبٌ

خفتگان در

زیر خاک غریب اند و دیوارهای قبر از هر سو آنها را احاطه کرده، آری! همه خفتگان در زیر خاک غریب اند.

نکته

سرنوشت انسان پس از مرگ

آنچه در فقره بالا آمد به قرینه جمله هایی که در آخر آن بود مربوط به جسم انسانها پس از مرگ است؛ جسم ها هستند که می پوشند و خاک می شوند جسمها هستند که با هم دیداری ندارند و همه در هاله ای از غربت فرو رفته اند.

ولی به یقین ارواح وضع دیگری دارند؛ ارواح بدکاران گرفتار مجازاتهای سختی هستند که در قرآن به بعضی از نمونه های آن مانند آل فرعون اشاره شده است: «النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ»؛ عذاب آنها آتش است که هر صبح و شام بر آن عرضه می شوند و روزی که قیامت برپا شود (می فرماید:) آل فرعون را در سخت ترین عذابها وارد کنید». (۱)

نیکوکاران در بهشت برزخی جای می گیرند و آن گونه که قرآن درباره شهیدان راه خدا می گوید: «فَرِحِينَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ»؛ آنها از نعمتهایی که خدا به آنها بخشیده شاد و خوشحال اند». (۲) بلکه از بعضی روایات چنین استفاده می شود

پاورقی

۱. غافر، آیه ۴۶.

۲. آل عمران، آیه ۱۷۰.

صفحه ۴۵۰

که ارواح نیکان با یکدیگر دیدار دارند و حلقه های انس تشکیل می دهند.

مرحوم کلینی در جلد سوم کافی در «باب ارواح المومنین» از امیر مؤمنان علی (علیه السلام) نقل می کند که به اتفاق یکی از یارانش (حبه العرنی) به پشت دیوار شهر کوفه که به نام وادی السلام معروف بود رفت و گویی با ارواح مردگان پیوسته

و آهسته سخن می گفت من مدتی ایستادم و مدتی نشستم و خسته شدم. عبای خود را بر زمین گستردم و عرض کردم: ای امیرمؤمنان! من از اینکه این همه سرپا ایستاده اید برای شما ناراحتم ساعتی استراحت کنید، فرمود: من با ارواح این مردگان سخن می گویم و انس می گیرم، عرض کردم: ای امیرمؤمنان! آیا آنها واقعاً چنین هستند؟ فرمود: «نَعَمْ وَ لَوْ كُشِفَ لَكَ لَرَأَيْتَهُمْ حَلِقًا حَلِقًا مُحْتَبِينَ يَتَحَادَثُونَ؛ اگر پرده ها از جلوی چشم تو کنار رود آنها را به صورت حلقه ها می بینی که گرد هم نشسته اند و سخن می گویند». (۱)

بنابراین اگر می بینیم امام (علیه السلام) در این عبارات تنها بر سرنوشت جسمانی انسان تکیه می کند و سخنی از ارواح نمی گوید به دلیل آن است که غالب مردم در این دنیا به پرورش جسم و لذات جسمانی می پردازند، امام (علیه السلام) می فرماید: سرانجام این جسم به کجا منتهی می شود، بیدار باشید و این همه برای نیل به لذات جسمانی مرتکب انواع گناهان نشوید.

پاورقی

۱. کافی، ج ۳، ص ۲۴۳، باب فی ارواح المؤمنین، ح ۱.

صفحه ۴۵۱

بخش سوم

وَ كَأَن قَدْ صَرْتُمْ إِلَى مَا صَارُوا إِلَيْهِ

وَ كَأَن قَدْ صَرْتُمْ إِلَى مَا صَارُوا إِلَيْهِ، وَ ارْتَهَنْكُمْ ذَلِكَ الْمَضْجَعُ، وَ ضَمَّكُمْ ذَلِكَ الْمُسْتَوْدَعُ. فَكَيْفَ بَكُمْ لَوْ تَنَاهَتْ بَكُمْ الْأُمُورُ، وَ بَعَثَتْ الْقُبُورُ: «هُنَالِكَ تَبْلُو كُلُّ نَفْسٍ مَا أَسْلَفَتْ، وَ رُدُّوا إِلَى اللَّهِ مَوْلَاهُمُ الْحَقُّ وَ ضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ».

ترجمه

(در آینده ای نزدیک) شما نیز به همان مسیری می روید که گذشتگان رفتند و در گرو همان قبر و در دل همان به ودیعت سپرده خواهید شد، چگونه خواهید بود آن زمان که امور پایان پذیرد

(و دوران برزخ سپری شود و) مردگان از قبرها خارج گردند، آنجاست که هر کس آنچه را از پیش فرستاده تجربه می کند (و سود و زیان آن را در می یابد) و به سوی خداوند که مولا و سرپرست واقعی همگان است بازگردانده می شود و افتراها و سخنهاى نابجا (که در دنیا دستاویزشان بود) از دست می رود.

شرح و تفسیر: سرنوشت حتمی شما

امام (علیه السلام) در این بخش از خطبه که پایان بخش آن است، آنچه را درباره سرنوشت پیشینیان بیان فرموده، بر مخاطبان خود تطبیق می دهد تا گمان نکنند مرگ و میر و رها کردن کاخها و سرمایه ها و امکانات زندگی و پیوستن به خفتگان زیر خاک که نه چیزی با خود بردند و نه ارتباطی با یکدیگر می گیرند

صفحه ۴۵۲

مخصوص پیشینیان بود، می فرماید: «(در آینده ای نزدیک) شما نیز به همان مسیری می روید که گذشتگان رفتند و در گرو همان قبر و در دل همان به ودیعت سپرده خواهید شد»؛ (وَ كَأَنَّ قَدْ صَرْتُمْ إِلَىٰ مَا صَارُوا إِلَيْهِ، وَ ارْتَهَنَكُمْ ذَلِكَ الْمَضْجَعُ (۱)، وَ ضَمَّكُمْ ذَلِكَ الْمُسْتَوْدَعُ).

آری! این قانونی است که هیچ گونه استثنایی در آن نیست با اینکه هر عمومی استثناء و تخصیصی دارد این امور هرگز تخصیص بردار نیست (یعنی آن قاعده نیز استثنایی دارد که در بعضی از موارد بدون استثناءست).

به بیان ساده مردم: «ممکن است دیر و زودی داشته باشد؛ ولی سوخت و سوزی ندارد».

سپس امام (علیه السلام) به نکته مهمی اشاره می فرماید و آن اینکه اگر کار انسان با مردان تمام می شد چندان مشکل نبود مشکل مهم آن است که باید به زودی در دادگاه قیامت حضور یابد

و در برابر تمام اعمالش از کوچک و بزرگ پاسخگو باشد، می فرماید: «پس چگونه خواهید بود آن زمان که امور پایان پذیرد (و دوران برزخ سپری شود و) مردگان از قبرها خارج گردند، آنجاست که هر کس آنچه را از پیش فرستاده تجربه می کند (و سود و زیان آن را در می یابد) و به سوی خداوند که مولا و سرپرست واقعی همگان است بازگردانده می شود و افتراها و سخنهاى نابجا (که در دنیا دستاویزشان بود) از دست آنها می رود»؛ (فَكَيْفَ بَكُم لَوْ تَنَاهَتْ (۲) بَكُم الْأُمُورُ، وَ بَعَثَتْ (۳) الْقُبُورُ: «هِنَالِكَ تَبْلُو (۴). كُلُّ نَفْسٍ مَّا أَسْلَفَتْ، وَ رُدُّوا إِلَى اللَّهِ

پاورقی

۱. «مضجع» به معنای بستر و خوابگاه و در اینجا به معنای قبر است و از ریشه «ضجع» بر وزن «ضرب» به معنای به پهلو خوابیدن گرفته شده است.

۲. «تناهت» از ریشه «تناهی» به معنای آخر رساندن گرفته شده است.

۳. «بعثرت» از ریشه «بعثره» بر وزن «مرتبه» در اصل به معنای زیر و رو کردن و بیرون آوردن و استخراج کردن است و از آنجا که به هنگام احیای مردگان در قیامت، قبرها زیر و رو می شود و آنچه درون آنهاست ظاهر می گردد. این تعبیر در مورد رستاخیز به کار رفته است.

۴. «تبلو» از ریشه «بلاء» به معنای آزمودن گرفته شده و از آنجا که آزمایش سبب آگاهی است گاه این واژه به معنای آگاهی به کار می رود.

صفحه ۴۵۳

مَوْلَاهُمْ الْحَقُّ وَ ضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ).

آری در آن روز چند چیز چشمگیر است: همگی در پیشگاه عدالت پروردگار حاضر می شوند و همگی اعمال خود را در برابر خویش حاضر می بینند و همه عذرهای واهی و نسبتهای دروغین و ناروا که ابزار گناه و انحراف بود محو و نابود می گردد و هیچ کس راه فراری از نتیجه اعمال خود ندارد.

به راستی اگر انسان در این دو نکته بیندیشد که سرانجام زندگی پایان می گیرد و همه چیز را رها کرده به خفتگان در زیر خاک می پیوندد و دیگر اینکه بعد از آن مسئله حساب و کتاب و جزای اعمال است حساب و کتابی که هیچ راه گریزی از آن نیست؛ اگر انسانها در این دو امر فکر بکنند به یقین مراقب اعمال خویش در این دنیا خواهند بود و این همه ظلم و فساد و گناه رخ نخواهد داد.

صفحه ۴۵۴

صفحه ۴۵۵

خطبه ۲۲۷

يَلْجَأُ فِيهِ إِلَى اللَّهِ لِيَهْدِيَهُ إِلَى الرَّشَادِ

از دعاهای امام (علیه السلام) است

و در آن از خداوند تقاضای هدایت به خیر و صلاح می کند. (۱)

خطبه (دعا) در یک نگاه

اشاره

این دعا که از دعاهای بسیار پرمعنا با مضامین عالی است در واقع از دو بخش تشکیل شده است: در بخش اول سخن از محبت خداوند نسبت به بندگان و توکل کنندگان بر او و آگاهی از اسرار درون آنهاست.

پاورقی

۱. سند خطبه (دعا):

تنها کتابی که این دعا در آن وارد شده و نشان می دهد از منبعی غیر از نهج البلاغه گرفته شده، اضافاتی دارد که معلوم می شود از منبعی غیر از نهج البلاغه آن را گرفته است «صحیفه علویه اولی» است که عالم بزرگوار «سماهیجی» آن را گردآوری کرده است و در مصباح شیخ طوسی نیز آمده است که امام سجاد زین العابدین (علیه السلام) این دعا را بعد از رکعت سیزدهم و چهاردهم روز جمعه قرائت می فرمود. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۷۰)

قابل توجه اینکه سماه‌جی که نام او شیخ عبدالله بن صالح بن علی بن احمد البحرانی است منسوب به «سماه‌ج» که قریه ای است در یکی از جزایر اطراف بحرین، از علمای قرن دوازده هجری است که مردی غیور و عامل به معروف و ناهی از منکر بود و آثاری دارد که از جمله آنها «صحیفه علویه اولی» است و در سال ۱۱۳۵ در بهبهان چشم از دنیا فرو بست. (مصادر نهج البلاغه، ج ۱، ص ۸۱)

صفحه ۴۵۶

در بخش دوم امام (علیه السلام) به خدا پناه می برد تا او را در حوادث پیچیده راهنما باشد و به آنچه مصلحت است هدایت فرماید و با عفو خود با او رفتار کند نه با عدالتش.

صفحه ۴۵۷

بخش اول

اللَّهُمَّ إِنَّكَ أَنْسُ الْإِنْسِينَ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ

اللَّهُمَّ إِنَّكَ أَنْسُ الْإِنْسِينَ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ، وَأَحْضَرَهُمْ بِالْكَفَايَةِ لِلْمَتَوَكِّلِينَ عَلَيْكَ. تُشَاهِدُهُمْ فِي سَرَائِرِهِمْ، وَتَطَّلِعُ عَلَيْهِمْ فِي ضَمَائِرِهِمْ، وَتَعْلَمُ مَبْلَغَ بَصَائِرِهِمْ. فَأَسْرَارُهُمْ لَكَ مَكْشُوفَةٌ، وَقُلُوبُهُمْ إِلَيْكَ مَلْهُوفَةٌ. إِنْ أَوْحَشْتَهُمُ الْغُرْبَةَ أَنْسَهُمْ ذِكْرُكَ، وَإِنْ صَبَّتَ عَلَيْهِمُ الْمَصَائِبُ لَجَّوْا إِلَى الْأَسْتِجَارَةِ بِكَ، عَلِمًا بِأَنَّ أَرْزَمَهُ الْأُمُورِ بِيَدِكَ، وَمَصَادِرُهَا عَنْ قَضَائِكَ.

ترجمه

پروردگارا! تو برای دوستانت بهترین مونس و برای کسانی که بر تو توکل کنند آماده ترین حلال مشکلات، تو درون آنها را می بینی و از ضمیر آنان آگاهی و از اندازه بینش عقلهای آنان با خبری. اسرار آنان بر تو مکشوف و قلوبشان سخت به تو مشتاق است. اگر غربت آنها را به وحشت اندازد یاد تو مونس تنهایی آنهاست و اگر مصائب و مشکلات، بر آنان فرو بارد به سوی تو پناه می آورند، زیرا می دانند زمام تمام امور به دست (با کفایت) تو و سرچشمه همه آنها در اختیار تو می باشد.

شرح و تفسیر: ای حل کننده مشکلات!

امام (علیه السلام) در آغاز این دعای روح پرور و انسان ساز رو به درگاه خدا آورده و عرضه می دارد: «پروردگارا! تو برای دوستانت بهترین مونس و برای کسانی که بر تو توکل کنند آماده ترین حلال مشکلات»؛ (اللَّهُمَّ إِنَّكَ أَنْسُ (۱) الْأَنْسِينِ

پاورقی

۱. «انس» صیغه افعال التفضیل از ریشه «انس» و در اینجا به معنای مأنوس ترین مونسهاست و حقیقت انس، آرامش در کنار چیزی و یا با چیزی به دست آوردن است و بعضی معتقدند که انسان را بدین جهت انسان می گویند که روح اجتماعی دارد و انس می گیرد.

صفحه ۴۵۸

لَا وَوَلِيَّائِكَ، وَ أَحْضَرُهُمْ بِالْكَفَايَةِ لِلْمُتَوَكِّلِينَ عَلَيْكَ).

اشاره به اینکه کسانی که واجد این دو صفت باشند؛ یعنی در زمره

اولیاء الله در آیند و یا در صف متوکلان قرار گیرند مشمول این نعمت بزرگ خواهند شد که انبشان با خدا است و خداوند مشکلات آنها را برطرف می کند. به این ترتیب امام (علیه السلام) در ضمن مناجات با پروردگار درس انسان سازی هم می دهد.

از آنجا که حل مشکلات منوط به آگاهی بر آنهاست در ادامه این سخن می افزاید: «تو درون آنها را می بینی و از ضمیر آنان آگاهی و از اندازه بینش عقلهای آنها با خبری. اسرار آنان بر تو مکشوف و قلوبشان سخت به تو مشتاق است»؛ (تُشَاهِدُهُمْ فِي سَرَائِهِمْ، وَ تَطَّلِعُ عَلَيْهِمْ فِي ضَمَائِرِهِمْ، وَ تَعْلَمُ مَبْلَغَ بَصَائِرِهِمْ. فَأَسْرَارُهُمْ لَكَ مَكْشُوفَةٌ، وَ قُلُوبُهُمْ إِلَيْكَ مَلْهُوفَةٌ^(۱))).

آری! خداوند از سرائر و ضمائر همه آگاه است، چرا که او به ما از خود ما نزدیک تر است، چنان که می فرماید: (وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ وَ نَعْلَمُ مَا تُوَسْوِسُ بِهِ نَفْسُهُ وَ نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ). (۲)

تفاوت میان سرائر و ضمائر ممکن است از این جهت باشد که سرائر معمولاً به حالات اخلاقی گفته می شود و ضمائر به نیاتی گفته می شود که انسان در دل می پروراند و به دنبال آن حرکت می کند.

گاهی این دو واژه به معنای یکدیگر نیز استعمال می شوند.

بصائر جمع بصیره به معنای بینش است که معمولاً به بینش عقلی و فکری اطلاق می شود.

پاورقی

۱. «ملهوفه» به معنای مشتاق یا داغدار است و از ریشه «لهف» بر وزن «کهِف» گرفته شده و در اینجا معنای اول مناسب تر است.

۲. ق، آیه ۱۶.

صفحه ۴۵۹

در هر حال این تعبیرات نیز افزون بر تکمیل مفهوم این دعا پیامی برای

همه انسانها دارد و آن، اینکه در همه حال مراقب ظاهر و باطن و نیات و اعمال خویش باشند، زیرا خداوند متعال از همه آنها با خبر است. اسرار درون آنان بر خداوند مکشوف و نیاتشان آشکار است.

جمله «قُلُوبُهُمْ إِلَيْكَ مَلْهُوفَةٌ» (دل‌های آنان به تو مشتاق است) نتیجه ایمان و معرفت و توکل آنها بر خداست. هر چه علم و ایمان نسبت به او بیشتر باشد اشتیاق انسان نسبت به آن مبدأ رحمت و محبت و کرم، افزون می‌گردد.

آنگاه در ادامه این سخن به این نکته اشاره می‌کند که اولیاء الله و متوکلان هرگز در برابر مشکلات و مصائب زانو نمی‌زنند و آرامش و اعتماد خود را از دست نمی‌دهند، می‌فرماید: «اگر غربت آنها را به وحشت اندازد یاد تو مونس تنهایی آنهاست و اگر مصائب و مشکلات، بر آنان فرو بارد به سوی تو پناه می‌آورند، زیرا می‌دانند زمام تمام امور به دست (با کفایت) تو و سرچشمه همه آنها در اختیار تو است»؛ (إِنَّ أَوْحَشْتَهُمُ الْغُرَبَةَ أَنَسَهُمْ ذِكْرُكَ، وَإِنْ صَبَّتْ عَلَيْهِمُ الْمَصَائِبُ لَجَؤُوا إِلَى الْأَسْتِجَارَةِ بِكَ، عَلِمًا بِأَنَّ أَرْزَمَ الْأُمُورِ بَيْدُكَ، وَمَصَادِرُهَا عَنْ قَضَائِكَ).

در واقع همه این حالات و صفات از اعتقاد به توحید افعالی ناشی می شود و نشان می دهد اگر این شاخه توحید در درون جان انسان بارور شود چه ثمرات گرانبهائی دارد. نه در برابر مشکلات احساس تنهایی می کند و نه در تنهایی احساس غربت.

صفحه ۴۶۰

صفحه ۴۶۱

بخش دوم

اللَّهُمَّ إِن فَهِتُ عَنْ مَسْأَلَتِي

اللَّهُمَّ إِن فَهِتُ عَنْ مَسْأَلَتِي، أَوْ عَمِيتُ عَنْ طَلْبَتِي، فَدُلَّنِي عَلَى مَصَالِحِي، وَ خُذْ بِقَلْبِي إِلَى مَرَأْسِدِي، فَلَيْسَ ذَلِكَ بِنُكْرٍ مِنْ هِدَايَاتِكَ، وَلَا

يَبْدَعُ مِنْ كِفَايَاتِكَ.

اللَّهُمَّ احْمِلْنِي عَلَى عَفْوِكَ، وَلَا تَحْمِلْنِي عَلَى عَدْلِكَ.

ترجمه

خداوندا اگر از بیان خواسته خود عاجز شوم یا در پیدا کردن راه و رسم درخواست خود نابینا گردم، تو مرا به مصالح خودم راهنمایی کن و قلبم را به سوی آنچه رشد و صلاح من است رهبری فرما که این کار از هدایت‌های تو بی سابقه و دور نیست و برآوردن چنین خواسته‌هایی برای تو تازگی ندارد.

خداوندا با عفو و بخشش خود با من رفتار کن و با عدل و دادگریت رفتار مکن.

شرح و تفسیر: خدایا تو پناه منی

بعد از بیان مقدمات دعا و آمادگی قلب و روح برای درخواست از خداوند که در بخش سابق آمد، امام (علیه السلام) در این بخش به اصل دعا می پردازد و به جای اینکه انگشت روی تک تک خواسته ها بگذارد، به ذکر یک اصل کلی پرداخته و تمام خواسته های خود را در آن خلاصه می کند، عرضه می دارد: «خداوندا اگر از بیان خواسته خود عاجز شوم یا در پیدا کردن راه و رسم درخواست خود نابینا گردم،

صفحه ۴۶۲

تو مرا به مصالح خودم راهنمایی کن و قلبم را به سوی آنچه رشد و صلاح من است رهبری فرما که این کار از هدایت‌های تویی سابقه و دور نیست و بر آوردن چنین خواسته هایی برای تو تازگی ندارد»؛ (اللَّهُمَّ إِن فَهَيْتُ (۱) عَنْ مَسْأَلَتِي، أَوْ عَمِيْتُ عَنْ طَلْبَتِي، فَدَلَّنِي عَلَى مَصَالِحِي، وَ خُذْ بِقَلْبِي إِلَى مَرَأَشِدِي، فَلَيْسَ ذَلِكَ بِنُكْرٍ مِنْ هِدَايَاتِكَ، وَلَا بِيَدْعٍ مِنْ كَفَايَاتِكَ).

این گونه دعا، نهایت ادب را در پیشگاه خدا در بر دارد و در ضمن، جامعیتی نسبت به تمام درخواستها در آن دیده می شود

و این واقعیت را بیان می کند که ماهر قدر نسبت به خواسته ها و مصالح خود آگاهی داشته باشیم باز هم امور زیادی است که یا از نظر ما پنهان می شود و یا در تشخیص آن به خطا می افتیم؛ ولی خداوند از ما آگاه تر به مصالح و مفسد ماست، از او می خواهیم که ما را به مصالحمان رهنمون گردد و آنچه را از خدا می خواهیم همان باشد که خیر و صلاح ما در آن است و این از لطف خدا هرگز بعید نیست.

ای دعا از تو اجابت هم ز تو *** ایمنی از تو اهابت هم ز تو

در اینجا حدیث جالبی از امام زین العابدین علی بن الحسین (علیه السلام) نقل شده است. به آن حضرت عرض کردند حسن بصری چنین می گوید: «لَيْسَ الْعَجَبُ مِمَّنْ هَلَكَ كَيْفَ هَلَكَ وَ إِنَّمَا الْعَجَبُ مِمَّنْ نَجِيَ كَيْفَ نَجِيَ؛ تعجب نیست از کسانی که گمراه می شوند چگونه گمراه شدند، بلکه تعجب از کسانی است که هدایت می یابند چگونه هدایت می یابند».

امام (علیه السلام) فرمود: اَمَّا مَنْ شَيْءٍ دِيْغَرِيْ مِيْ كُوِيْم، مِيْ كُوِيْم: «لَيْسَ الْعَجَبُ مِمَّنْ نَجِيَ كَيْفَ نَجِيَ وَ إِنَّمَا الْعَجَبُ مِمَّنْ هَلَكَ كَيْفَ هَلَكَ مَعَ سَعَةِ رَحْمَةِ اللَّهِ؛ تعجب نیست از کسانی که نجات یافته اند چگونه نجات یافته اند تعجب از کسانی است که گمراه شدند، چگونه گمراه شدند با آن همه وسعت رحمت الهی» (۲).

پاورقی

۱. «فَهَيْتُ» از ریشه «فهاهه» بر وزن «کرامه» به معنای عجز و ناتوانی و فراموش کاری گرفته شده است.

۲. بحار الانوار، ج ۷۵، ص ۱۵۳، ح ۱۷.

صفحه ۴۶۳

سپس در پایان این دعا عرضه می دارد: «خداوندا با

عفو و بخشش خود با من رفتار کن و با عدل و دادگری رفتار مکن»؛ (اللَّهُمَّ احْمِلْنِي عَلَى عَفْوِكَ، وَلَا تَحْمِلْنِي عَلَى عَدْلِكَ).

گویی امام (علیه السلام) در این جمله عفو و عدل الهی را مرکبی راهوار شمرده، عدل مرکبی است نگران کننده، در حالی که عفو مرکبی است آرامبخش و از خداوند تقاضا

می کند که برابر آن مرکب آرامبخش سوار کن تا آسوده خاطر به جوار قرب تو آیم و فارغ البال از مجازاتهای دردناک در سایه لطف تو قرار گیرم، و این همان مضمون جمله معروفی است که به عنوان دعا در نمازها و غیر نمازها خوانده می شود: «إِلَهِنَا عَامِلِنَا بِفَضْلِكَ وَ لَا تُعَامِلْنَا بِعَدْلِكَ يَا كَرِيمٌ».

در حدیثی از پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) می خوانیم که فرمود: «وَأَلَذَى نَفْسِي بِيَدِهِ مَا مِنْ النَّاسِ أَحَدٌ يَدْخُلُ الْجَنَّةَ بِعَمَلِهِ؛ أَحَدِي مِنْ مَرْدَمٍ بِسَبَبِ عَمَلٍ خُودٍ وَارِدٍ بَهْشْتِ نَمِي شُود».

اصحاب گفتند: «وَأَنْتَ يَا رَسُولَ اللَّهِ؛ تُوْنِيْزُ بِأَعْمَلْتِ وَارِدٍ بَهْشْتِ نَمِي شُوي؟» فرمود: «وَأَنَا إِلَّا أَنْ يَتَّعَمِدَنِي اللَّهُ بِرَحْمَةٍ مِنْهُ وَ فَضْلٍ وَ وَضَعَ يَدَهُ عَلَيَّ فَوْقَ رَأْسِهِ وَ طَوَّلَ بِهَا صَوْتَهُ؛ مَنْ نِيْزُ بِسَبَبِ عَمَلٍ وَارِدٍ بَهْشْتِ نَمِي شُومُ جِزْ أَيْنَكُ خَدَاوْنِدُ مَرَادِرِ رَحْمَتِش وَ فَضْلِشِ بِيُوشَانِدُ وَ هِنْكَامِي كُيْ بِيُغْمِبِرِ أَيْنِ سَخْنِ رَامِي كُفْتِ دَسْتِ خُودِ رَابِرِ سِرْ نِهَادِ وَ صَدَايِ خُودِ رَابِلْنِدُ وَ طُولَانِي كُرْد» (۱).

نکته

دعاهای روح پرور معصومین (علیهم السلام)

بخش مهمی از تعلیمات دینی در دعاهای پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) و امامان معصوم (علیهم السلام) نهفته شده است. قرائت این دعاها علاوه بر اینکه انسان را به جوار

پاورقی

۱. بحار الانوار، ج

۷، ص ۱۱.

قرب خدا نزدیک و از شیطان و وسوسه هایش دور می کند و روح را لطافت خاصی می بخشد، اثر عمیقی در تقویت پایه های ایمان و تهذیب نفوس و پرورش اخلاق فاضله دارد.

از آنجا که این دعاها از روح بلند معصوم سرچشمه گرفته همه آنها در یک سطح عالی است و با قرائت آگاهانه آن انسان به اوج معرفت و کرامت انسانی نزدیک می شود. هرگاه این دعاها گردآوری شود که اخیراً بعضی از محققان بر این کار همت گمارده اند (۱) گنجینه گرانبهائی از معارف دینی و دروس اخلاقی و آیین سیر و سلوک الی الله تشکیل می دهند.

در لابه لای خطبه ها و نامه ها و کلمات قصار نهج البلاغه حدود سی دعا ذکر شده که همگی شاهد گفته ماست.

دعاهایی همچون دعای صباح، کمیل، عرفه امام حسین (علیه السلام) و دعاهای صحیفه سجادیه و دعاهایی مانند دعای ندبه و غیر آن که از امامان معصوم (علیهم السلام) رسیده است، هر یک شاهد گویای دیگری بر این مدعاست و ای کاش پیروان مکتب اهل بیت (علیهم السلام) که در این قسمت بر همه مذاهب اسلامی پیشی گرفته اند، جوانان خود را ملزم به حفظ بخشهایی از این دعاها می کردند (همراه با فهم معانی آنها) تا آنان را در برابر هجوم امواج گناه که مخصوصاً در عصر ما بیداد می کند حفظ نماید.

پاورقی

۱. این مجموعه را بنیاد پژوهشهای آستان قدس رضوی به وسیله بعضی از محققانش گردآوری کرده و در پنج جلد به چاپ رسانده است.

صفحه ۴۶۵

خطبه ۲۲۸

یُریدُ بِهِ بَعْضُ أَصْحَابِهِ

از سخنان امام (علیه السلام) است

که اشاره به بعضی از یارانش می کند. (۱)

خطبه در یک نگاه

این کلام کوتاه تعریف از شخصیتی می کند که در دوران زندگی خود، وظایف خویش را انجام داد و پاکدامن از دنیا رفت و در حفظ سنت پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) و اطاعت پروردگار کوشید.

در مورد اینکه این شخص چه کسی بوده، میان شارحان نهج البلاغه اختلاف شدیدی است. شارحان اهل تسنن مانند ابن ابی الحدید و محمد عبده، این سخن را اشاره به خلیفه دوم می دانند و می گویند علی (علیه السلام) آن را بعد از فوت عمر گفت در حالی که چنین چیزی با خطبه های دیگر نهج البلاغه هماهنگ نیست، زیرا

پاورقی

۱. سند خطبه:

تنها کسی که بخشی از این خطبه را قبل از سید رضی از علی (علیه السلام) نقل کرده طبری است که آن را ضمن داستانی از مغیره بن شعبه نقل کرده است. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۷۱)

صفحه ۴۶۶

امام (علیه السلام) در خطبه ششقیه شکایت زیادی از حکومت خلیفه دوم دارد و در خطبه ها و برخی نامه های نهج البلاغه از غضب خلافت، شدیداً شکایت می کند. چگونه می توان آن همه را نادیده گرفت و این کلام مبهم و مجمل را ناظر به خلیفه دوم دانست؟!

جالب اینکه طبری (۱) که این سخن را درباره عمر می داند آن را از مغیره بن شعبه نقل کرده که از دشمنان علی (علیه السلام) است.

عجب اینکه ابن ابی الحدید می گوید: من در نسخه ای از نهج البلاغه که به خط رضی نوشته شده بود دیدم که در زیر کلمه «فلان» عمر نوشته شده بود و این نشان می دهد که رضی

هم چنین عقیده ای داشته است (۲)، در حالی که هیچ بعید نیست که این نسخه (اگر اصالت داشته باشد) سالها دست این و آن بوده و برخی این کلمه را ذیل آن نوشته اند.

عجیب تر اینکه ابن ابی الحدید در چند صفحه بعد از این عبارت (یعنی صفحه ۲۰ از جلد ۱۲) حدیثی از ابن عباس نقل می کند که سابقاً آن را آورده ایم و مفهومی این است که پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) می خواست در بیماری وفاتش صریحاً نام علی (علیه السلام) را به عنوان خلیفه و جانشین خود بنویسد و من مانع شدم.

آیا این سخن با تفسیر ابن ابی الحدید از خطبه مورد بحث، سازگار است؟!

بر فرض که این گفته از علی (علیه السلام) درباره عمر باشد، این احتمال چندان دور نیست که سخن جنبه جدی نداشته، بلکه بر اساس تقیه بوده، به ویژه آنکه طبق روایتی که در بالا اشاره شد، مغیره بن شعبه پس از مرگ عمر این سؤال را مطرح کرد. با توجه به اینکه مغیره مرد شروری بود و چه بسا می خواست با این سؤال و جواب شری در میان مسلمانان بر پا کند حضرت به ملاحظه مصالح مسلمین این

پاورقی

۱. تاریخ طبری، ج ۳، ص ۲۸۵، حوادث سال ۲۳ هجری.

۲. شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۲، ص ۳.

صفحه ۴۶۷

جمله را بیان فرمود، و گرنه نظر واقعی حضرت درباره خلفا همان است که در خطبه شقشقیه و سایر خطب نهج البلاغه آمده است.

تعبیر به فلان به جای نام عمر نیز می تواند مؤید این معنا باشد، زیرا این ابهام نشانه تقیه است.

شارحان شیعه که یقین دارند این

سخن نمی تواند درباره خلیفه دوم باشد بسیاری آن را اشاره به مالک اشتر و بعضی به سلمان فارسی دانسته اند. به نظر می رسد که احتمال اول مناسب تر است و با موقعیت

مالک و نقش او در میان اصحاب امیر مؤمنان (علیه السلام) و فرماندهی او در لشکر و فکر بلند و عزم راسخش تناسب دارد.

صفحه ۴۶۸

صفحه ۴۶۹

لِلَّهِ بَلَاءٌ فَلَانَ فَلَقَدْ قَوْمَ الْأَقْوَدِ، وَ دَاوَى الْعَمَدَ، وَ أَقَامَ السُّنَّةَ، وَ خَلَّفَ الْفِتْنَةَ! ذَهَبَ نَقِيَّ
الثُّوبِ، قَلِيلَ الْعَيْبِ. أَصَابَ خَيْرَهَا، وَ سَبَقَ شَرَّهَا. أَدَّى إِلَى اللَّهِ طَاعَتَهُ، وَ اتَّقَاهُ بِحَقِّهِ. رَحَلَ
وَ تَرَكَهُمْ فِي طُرُقٍ مُتَشَعِّبَةٍ، لَا يَهْتَدِي بِهَا الضَّالُّ، وَ لَا يَسْتَيْقِنُ الْمُهْتَدِي.

ترجمه

خداوند پاداش خیر در برابر آزمایشهای فلان کس دهد، که کژیها را راست کرد و بیماریها را درمان نمود، سنت پیامبر را برپا داشت و فتنه ها را پشت سر گذاشت، با جامه ای پاک و عیبی اندک از این جهان رخت بر بست، خیر و نیکی آن را درک کرد و از شر و بدی آن رهایی یافت. وظیفه خود را در برابر اطاعت خداوند انجام داد و حق تقوای الهی را بجا آورد. از جهان رفت و مردم را در برابر راههای گوناگون وا گذاشت که نه گمراهان در آن هدایت می یابند و نه جویندگان هدایت، راه خویش را با اطمینان پیدا می کنند.

شرح و تفسیر: آن یار پاک (مالک اشتر)

همان گونه که گفته شد، شارحان نهج البلاغه از شیعه و اهل سنت در تفسیر این خطبه و شخصی که محور این سخن بوده است اختلاف کرده اند. غالب مفسران اهل سنت (به جز صبحی صالح) آن را اشاره به خلیفه اول یا دوم دانسته اند

۱. شرح نهج البلاغه ابن

ابی الحدید، ج ۱۵، ص ۹۸.

۲. «قوم» از ریشه «قیام» و در اینجا به معنای راست و راست کردن است.

۳. «اود» به معنای کژی است از ریشه «اود» بر وزن «قول» به معنای خم کردن و کج کردن گرفته شده است.

۴. «عمد» به معنای بیماری است و در اصل از ریشه زخمی است که در پشت شتر از سواری بسیار حاصل می شود.

۵. «خلف» این جمله در جایی گفته می شود که کسی قبل از حدوث حادثه ای چشم از دنیا برنهد. از ریشه «خلف» به معنای پشت سر گرفته شده است.

صفحه ۴۷۱

در بسیاری از نسخ به جای «بلاء»، «بلاد» آمده که جمع «بلد» به معنای شهر است؛ یعنی آفرین بر آن شهرهایی که این شخص در آن پرورش یافت. شبیه این تعبیر در کلام عرب فراوان است؛ گاه می گویند: «لله در فلان» و «لله نادی فلان» یعنی آفرین بر آن شیری که به او داده شد و آفرین بر مجلسی که او در آن بزرگ شد.

در جمله های بالا، امام (علیه السلام) چهار وصف برای این شخصیت بزرگ بیان کرده است:

نخست اینکه کژیها را راست کرد و این مفهوم وسیعی دارد که هم مسائل اعتقادی را شامل می شود و هم اخلاقی و اجتماعی را و در جمله دوم که سخن از مداوای بیماران

است به یقین اشاره به بیماریهای اخلاقی و اجتماعی است. اقامه سنت به معنای بازگشت به عصر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است و پشت پا زدن به بدعتهای بسیاری که بعد از آن حضرت به وجود آمد و جمله «خَلَّفَ الْفِتْنَةَ» اشاره به این است که بعد از او اختلافات و فتنه های زیادی در میان مسلمین و یاران آن حضرت پیدا شد و سعادت او این بود که در جریان این فتنه ها قرار نگرفت.

سپس به چند وصف مهم دیگر پرداخته، می فرماید: «با جامه ای پاک و عیبی اندک از این جهان رخت بر بست. خیر و نیکی آن را درک کرد و از شرّ و بدی آن رهایی یافت»؛ (ذَهَبَ نَقِيَّ الثَّوْبِ، قَلِيلَ الْعَيْبِ. أَصَابَ خَيْرَهَا، وَ سَبَقَ شَرَّهَا).

این چهار وصف نیز تأکیدی است بر آنچه در اوصاف چهارگانه قبل آمد. به یقین کسی که در مسیر راست کردن کژیها و برطرف ساختن کاستیها و اقامه سنت بوده باشد نَقِيَّ الثَّوْبِ، قَلِيلَ الْعَيْبِ خواهد بود و با دست پر از خیرات از جهان رخت بر می بندد.

آنگاه در پایان به سه وصف دیگر اشاره کرده و این سخن را به انتها می رساند و می فرماید: «وظیفه خود را در برابر اطاعت خداوند انجام داد، و حق تقوای

صفحه ۴۷۲

الهی را بجا آورد، از جهان رفت و مردم را در برابر راههای گوناگونی وا گذاشت که نه گمراهان در آن هدایت می یابند و نه جویندگان هدایت، راه خویش را با اطمینان پیدا می کنند»؛ (أَدَىٰ إِلَى اللَّهِ طَاعَتُهُ، وَ اتَّقَاهُ بِحَقِّهِ. رَحَلَ وَ تَرَكَهُمْ فِي طُرُقٍ مُتَشَعِّبَةٍ (۱)، لَا يَهْتَدِي بِهَا الضَّالُّ، وَلَا يَسْتَيِقِنُ الْمُهْتَدِي).

این سخن اشاره به حوادثی است که یکی بعد از دیگری بعد از مالک به وجود آمد که از آثار جنگ صفین و نهروان بود و منافقان و دشمنان اسلام به آن دامن می زدند. روزی نبود که فتنه تازه ای برپا نکنند و هفته و ماهی نمی گذشت که درگیری جدیدی به راه نیندازند.

پاورقی

۱. «متشعبه» به معنای مختلف و دارای شعبه های گوناگون است.

صفحه ۴۷۳

خطبه ۲۲۹

فِي وَصْفِ بَيْعَتِهِ بِالْخِلاَفَةِ

از سخنان امام (علیه السلام) است

که پیرامون بیعت مردم با او در امر خلافت بیان فرموده و مرحوم سید رضی می گوید: نظیر این سخن با تعبیرهای دیگری قبلاً گذشت. (۱)

خطبه در یک نگاه

محتوای خطبه (کلام) روشن است، امام (علیه السلام) می فرماید: من برای بیعت شما نیامدم، شما به سراغ من آمدید و به قدری شور و اشتیاق داشتید که حتی عبای مرا از دوشم افکندید و کفش مرا پاره کردید، سرور و شادمانی و هیجان حاصل از این بیعت تمام جامعه شما را فرا گرفته بود.

حال چرا امام (علیه السلام) این خطبه را بیان فرموده؟ پاسخ آن را باید در بقیه این خطبه

پاورقی

۱. سند خطبه:

مرحوم علامه شوشتی در شرح نهج البلاغهاش می گوید اصل در این خطبه چیزی است که مرحوم کلینی در رسائلش آورده. سپس این خطبه بالا را با اضافاتی نقل می کند و بعد می افزاید «ابن قتیبه» در الامامه والسیاسه و ابراهیم ثقفی در الغارات و ابن رستم طبری در کتاب المسترشد آن را با اختلاف کمی آورده اند. (شرح نهج البلاغه شوشتی، ج ۹، ص ۵۱۷)

صفحه ۴۷۴

یافت، زیرا که این خطبه بخشی است از نامه ای مفصل که مرحوم کلینی در کتاب الرسائل (۱) آن را نقل کرده است که امام (علیه السلام) پس از بازگشت از جنگ نهروان نامه را نوشت و دستور داد آن را برای همه مردم بخوانند، زیرا تحریکاتی از سوی منافقان شروع شده بود و جمعی نزد آن حضرت آمدند و گفتند: شما درباره ابوبکر و عمر و عثمان چه می گوئید؟ امام فرمود: با اینکه می دانم این سؤال در شرایط کنونی که ما گرفتار شامیان ستمگر هستیم سؤال بی

جایی است با این حال پاسخ شافی و کافی برای سؤال شما می نویسم که بر همه مردم بخوانند. سپس آن نامه تاریخی که قریب بیست صفحه است مرقوم داشت و دستور داد در نماز جمعه برای مردم بخوانند. هنگامی که سخن امام (علیه السلام) به مسئله قتل عثمان و سپس بیعت با او فرا می رسد و مردم با هجوم بی سابقه ای برای بیعت به سوی آن حضرت می روند، امام شرح آن را در جمله های کوتاه و پرمعنایی که خطبه بالا را

تشکیل می دهد بیان می کند و به دنبال آن نیز حوادث دیگری را که روی داد تشریح می نماید تا بهانه بهانه جویان قطع شود.

درباره هجوم پرشور و بی سابقه مردم برای بیعت امام (علیه السلام) در خطبه های دیگر نهج البلاغه نیز سخنان جالبی دارد از جمله در خطبه شقشقیه (خطبه ۳) و خطبه ۱۳۷.

پاورقی

۱. مرحوم علامه مجلسی در آغاز جلد ۳۰ بحار الانوار این رساله (نامه) را به طور کامل آورده است.

صفحه ۴۷۵

وَبَسَطْتُمْ يَدِي فَكَفَفْتُمَهَا، وَ مَدَدْتُمُوهَا فَقَبَضْتُمَهَا، ثُمَّ تَدَاكَكُمْ عَلَيَّ تَدَاكَكَ الْأَبْلِ الْهَيْمِ عَلَيَّ حِيَاضَهَا يَوْمَ وَرْدِهَا حَتَّى انْقَطَعَتِ النَّعْلُ، وَ سَقَطَ الرَّدَاءُ، وَ وَطِئَ الضَّعِيفُ، وَ بَلَغَ مِنْ سُرُورِ النَّاسِ بِيَعْتِهِمْ إِيَّايَ أَنْ ابْتَهَجَ بِهَا الصَّغِيرُ، وَ هَدَجَ إِلَيْهَا الْكَبِيرُ، وَ تَحَامَلَ نَحْوَهَا الْعَلِيلُ، وَ حَسَرَتْ إِلَيْهَا الْكِعَابُ.

ترجمه

شما دست مرا (برای بیعت) گشودید و من آن را بستم، شما بودید که دست مرا به سوی خود می کشیدید و من آن را جمع می کردم، آنگاه همچون شتران تشنه که در روز وعده آب با شتاب به آبشخور گاه هجوم می آورند و به یکدیگر پهلوی می

زنند به سوی من آمدید، آن گونه که بند کفشم پاره شد و عبا از دوشم افتاد، و ضعیفان (در این میان) پایمال شدند. آن قدر مردم از بیعتشان با من مسرور و شادمان شده بودند که کودکان به وجد آمده و پیران خانه نشین با پای لرزان برای دیدن منظره این بیعت و

شرکت در آن به راه افتاده بودند. بیماران برای مشاهده آن به زحمت خود را بدانجا می رساندند و دوشیزگان نورسیده (بر اثر عجله و شتاب سر از پا نشناخته) بدون نقاب در آن جمع حاضر شده بودند!

شرح و تفسیر ک شور و هیجان بی سابقه برای بیعت با امام (علیه السلام)

امام (علیه السلام) در تمام این سخن به این نکته نظر دارد که من هرگز طالب حکومت نبودم. همه شما به اصرار به سراغ من آمدید و در اینجا به دو موضوع اشاره

صفحه ۴۷۶

می فرماید: نخست هجوم مشتاقانه مردم برای بیعت و دوم سرور و خوشحالی زائد الوصف آنها از انجام این کار.

در قسمت اول می فرماید: «شما دست مرا (برای بیعت) گشودید و من آن را بستم. شما بودید که دست مرا به سوی خود می کشیدید و من آن را جمع می کردم، آنگاه همچون شتران تشنه که در روز وعده آب با شتاب به آب خورگاه هجوم می آورند و به یکدیگر پهلو می زنند به سوی من آمدید، آن گونه که بند کفشم پاره شد و عبا از دوشم افتاد، و ضعیفان (در این میان) پایمال گشتند»؛ (وَبَسَطْتُمْ يَدِي فَكَفَفْتُمَهَا، وَ مَدَدْتُمُوهَا فَقَبَضْتُمَهَا، ثُمَّ تَدَاكَكْتُمْ (۱) عَلَيَّ تَدَاكَكُ الْأَبْلِ الْهَيْمِ (۲) عَلَيَّ حِيَاضِهَا يَوْمَ وِرْدِهَا حَتَّى انْقَطَعَتِ النَّعْلُ، وَ سَقَطَ الرِّدَاءُ، وَ وُطِيَءَ الضَّعِيفُ).

به راستی بیعت مردم با علی (علیه السلام) هیچ شباهتی

با بیعت با خلفای پیشین نداشت و نظیر بیعتی بود که مردم به هنگام فتح مکه با پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) داشتند. مردم از حکومت عثمان سخت ناراضی بودند و از بی

عدالتی‌هایی که در زمان او انجام می شد رنج می بردند. به همین دلیل تشنه عدالت بودند و چون آن را در چشمه سار وجود علی (علیه السلام) می دیدند به سوی آن حضرت با شور و هیجان هجوم آوردند.

مرحوم «مغنیه» در شرح نهج البلاغه خود به نام فی ظلال نهج البلاغه در اینجا نکته ای دارد که می تواند دلیل هجوم مردم را برای بیعت با علی (علیه السلام) روشن تر سازد. او می گوید: همین امروز که این خطبه را شرح می کنم نسخه ای از روزنامه اخبار الیوم مصری به تاریخ ۱۹۷۲/۱۰/۲۱ به دستم رسید و در مقاله ای تحت

پاورقی

۱. «تداککتیم» از ریشه «دک» در اصل به معنای زمین صاف و هموار است و از آنجا که برای صاف و هموار کردن زمین باید آن را محکم بکوبند این واژه به معنای کوبیدن شدید به کار رفته و هنگامی که به باب تفاعل می رود (مانند جمله بالا) به معنای ازدحام شدیدی است که سبب پهلو زدن به یکدیگر می شود.

۲. «هیم» جمع «هائم» به معنای شخص یا حیوانی است که شدید مبتلا به عطش شده، این واژه در مورد عاشقان بی قرار نیز به کار می رود.

صفحه ۴۷۷

عنوان شرح فی خلافة المسلمین به قلم استاد «سامی محمود» چنین خواندم:

«هنگامی که عثمان به حکومت رسید راه اسراف را پیش گرفت و خاندان خود از بنی امیه را که سر به طغیان برداشته

بودند و همه جا را به فساد می کشیدند: (الَّذِينَ طَغَوْا فِي الْبِلَادِ * فَاكْثُرُوا فِيهَا الْفَسَادَ) (۱)
 بر سر مردم مسلط ساخت به گونه ای که جامعه اسلامی غرق فتنه شد و بر عثمان
 شوریدند و او را به قتل رساندند، اما علی (علیه السلام) و فرزندان نوه های رسول
 خدا (صلی الله علیه وآله) روشی واضح و روشن و صحیح داشتند، حتی لحظه ای به فکر
 دنیا و زخارف دنیا نبودند، چرا که هجرت آنان از آغاز برای خدا و پیامبر بود...» (۲).
 بنابراین جای تعجب نبود که مردم چنان هجومی برای بیعت با امام (علیه السلام) داشته
 باشند.

در مرحله دوم می فرماید: «آن قدر مردم از بیعتشان با من مسرور و شادمان شده بودند
 که کودکان به وجد آمده و پیران خانه نشین با پای لرزان برای دیدن منظره این بیعت و
 شرکت در آن به راه افتاده بودند. بیماران برای مشاهده آن به زحمت خود را بدانجا می
 رساندند و دوشیزگان نو رسیده (بر اثر عجله و شتاب) بدون نقاب در آن جمع حاضر
 شده بودند»؛ (وَبَلَغَ مِنْ سُورِ النَّاسِ بِيَعْتِهِمْ إِيَّايَ أَنْ ابْتَهَجَ بِهَا الصَّغِيرُ، وَ هَدَجَ (۳) إِلَيْهَا
 الْكَبِيرُ، وَ تَحَامَلَ (۴) نَحْوَهَا الْعَلِيلُ، وَ حَسَرَتْ (۵) إِلَيْهَا الْكَعَابُ (۶)).

پاورقی

۱. فجر، آیه ۱۱-۱۲.

۲. شرح نهج البلاغه مرحوم مغنیه، ج ۳، ص ۳۳۲.

۳. «هدج» از ریشه «هدج» بر وزن «خرج» به معنای راه رفتن افراد ضعیف و لرزان است
 و غالباً در مورد پیران ناتوان به کار می رود.

۴. «تحامل» از ریشه «تحامل» (مصدر باب تفاعل) به معنای انجام دادن چیزی با مشقت و تکلف است.

۵. «حسرت» از ریشه «حسر» بر وزن «حصر» در اینجا به معنای نقاب

از صورت برداشتن است؛ ولی ریشه اصلی آن به معنای برهنه کردن و گاه به معنای خسته شدن به کار می رود. گویی خستگی انسان را از نیروهایش برهنه می کند.

۶. «کعاب» و «کاعب» به معنای دوشیزه ای که تازه برآمدگی سینه اش آشکار شده و اشاره به دختران نوجوان است.

صفحه ۴۷۸

در حوادث عادی و یا کمی غیر عادی افراد بزرگسالی که توان شریک دارند حضور پیدا می کنند. ولی در حوادث بسیار کم نظیر که موج عظیمی در اجتماع می افکند همه حتی افراد معذور و ناتوان و کسانی که در هیچ اجتماعی شرکت نمی کنند حاضر می شوند. امام (علیه السلام) با آن فصاحت فوق العاده ای که وارد صحنه حضور مردم را در آن بیعت تاریخی به عالی ترین وجهی ترسیم کرده است و نشان می دهد که امواج سرور و شادی چنان اقیانوس جامعه را فرا گرفت که حتی همه افراد ضعیف و ناتوان و یا پرده نشین را از خانه بیرون کشید و در آن جمع عظیم حاضر ساخت.

نکته

بیعت بی سابقه و تمام عیار

گرچه تعیین امامان معصوم که پیشوایان جامعه اند به انتخاب پیغمبر و از سوی خداست همان گونه که انتخاب خود پیامبر (صلی الله علیه و آله) برای این منصب از سوی اوست؛

ولی بیعت؛ یعنی اعلام وفاداری و فرمانبرداری، نقش مهمی در پیشرفت کار آنان دارد، لذا شخص پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) بارها از مردم برای خود بیعت گرفت (بیعت عقبه اولی و بیعت عقبه ثانیه و بیعت روز حدیبیه و بیعت با زنان مهاجر در مدینه). بر همین اساس خلفا نیز سعی داشتند از مردم بیعت بگیرند؛ و

لیکن هیچ کدام مانند بیعت با امام علی (علیه السلام) نبود.

بیعت با خلیفه اول در واقع در سقیفه صورت گرفت که عده بسیار محدودی حاضر بودند. سپس مردم در برابر عمل انجام شده قرار گرفتند و بیعت کردند.

خلیفه دوم را خلیفه اول منصوب ساخت و مردم را در برابر عمل انجام شده ای قرار داد. بیعت با خلیفه سوم در شورای شش نفری عمر انجام گرفت و

صفحه ۴۷۹

هسته اصلی آن که به عثمان رأی دادند سه نفر بودند (عبدالرحمان بن عوف، طلحه و سعد بن ابیوقاص) سپس مردم در برابر عمل انجام شده قرار گرفتند.

ولی امیر مؤمنان علی (علیه السلام) قطع نظر از اینکه از سوی خداوند به وسیله پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) تعیین شده بود بدون هیچ مقدمه ای از سوی اکثریت قاطع مردم برگزیده شد و همه با او بیعت کردند، بیعتی بسیار پر شور و مملو از شادمانی و سرور که امام (علیه السلام) در خطبه بالا شرح دقیق آن را بیان فرموده است.

بنابراین اگر ما فرض بر لزوم انتخاب از سوی مردم و تکیه بر آرای آنها بگذاریم و آن را دموکراسی اسلامی بنامیم تنها کسی که چنین رأیی داشت امیر مؤمنان علی (علیه السلام) بود و دیگران از چنین آرای محروم بودند.

صفحه ۴۸۰

صفحه ۴۸۱

خطبه ۲۳۰

فی مقاصدِ آخری

از خطبه های امام (علیه السلام) است

که پیرامون مسائل گوناگون دیگری سخن می گوید (تقوا، پایان زندگی، آمادگی برای سفر آخرت و صفات زاهدان). (۱)

خطبه در یک نگاه

این خطبه در حقیقت از چهار بخش تشکیل شده است

در بخش اول، امام (علیه السلام) درباره اهمیت تقوا و پرهیزکاری و آثار حیات بخش آن سخن می گوید.

در بخش دوم پس از توصیه به انجام اعمال صالح، از ضرورت یاد مرگ و

پاورقی

۱. سند خطبه:

دو نفر از دانشمندانی که پس از سید رضی می زیستند، بخشهایی از این خطبه را در کتاب خود با تغییرات قابل ملاحظه ای آورده اند که نشان می دهد از مأخذ دیگری جز نهج البلاغه آن را گرفته اند.

۱. ابن اثیر در موارد متعددی از کتاب النهایه از جمله ماده «خلس» و «عبل» و «حدم» و «دجی».

۲. آمدی قسمتهای زیادی از این خطبه را در کتاب غررالحکم با تفاوتهایی آورده است. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۷۵-۱۷۶)

صفحه ۴۸۲

پایان زندگی و از دست رفتن فرصتها بحث می کند.

در بخش سوم پس از تأکید مجدد بر تلاش و کوشش در جهت جمع آوری زاد و توشه سفر آخرت به فریبکاری دنیا اشاره کرده، می فرماید: بیدار باشید دنیا شما را نفریبید. از پایان عبرت انگیز زندگی پیشینیان درس بیاموزید و پایان عمر خود را بر آن قیاس کنید.

در چهارمین و آخرین بخش خطبه که مطابق ظاهر کلام مرحوم سید رضی بخش جدایی از خطبه است، پیرامون صفات زاهدان و ویژگیهای زندگی آنان و شرح مفهوم و حقیقت زهد، سخنان فشرده و پرمعنایی آمده است.

صفحه ۴۸۳

بخش اول

فَإِنَّ تَقْوَى اللَّهِ مِفْتَاحُ سَدَادٍ

فَإِنَّ تَقْوَى اللَّهِ مِفْتَاحُ سَدَادٍ، وَ ذَخِيرَةُ مَعَادٍ، وَ عَتَقٌ مِنْ كُلِّ مَلَكَةٍ، وَ نَجَاةٌ مِنْ كُلِّ هَلَكَةٍ. بِهَا يَنْجَحُ الطَّالِبُ، وَ يَنْجُو الْهَارِبُ، وَ تُنَالُ الرِّغَائِبُ.

ترجمه

به یقین تقوا و پرهیزکاری کلید درهای راستی است و ذخیره روز قیامت و سبب آزادی از هرگونه گناهی است که

بر انسان چیره می شود و موجب نجات انسان از هرگونه هلاکت است. به وسیله تقوا جویندگان به مقصود خود می رسند و فرار کنندگان (از کیفر الهی) رهایی می یابند و با تقوا به هر هدف و خواسته رفیع و بلندی می توان رسید.

شرح و تفسیر: راز خوشبختی و نجات

امام (علیه السلام) در این بخش از خطبه؛ مانند بسیاری دیگر از خطبه ها اهمیت تقوا و پرهیزکاری و آثار مهم آن را بیان می دارد و در هفت جمله کوتاه و پرمعنا از اهمیت تقوا سخن می گوید. در جمله اول می فرماید: «تقوا و پرهیزکاری کلید درهای درستی است»؛ (فَإِنَّ تَقْوَى اللَّهِ مِفْتَاحُ سَدَادٍ (۱)).

با توجه به اینکه تقوا همان حالت خداترسی درونی است که انسان را از فحشا و منکرات و زشتیها باز می دارد و به نیکیها فرا می خواند می توان گفت تقوا کلید

پاورقی

۱. «سداد» از ریشه «سد» بر وزن «حد» به معنای عمل درست و سخن بجا، درستی، صحت و تناسب و شایستگی است.

درهای سعادت است؛ همان گونه که اشیای گرانبها را در گنجینه‌ها می‌گذارند و در آن را قفل می‌کنند و با کلید مخصوص می‌توان به آن گنجینه‌ها دست یافت. کلید تقوا نیز می‌تواند در گنجینه‌های سعادت را به روی انسان بگشاید و موجب رحمت بی‌پایان پروردگار شود.

در جمله دوم می‌فرماید: «تقوا ذخیره روز قیامت است»؛ (وَذَخِيرَهُ مَعَادٍ).

این جمله در واقع اشاره به آیه شریفه ذیل است که می‌فرماید: «وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى»؛ زاد و توشه بگیرید که بهترین زاد و توشه تقواست». (۱)

در جمله سوم می‌فرماید: «تقوا سبب آزادی از

هرگونه بردگی و گناهی است که بر انسان چیره می‌شود»؛ (وَعَتِقٌ مِّنْ كُلِّ مَلَكَةٍ (۲)).

گسترده‌گی مفهوم این جمله شامل آزادی از بردگی شیطان و هوای نفس و انسانهای ستمگر می‌شود.

در جمله چهارم می‌فرماید: «تقوا سبب نجات انسان از هرگونه هلاکت است»؛ (وَنَجَاهٌ مِّنْ كُلِّ هَلَاكَةٍ)، زیرا هلاکت انسان در پیروی از هوای نفس است و هنگامی که هوای نفس به وسیله تقوا کنترل شود انسان از هلاکت‌های می‌یابد.

در جمله پنجم می‌افزاید: «به وسیله تقوا جویندگان به مقصود خود می‌رسند»؛ (بِهَأْسَبِغِ الطَّالِبِ)، زیرا تقوا صراط مستقیم الهی است که از هرگونه افراط و تفریط و کوتاهی و تعدی برکنار است و بدیهی است که صراط مستقیم انسان را در کمترین زمان به مقصد می‌رساند.

در جمله ششم می فرماید: «به وسیله تقوا فرار کنندگان (از کیفر الهی) رهایی می یابند»؛ (وَيَنْجُو الْهَارِبُ)، چرا که عذاب الهی دامن هواپرستان را می گیرد و

پاورقی

۱. بقره، آیه ۱۹۷.

۲. «ملکه» در اینجا به معنای گناهی است که انسان را تحت تأثیر خود قرار داده و بر او چیره می شود.

صفحه ۴۸۵

پرهیزکاران از هواپرستی دورند همان گونه که در آیات ۷۱ و ۷۲ سوره مریم می فرماید: «وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا كَانَ عَلَى رَبِّكَ حَتْمًا مَّقْضِيًّا * ثُمَّ نُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوْا وَنَذَرُ الظَّالِمِينَ فِيهَا جِثِيًّا»؛ و همه شما (بدون استثنا) وارد جهنم می شوید. این امری است حتمی و قطعی بر پروردگارت. سپس آنها را که تقوا پیشه کردند از آن رهایی می بخشیم و ظالمان را در حالی که از ضعف و ذلت به زانو درآمده اند از آن رها می سازیم».

در هفتمین و آخرین جمله که در واقع عصاره همه جمله های پیشین است می فرماید: «و با تقوا به هر هدف و خواسته رفیع و بلندی می توان رسید»؛ (وَتَنَالُ الرِّغَائِبُ (۱)).

به راستی امام (علیه السلام) در این چند جمله کوتاه داد سخن داده و آنچه را درباره آثار تقوا باید بگوید گفته است و از اینجا روشن می شود چرا خداوند گرمی ترین انسانها را با تقواترین آنها می شمرد: (إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ) (۲) و چرا کلید در بهشت تقواست: (تِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِي نُورِثُ مِنْ عِبَادِنَا مَنْ كَانَ تَقِيًّا) (۳) و چرا همیشه پیامبر

و امامان اهل بیت (علیهم السلام) و بزرگان اسلام مهم ترین چیزی را که بر آن تکیه می کنند تقواست و چرا هر هفته در همه نمازهای جمعه در هر دو خطبه لازم است توصیه به تقوا شود.

پاورقی

۱. «رغائب» جمع «رغیبه» به معنای خواسته مهم است از ریشه «رغبت» گرفته شده است.

۲. حجرات، آیه ۱۳.

۳. مریم، آیه ۶۳.

صفحه ۴۸۶

صفحه ۴۸۷

بخش دوم

فَاعْمَلُوا وَالْعَمَلُ يُرْفَعُ

فَاعْمَلُوا وَالْعَمَلُ يُرْفَعُ، وَالتَّوْبَةُ تَنْفَعُ، وَالدُّعَاءُ يَسْمَعُ، وَالْحَالُ هَادِئُهُ، وَالْأَقْلَامُ جَارِيَةٌ. وَ بَادِرُوا بِالْأَعْمَالِ عُمَرًا نَاكِسًا، أَوْ مَرَضًا حَابِسًا، أَوْ مَوْتًا خَالِسًا. فَإِنَّ الْمَوْتَ هَادِمٌ لِدَاتِكُمْ، وَ مَكْدَرٌ شَهَوَاتِكُمْ، وَ مَبَاعِدٌ طَيِّبَاتِكُمْ. زَائِرٌ غَيْرٌ مَحْبُوبٍ، وَ قَرْنٌ غَيْرٌ مَغْلُوبٍ، وَ وَاتِرٌ غَيْرٌ مَطْلُوبٍ. قَدْ أَعْلَقْتُمْ حَبَائِلَهُ، وَ تَكَنَّفْتُمْ غَوَائِلَهُ، وَ أَقْصَدْتُمْ مَعَابِلَهُ. وَ عَظَمْتُمْ فِيكُمْ سَطْوَتَهُ وَ تَتَابَعْتُمْ عَلَيْهِمْ عَدْوَتَهُ، وَ قَلَّتْ عَنْكُمْ نُبُوَّتُهُ. فَيُوشِكُ أَنْ تَغْشَاكُمْ دَوَاجِي ظُلْمِهِ وَ احْتِدَامُ عِلَلِهِ، وَ حَنَادِسُ غَمْرَاتِهِ، وَ غَوَاشِي سَكْرَاتِهِ، وَ أَلِيمٌ إِرْهَاقِهِ، وَ دُجُوٌّ أَطْبَاقِهِ، وَ جُشُوبَةٌ مَذَاقِهِ. فَكَانَ قَدْ آتَاكُمْ بَعْغَتَهُ فَاسْكُتْ نَجِيَّتِكُمْ، وَ

فَرَّقَ نَدِيَّكُمْ، وَعَفَى آثَارَكُمْ، وَعَطَّلَ دِيَارَكُمْ، وَبَعَثَ وُرَاثَكُمْ، يَفْتَسِمُونَ تُرَاثَكُمْ، بَيْنَ حَمِيمٍ خَاصٍّ لَمْ يَنْفَعْ، وَقَرِيبٍ مَحْزُونٍ لَمْ يَمْنَعْ، وَآخَرَ شَامِتٍ لَمْ يَجْزَعْ.

ترجمه

تا هنگامی که فرصت برای قبولی اعمال دارید، و توبه سودمند است و دعا به اجابت می رسد، و در آرامش به سر می برید، و قلمها (ی فرشتگان برای نوشتن اعمال صالح) در جریان است، عمل کنید!

به انجام اعمال صالح مبادرت ورزید، پیش از آنکه عمر پشت کند (و مرحله پیری و ناتوانی برسد) یا بیماری مانع از عمل گردد، یا مرگ (همه چیز را از شما) برآید، زیرا مرگ ویران کننده لذات شماست و خواسته های دل شما را تیره و تاریک می سازد، منزلگاههای سفرتان را از یکدیگر دور می سازد. (و از رسیدن به اهداف باز می دارد) دیدار کننده ای است که هرگز دوست داشتنی نیست، و

صفحه ۴۸۸

حریفی است شکست ناپذیر، و جنایتکاری است غیر قابل تعقیب، دامهایش بر دست و پای شما افتاده و مصائب و مشکلاتش سراسر وجود شما را احاطه کرده، تیره های شما را هدف قرار داده، و هیبت و صولت آن بر شما عظیم است، حملاتش پی در پی بر شما وارد می شود، و ضربه هایش کمتر به خطا می رود. نزدیک است که سایه های تاریک مرگ شما را بپوشاند، و شدت دردهایش شما را فرا گیرد، و ظلمت شدید آسیبهای سخت آن بر شما مسلط شود. تاریکی سکرات مرگ بر شما چیره گردد، و دردهای جانکاه خروج روح از بدن بر شما عارض شود و پرده های تاریک آن بر شما فرو افتد، و شربت ناگوارش

بر شما چشاندن شود. ناگهان مرگ بر شما وارد می شود و با ورود خود، شما را حتی از سخنان آهسته و درگوشی، ساکت می سازد. اهل مجلسان را پراکنده می کند، آثارتان را محو و خانه هایتان را بی صاحب می سازد. وارثان شما را بر می انگیزد تا اموالتان را در میان خود تقسیم کنند. در حالتی که حتی دوستان صمیمی و خاص، سودی به حالتان ندارند و خویشاوندان دلسوز و غمگین، قادر بر دفع آن از شما نیستند و دشمنان شما را از مرگتان جزع نمی کنند!

شرح و تفسیر: سرنوشتی که راه فرار از آن نیست

قسمت اول

امام (علیه السلام) در بخش دوم این خطبه به لزوم بهره گیری از فرصتها پیش از فرا رسیدن اجل سفارش می کند و بر آن تأکید میورزد و می فرماید: «تا هنگامی که فرصت برای قبولی اعمال دارید، و توبه سودمند است و دعا به اجابت می رسد و در آرامش به سر می برید و قلمها (ی فرشتگان برای نوشتن اعمال صالح) در جریان است، عمل کنید»؛ (فَاعْمَلُوا وَالْعَمَلُ يُرْفَعُ، وَالتَّوْبَةُ تَنْفَعُ، وَالدُّعَاءُ يُسْمَعُ،

صفحه ۴۸۹

وَالْحَالُ هَادِئَةٌ (۱)، وَالْأَقْلَامُ جَارِيَةٌ (۲).

امام (علیه السلام) در این عبارات کوتاه به این امر مهم اشاره می کند که تا شما در دنیا هستید پنج فرصت مهم در دست دارید: اعمال خوب شما به پیشگاه خدا می رود و با آب توبه می توانید گناهان را بشوید. دعاها در پیشگاه خدا به اجابت می رسد. آرامشی دارید که می توانید با استفاده از آن هر کار نیکی انجام دهید و بالاخره فرشتگان آماده اند تا اعمال نیک شما را در نامه اعمالتان ثبت کنند.

ولی اگر این فرصت از دست

رود و در آستانه مرگ قرار گیرید تمام این امکانات پنجگانه از شما سلب می شود و جز حسرت و اندوه متاعی نمی خرید.

سپس امام (علیه السلام) در توضیح سخن بالا و تکمیل آن می فرماید: «و به انجام اعمال صالح مبادرت ورزید پیش از آنکه عمر پشت کند (و مرحله پیری و ناتوانی برسد) یا بیماری مانع از عمل گردد، یا مرگ (همه چیز را از شما) برآید»؛ (و بَادِرُوا بِالْأَعْمَالِ عُمْرًا نَاكِسًا^(۳)، أَوْ مَرَضًا حَابِسًا، أَوْ مَوْتًا خَالِسًا^(۴)).

در واقع امام همه مخاطبان خود را تشویق می کند که بر این سه امر پیشی گیرند. دوران کهولت که تمام اعضا نیرو و توان خود را از دست می دهد و قرآن مجید آن را «ارذل العُمُر» (نامطلوبترین دوران زندگی) نامیده و بیماریهایی که گاه

پاورقی

۱. «هادئه» یعنی آرام از ریشه «هدوء» به معنای آرامش و سکوت است.

۲. از شگفتی های روزگار اینکه محقق بزرگوار نویسنده منهاج البراعه فی شرح نهج البلاغه معروف به شرح خویی، مرحوم حاج میرزا حبیب الله هاشمی خویی، هنگامی که در جلد چهاردهم شرح نهج البلاغه به این خطبه و جمله «والعمل یرفع» می رسد، بیمار می شود و دار فانی را وداع می گوید و این تقارن نشان می دهد که عمل او در درگاه خدا پذیرفته شده و به آسمانها صعود کرده، و برای اینکه این شرح ناقص نماند محقق عالیقدر جناب آقای شعرانی آن را تا پایان این خطبه که پایان جلد چهاردهم است، ادامه داده، سپس شاگرد ایشان آقای حسن زاده آملی مجلدات پانزده تا نوزده را مرقوم داشته و دو جلد آخر یعنی جلد بیست و بیست

و یک به قلم مرحوم حاج شیخ محمد باقر کمره ای انجام یافته و به این ترتیب شرح مزبور نسبت به تمام شرح نهج البلاغه پایان گرفته است.

۳. «ناکس» به معنای واژگون از ریشه «نکس» بر وزن «حدس» به معنای واژگون ساختن چیزی گرفته شده است.

۴. «خالس» به معنای رباینده از ریشه «خلس» بر وزن «فلس» به معنای ربودن چیزی با حيله گرفته شده است و اختلاس نیز به همین معناست.

صفحه ۴۹۰

طولانی می شود و تاب و توان را از انسان می گیرد، نه قادر بر عبادات به صورت کامل است، نه خدمت به انسانها و قضای حوائج مؤمنان و همچنین مرگ که امام (علیه السلام) آن را تشبیه به سارقی کرده که همه چیز را ناگهان از انسان می رباید.

در ادامه با ذکر شش وصف برای مرگ، حقیقت آن را برای همگان روشن می سازد. همان مرگی که گریزی از آن نیست و هر کس سرانجام با آن ملاقات می کند، می فرماید: «زیرا مرگ ویران کننده لذات شماسست و خواسته های دل شما را تیره و تار می سازد، و منزلگاههای سفرتان را دور می سازد. (و از رسیدن به اهداف باز می دارد) دیدار کننده ای است که هرگز دوست داشتنی نیست، و حریفی است شکست ناپذیر، و جنایتکاری است غیر قابل تعقیب»؛ (فَإِنَّ الْمَوْتَ هَادِمٌ لِّذَاتِكُمْ، وَ مُكَدِّرٌ شَهَوَاتِكُمْ، وَ مُبَاعِدٌ طِبَّاتِكُمْ) (۱). زَائِرٌ غَيْرٌ مَحْبُوبٍ، وَ قِرْنٌ (۲) غَيْرٌ مَغْلُوبٍ، وَ وَاتِرٌ (۳) غَيْرٌ مَطْلُوبٍ).

به این ترتیب امام (علیه السلام) به همگان هشدار می دهد که این دیدار کننده به سراغ همه شما می آید و کمانداری است که همه را نشانه می رود و هموارد

و حریفی است که نیرومندترین انسانها در مقابله با او ناتوانند. او می آید همه چیز را بر هم می ریزد، بساط عیش و نوش را بر می چیند و سفره غذا به جای آن می گستراند و تمام برنامه های لذت بخش را نیمه تمام می گذارد و انسان را با خود می برد، و از همه مهم تر آنکه هیچ زمان و مکانی را به رسمیت نمی شناسد.

این تعبیرات گویا و پرمعنا به راستی تکان دهنده و بیدارگر است. غافلان را بیدار و مستان را هوشیار می سازد.

باز در ادامه به شش ویژگی دیگر درباره مرگ پرداخته و گفتار پیشین را

پاورقی

۱. «طیات» جمع «طیه» به معنای ناحیه و جهت و نیز به معنای هدف آمده است. از ریشه «طی» بر وزن «حی» به معنای جمع و جور کردن گرفته شده و گاه به معنای عبور کردن و پیمودن راه به کار می رود.

۲. «قرن» به معنای حریف و همآورد در مبارزه است.

۳. «واتر» به معنای تیرانداز و جنایتکار از ریشه «وتر» بر وزن «سفر» به معنای زه کمان گرفته شده است.

صفحه ۴۹۱

کامل تر می سازد و می فرماید: «دامهایش بر دست و پای شما افتاده (و به صورت بیماریها و حوادث دردناک ظاهر شده) و مصائب و مشکلاتش سراسر وجود شما را احاطه کرده (و از لابه لای آنها چنگ و دندان نشان می دهد)، تیرهایش شما را هدف

قرار داده (و هر لحظه ممکن است به سوی شما پرتاب شود) و هیبت و صولت آن بر شما عظیم است، و تجاوزش پی در پی بر شما وارد می گردد (و هر لحظه

گرگ اجل یکایک از این گله می برد)؛ «(قَدْ أَعْلَقْتُمْ حَبَائِلَهُ، وَ تَكَنَّفْتُمْ) (۱) غَوَائِلَهُ (۲)، وَ أَفْصَدْتُمْ مَعَابِلَهُ (۳). وَ عَظُمَتْ فِيكُمْ سَطْوَتُهُ وَ تَتَابَعَتْ عَلَيْكُمْ عَدْوَتُهُ (۴)، وَ قَلَّتْ عَنْكُمْ نُبُوَّتُهُ (۵)».

امام (علیه السلام) در این تعبیرات پرمعنا گاه مرگ را به صیادی تشبیه کرده که برای همه انسانها دام گسترده است، و گاه به تیراندازی که تیرهایش به خطا نمی رود، یا شمشیرزنی که شمشیرش کارگر است.

آری، انسان در هر چیز شک و تردید کند در مرگ و پایان زندگی تردید نخواهد کرد. قوی ترین قهرمانان جهان در برابر آن زانو می زنند و هوشمندترین انسانها در دام آن گرفتار می شوند و همین بس که انبیا و اولیای الهی نیز از آن مستثنا نشدند و به فرموده قرآن: (كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ). (۶)

سپس امام (علیه السلام) به هفت نکته دیگر درباره حملات مرگ به انسانها و ناتوانی انسان در برابر آن اشاره کرده، می فرماید: «نزدیک است سایه های تاریک مرگ شما را بپوشاند، و شدت بیماریش شما را فرا گیرد، و ظلمت شدید آسیبهای آن بر شما مسلط شود، و تاریکی سکرات مرگ بر شما چیره گردد، و دردهای

پاورقی

۱. «تکنف» از ریشه «تکنف» به معنای احاطه کردن بر چیزی، گرفته شده است.

۲. «غوائل» جمع «غائله» به معنای فساد و شر و حادثه سنگین است.

۳. «معابل» جمع «معبل» بر وزن «مدخل» به معنای پیکان تیر است.

۴. «عدوه» به معنای تعدی و تجاوز است.

۵. «نبوه» به معنای کارگر نشدن و خطا رفتن ضربه شمشیر و تیر و مانند آن است.

۶. آل عمران، آیه ۱۸۵.

صفحه ۴۹۲

جانکاه خروج روح از بدن بر شما عارض گردد (و به سرعت به سراغ شما

آید) و پرده های تاریک آن بر شما فرو افتد، و شربت ناگوار مرگ بر شما چشانده شود؛ (فِيوشِكُ أَنْ تَعْشَاكُمْ دَوَاجِي (۱) ظُلَلَهُ (۲) وَ احْتَدَامُ (۳) عَلَّه، وَ حَنَادِسُ (۴) غَمَرَاتِهِ (۵)، وَ غَوَاشِي سَكْرَاتِهِ، وَ أَلِيمُ إِرْهَاقِهِ (۶)، وَ دُجُوُّ (۷) أَطْبَاقِهِ (۸)، وَ جُشُوبُهُ (۹) مَذَاقِهِ).

قسمت دوم

امام (علیه السلام) در این هفت جمله با تعبیرات مختلف لحظات وحشتناک آخر عمر را به دقیق ترین و جهی بیان فرموده است؛ لحظاتی بسیار هول انگیز و وحشتناک؛ لحظاتی تاریک و ظلمانی که امام از چهار واژه مختلف برای شرح ظلمت آن بهره گرفته (دواجی، حنادس، غواشی و دجو) که نشان می دهد امام تا چه حد بر الفاظ عرب احاطه داشته و در کلام فصیح و بلیغ خود با استفاده از تنوع الفاظ بر فصاحت می افزوده است.

آنگاه مخاطبان خود را در برابر نزول ناگهانی مرگ هشدار می دهد که به هوش باشند مرگ همیشه با مقدمات طولانی و بیماریهای مزمن روی نمی دهد، بلکه بسیار می شود که در یک لحظه همه چیز پایان می یابد، می فرماید: «گویی ناگهان مرگ بر شما وارد می شود و با ورود خود، شما را حتی از سخنان آهسته و

پاورقی

۱. «دواجی» جمع «داجیه» به معنای تاریک و ظلمانی از ریشه «دجو» بر وزن «غلو» گرفته شده است.

۲. «ظلل» جمع «ظله» بر وزن «قله» به معنای سایبان است.

۳. «احتدام» به معنای شدت از ریشه «حدم» بر وزن «حتم» گرفته شده است.

۴. «حنادس» جمع «حنس» بر وزن «قبرس» به معنای تاریکی و شب بسیار تاریک است.

۵. «غمرات» جمع «غمره» بر وزن «ضربت» به معنای شدید و سختی است و «غمرات الموت» شدائد و سختیهای حالت مرگ و جان

دادن است که انسان را فرا می گیرد، زیرا «غمره» در اصل به آب زیادی گفته می شود که چیزی را در خود فرو می برد.

۶. «ارهاق» از ریشه «رهبق» بر وزن «شفق» در اصل به معنای پوشاندن چیزی با قهر و غلبه است و به کارهای سخت و سنگین اطلاق می شود، در ضمن توجه داشته باشید که در بسیاری از نسخ به جای «ارهاق»، «ازهاق» آمده است که از ریشه «زهوق» به معنای

اضمحلال و هلاکت و نابودی گرفته شده است و «ازهاق روح» به معنای جدا کردن روح از بدن است.

۷. «دجو» همان گونه که در بالا آمد به معنای تاریکی است.

۸. «اطباق» جمع «طبق» به معنای چیزی است که روی چیز دیگری قرار داده می شود، گویی برای تاریکی طبقاتی وجود دارد که گاه روی هم متراکم و شدید می شود.

۹. «جشوبه» به معنای خشونت است؛ خواه در غذا باشد که لازمه اش ناگواری است و یا در سخن و مانند آن.

صفحه ۴۹۳

در گوشی، ساکت می سازد. اهل مجلسان را پراکنده می کند. آثاران را محو و خانه هایان را بی صاحب می سازد. وارثان شما را بر می انگیزد تا امواتان را در میان خود تقسیم کنند؛ (فَكَأَنَّ قَدْ أَتَاكُمْ بَغْتَةً فَاسْكَتْ نَجِيكُمْ (۱)، وَفَرَّقَ نَدِيكُمْ (۲)، وَعَفَى (۳) آثَارَكُمْ، وَعَطَلَ دِيَارَكُمْ، وَبَعَثَ وُرَاثَكُمْ، يَقْتَسِمُونَ تُرَاثَكُمْ).

مرگ ناگهانی که همیشه و در هر زمان بوده و در عصر و زمان ما به عللی بیشتر شده است از تمام انواع مرگها عبرت انگیزتر است، زیرا صغیر و کبیر نمی شناسد و انسان در هر حالی که باشد ممکن است به سراغ

او آید.

مرحوم علامه شوشتی در شرح نهج البلاغه خود جمعی از انبیا را مانند موسی و داود و سلیمان ذکر می کند که همگی به مرگ ناگهانی و فجأه از دنیا رفتند (۴)، البته در مورد سلیمان ظاهر قرآن گواه بر آن است که در حال ایستاده و تکیه بر عصا کرده، فرشته

مرگ به سراغش آمد و جان او را گرفت: (فَلَمَّا قُضِيَ عَلَيْهِ الْمَوْتُ مَا دَلَّهُمْ عَلَى مَوْتِهِ إِلَّا دَابَّهٗ الْأَبْرَصِ تَأْكُلُ مَنَسَاتَهُ). (۵)

حتی گاه دیده شده که شخصی در حال سخن گفتن، مبتدا را ذکر کرده و پیش از ذکر خبر با دنیا وداع گفته است.

امام (علیه السلام) در پنج جمله بالا آثار مرگ را در میان بازماندگان بیان فرموده که در لحظات آخر عمر نه تنها جوهر صدا در فضای دهان ظاهر نمی شود، بلکه سخنان آهسته نیز خاموش می گردد؛ حاضران در مجلس ناگهان متفرق می شوند و چندان نمی گذرد که آثار انسان محو و خانه او خالی و خاموش می گردد و اگر

پاورقی

۱. «نجی» به معنای نجوا کننده و کسی که آهسته و در گوشی سخن می گوید از ریشه «نجوا» به معنای گفتن سخنان در گوشی گرفته شده است.

۲. «ندی» به معنای مرکز اجتماع برای مشورت یا شادی یا گفت و گوهای معمولی است.

۳. «عفی» از ریشه «عفو» گرفته شده که یکی از معانی آن محو شدن آثار چیزی است و «عفی» به حکم باب تفعیل، معنای متعددی دارد؛ یعنی «محو و نابود کرد».

۴. شرح نهج البلاغه مرحوم شوشتری، ج ۱۱، ص ۲۷۵.

۵. سبأ، آیه ۱۴.

سر و صدا و قال و غوغایی باشد در میان وارثان است که

بر سر تقسیم ارث غالباً با هم به نزاع بر می خیزند. گویی نمی دانند که نوبت آنان نیز به زودی فرا می رسد.

سپس امام (علیه السلام) در پایان این فقره بازماندگان را به سه گروه تقسیم می کند: گروهی که «از دوستان خاص انسان هستند؛ ولی در آن لحظه دوستی آنها اثری ندارد (و مشکلی را حل نمی کند)»؛ (بَيْنَ حَمِيمٍ خَاصٍّ لَمْ يَنْفَعْ).

گروه دوم «خویشاوندان دلسوز و غمگینی هستند که قدرت بر دفع مرگ ندارند»؛ (وَ قَرِيبَ مَحْزُونٍ لَمْ يَمْنَعْ).

گروه سوم «دشمنان شماتت گری هستند که از مرگ شما جزع و فزعی ندارند (و غمی به خاطر راه نمی دهند)»؛ (وَ آخَرَ شَامِتٍ لَمْ يَجْزَعْ).

امام (علیه السلام) در این بخش اخیر از سخنانش به مسئله مرگهای ناگهانی؛ سگته ها و ایست قلبی یا مغزی و حوادث مختلف دردناکی که در یک لحظه عمر انسان را پایان می دهد، اشاره کرده است. مرگهایی که نه موقعیت اشخاص را می شناسد و نه سن و سال را و همان گونه که گذشت حتی به سراغ پیامبران الهی نیز رفته است.

این مرگها که تعداد آن کم نیست، بلکه روز به روز بر تعداد آنها افزوده می شود، بسیار عبرت انگیز است. در یک لحظه کوتاه ورق بر می گردد و همه چیز عوض می شود. جمعیتها متفرق می گردند، دوستان غرق ماتم و عزا و دشمنان غرق شادی می شوند.

چقدر غافل و بی خبرند کسانی که این گونه حوادث را نادیده گرفته و به هوسرانی و گناهان مشغول اند و یا برای به دست آوردن مال و مقام به انواع بلاها تن در می دهند.

در کتاب خلفاء ابن

قتیبه آمده است: هنگامی که امام حسن مجتبی (علیه السلام) شربت شهادت نوشید خبر به معاویه رسید اظهار شادی و سرور کرد و او و اطرافیانش

صفحه ۴۹۵

به سجده افتادند. این خبر به ابن عباس رسید که در آن زمان در شام بود نزد معاویه آمد. معاویه گفت: ابن عباس شنیدم حسن بن علی (علیه السلام) از دنیا رفت. ابن عباس گفت: (إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ) (۱) و چند بار این آیه را (به عنوان اظهار غم و اندوه) تکرار کرد. سپس گفت: شنیدم هنگامی که این خبر را به تو دادند اظهار شادی کردی! به خدا سوگند این اظهار شادی راه قبر را بر تو نمی بندد و پایان عمر او به عمر تو نمی افزاید. اگر ما امروز به مصیبت حسن بن علی (علیه السلام) گرفتار شده ایم پیش از این به مصیبت کسی که از او بهتر بود؛ یعنی رسول الله (صلی الله علیه و آله) گرفتار شدیم. سپس صیحه ای زد و سخت گریه کرد به گونه ای که تمام حاضران حتی معاویه به گریه افتادند. (۲)

طبری نیز در تاریخ خود نقل می کند هنگامی که خبر شهادت علی (علیه السلام) به معاویه رسید اظهار شادی کرد و شعری خواند که مضمونش این بود:

همان گونه که انسان از آمدن مسافر عزیزش خوشحال می شود من نیز شادمان شدم.

سپس پرسید چه کسی او را به قتل رساند گفتند مردی از طایفه مراد (عبدالرحمن ملجم مرادی) باز شعری خواند که در آن مدح عبدالرحمن ابن ملجم بود.

زینب دختر ابی سلمه در آنجا حاضر بود. صدا زد عایشه درباره علی چه می گویی؟ عایشه گفت: حالت نسیان به من دست داده هر گاه چیزی فراموش

کردم به من یاد آور شو. (۳)

آری! این گونه افراد غافل، از یاد می برند که خودشان در چه شرایطی زندگی می کنند.

پاورقی

۱. بقره، آیه ۱۵۶.

۲. الامامه والسیاسه ابن قتیبه، ص ۱۷۵.

۳. تاریخ طبری، ج ۴، ص ۱۱۵.

صفحه ۴۹۶

صفحه ۴۹۷

بخش سوم

فَعَلَيْكُمْ بِالْجِدِّ وَالْإِجْتِهَادِ

فَعَلَيْكُمْ بِالْجِدِّ وَالْإِجْتِهَادِ، وَالتَّاهُّبِ وَالْإِسْتِعْدَادِ، وَالتَّرَوُّدِ فِي مَنْزِلِ الزَّادِ. وَلَا تَغْرَبَنَّكُمْ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا كَمَا غَرَّتْ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ مِنَ الْأُمَّمِ الْمَاضِيَةِ، وَالْقُرُونِ الْخَالِيَةِ، الَّذِينَ

اِحْتَلَبُوا دَرَّتَهَا، وَ اَصَابُوا غَرَّتَهَا، وَ اَفَنُوا عَدَّتَهَا، وَ اَخْلَقُوا جَدَّتَهَا. وَ اَصْبَحَتْ مَسَاكِنُهُمْ
 اَجْدَاثًا، وَ اَمْوَالُهُمْ مِيرَاثًا. لَا يَعْرِفُونَ مَنْ اَتَاهُمْ، وَ لَا يَحْفَلُونَ مَنْ بَكَاهُمْ، وَ لَا يُجِيبُونَ مَنْ
 دَعَاهُمْ. فَاحْذَرُوا الدُّنْيَا فَاِنَّهَا غَدَارَةٌ غَرَّارَةٌ خَدُوْعٌ، مُعْطِيَةٌ مُنَوَّعٌ، مُلْبَسَةٌ نَزُوْعٌ، لَا يَدُوْمُ
 رَخَاوُهَا، وَ لَا يَنْقُضِي عَنَاوُهَا، وَ لَا يَرْكُدُ بِلَاوُهَا.

ترجمه

حال که چنین است (در انجام اعمال نیک) کوشا باشید و برای سفر آخرت مهیا شوید. زاد و توشه را از این منزل که این نعمت در آن فراوان است برگیرید و زندگی دنیا شما را نفریبد آن گونه که پیشینیان و امتهای گذشته و اقوامی را که از میان رفتند فریب داد، همانها که شیر از پستان دنیا دوشیدند و به فریب آن گرفتار شدند، مدت آن را به پایان بردند و تازه های آن را کهنه ساختند و سرانجام کاخها و مساکن آنها گورستان شد و ثروتهایشان، میراث برای دیگران. (چنان از دنیا بیگانه شدند که) کسی که نزد آنان رود وی را نمی شناسند و به آنها که برایشان گریه می کنند اهمیت نمی دهند و به کسانی که آنان را صدا زنند پاسخ نمی گویند، بنابراین از زرق و برق

دنیا بر حذر باشید (که با شما همین می کند) زیرا دنیا بی وفا و فریبنده و حيله گر است، بخشنده ای است منع کننده (که از یک دست می دهد و با دست دیگر می گیرد) پوشنده ای است برهنه کننده (که امروز لباس قدرت و

صفحه ۴۹۸

سلامت را بر تن اهلش می پوشاند و فردا از آنها بیرون می آورد) آرامش و راحتی آن بی دوام، سختیهایش بی سرانجام و بلاهایش مدام است.

شرح و تفسیر: دنیای حيله گر!

امام (علیه السلام) در این بخش از خطبه به دنبال بحثی که درباره شدائد مرگ و پایان زندگی در بخش گذشته بیان فرمود همه مردم را مخاطب قرار داده و توصیه می کند که تا فرصت دارند از دنیا زاد و توشه بگیرند و فریب زرق و برق و لذات دنیا را نخورند و از پیشینیان خود عبرت گیرند، می فرماید: «حال که چنین است (در انجام اعمال نیک) کوشا باشید و برای سفر آخرت مهیا شوید، زاد و توشه را از این منزل که این نعمت در آن فراوان است بگیرید»؛ (فَعَلَيْكُمْ بِالْجِدِّ وَالْأَجْتِهَادِ، وَالتَّاهِبِ (۱) وَالْأَسْتِعْدَادِ، وَالتَّرْوُدِ فِي مَنْزِلِ الزَّادِ).

بعضی از شارحان نهج البلاغه درباره فرق میان جد و اجتهاد گفته اند که «جد» مرحله عزم و تصمیم بر انجام کاری را بیان می کند و «اجتهاد» مرحله عملی آن را، و همچنین «تأهب» اشاره به نیت برآماده شدن است و «استعداد» به جنبه عملی آن اشاره دارد. (۲)

ولی هیچ دلیلی از لغت یا قراین متصله و منفصله برای آن ذکر نکرده اند. بعید نیست دو واژه جد و اجتهاد وقتی در مقابل هم قرار می گیرد «جد» اشاره به

حرکتی باشد که از سوی خود انسان شروع می شود و «اجتهاد» اشاره به پذیرش حرکات مثبتی است که از سوی دیگران انجام می گیرد و تفاوت میان تأهب و

پاورقی

۱. «تأهب» به معنای آماده شدن برای چیزی است و از ریشه «أهبه» به معنای آمادگی یا وسایل است (گاه معنای مصدری دارد و گاه اسم جامد است).

۲. شرح نهج البلاغه علامه خویی، ج ۱۴، ص ۴۱۹.

استعداد نیز شاید به همین صورت باشد. البته احتمال تأکید نیز چندان دور نیست.

سپس می‌افزاید: «زندگی دنیا شما را نفریید آن گونه که پیشینیان و امتهای گذشته و اقوامی را که از میان رفتند فریب داد»؛ (وَلَا تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا كَمَا غُرَّتْ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ مِنَ الْأُمَمِ الْمَاضِيَةِ، وَالْقُرُونِ الْخَالِيَةِ).

آری! ما می‌توانیم آینده زندگی خود را در آینه زندگی دیگران به صورت شفاف مشاهده کنیم و این یک واقعیت است که امام در خطبه‌های متعددی از نهج البلاغه بر آن تکیه فرموده است، دست ما را می‌گیرد و به سوی تاریخ گذشتگان می‌برد؛ تاریخ تکوینی و نه تدوینی که در ویرانه‌های قصرهای آنها و آثار بازمانده از زندگانی پر زرق و برقشان نمایان است.

امروز خوشبختانه موزه‌هایی که بخش مهمی از آثار پیشینیان در آن گردآوری شده، می‌تواند کمک بیشتری به ما بکند؛ در یکسو تخت و تاج فلان پادشاه، در سوی دیگر شمشیر مرصع و جواهرنشان فلان فرمانده بزرگ و بالاخره در سوی دیگر اجساد مومیایی شده فراغنه.

هر چند دنیاپرستان این موضوع مهم را نیز تحریف کرده و آن را تبدیل به چهره دیگری از دنیاپرستی نموده‌اند؛

موزه‌ها برای صاحبانش وسیله درآمد و برای بازدیدکنندگان وسیله افتخار و مباحات نسبت به تاریخ گذشته خود شده است.

در کتاب البیان و التبیین جاحظ، آمده است که حذیفه و سلمان درباره عجایب دنیا با هم سخن می‌گفتند در حالی که در کنار ایوان کسری نشسته بودند. مرد عربی از طایفه «بنی غامد» آنجا بود که چند گوسفند را برای چرا همراه داشت؛ هنگام شب آنها را به

داخل ویرانه کاخ کسری می برد که باقی مانده تخت کسری که از سنگ مخصوصی بود در آنجا بود. گاه این مرد اعرابی بر آن می نشست و

صفحه ۵۰۰

گوسفندانش روی باقی مانده تخت کسری می رفتند، سلمان گفت: این واقعاً از عجیب ترین اموری است که ما درباره آن سخن گفته ایم. (۱)

هان ای دل عبرت بین از دیده نظر کن هان *** ایوان مدائن را آینه عبرت دان

آنگاه امام (علیه السلام) به شرح حال پیشینیان در چند جمله کوتاه پرداخته، می فرماید: «همانها که شیر از پستان دنیا دوشیدند و به فریب آن گرفتار شدند، مدت آن را به پایان بردند و تازه های آن را کهنه ساختند و سرانجام کاخها و مساکن آنها گورستان شد و ثروتهایشان، میراث برای دیگران. (چنان از دنیا بیگانه شدند که) کسی که نزد آنان برود وی را نمی شناسند و به آنها که برایشان گریه می کنند اهمیت نمی دهند و به کسانی که آنان را صدا زنند پاسخ نمی گویند»؛ (الَّذِينَ احْتَلَبُوا) (۲) درتھا (۳)، وَ اصَابُوا غرَّتھا (۴)، وَ افْنَوْا عِدَّتھا، وَ اخْلَقُوا (۵) جدتھا (۶). وَ اصْبَحَتْ مَسَاكِنُهُمْ اَجْدَاثًا (۷)، وَ اَمْوَالُهُمْ مِیرَاثًا. لَا یَعْرِفُونَ مَنْ اَتَاهُمْ، وَ لَا یَحْفَلُونَ (۸) مَنْ بَكَاهُمْ وَ لَا یُجِیْبُونَ مَنْ دَعَاهُمْ).

جمله های «الَّذِينَ احْتَلَبُوا درتھا، وَ اصَابُوا غرَّتھا...» اشاره به کسانی است که از تمام امکانات دنیا بهره مند شدند. گویی شیری که در پستان دنیا بود تا آخر دوشیدند و نوشیدند و از همه زر و زیورها و زرق و برقها و لذات دنیا بهره گرفتند؛ ولی چیزی نگذشت که طبق جمله «وَ اصْبَحَتْ مَسَاكِنُهُمْ اَجْدَاثًا»

پاورقی

۱. البیان والتبیین، ج ۳، ص ۱۴۸.
۲. «احتلبوا» از ریشه «حلب» بر وزن «طرب» و «طب» بر وزن «حرب» به معنای دوشیدن شیر گرفته شده است.
۳. «درّه» به معنای شیر یا شیر فراوان است.
۴. «غرّه» به معنای سهل انگاری و غفلت است.
۵. «أخلقوا» از ریشه «اخلاق» به معنای کهنه کردن و از ریشه «خلق» بر وزن «ورق» به معنای فرسودگی و کهنه شدن است.
۶. «جدّه» تازه و نو بودن است، این واژه معنای اسمی نیز دارد و به معنای جدید و نو است.
۷. «اجداث» جمع «جدث» بر وزن «هوس» به معنای گور و قبر است.
۸. «لا یحفلون» یعنی اعتنا نمی کنند. از ریشه «حفل» بر وزن «حرب» به معنای اعتنا کردن و اهمیّت دادن گرفته شده است.

صفحه ۵۰۱

کاخهایشان گورهایشان شد.

این جمله ناب دو معنا دارد: نخست اینکه از کاخهایشان به گورها منتقل شدند و دیگر اینکه در بعضی از حوادث و حشتناک مانند زلزله ها کاخها بر سرشان ویران شد و همانجا قبرشان گشت.

امام در پنج جمله اخیر که از «أَصْبَحْتُ» شروع می شود این نکته را دقیقاً بیان فرموده که آنها چنان از دنیا بیگانه شده اند که حتی دوستان و آشنایانی که بر مزارشان می گریند نمی شناسند و فریاد آنها را نمی شنوند.

البتّه این درباره

دنیاپرستانی است که خدا را به دست فراموشی سپردند و جز هواپرستی محصول عمرشان نیست؛ ولی طبق آنچه در روایات وارد شده، مؤمنان صالح، کسانی را که به زیارت قبرشان می آیند می شناسند و با آنها انس می گیرند و از بازگشتشان نگران می شوند.

یکی از یاران امام کاظم (علیه السلام) به نام اسحاق بن عمّار می گوید از آن حضرت پرسیدم آیا مؤمن کسی را که به زیارت قبرش می آید می شناسد؟ فرمود: «نعم ولا يزالُ مُسْتَأْنِساً به مادامَ عندَ قَبْرِهِ فَإِذَا قَامَ وَأَنْصَرَفَ مِنْ قَبْرِهِ دَخَلَهُ مِنْ أَنْصِرَافِهِ عَنْ قَبْرِهِ وَحَشَهُ؛ آری پیوسته با او انس می گیرد تا زمانی که نزد قبر او حاضر است هنگامی که برخاست و از کنار قبرش منصرف شد میت به سبب انصراف او ناراحت می شود و در وحشت فرو می رود». (۱)

امام به دنبال این سخن چنین نتیجه گیری می کند: «حال که چنین است از زرق و برق دنیا بر حذر باشید (که با شما همین می کند)؛ (فَاَحْذَرُوا الدُّنْيَا).

آنگاه با بیان هشت صفت برای دنیا (و به تعبیری ده صفت) دلایل روشنی بر لزوم حذر از دنیا بیان می‌دارد، می‌فرماید: «زیرا دنیا بی‌وفا مکار و فریبنده و حيله گر است، بخشنده ای است منع کننده (که از یک دست می‌دهد و با دست

پاورقی

۱. کافی، ج ۳، ص ۲۲۸ باب زیاره القبور، ح ۴.

صفحه ۵۰۲

دیگر می‌گیرد) پوشنده ای است برهنه کننده (که امروز لباس قدرت و سلامت را بر تن اهلش می‌پوشاند و فردا بیرون می‌آورد) آرامش و راحتی آن بی‌دوام، سختیهایش بی‌سرانجام و بلاهایش مدام است»؛

(فَإِنَّهَا عَدَّارَةٌ غَرَّارَةٌ خَدُوعٌ، مُعْطِيَةٌ مَنْوَعٌ، مُلْبِسَةٌ نَزُوعٌ) (۱)، لَا يَدُومُ رَخَاوُهَا، وَلَا يَنْقُضِي عَنَاوُهَا، وَلَا يَرُكِّدُ (۲) بَلَاوُهَا).

واژه‌های «غداره» و «غراره» و «خدوع» هر چند از نظر معنا به هم نزدیک است و به معنای فریب و نیرنگ تفسیر می‌شود؛ ولی در حقیقت تفاوت دقیقی با هم دارند: «غدار» از ریشه «غدر» به معنای پیمان شکنی و «غرار» از ریشه «غرور» به معنای فریبندگی و «خدوع» از ریشه «خدعه» به معنای حيله گری است و می‌دانیم این سه با هم تفاوتی دارند؛ هر چند غالباً لازم و ملزوم یکدیگرند.

آری! دنیا به کسی وفا نمی‌کند و زرق و برقش بسیاری از مردم را می‌فریبد و صحنه‌های مختلفش نیرنگ و خدعه گری است.

تعبیر به «مُعْطِیَةٌ مُنْعٌ» به یک صفت بر می گردد؛ یعنی هنوز چیزی را به انسان نداده باز پس می گیرد؛ دوران جوانی نگذشته، پیری می رسد و دوران سلامت به جایی نرسیده، علامت انواع بیماریها ظاهر می شود.

بعضی از شارحان این دو صفت را جداگانه دانسته و گفته اند: دنیا عطا کننده اشیای بی ارزش و منع کننده امور با ارزش است. نه عطایش ارزشی دارد و نه منعش قابل تحمل است.

در مورد تعبیر «مُلْبَسَةٌ نَزْوَعٌ» نیز همین دو تفسیر قابل ذکر است: نخست اینکه یک وصف بیشتر است و مفهوم آن این است که دنیا یا یک لباس زیبایی از قدرت و عظمت در تن انسان می کند و با فاصله کمی با دست دیگر آن را بر

پاورقی

۱. «نزوع» یعنی برکننده از ریشه «نزع» بر وزن «نذر» به معنای کردن و جدا ساختن است.

۲. «لایرکد» از ریشه «رکود» به

معنای بی حرکت و آرام بودن گرفته شده است.

صفحه ۵۰۳

می کند و یا اینکه منظور این است که لباسهای بی ارزشی می پوشاند و لباسهای با ارزش را بر می کند و تفسیر اول در هر دو جمله مناسب تر به نظر می رسد.

واژه های «رخاء» و «عناء» و «بلاء» تفاوت روشنی با هم دارند؛ «رخاء» آرامش است که در دنیا کمتر پیدا می شود. «عناء» سختیها و مشکلات است که همواره دامان اهلش را

گرفته و «بلاء» حوادث ناگوار است اعم از حوادث طبیعی همچون زمین لرزه ها و سیلابها و طوفانها یا بلاهای خودساخته بشری همچون جنگها، و در یک کلام: دنیا سرایی است که نه خوبیهایش قابل دوام است و نه بدیهایش قابل اجتناب و دل بستن به چنین سرایی کار عاقلان نیست.

صفحه ۵۰۴

صفحه ۵۰۵

بخش چهارم

مِنهَا فِي صِفَةِ الزُّهَادِ

مِنهَا فِي صِفَةِ الزُّهَادِ: كَانُوا قَوْمًا مِنْ أَهْلِ الدُّنْيَا وَ لَيْسُوا مِنْ أَهْلِهَا، فَكَانُوا فِيهَا كَمَنْ لَيْسَ مِنْهَا، عَمِلُوا فِيهَا بِمَا يُبْصِرُونَ، وَ بَادَرُوا فِيهَا مَا يَحْذَرُونَ، تَقَلَّبَ أَبْدَانُهُمْ بَيْنَ ظَهْرَانِي أَهْلِ الْآخِرَةِ، وَ يَرُونَ أَهْلَ الدُّنْيَا يُعْظَمُونَ مَوْتَ أَجْسَادِهِمْ وَ هُمْ أَشَدُّ إِعْظَامًا لِمَوْتِ قُلُوبِ أَحْيَائِهِمْ.

ترجمه

بخش دیگری از خطبه درباره صفات زهاد:

«آنها گروهی از اهل دنیا بودند که در واقع اهل آن نبودند؛ یعنی در دنیا می زیستند؛ اما همچون کسانی بودند که در آن زندگی نمی کردند، به آنچه با چشم بصیرت در دنیا می نگریستند عمل می کردند و از آنچه بر حذر بودند فرار می کردند (تا دامانشان به آن آلوده نشود) آنها جز با کسانی که اهل آخرت بودند نشست و برخاست نداشتند و هنگامی که می دیدند دنیاپرستان مرگ اجسادشان را

مهم می شمزند آنها مرگ دل‌های زندگان از آنها را مهم تر می دانستند.

شرح و تفسیر: زاهدان واقعی

امام (علیه السلام) در بخش آخر این خطبه که تعبیر سید رضی نشان می دهد بخش جداگانه ای از بخش‌های پیشین است (زیرا می گوید: «مِنْهَا فِي صِفَةِ الزُّهَّادِ؛ یعنی بخشی از این خطبه که صفات زاهدان را بیان می کند») می فرماید: «آنها گروهی از اهل دنیا بودند که در واقع اهل آن نبودند؛ یعنی در دنیا می زیستند؛ اما همچون

صفحه ۵۰۶

کسانی بودند که در آن زندگی نمی کردند»؛ (كَانُوا قَوْمًا مِنْ أَهْلِ الدُّنْيَا وَ لَيْسُوا مِنْ أَهْلِهَا، فَكَانُوا فِيهَا كَمَنْ لَيْسَ مِنْهَا).

این وصف نخستین اوصاف پنجگانه ای است که امام (علیه السلام) در این عبارت برای زاهدان بیان فرموده است. روشن است که در این عبارت هیچ گونه تناقضی نیست. مقصود این است که جسم آنان در دنیا است؛ ولی روح و قلبشان وابسته به آخرت است و به گفته سعدی:

هرگز حدیث حاضر و غایب شنیده ای *** من در میان جمع و دلم جای دیگر است

هر کس در زندگی خود این معنا را تجربه کرده که وقتی دل او مشغول مسئله مهمی است در میان هر جمع که می نشیند فکرش جای دیگر است. این وصف سبب می شود که اعمال زاهدان با دنیاپرستان متفاوت باشد. اینان در جمع زخارف دنیا می کوشند و اینان در جمع زاد و توشه سفر آخرت.

دلیل آن هم روشن است زاهدان دنیا را سرابی بیش نمی بینند و طبق صریح قرآن حیات و زندگی واقعی را حیات آخرت می داند: (وَإِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ). (۱)

سپس به دومین صفت پرداخته می فرماید: «به

آنچه با چشم بصیرت در دنیا می نگریستند عمل می کردند»؛ (عَمِلُوا فِيهَا بِمَا يُبْصِرُونَ).
دیگر اینکه «و از آنچه بر حذر بودند فرار می کردند (تا دامانشان به آن آلوده نشود)»؛
(وَبَادِرُوا (۲) فِيهَا مَا يَحْذَرُونَ).

آری! آنها با چشم بصیرت، اسباب نجات را می دیدند و عوامل سعادت و

پاورقی

۱. عنكبوت، آیه ۶۴.

۲. «بادروا» از ریشه «مبادرت» است که گاه به معنای بی درنگ به انجام چیزی پرداختن و گاه به معنای پیشی گرفتن از چیزی است (اولی بدون «الی» متعدی می شود و دومی با «الی»).

صفحه ۵۰۷

خوشبختی را می شناختند، به همین دلیل پیوسته به سراغ آنها می رفتند و از سوی دیگر عوامل بدبختی و گرفتاری در آخرت را به خوبی می دانستند، لذا سعی می کردند با شتاب از آن بگذرند و به آن آلوده نشوند.

در چهارمین وصف از اوصاف آنها می فرماید: «آنها جز با کسانی که اهل آخرت بودند نشست و برخاست نداشتند»؛ (تَقَلَّبُ أَبْدَانُهُمْ بَيْنَ ظَهْرَانِي (۱) أَهْلِ الْآخِرَةِ).

آری! آنها از نظر ظاهر در میان همه می زیستند؛ ولی معاشران واقعی آنها اهل آخرت بودند، چرا که می دانستند معاشرت با دنیاپرستان قلب را می میراند، چون در جلسات آنها چیزی جز متاع دنیا و لذات آن مطرح نیست و در واقع مردگانی هستند در لباس زندگان.

آنگاه در پنجمین و آخرین وصف می فرماید: «و هنگامی که می دیدند دنیاپرستان مرگ اجسادشان را مهم می شمرند آنها مرگ دلهای زندگان را از آنها مهم تر می دانستند»؛ (و يَرَوْنَ أَهْلَ الدُّنْيَا يُعْظَمُونَ مَوْتَ أَجْسَادِهِمْ وَ هُمْ أَشَدُّ إِعْظَامًا لِمَوْتِ قُلُوبِ أَحْيَائِهِمْ).

از مجموع اوصاف پنجگانه فوق استفاده می شود که معنای

زهد و حقیقت آن این نیست که انسان فقیر و بی نوا باشد، یا زندگی اجتماعی را رها کند و در گوشه ای خزیده مشغول عبادت شود، بلکه حقیقت زهد آن است که در همه چیز و همه جا اولویت را برای حیات آخرت قائل شود و اسیر زرق و برق دنیا و هوا و هوسهای زودگذر نشود.

پاورقی

۱. «ظهرانی» یعنی وسط و میان دو شخص یا اشخاص است و در اصل «ظَهْرَيْن» تشبیه «ظهر» بوده است گویی انسان هنگامی که در وسط جمعیت است پشتیبانی از پیش رو و پشتیبانی از پشت سر دارد سپس الف و نون، برای تأکید به آن اضافه شده و نون تشبیه نیز به هنگام اضافه حذف می گردد و به صورت «بین ظهرانی» در می آید، بنابراین «بین

ظهرانی» یعنی قرار گرفتن در میان افرادی که از انسان پشتیبانی می کنند. (به لسان العرب ریشه ظهر رجوع شود).

صفحه ۵۰۸

در خطبه دیگری از امام امیر مؤمنان (علیه السلام) می خوانیم که فرمود: «أَيُّهَا النَّاسُ الزَّهَادَةُ قَصْرُ الْأَمَلِ وَالشُّكْرُ عِنْدَ النِّعَمِ وَالتَّوَرُّعُ عِنْدَ الْمَحَارِمِ؛ ای مردم زهد، همان کوتاهی آرزو و شکر در برابر نعمتها و پرهیز از گناهان است». (۱)

در ذیل همان خطبه به اندازه کافی درباره حقیقت زهد بحث شده است.

پاورقی

۱. نهج البلاغه، خطبه ۸۱.

صفحه ۵۰۹

خطبه ۲۳۱

خَطْبَهَا بَدِي قَارٍ وَ هُوَ مُتَوَجِّهٌ إِلَى الْبَصْرَةِ، ذَكَرَهَا الْوَأَقْدِي فِي كِتَابِ «الْجَمَلِ»:

از خطبه های امام (علیه السلام) است

که در «ذی قار» (۱) هنگام حرکت به سوی بصره ایراد فرمود. «واقدی» (۲) این خطبه را در کتاب الجمل آورده است. (۳)

خطبه در یک نگاه

آغاز خطبه به خوبی نشان می دهد که آنچه در بالا آمد بخشی از خطبه مشروح تری بوده است که امام (علیه السلام) در سرزمین ذی قار ایراد فرمود و بعید به نظر نمی رسد که این خطبه دنباله خطبه ۱۰۴ باشد که آن هم به نظر می رسد ادامه

پاورقی

۱. «ذی قار» نام محلی است در نزدیکی بصره که جنگ اعراب و ایران پیش از اسلام در همانجا اتفاق افتاد.

۲. محمد بن عمر واقدی از مفسران و مورخان قرن دوم هجری و متوفای سال ۲۰۷ هجری است.

۳. سند خطبه:

با اینکه مرحوم سید رضی این خطبه را از کتاب جمل واقدی نقل کرده است صاحب مصادر نهج البلاغه اضافه می کند که ابن عبد ربّه مالکی در کتاب عقد الفرید و مرحوم مفید در کتاب ارشاد نیز این خطبه را قبل از سید رضی نقل کرده اند. ابن ابی الحدید نیز این خطبه را به طور مشروح تری در جای دیگری (ج ۱، ص ۳۰۹، ذیل خطبه ۲۲) آورده است. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۷۶)

صفحه ۵۱۰

خطبه ۳۳ باشد که آن هم در ذی قار بیان شده است. به هر حال امام (علیه السلام) در این خطبه به دو نکته مهم اشاره می فرماید: نخست اینکه پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) آنچه را مأمور به ابلاغ آن بود به مردم رساند و وظیفه خود را به خوبی انجام داد و دیگر اینکه یکی از کارهای مهم رسول خدا (صلی الله علیه و آله) ایجاد وحدت

صفوف و تشکیل جامعه واحد اسلامی و زدودن کینه ها از سینه ها بود.

صفحه ۵۱۱

فَصَدَعَ بِمَا أَمَرَ بِهِ، وَ بَلَغَ رِسَالَاتِ رَبِّهِ، فَلَمَّ اللَّهُ بِهِ الصَّدْعَ، وَ رَتَّقَ بِهِ الْفَتَقَ، وَ أَلْفَ بِهِ الشَّمْلَ
بَيْنَ ذَوِي الْأَرْحَامِ، بَعْدَ الْعِدَاوَةِ الْوَاغِرَةِ فِي الصُّدُورِ، وَ الضَّغَائِنِ الْقَادِحَةِ فِي الْقُلُوبِ.

ترجمه

پیامبر آنچه را به آن مأمور بود آشکار ساخت و رسالتهای پروردگارش را ابلاغ کرد، خداوند به وسیله او شکافهای اختلاف را به هم پیوست و فاصله ها را از میان برداشت و در میان اجتماع خویشاوندان الفت برقرار ساخت بعد از آنکه آتش سوزان دشمنیها در سینه ها انباشته شده بود و شعله کینه از درون دلها زبانه می کشید.

شرح و تفسیر: پیامبر (صلی الله علیه و آله) کینه ها را از سینه ها شست

امام (علیه السلام) بعد از بیان مقدماتی در خطبه ای که در ذی قار ایراد کرد، چنین فرمود: «پیامبر آنچه را به آن مأمور بود آشکار ساخت و رسالتهای پروردگارش را ابلاغ کرد»؛ (فَصَدَعَ بِمَا أَمَرَ بِهِ، وَ بَلَغَ رِسَالَاتِ رَبِّهِ).

با توجه به اینکه «صدع» از ریشه «صدع» بر وزن صبر در لغت به معنای شکافتن یا شکافتن اجسام محکم است و با شکافتن چیزی، درونش ظاهر می شود، این واژه به معنای اظهار و افشا و آشکار کردن به کار می رود و از آنجا که ابراز حقیقت توحید در آن محیط جاهلی مملو از شرک به منزله شکافتن پرده های ضخیم کفر و انحراف بود امام (علیه السلام) در اینجا این واژه را استعمال فرموده

صفحه ۵۱۲

و در واقع آن را از آیه ۹۴ سوره حجر (فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ) گرفته است.

فرق این جمله با جمله «وَبَلَّغَ رِسَالَاتِ رَبِّهِ» ممکن است از این نظر باشد که در واژه

«بلغ» مفهوم تأکید و تکرار وجود دارد، بنابراین مفهوم دو جمله چنین می شود که پیامبر حق را آشکار ساخت و پی در پی بر آن تأکید ورزید.

سپس به یکی از مهم ترین و پرارزش ترین خدمات پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) پرداخته، می فرماید: «خداوند به وسیله او شکافهای اختلاف را به هم پیوست و فاصله ها را از میان برداشت و در میان اجتماع خویشاوندان الفت برقرار ساخت بعد از آنکه آتش سوزان دشمنیها در سینه ها انباشته شده بود و شعله کینه از درون دلها زبانه می کشید»؛ (فَلَمَّ اللَّهُ بِهِ الصَّدْعَ، وَرَتَّقَ بِهِ الْفَتَقَ، وَالْأَفَّ بِهَ الشَّمْلَ) (۱) بَيْنَ ذَوِي الْأَرْحَامِ، بَعْدَ الْعَدَاوَةِ الْوَاغِرَةِ (۲) فِي الصُّدُورِ، وَالضَّغَائِنِ (۳) الْقَادِحَةِ (۴) فِي الْقُلُوبِ).

امام (علیه السلام) در مورد وحدت کلمه که پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) در میان مردم با آن همه اختلافات ایجاد کرد سه تعبیر ذکر فرموده است: اول تعبیر به «لم» (بر وزن غم) که به معنای جمع آوری کردن یا جمع آوری توأم با اصلاح است و مفهومش این می شود که پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) در سایه تعلیمات اسلام شکافها را چنان جمع کرد و به هم پیوست که اثری از گذشته باقی نماند.

دوم تعبیر به «رتق» است که آن نیز به معنای به هم پیوستن پارگیها و جداییهاست و شاید تأکیدی بر جمله سابق باشد یا اشاره به خصوص مواردی که قبلاً به هم پیوسته بوده و جدا شده و سپس آن را به هم پیوند می دهند.

۱. «شمل» به معنای جمع کردن و گردآوری نمودن است و گاه که معنای اسم مصدری دارد به معنای مجموعه

و اجتماع می آید.

۲. «واغره» به معنای داغ و سوزان از ریشه «وغر» بر وزن «فقر» به معنای شدت حرارت گرفته شده است و به معنای کینه و خشم و عداوت شدید نیز استعمال می شود.

۳. «ضغائن» جمع «ضغینه» به معنای کینه و عداوت شدید است و در اصل به معنای پوشانیدن توأم با انحراف است.

۴. «قاده» به معنای شعله‌ور از ریشه «قدح» بر وزن «مدح» به معنای برافروختن آتش آمده است.

صفحه ۵۱۳

سوم تعبیر به «تألیف» که به معنای الفت دادن و جمع کردن توأم با انس و انسجام است که در مورد خصوص ذوی الارحام (خویشاوندان) ذکر شده، زیرا در عصر جاهلیت بسیار می شد که پدر و فرزند با برادر بر سر منافع جزئی با هم می جنگیدند. پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) در سایه ایمان به مبانی اسلام آنها را به هم الفت داد.

نتیجه اینکه این الفاظ سه گانه می تواند تأکید بر یکدیگر باشد و ممکن است هر یک ناظر به نوعی اختلاف در جامعه باشد.

این احتمال نیز وجود دارد که تعبیر به «تألیف شمل» مربوط به اختلافات خانوادگی و خویشاوندی و «رتق» اشاره به برطرف شدن اختلافات قبیلگی و «لم» اشاره به رفع اختلافات از همه جامعه و وحدت صفوف آنها باشد. به هر حال هیچ کس باور نمی

کرد که این جامعه کوچک عصر جاهلی با آن همه اختلافات عجیب و وحشتناک روزی مبدل به جامعه بزرگ واحدی گردد که وحدت آنها پشت دشمنان را بلرزاند و در واقع یک معجزه الهی بود، همان گونه که قرآن می فرماید: «هُوَ الَّذِي آيَّدَكَ بِنَصْرِهِ وَبِالْمُؤْمِنِينَ * وَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ لَوْ

أَنْفَقْتَ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مَا أَلَّفْتَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ أَلَّفَ بَيْنَهُمْ)؛ او همان کسی است که تو را با یاری خود و مؤمنان تقویت کرد و دل‌های آنها را به هم الفت داد. اگر تمام آنچه را روی زمین است صرف می کردی که میان دل‌های آنان الفت دهی، نمی توانستی؛ ولی خداوند در میان آنها الفت ایجاد کرد». (۱)

پاورقی

۱. انفال، آیه ۶۲-۶۳.

صفحه ۵۱۴

صفحه ۵۱۵

خطبه ۲۳۲

كَلِمَ بِهِ عَبْدُ اللَّهِ بْنِ زَمْعَةَ، وَهُوَ مِنْ شِيعَتِهِ، وَذَلِكَ أَنَّهُ قَدِمَ عَلَيْهِ فِي خِلَافَتِهِ يَطْلُبُ مِنْهُ مَالًا، فَقَالَ (ع)

از سخنان امام (علیه السلام) است

که به عبدالله زمعه (۱) فرمود که از شیعیان آن حضرت بود و در هنگام خلافت نزد امام آمد و از او درخواست مالی کرد. امام سخنان ذیل را در پاسخ او فرمود: (۲)

خطبه در یک نگاه

همان گونه که در عنوان این کلام آمد، عبدالله بن زمعه مالی را از حضرت طلید و ولی حضرت پاسخ منفی به او داد؛ زیرا آن مال از غنائم جنگی بود و تنها

پاورقی

۱. عبدالله بن زمعه فرزندزاده اسود بود که از دشمنان سرسخت پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) محسوب می شد. عبدالله خواهرزاده ام سلمه و دامادش بود و از شیعیان علی (علیه السلام) محسوب می شود. پدر و عمو و برادرش که در جنگ بدر در سپاه کفر بود به دست امیر مؤمنان (علیه السلام) کشته شدند. (رجوع شود به دائره المعارف شیعی نوشته مرحوم اعلمی، ج ۱۲، ص ۳۰۵ و شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۳، ص ۱۰ و تهذیب التهذیب ابن حجر عسقلانی، ج ۵، ص ۱۹۲)

۲. سند خطبه:

نویسنده کتاب مصادر، تنها موردی که درباره این خطبه پیدا کرده که از غیر نهج البلاغه گرفته شده، غررالحکم آمدی است که در حرف الف آن را با تفاوتی آورده و این تفاوت نشان می دهد که خطبه را از منبع دیگری اخذ کرده است. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۷۸)

صفحه ۵۱۶

جنگجویان در آن شرکت داشتند و عبدالله که در آن جنگ شرکت نداشته حقی نداشت.

صفحه ۵۱۷

إِنَّ هَذَا الْمَالَ لَيْسَ لِي وَلَا لَكَ، وَإِنَّمَا هُوَ فِيءٌ لِلْمُسْلِمِينَ، وَجَلْبُ أَسْيَافِهِمْ، فَإِنَّ شَرِكْتَهُمْ فِي حَرْبِهِمْ، كَانَ لَكَ مِثْلُ حَظِّهِمْ، وَإِلَّا فَجَنَاهُ أَيْدِيهِمْ لَا تَكُونُ لِغَيْرِ أَفْوَاهِهِمْ.

ترجمه

بی شک این مال

نه حق من است و نه حق تو، غنیمتی است مربوط به مسلمانانی که با شمشیرهایشان به دست آمده است، اگر تو در نبرد آنان شرکت کرده بودی سهمی همانند آنان داشتی و گرنه دست چین آنها برای غیر دهان آنان نخواهد بود!

شرح و تفسیر: غنائم جنگجویان

گرچه مخاطب در این کلام فرد خاصی؛ یعنی عبدالله بن زمعه است که برخلاف پدر و جدش که هیچ علاقه ای به اسلام نداشتند و جزء مخالفان بودند، اسلام را پذیرفته بود و از شیعیان علی (علیه السلام) بود؛ ولی محتوای این سخن مطلبی است که برای همه مسلمین صدق می کند و آن اینکه هر مالی از اموال بیت المال باید درست در آن مصرفی که خدا برای آن تعیین کرده، صرف شود و روابط نباید بر ضوابط در این باره پیشی گیرد.

قراین کلام نشان می دهد که عبدالله از مالی که پیش روی حضرت بود و از غنائم جنگی محسوب می شد، تقاضای سهمی کرد؛ ولی امام به او فرمود: «بی شک این مال نه حق من است و نه حق تو، غنیمتی است مربوط به مسلمانانی که

با شمشیرهایشان به دست آمده است؛ (إِنَّ هَذَا الْمَالَ لَيْسَ لِي وَلَا لَكَ، وَإِنَّمَا هُوَ فِيءٌ لِلْمُسْلِمِينَ، وَجَلَبُ أَسْيَافِهِمْ).

باید توجه داشت، گرچه واژه «فیء» هنگامی که در مقابل واژه غنیمت (غنایم جنگی) قرار می گیرد دو معنای متفاوت دارد؛ «فیء» به اموالی گفته می شود که به دست جنگجویان اسلام افتاده بی آنکه جنگی رخ دهد و طبق موازین شرع متعلق به بیت المال است؛ ولی غنیمت، اموالی است که جنگجویان به وسیله نبرد آن را به دست می آورند؛ ولی

هنگامی که «فیء» به تنهایی استعمال می شود گاهی بر غنیمت نیز اطلاق می گردد، بنابراین اگر امام (علیه السلام) می فرماید: «این مال فیء مسلمین است و دستاورد شمشیرهای آنهاست» منافاتی با مفهوم فیء ندارد.

سپس امام (علیه السلام) می افزاید: «اگر تو در نبرد آنان شرکت کرده بودی سهمی همانند سهم آنان داشتی و گرنه دست چین آنها برای غیر دهان آنان نخواهد بود»؛ (فَإِنْ شَرَكْتَهُمْ فِي حَرْبِهِمْ، كَانَ لَكَ مِثْلُ حَظِّهِمْ، وَإِلَّا فَجَنَاهُ (۱) أَيْدِيهِمْ لَا تَكُونُ لِغَيْرِ أَقْوَاهِهِمْ).

اینکه امام (علیه السلام) می فرماید: من هم سهمی در این غنیمت ندارم، احتمالاً به این سبب است که آن غنیمت مربوط به جنگهای محدودی بوده که بعضی از فرماندهان امام (علیه السلام) در آن شرکت داشتند نه خود امام (علیه السلام).

درست است که یک پنجم از غنایم جنگی متعلق به بیت المال است و نیز صحیح است که «عبدالله بن زمعه» از «بنی المطلب» بود (مطلب برادر هاشم است) نه بنی هاشم و به

عقیده بعضی بنی المطلب نیز از خمس می توانند بهره مند شوند (۲)؛ ولی احتمالاً او فقیر و مسکین نبود که چیزی از خمس به او بدهند.

به هر حال این سخن نشان می دهد که امام (علیه السلام) در مسائل مالی بسیار دقیق و

پاورقی

۱. «جناه» به معنای میوه ای است که از درخت چیده شده، مفرد است و از ماده «جنا» بر وزن «جفا» است.

۲. رجوع شود به جواهر الکلام، ج ۱۶، ص ۱۰۶ و معتبر محقق حلی، ج ۲، ص ۶۳۱، کتاب الخمس.

صفحه ۵۱۹

سخت گیر بود و هرگز راضی نمی شد حقّ مسلم کسی به دیگری داده شود، هر چند از دوستان وفادار او باشند، برخلاف دوران

عثمان که به عقیده همه مورّخان هیچ حساب و کتابی در امر بیت المال نبود و سزاوار است این سخن امام (علیه السلام) سرلوحه برنامه همه زمامداران و مسئولان اسلامی باشد و حقّ و عدالت را در بیت المال حتّی نسبت به نزدیکان و اطرافیان خود رعایت کنند.

از کلام بالا نیز استفاده می شود که عبدالله بن زمعه معرفت کاملی در حقّ امام (علیه السلام) نداشت که چنین تقاضایی کرد و نمی دانست که امام (علیه السلام) حتّی نسبت به برادرش عقیل همین گونه رفتار می کند و گرنه چنین تقاضایی از امام نمی کرد.

صفحه ۵۲۰

خطبه ۲۳۳

بَعْدَ أَنْ أُقْدِمَ أَحَدُهُمْ عَلَى الْكَلَامِ فَحَصَرَ، وَهُوَ فِي فَضْلِ أَهْلِ الْبَيْتِ، وَوَصَفِ فُسَادِ الزَّمَانِ

از سخنان امام (علیه السلام) است

این سخن را هنگامی ایراد فرمود که بعضی از یارانش (جعده بن حبیره) نتوانست در منبر سخن بگوید. این سخن درباره فضایل اهل بیت (علیهم السلام) و وضع نابسامان مردم در آن عصر است. (۱)

خطبه در یک نگاه

این خطبه از دو بخش تشکیل شده است

پاورقی

۱. سند خطبه:

ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه هنگامی که به این خطبه می رسد، چنین می گوید: بدانید این کلام را امیر مؤمنان (علیه السلام) در حادثه ای که ایجاب می کرد چنین سخنی را بیان کند، ذکر فرمود و آن اینکه به خواهرزاده اش جعده بن حبیره مخدومی دستور داد برای مردم خطبه ای بخواند. او به منبر رفت؛ ولی (ابهت حضرت و جمعیت او را گرفت و) نتوانست سخن بگوید و از منبر پایین آمد. امیر مؤمنان شخصاً بر منبر قرار گرفت و خطبه طولانی بیان فرمود که سید رضی بخش کوچکی از آن را در اینجا آورده است (و از این سخن روشن می شود که خطبه را از جای دیگری گرفته است). مرحوم کلینی نیز در روضه کافی و آمدی در غررالحکم با تفاوتی آن را آورده اند،

زمخشری نیز در جلد اول کتاب ربیع الابرار بخشی از آن را ذکر کرده است. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۷۹)

صفحه ۵۲۲

بخش اول درباره اهمیت سخن گفتن و محروم بودن بعضی از این موهبت عظیم است. سپس به وجود این موهبت عظیم به طور کامل در اهل بیت (علیهم السلام) اشاره می کند.

در بخش دوم وضع زمان خود را تشریح می فرماید که مردم بر اثر پشت کردن به تعلیمات اسلام رو به فساد گذارده، حق گویان ذلیل، صادقان کلیل، جوانان بد اخلاق، پیران گنهکار، عالمان منافق و دوستان

خیانتکار شدند و به این ترتیب هشدار می دهد که به راه حق بازگردند و پیش از آنکه عذاب الهی دامانشان را بگیرد، بیدار شوند.

صفحه ۵۲۳

بخش اول

أَلَا وَإِنَّ اللِّسَانَ بَضْعَةٌ مِنَ الْأَنْسَانِ

أَلَا وَإِنَّ اللِّسَانَ بَضْعَةٌ مِنَ الْأَنْسَانِ، فَلَا يُسْعِدُهُ الْقَوْلُ إِذَا امْتَنَعَ، وَلَا يُمَهِّلُهُ النَّطْقُ إِذَا اتَّسَعَ. وَإِنَّا لَا أَمْرَاءُ الْكَلَامِ، وَفِينَا تَنْشَبَتْ عُرُوقُهُ، وَعَلَيْنَا تَهَدَّكَتْ عُصُونُهُ.

ترجمه

آگاه باشید زبان پاره گوشتی از انسان است، هرگاه آمادگی در آن نباشد سخن او را یاری نمی کند و به هنگام آمادگی، نطق او را مهلت نمی دهد و ما فرمانروایان سخنییم، درخت سخن در ما ریشه دوانده و شاخه هایش بر سر ما سایه افکنده است.

شرح و تفسیر: ما فرمانروایان سخنییم!

امام (علیه السلام) در این بخش از خطبه به دو نکته اشاره می فرماید:

نخست اینکه چرا بعضی به هنگام سخنرانی از سخن باز می ایستند و بعضی با قدرت پیش می روند، می فرماید: «آگاه باشید زبان پاره گوشتی از انسان است، هرگاه آمادگی در آن نباشد سخن او را یاری نمی کند و به هنگام آمادگی، نطق او را مهلت نمی دهد»؛ (أَلَا وَإِنَّ اللِّسَانَ بَضْعَةٌ (۱) مِنَ الْأَنْسَانِ، فَلَا يُسْعِدُهُ الْقَوْلُ إِذَا امْتَنَعَ، وَلَا يُمَهِّلُهُ النَّطْقُ إِذَا اتَّسَعَ).

پاورقی

۱. «بضعه» (به فتح باء) و «بضعه» (به کسر باء) به معنای قطعه هر چیزی است و گاه در جایی که کسی به دیگری بسیار نزدیک است، گفته می شود: «هو بضعه منی».

صفحه ۵۲۴

این پاره گوشتی که زبان نام دارد از عجایب آفرینش خداست. با حرکات بسیار سریع و دقیق و حساب شده، مقاطع ۲۸ گانه یا ۳۲ گانه حروف را با دقت می سازد و آنها را پشت سر هم ردیف می کند و با مجموع آنها تمام منویات مادی و معنوی و خواسته های خود را بیان می کند؛ زیباییها و زشتیها، خوبیها و بدیها را با

آن آشکار می سازد و شگفت اینکه هر قومی به لغتی تکلم می کنند و بیش از هزار لغت در دنیا وجود دارد و این موهبت تنها به انسان داده شده و سخن گفتن تنها از او بر می آید و به قدری اهمیّت دارد که خداوند آن را در طلیعه سوره «الرحمن» که شرح مواهب و نعمتهای الهی را می دهد، ذکر فرموده است: (الرَّحْمَنُ * عَلَّمَ الْقُرْآنَ * خَلَقَ الْإِنْسَانَ * عَلَّمَهُ الْبَيَانَ) (۱) البته نباید فراموش کرد که مهم فرماندهی روح نسبت به زبان است. هرگاه این فرمانده آماده آمادگی داشته باشد زبان با فصاحت و بلاغت و به راحتی می چرخد و هرگاه در روح، آمادگی نباشد زبان از کار می ماند و در جمله های بالا اگر «امتناع» و «اتّسع» را به زبان نسبت می دهد در حقیقت منظور، امتناع و اتّسع روح انسان است.

در حقیقت امام با این سخن ضمن اشاره به اهمیّت زبان و نطق، دلیل موفق و ناموفق بودن افراد را در سخنرانی بیان می فرماید.

سپس در ادامه این سخن می افزاید: «ما فرمانروایان سخنییم، درخت سخن در ما ریشه دوانده و شاخه هایش بر سر ما سایه افکنده است»؛ (وَإِنَّا لَأَكْمِرَاءُ الْكَلَامِ، وَفِينَا تَنْشَبَتْ (۲) عُرُوقُهُ (۳)، وَ عَلَيْنَا تَهْدَلْتُ (۴) غُصُونُهُ).

امام (علیه السلام) در این عبارت زیبا سخن گفتن را به درخت تنومندی تشبیه کرده که

پاورقی

۱. الرحمن، آیه ۱-۴.

۲. «تنشبت» از ریشه «نشوب» به معنای پیوستن یا فرورفتن در چیزی است.

۳. «عروق» جمع «عرق» بر وزن «صدق» به معنای اصل و ریشه هر چیزی است.

۴. «تهدلت» از ریشه «هدل» بر وزن «جدل» به معنای سست و آویزان شدن

است و به شاخه‌هایی که رو به پایین می‌آید و آویزان می‌شود، اطلاق می‌شود.

صفحه ۵۲۵

دارای ریشه‌ها و شاخه‌هاست و اضافه می‌کند که این درخت پربار در سرزمین وجود ما ریشه دوانده و شاخه‌های پربارش بر سر ما سایه افکنده و به همین دلیل خاندان وحی را «امیران کلام» نامیده است.

همه می‌دانیم این یک ادعا نیست، واقعیتی است که دوست و دشمن به آن معترف اند. پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) از فصیح‌ترین افراد عرب زبان بود؛ چگونه فصیح نباشد در حالی که کلام خدا که فصاحتش در حد اعجاز است بر زبان او جاری شده و فصاحت امیرمؤمنان علی (علیه السلام) زبانزد خاص و عام است و خطبه‌های او در نهج البلاغه دست به دست می‌گردد و در گذشته، استادان سخن به شاگردان خود توصیه می‌کردند اگر می‌خواهند سخن گفتن آمیخته با فصاحت و بلاغت را فرا گیرند خطبه‌های نهج البلاغه را حفظ کنند.

خطبه‌های بانوی اسلام نیز از فصیح‌ترین و بلیغ‌ترین خطبه‌هاست.

پرورش یافتگان این خانواده حضرت زینب و زین العابدین (علیهما السلام) در خطبه‌های کوفه و شام چنان داد سخن دادند که دوست و دشمن را منقلب ساختند، بنابراین باید تصدیق کرد که نام «امیران سخن» برای این خانواده، بسیار زیننده است.

نکته‌ها

۱. شگفتی‌های زبان

زبان ظاهری یعنی قطعه گوشتی که در دهان انسان است و کارهای مهم و پیچیده ای بر عهده دارد و همچنین زبان فکری به معنای قدرت بر ادای کلمات و جمله بندی ها و بیان مقاصد خویش از این طریق هر دو

از مواهب عظیم خداوند است، لذا فلاسفه و دانشمندان فصل ممیز انسان را همان نطق (زبانی و فکر) شمرده و انسان را «حیوان ناطق» معرفی می کنند. درباره این دو هر چه دقیق تر

صفحه ۵۲۶

شویم عجایب بیشتری بر ما ظاهر می شود.

جالب اینکه زبان تقریباً تمام فضای میان دندانها را پر کرده، هنگام غذا خوردن مواد غذایی را به سرعت به زیر دندانها می فرستد و خودش را با مهارت به عقب می کشد، بی آنکه آسیبی ببیند.

پزشکان می گویند: غذا چهار هضم دارد: هضم اول آن در دهان است که کاملاً نرم می شود و با بزاق دهان آمیخته می گردد و تغییرات فراوانی از نظر فیزیکی و شیمیایی در آن ظاهر می شود. سپس روانه معده می گردد و ما بی آنکه بدانیم زبان به هنگام غذا خوردن چه نقش مهمی دارد شب و روز از آن بهره می گیریم.

کار مهم تر زبان انسان، خلق کلمات و مقاطع حروف و کنار هم چیدن جمله ها و بیان تمام مقاصد کوچک و بزرگ و ساده و پیچیده و بسیار پیچیده است که راستی از شگفتیهای آفرینش به شمار می آید.

ولی مهم این است که همه در این کار مهارت ندارند. مهارت در سخن گفتن مرهون عوامل متعددی است که یکی از مهم ترین آنها تمرین مداوم است.

اعتماد به نفس و مرعوب نشدن در برابر جمعیت و حفظ خونسردی و تلقین موفقیت به خویش، از عوامل مهم دیگر است.

حضور در مجالس اساتید سخن و استفاده از تجربیات آنها و نکات ظریفی را که در برابر مخاطبان خود اعمال می کنند عامل مهم دیگری است.

به یقین

مطالعات قبلی و داشتن مایه های علمی به اعتماد به نفس کمک می کند و اینکه می بینیم بعضی در مجالس مهم بهترین سخنرانیها را ارائه می دهند و بعضی در مجالس کوچک تر به زودی وا می مانند ریشه هایش را در وجدان و عدم وجدان یکی از عوامل بالا باید جستجو کرد.

حالات روحی انسان از شادی و غم، سلامت و بیماری، آرامش و اضطراب و گرفتاری نیز در این امر بسیار مؤثر است.

صفحه ۵۲۷

تعبیر به امتناع (خودداری زبان از سخن گفتن) و اتساع (گسترش و آمادگی زبان برای این کار) در خطبه بالا اشاره به همین حالات است.

ابن ابی الحدید موارد جالبی را درباره کسانی که بر منبر رفتند و نتوانستند خطابه ای بخوانند و با ذکر الفاظ نامناسبی از منبر پایین آمدند از کتاب «البیان والتبیین» جاحظ نقل می کند، از جمله می گوید:

عثمان (خلیفه سوم) روزی بر منبر رفت و از سخن گفتن واماند. جمله زیر را گفت و از منبر پایین آمد:

«أَنْتُمْ إِلَى إِمَامٍ عَادِلٍ أَحْوَجُ مِنْكُمْ إِلَى إِمَامٍ خَطِيبٍ؛ احتیاج شما به پیشوای عادل بیش از احتیاج شما به پیشوای خطیب و سخنران است» (تکیه کردن عثمان بر مسئله عدالت بسیار جالب است!).

سپس نقل می کند «عدی بن أرطاه» به منبر رفت، چشمش که به مردم افتاد، از سخن بازماند. این جمله را گفت و از منبر پایین آمد: «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي يُطْعِمُ هَؤُلَاءِ وَيَسْقِيهِمْ؛ حمد و سپاس برای خداوندی که این حاضران را غذا می دهد و آب می نوشاند».

و نیز «روح بن حاتم» روزی به منبر رفت و همین که چشمش به مردم افتاد که همگی به او نگاه می کنند و گوش به او سپرده اند، صدا زد: «سرهای خود را پایین بیفکنید و چشمهای خود را ببندید، زیرا سوار شدن بر مرکب در اول کار مشکل است، هنگامی که خداوند قفلی را بگشاید آسان می شود».

نیز نقل می کند: «مصعب بن حیان» روزی می خواست خطبه نکاحی بخواند ناگهان واماند و گفت: «لَقِنُوا مَوْتَكُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ؛ به مردگان خود لا اله الا الله تلقین کنید». مادر عروس گفت: «عَجَلَ اللَّهُ مَوْتَكَ أَلْهَذَا دَعْوَانَا؛ خدا به زودی مرگت دهد تو را برای این دعوت کرده بودیم؟!» و موارد دیگری از این قبیل. (۱)

پاورقی

۱. شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۳، ص ۱۳-۱۴.

۲. امیران سخن

آنچه امام (علیه السلام) در این خطبه بیان فرموده که ما امرای کلام هستیم واقعیتی انکارناپذیر است که دوست و دشمن به آن معترف اند. بهترین دلیل برای این مطلب، آثاری است که از این خاندان مقدس باقی مانده؛ مانند سخنان پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) که به عنوان نهج الفصاحه منتشر شده و این کتاب نهج البلاغه در بخشهای سه گانه خود و دعاهایی مانند دعای کمیل و صباح که سندش به آن حضرت می رسد و دو خطبه معروف بانوی اسلام فاطمه زهرا (علیها السلام) و همچنین دعای عرفه که سندش به امام حسین (علیه السلام) می رسد و خطبه هایی که خاندان آن حضرت بعد از حادثه کربلا در کوفه و شام و سپس در مدینه ایراد کردند و همچنین دعاهای صحیفه سجادیه و دعاهایی مانند دعای ابو حمزه ثمالی که آن نیز سندش به امام سجاد (علیه السلام) می رسد و امثال آنها.

اعتراف دشمنان در

این زمینه قابل ملاحظه است. ابن ابی الحدید در جلد اول شرح نهج البلاغه از شخصی به نام محقن ابن ابی محقن نقل می کند هنگامی که او محضر علی (علیه السلام) را رها کرد و به معاویه پیوست، معاویه از او پرسید: از نزد چه کسی آمدی؟ گفت: «جئتک من عند أعمی الناس» او برای چاپلوسی در برابر معاویه چنین گفت: من از نزد ناتوان ترین اشخاص در سخن گفتن، آمده ام. معاویه گفت: «و یحک کیف یكون أعمی الناس فوالله ما سن الفصاحه لقریش غیره؛ وای بر تو چگونه او را ناتوان ترین افراد می شماری در حالی که به خدا سوگند، اساس فصاحت را در میان قریش جز او کسی بنا نهاد». (۱)

نیز او از عبدالحمید کاتب که در فن نویسندگی ضرب المثل بود نقل می کند که می گفت: هفتاد خطبه از خطبه های علی (علیه السلام) را حفظ کردم و پس از آن ذهن من فوق العاده جوشید. (۲)

پاورقی

۱. شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱، ص ۲۴.

۲. همان مدرک، طبق نقل مرحوم علامه مطهری در کتاب سیری در نهج البلاغه، ص ۲۸.

صفحه ۵۲۹

مرحوم سید رضی در مقدمه جالبی که بر نهج البلاغه نوشته سخنی دارد که ترجمه اش این است:

امیر مؤمنان علی (علیه السلام) سرچشمه فصاحت و منشأ بلاغت و زادگاه آن است، اسرار بلاغت از وی آشکار شد و قواعد و دستوراتش از او سرچشمه گرفت. با استفاده از شیوه او هر خطیب توانایی به قدرت خطابه دست یافت و از گفتار او سخنرانان ماهر یاری جستند، او در این میدان همچنان پیش می رود و دیگران از او عقب مانده اند، زیرا

در کلامش نشانه هایی از علم خداست و عطر و بویی از سخنان پیامبر (صلی الله علیه وآله).

همان گونه که در آغاز جلد اول نوشتیم، ابن ابی الحدید ذیل خطبه ۲۲۱ بعد از شرح بخشی از کلام مولا درباره عالم برزخ چنین می گوید: «اگر تمام فصحای عرب در

مجلس واحدی اجتماع کنند و این بخش از خطبه را برای آنها بخوانند، سزاوار است همگی به خاطر آن سجده کنند، چنان که شعرای عرب هنگامی که شعر معروف عدی بن رفاع را که با این جمله: «قلم اصحاب...» شروع می شود، شنیدند (برای خدا) سجده کردند، چون از علت آن سؤال شد، گفتند: ما محلّ سجود در شعر را می شناسیم، آن گونه که شما محلّ سجود را در قرآن می شناسید». (۱)

برای شرح بیشتر در این زمینه به کتاب سیری در نهج البلاغه شهید مطهری و مقدمه جلد اول شرح پیام امام امیرالمؤمنین (علیه السلام) رجوع شود.

پاورقی

۱. شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۱، ص ۱۵۳.

صفحه ۵۳۰

صفحه ۵۳۱

بخش دوم

وَاعْلَمُوا رَحِمَكُمُ اللَّهُ أَنْكُمْ فِي زَمَانِ الْقَائِلِ فِيهِ بِالْحَقِّ قَلِيلٌ

وَاعْلَمُوا رَحِمَكُمُ اللَّهُ أَنْكُمْ فِي زَمَانِ الْقَائِلِ فِيهِ بِالْحَقِّ قَلِيلٌ، وَاللِّسَانُ عَنِ الصِّدْقِ كَلِيلٌ، وَاللَّازِمُ لِلْحَقِّ ذَلِيلٌ. أَهْلُهُ مُعْتَكِفُونَ عَلَى الْعَصِيَانِ، مُصْطَلِحُونَ عَلَى الْأَدْهَانِ، فَتَاهُمْ عَارِمٌ، وَشَائِبُهُمْ آثَمٌ، وَعَالِمُهُمْ مُنَافِقٌ، وَقَارِنُهُمْ مُمَادِقٌ. لَا يُعْظَمُ صَغِيرُهُمْ كَبِيرُهُمْ، وَلَا يَعُولُ غَنِيَّهُمْ فَقِيرُهُمْ.

ترجمه

بدانید، خدایتان رحمت کند، که شما در زمانی قرار گرفته اید که گوینده حق در آن کم، و زبان از گفتار راست عاجز و ناتوان، و همراهان حق، خوارند. اهل این زمان همواره با گناه همراه اند و بر مدهانه و سازشکاری و سهل انگاری اتفاق نظر دارند. جوانانشان بد اخلاق و

شرور، و بزرگسالانشان گنهکارند. عالم آنها منافق است و قاریان قرآن و عابدان ریاکارند. نه کوچکشان بزرگسالان را احترام می کنند و نه ثروتمندشان زندگی مستمندانشان را تکفل می نمایند.

شرح و تفسیر: ویژگی های محیط فاسد

امام (علیه السلام) در بخش دوم این خطبه به شرح مفاسدی که در آن عصر و زمان بر اثر سیاستهای حکام پیشین پیدا شده بود و تقریباً در تمام جوامع آلوده دیده می شود، پرداخته و ضمن یازده جمله کوتاه و بسیار پرمعنا ترسیم دقیقی از آن جامعه می فرماید و در واقع چیزی را فروگذار نکرده است (و این است معنای فصاحت و بلاغت و سخنوری اعجاز آمیز) می فرماید: «بدانید خدایتان رحمت

صفحه ۵۳۲

کند که شما در زمانی قرار گرفته اید که گوینده حق در آن کم، و زبان از گفتار راست عاجز و ناتوان، و همراهان حق، خوارند؛ (وَأَعْلَمُوا رَحِمَكُمُ اللَّهُ أَنْكُمْ فِي زَمَانِ الْقَائِلِ فِيهِ بِالْحَقِّ قَلِيلٌ، وَاللِّسَانُ عَنِ الصِّدْقِ كَلِيلٌ (۱)، وَاللَّازِمُ لِلْحَقِّ ذَلِيلٌ).

امام (علیه السلام) در ذکر این سه وصف، انگشت روی ریشه های اصلی فساد جامعه گذارده و آن اینکه حق گویان از ترس مخالفان یا فزونی مشکلات حق گویی، خاموش شوند و راستگویان یا بر اثر فشار محیط و هیأت های حاکم و یا ترس از بر باد رفتن

منافع شخصی، دم فرو بندند یا به جای راستگویی آلوده کذب و دروغ شوند و نیز آنها که حق جویند و حق طلب از متن جامعه کناره گیری کنند یا کنار زده شوند و کسی گوشش بدهکار گفتار حق آنها نباشد و در یک جمله امر به معروف و نهی از منکر به فراموشی سپرده شود و ارشاد جاهل و تنبیه غافل متروک گردد.

سپس به دو وصف دیگر که در واقع نتیجه اوصاف سه گانه پیش است، اشاره کرده می فرماید: «اهل این زمان همواره با گناه همراه اند و بر مداهنه و سازشکاری و سهل انگاری اتفاق نظر دارند»؛ (أَهْلُهُ مُعْتَكِفُونَ عَلَى الْعِصْيَانِ، مُصْطَلِحُونَ) (۲) عَلَى الْأَفْهَانِ (۳).

بی شک در هر جامعه ای گناه وجود دارد و سازشکاری و مداهنه دیده می شود؛ ولی بدبختی و سیه روزی آنجاست که یک حرکت عمومی به سوی گناه، آن هم به صورت مستمر و پیوسته صورت گیرد و نیز بدبختی آنجاست که سازشکاران و سهل انگاران دست به دست هم دهند و در این کار متحد شوند.

پاورقی

۱. «کلیل» از ریشه «کل» بر وزن «حل» به معنای خسته و ناتوان شدن و از کار ماندن و ضعیف گشتن گرفته شده است، بنابراین «کلیل» به معنای خسته و ناتوان و ضعیف است.

۲. «مصطلحون» به معنای افرادی است که بر چیزی توافق کنند. از ریشه «صلح» به معنای سازش است.

۳. «ادهان» در اصل به معنای روغن مالی کردن است. سپس به معنای خدعه کردن و نیرنگ زدن و سازش کاری بر سر یک امر نامطلوب به کار می رود.

صفحه ۵۳۳

آنگاه امام (علیه السلام) در ششمین و هفتمین وصف می فرماید: «جوانانشان بد اخلاق و شرور، و بزرگسالانشان گنهکارند»؛ (فَتَاهُمْ عَارِمٌ (۱)، وَ شَائِبُهُمْ (۲) آثم).

بدیهی است در محیطی که حق گویان خاموش شوند و امر به معروف و نهی از منکر به فراموشی سپرده شود محیط خانواده ها آلوده گردد، جوانانی که در این محیط و آن خانواده پرورش می یابند بد اخلاق و بی ادبند. همچنین روشن است هنگامی که این جوانان به سن پیری می

رسند عادت به گناه را از دست نمی دهند و از این نکته غافل اند که عمرشان به پایان نزدیک است و اجلشان به زودی فرا می رسد و به سبب این غفلت در دریای گناه غوطهورند.

در هشتمین و نهمین وصف می افزاید: «عالم آنها منافق است و قاریان قرآن و عابدان ریاکارند»؛ (وَ عَالِمُهُمْ مُنَافِقٌ، وَ قَارِئُهُمْ مُمَازِقٌ (۳)).

آری! عالمان آن زمان که به دنیاپرستی روی آورده اند، راه رسیدن به دنیا را نفاق می دانند و همان گونه که در تعبیر دیگری امام (علیه السلام) در خطبه ۱۹۴ بیان فرموده: «وَصَفُّهُمْ دَوَاءٌ وَ قَوْلُهُمْ شِفَاءٌ وَ فِعْلُهُمُ الدَّاءُ الْعِيَاءُ؛ وصفشان درمان، گفتارشان به ظاهر شفابخش؛ اما کردارشان درد بی درمان است».

در بسیاری از نسخه های نهج البلاغه «قارئهم» آمده است و بسیاری از شارحان نیز همین را ترجیح داده اند که تناسب با جمله قبل دارد، زیرا در آنجا سخن از عالمان است و در اینجا سخن از قاریان قرآن و عابدان است. واژه «ممازق» که به معنای ریاکار و دو رنگ است نیز با آن متناسب است. در حالی که در بعضی از نسخه ها «قارن» از ماده قرین آمده که به معنای دوست است و مفهوم

جمله این می شود که دوستان آن زمان دو رو و دو چهره اند؛ ولی روشن است که

پاورقی

۱. «عارم» یعنی بداخلاق و شرور از ریشه «عرامه» به معنای خشونت و کج خلقی و سخت گیری گرفته شده و سیلاب طاقت فرسا و موانعی را که در دره ها برای مهار کردن آبها می سازند، به همین مناسبت «عرم» بر وزن «کدر» گرفته می شود.

۲. «شائب» به معنای پیرمرد

بزرگسال از ریشه «شیب» بر وزن «غیب» به معنای پیری گرفته شده است.

۳. «مماذق» به معنای ریاکار از ریشه «مزق» بر وزن «حذف» به معنای $\text{BO} \text{O} \text{O} \text{O} \text{O}$ شیر با آب گرفته شده است.

صفحه ۵۳۴

نسخه اول تناسب بیشتری با مجموع کلام امام دارد.

سرانجام در دهمین و یازدهمین اوصاف اهل آن زمان می فرماید: «نه کوچکشان بزرگسالان را احترام می کند و نه ثروتمندشان زندگی مستمندشان را تکفل می نماید»؛ (لَا يُعَظِّمُ صَغِيرَهُمْ كَبِيرَهُمْ، وَلَا يَعُولُ) (۱) غَنِيَهُمْ فَقِيرَهُمْ).

روشن است هنگامی که جوانان و نوجوانان بی ادب، دور از شرم و حیا پرورش یابند، احترامی برای بزرگترها قائل نیستند و در واقع بزرگترها بذری که به دست خود افشاندند، اند، میوه تلخش را می چینند.

و نیز روشن است هنگامی که فضائل انسانی از جامعه برچیده شود و دنیاپرستی و فساد اخلاق جای آن را بگیرد، اغنیا به فقیران رحم نمی کنند و این حقیقت را فراموش می کنند که خداوند مستمندان را در اموال آنها شریک ساخته و سهم قابل توجهی برای آنها قائل شده است، از این رو تمام آن اموال را حق خود می دانند و در طریق عیش و نوش صرف می کنند. این در صورتی است که آن اموال از طریق حلال به دست آمده باشد و اگر از طریق حرام باشد و صاحبانش معلوم نباشند، همه آن به فقرا و نیازمندان تعلق دارد.

در اینجا دو سؤال باقی می ماند: نخست اینکه چرا در عصر حکومت امام (علیه السلام) این همه مفساد جامعه اسلامی را فرا گرفته بود؟ پاسخ این سؤال چندان مشکل نیست، اگر چند قدم به عقب بازگردیم و عصر خلیفه سوم را بررسی کنیم

که حاکم وقت و دستیارانش با بیت المال چه ها کردند و پستهای حساس حکومت اسلامی را به دست چه اشخاصی سپردند، جواب این سؤال روشن می شود. تاریخ به ما می گوید فساد در عصر خلیفه سوم به قدری فراگیر شد که مردم بر خلیفه وقت شوریدند و در برابر چشم مهاجران و انصار او را به قتل رسانیدند و

پاورقی

۱. «لا یعول» از ریشه «عول» بر وزن «قول» به معنای سرپرستی و کفالت زندگی کسی را کردن و عیال نیز از همین ریشه گرفته شده است.

صفحه ۵۳۵

کمتر کسی به یاری او برخاست.

سؤال دیگر اینکه ریشه اصلی این مفسد یازده گانه کجاست؟ اگر درست بنگریم خواهیم دید که همه اینها یا لااقل اغلب آنها از فساد حکومت سرچشمه می گیرد و مردم که غالباً بر دین حکومتند، همان مسیر را ادامه می دهند و گاه فساد به قدری ریشه دار می شود که کار بر مصلحان بعدی نیز مشکل می گردد، همان گونه که بر امام (علیه السلام) مشکل شد. به یقین اگر گذاشته بودند امام (علیه السلام) بعد از پیغمبر زمام جامعه اسلامی را به دست گیرد و با آن عدالت و زهد و درایت مسلمین را در مسیر هدایت پیش ببرد، سرنوشت اسلام و مسلمانان طور دیگری خواهد بود.

جالب اینکه اگر نگاهی به کشورهای امروز دنیا که حکومتهای فاسدی دارند، بیفکنیم همه مفسادی را که امام (علیه السلام) در این بخش از خطبه بیان فرموده در آنجا به روشنی می بینیم.

صفحه ۵۳۶

صفحه ۵۳۷

خطبه ۲۳۴

رَوَى ذَعْلَبُ الْيَمَامِيُّ الْيَمَانِيُّ صَفْحَهُ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ قُتَيْبَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ يَزِيدٍ، عَنْ مَالِكِ بْنِ دَحِيَةَ، قَالَ:

رَوَى ذَعْلَبُ الْيَمَامِيُّ الْيَمَانِيُّ صَفْحَهُ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ قُتَيْبَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ يَزِيدٍ، عَنْ مَالِكِ بْنِ دَحِيَةَ، قَالَ: كُنَّا عِنْدَ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ (عَلَيْهِ السَّلَامُ)، وَ قَدْ

ذُكِرَ عِنْدَهُ اخْتِلَافُ النَّاسِ فَقَالَ:

از سخنان امام (علیه السلام) است

«ذعلب یمانی» از «احمد بن قتیبه» از «عبدالله بن یزید» از «مالک بن دحیه» نقل می کند که همه ما در خدمت امیرمؤمنان علی (علیه السلام) بودیم. در آنجا سخن از اختلاف و تفاوت های مردم با یکدیگر به میان آمد، امام (علیه السلام) فرمود: (۱)

خطبه در یک نگاه

محور بحث در این کلام امام (علیه السلام) ذکر عوامل تفاوت انسانها با یکدیگر است و ظاهر این کلام آن است که نقصان و کمال انسانها در عقول و غرایز به میزان پاکی گلی بسته است که سرشت آنها از آن آفریده شده و اگر می بینیم گروهی از نظر

پاورقی

۱. سند خطبه:

زمخشری نیز این کلام را در جزء اول از کتاب ربیع الابرار نقل کرده است. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۸۱)

صفحه ۵۳۸

ظاهر یا از جهت اخلاق با هم تناسب و تقارب دارند یا تفاوت و اختلاف در آنها دیده می شود، به سبب نزدیک بودن یا دور بودن نوع خمیرمایه های وجود آنها با یکدیگر است. (البته این سخن سؤالاتی در پی دارد که به خواست خدا در تفسیر و شرح به ذکر آن و پاسخش می پردازیم).

صفحه ۵۳۹

إِنَّمَا فَرَّقَ بَيْنَهُمْ مَبَادِئُ طِينِهِمْ وَ ذَلِكَ أَنَّهُمْ كَانُوا فُلُقَهُ مِنْ سَبَخِ أَرْضٍ وَ عَذْبِهَا، وَ حَزَنِ تَرَبِّهِ وَ سَهْلِهَا، فَهُمْ عَلَى حَسَبِ قُرْبِ أَرْضِهِمْ يَتَقَارَبُونَ، وَ عَلَى قَدْرِ اخْتِلَافِهَا يَتَفَاوَتُونَ، فَتَأْمُ الرُّوَاءِ نَاقِصُ الْعَقْلِ، وَ مَا دُ الْقَامَهُ قَصِيرُ الْهَمِّ، وَ زَاكِي الْعَمَلِ قَبِيحُ الْمَنْظَرِ، وَ قَرِيبُ الْقَعْرِ بَعِيدُ السَّبْرِ، وَ مَعْرُوفُ الضَّرِيْبِهِ مُنْكَرُ الْجَلِيْبِهِ، وَ تَائِهُ الْقَلْبِ مُتَفَرِّقُ اللَّبِّ، وَ طَلِيْقُ اللِّسَانِ حَدِيدُ الْجَنَانِ.

ترجمه

آنچه بین آنها (مردم) ایجاد تفاوت کرده عناصر نخستین سرشت آنهاست، زیرا آنها قطعه ای بودند از زمین شور و شیرین، محکم و سست، و بر حسب نزدیک بودن خاکهایشان با یکدیگر به هم نزدیکند و به مقدار فاصله اختلاف خاکشان با یکدیگر متفاوتند؛ افراد خوش منظر (غالباً) سست عقل اند، بلند قدان کوتاه همت، پاکیزه عملان بد منظر و کوتاه قدان، عمیق و خوش فکرنند. آنها که نهادی پاک دارند (گاه بر اثر عوامل گوناگون) اخلاق ناپسند ظاهر می سازند. آنها که قلبی نا آرام دارند، افکارشان پراکنده است و سخنوران (زبردست) قوت قلب دارند.

شرح و تفسیر: سرچشمه تفاوتها

شک نیست که انسانها هم از نظر جسمی و هم از نظر روحی، فکری و اخلاق با هم متفاوتند. نیز شک نیست که این تفاوتها بر اثر تعلیم و تربیت قابل تغییر و

صفحه ۵۴۰

دگرگونی است، بنابراین تفاوتها هرگز به سلب اختیار آدمی و مسئله جبر نمی انجامد.

ولی سخن در این است که سرچشمه این تفاوتها چیست؟ چرا بعضی از نظر جسمانی بلند قامت، بعضی دیگر کوتاه، عده ای زیباروی و گروهی نازیبا، جمعی پر استعداد و بعضی ضعیف و ناتوان، گروهی با سخاوت و جمعی بخیل هستند.

امام (علیه السلام) این اختلافات را به موادی مستند می سازد که جسم انسان از آن برگرفته شده و می فرماید: «آنچه بین آنها ایجاد تفاوت کرده آغازهای سرشت آنهاست، زیرا آنها قطعه ای بودند از زمین شور و شیرین، محکم و سست، و بر حسب نزدیک بودن خاکهایشان با یکدیگر به هم نزدیکند و به مقدار فاصله اختلاف خاکشان با یکدیگر متفاوتند»؛ (إِنَّمَا فَرَّقَ بَيْنَهُمْ مَبَادِي (۱) طِينِهِمْ وَ ذَلِكَ أَنَّهُمْ كَانُوا فَلَاقَةً (۲) مِنْ سَبَخِ (۳) أَرْضٍ وَ عَذْبَهَا (۴)، وَ حَزْنِ (۵) تُرْبِهِ وَ سَهْلَهَا (۶)، فَهَمْ عَلَى حَسَبِ قُرْبِ أَرْضِهِمْ يَتَقَارِبُونَ، وَ عَلَى قَدْرِ اخْتِلَافِهَا يَتَفَاوَتُونَ).

بر طبق این بیان، تفاوتها از تفاوت مواد مختلف زمینی گرفته شده است و با توجه به اینکه زمینها و مواد ترکیبی آنها با هم اختلاف دارند، و ترکیبهای وجود انسانها از آن مواد با هم متفاوت است و تفاوت آن مواد تأثیر در تفاوت روحیات

پاورقی

۱. «مبادی» جمع مبدأ به معنای آغاز هر چیزی است و در اینجا به معنای عناصری است که طینت انسانها را تشکیل داده است.

۲. «فلقه» به معنای قطعه از هر چیزی است. از ریشه «خلق» بر وزن «حلق» گرفته شده که به معنای شکاف دادن است و از آنجایی که شکاف دادن سبب می شود هر چیزی به قطعات متعدد تقسیم شود، واژه «فلقه» به معنای قطعه آمده است.

۳. «سبخ» به معنای زمین شوره زار است.

۴. «عذب» به معنای شیرین و گواراست (مقابل سبخ است).

۵. «حزن» این واژه هنگامی که در مورد زمین به کار رود به معنای زمین خشن و ناهموار است و «حزن» به معنای غم نیز از همین ریشه گرفته شده است.

۶. «سهل» این واژه هنگامی که در مورد زمین به کار رود به معنای زمین هموار و نرم است و «سهل» به معنای آسان نیز از همین ریشه گرفته شده است.

صفحه ۵۴۱

و افکار و اخلاق آنها دارد، به این ترتیب در میان انسانها اختلافاتی ظاهر گشت.

در اینجا دو سؤال پیش می آید: نخست اینکه جدّ اولی ما حضرت آدم از خاک آفریده شد و انسانهای بعد از نطفه آدم و فرزندان او به وجود آمدند نه از خاک. دیگر اینکه آیا این سخن مذهب جبر را تقویت نمی کند

که می گویند: هر کسی مجبور است کارهای خاصی را انجام دهد و دگرگونی آن ممکن نیست.

پاسخ سؤال دوم را به آخر خطبه، بحث نکات و امی گذاریم و پاسخ سؤال اول از دو راه ممکن است:

نخست اینکه گرچه انسانهای پس از آدم از نطفه او متولد می شوند؛ ولی نطفه از مواد ترکیبی مختلفی تشکیل یافته که قسمت عمده آن به زمین برمی گردد و در مسیر پرورش از تغذیه مادر استفاده می کند تا به حد کمال و هنگام تولد برسد و غذای مادر هرچه باشد از مواد زمینی گرفته شده، گیاهان از زمین می رویند و حیوانات مآکول از گیاهان پرورش پیدا می کنند، بنابراین رشد جنین از یک ذره ظاهراً بی مقدار تا رسیدن به یک جنین کامل همه از مواد زمینی است.

این مطلب را با ذکر یک مثال می توان روشن تر ساخت و آن اینکه درختان میوه ای که در زمینهای مختلف می رویند و همچنین حبوبات و دانه های غذایی کاملاً با هم متفاوتند؛ مثلاً انگور که در یک زمین می روید بسیار شیرین تر، لطیف تر و جالب تر از انگوری است که در زمین دیگر می روید و همچنین سایر میوه ها.

انسانها نیز چنین هستند و از آنجایی که رابطه جسم و روح نسبت به یکدیگر بسیار نزدیک است تفاوت این مواد در روحيات و خلیقات انسان اثر می گذارد.

پاسخ دیگر اینکه صرف نظر از آنچه گفته شد، اگر تنها بر گرفتن جسم آدم از خاک تکیه کنیم باز ممکن است از این ماده ترکیبی وجود آدم هنگامی که نطفه را تشکیل می دهد، نطفه های

مختلفی حاصل شود. در بعضی از حالات بخشی از

فلان ماده، بیشتر در نطفه وارد شود و در بعضی از حالات کمتر و به همین دلیل فرزندان که از یک پدر و مادر و در یک آب و هوا متولد می شوند و حتی تغذیه پدر و مادر هم شبیه به هم است، با هم متفاوت و مختلف اند؛ یکی دلیرتر و دیگری با سخاوت تر، یکی ضعیف تر و دیگری باهوش تر است.

این نکته نیز قابل ملاحظه است که آب و هوا نیز بخشی از وجود انسان را تشکیل می دهد؛ ولی امام (علیه السلام) در اینجا سرچشمه اختلاف را فقط تفاوت ماده زمینی ذکر فرمود و سخنی از آب و هوا به میان نیاورد یا از آن رو تأثیر آنها نسبت به مواد زمینی بسیار کمتر است و یا اینکه آب و هوا نیز تحت تأثیر مواد زمینی است، در شوره زارها، آب شور و هوا آلوده و در سرزمینهای شیرین، آب شیرین و هوا پاک و مطبوع است.

البته کیفیت تابش آفتاب نیز تأثیر خاص خود را دارد و به همین دلیل در مناطق استوایی، افراد غالباً سیاه پوست و در مناطق معتدل، سفیدپوست هستند و به یقین تنها رنگ پوست عوض نمی شود، بلکه منطقه جغرافیایی به سبب تفاوت تابش آفتاب یا تفاوت آب و هوا و زمینها، تأثیر ویژه خود را دارد.

به هر حال با توجه به آنچه گفتیم، کلام امام را مطابق آنچه ظاهرش دلالت دارد می توان پذیرفت و با موازین علمی امروز نیز کاملاً سازگار است و نیازی نیست بگوییم منظور از (مَبَادِئُ طِينِهِمْ) ارواح و نفوس انسانی هستند

و بقیه الفاظ امام را نیز بر تفاوت ارواح حمل کنیم؛ نه بر تفاوت اجسام که تأثیر گذار در تفاوت اخلاق و روحيات است، آن گونه که از سخنان ابن ابی الحدید در شرحش بر نهج البلاغه استفاده می شود.

آنگاه امام (علیه السلام) در ادامه سخن نمونه های متعددی از تأثیر جسم بر اخلاق و فکر و صفات نفسانی بیان می فرماید و با ذکر هفت نمونه از رابطه جسم و روح و ترکیب ظاهری با خلق و خوی باطنی، این بحث را به پایان می برد و می فرماید:

صفحه ۵۴۳

«افراد خوش منظر (غالباً) سست عقل اند، بلند قدان کوتاه همت، پاکیزه عملان بد منظر و کوتاه قدان، عمیق و خوش فکرنند آنها که نهادی پاک دارند (گاه بر اثر عوامل گوناگون) اخلاق ناپسند ظاهر می سازند آنها که قلبی نا آرام دارند، افکارشان پراکنده است و سخنوران (زبردست) قوت قلب دارند»؛ (فَتَامُ الرُّوَاءِ (۱) نَاقِصُ الْعَقْلِ، وَ مَادُّ الْقَامَةِ قَصِيرُ الْهَمَّةِ، وَ زَاكِي الْعَمَلِ قَبِيحُ الْمَنْظَرِ، وَ قَرِيبُ الْقَعْرِ (۲) بَعِيدُ السَّبْرِ (۳)، وَ مَعْرُوفُ الضَّرْبِ مَنَكْرُ الْجَلِيَّةِ، وَ تَائِهٌ (۴) الْقَلْبِ مَتَفَرِّقُ اللَّبِّ، وَ طَلِيقُ اللِّسَانِ حَدِيدُ الْجَنَانِ).

آنچه درباره این روابط هفتگانه در میان جسم و روح و ماده جسمانی و اخلاق در کلام امام (علیه السلام) آمده، به یقین به صورت قاعده ای کلی و بی استثنا نیست، بلکه نظر به غالب افراد دارد و به همین دلیل استثنائاتی برای آنها با چشم خود دیده ایم.

جمله «قَرِيبُ الْقَعْرِ بَعِيدُ السَّبْرِ» با توجه به اینکه «قعر» در اینجا اشاره به کوتاهی قامت است، زیرا افراد کوتاه قامت فاصله زیادی در میان سر و قدمهایشان نیست و به همین دلیل واژه «قرب»

القعر» برای آنها مناسب است و با توجه به اینکه «سبر» به معنای آزمایش و بررسی و عمق یابی است، تعبیر به «بعید السبر» اشاره به عمق فکر و آگاهی فراوان است.

این احتمال نیز وجود که تعبیر به «بعید السبر» اشاره به این باشد که آنها به تعبیر عوام، افرادی تودار هستند که شناختشان به آسانی امکان پذیر نیست. ابن

پاورقی

۱. «رواء» از ریشه «ری» بر وزن «حی» در اصل به معنای سیراب شدن است، از این رو به افراد زیبا و خوش چهره «رواء» گفته می شود. گویی آنها همانند گیاهی هستند که کاملاً سیراب شده و خوش منظر است.
۲. «قعر» در اینجا به معنای باطن است و قعر هر چیزی به آخرین نقطه عمق آن اطلاق می شود.
۳. «سبر» در اصل به معنای آزمودن و بررسی کردن است و به کسی که نمی توان به آسانی به اسرار درون او پی برد «بعید السبر» اطلاق می شود.
۴. «تائه» به معنای سرگردان از ریشه «تیه» بر وزن «سعی» و «تیه» بر وزن «تیم» گرفته شده که به معنای سرگردان شدن و گمراه گشتن است.

صفحه ۵۴۴

ابی الحدید در شرح نهج البلاغه خود و همچنین ابن میثم و بعضی دیگر از شارحان، این معنا را پذیرفتند.

جمله «مَعْرُوفُ الضَّرِيبَةِ...» با توجه به اینکه «ضریبه» در اینجا به معنای سجیه، نهاد و خوی و خصلت است و «جلیبه» به معنای کاری است که انسان بر خلاف خوی و خصلت انجام می دهد گویی آن را خارج از وجود خود جلب و وارد می کند، مفهومش این است که گروهی از آن انسانهای پاک نهاد بر اثر عوامل برونی؛ مانند تربیتهای غلط و محیطهای آلوده و تبلیغهای سوء که منشأ دواعی شیطانی می شود، بر خلاف سجیه خود رفتار می کنند.

جمله «تَأْتُهُ الْقَلْبِ...» مفهومی دارد که غالباً در زندگی خود و دیگران تجربه کرده ایم و آن اینکه افرادی که بر اثر عوامل مختلف، قلبی ناآرام دارند، قدرت تفکر منظم را از دست می دهند و طبعاً افکارشان پریشان می شود به طوری که از پریشانی فکر آنها ناراحتی دل‌هایشان را می توان به دست آورد.

جمله «وَ طَلِيقُ اللِّسَانِ...» نیز مفهومی دارد که به تجربه رسیده و آن اینکه سخنوران ماهر، افرادی هستند که قلبی قوی و نیرومند دارند و از چیزی نمی ترسند، شجاع اند و به همین دلیل در ایراد سخنرانی مهارت دارند.

نکته ها

۱. رابطه عجیب روح و جسم

بسیاری از دانشمندان و فلاسفه تصریح کرده اند که رابطه روح و جسم انسان چنان است که ویژگی هر یک در دیگری اثر می گذارد، بنابراین جای تعجب نیست که میان قیافه و قامت انسانها و سایر ویژگیهای جسمانی آنان با روحيات و اخلاق آنها رابطه ای برقرار باشد.

از قدیم الایام تا به امروز جمعی از دانشمندان این روابط را در کتابهای خود

صفحه ۵۴۵

ذکر کرده اند و مجموعه ای به نام علم قیافه شناسی به وجود آمده است.

ولی غالباً اعتراف دارند که این رابطه ها (رابطه اخلاق و روحيات با اشکال مختلف جسمانی) کلیت ندارد، زیرا عوامل دیگری نیز در روحيات و اخلاق انسان اثرگذار

است که گاه تأثیر آنها غلبه می کند و رابطه قیافه و اخلاق را برهم می زند؛ مثلاً خلق و خوی پدر و مادر، تأثیر آب و هوای اقلیمی، سر

و کار داشتن با اشیای مختلف به حسب شغل و کسب و کار خود، این امور و مانند آن نیز می تواند در خُلقیات انسان اثر بگذارد و گاه کلیت روابط علم قیافه شناسی را بر هم زند.

به هر حال آنچه در کلام مولا (علیه السلام) در بالا خواندیم اشاره ای به گوشه ای از این رابطه روح و جسم است که امام (علیه السلام) در پاسخ سؤال بعضی از یارانش درباره اختلاف روحيات مردم بیان فرمود و آنچه را در این خطبه می خوانیم نیز به یقین اصلی کلی و استثنا ناپذیر نیست.

از اینجا روشن می شود که اگر در بعضی از روایات مطالبی بر خلاف آنچه در کلام بالاست دیده می شود از قبیل همین استثنائات است؛ مانند حدیث معروف نبوی که می گوید: «أَطْلُبُ الْخَيْرَ عِنْدَ حَسَنِ الْوَجْهِ؛ خیر و نیکی را نزد زیبارویان بیابید». (۱)

در حالی که در بعضی از روایات آمده است رسول خدا ضمن خطبه ای فرمود: «أَيُّهَا النَّاسُ إِيَّاكُمْ وَ خَضْرَاءُ الدَّمَنِ قِيلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ وَ مَا خَضْرَاءُ الدَّمَنِ؟ قَالَ: الْمَرْأَةُ الْحَسَنَاءُ فِي مَنبَتِ السُّوءِ؛ ای مردم از گیاهان زیبایی که بر مزبله ها می روید پرهیزید، عرض کردند: ای رسول خدا منظور از این گیاهان چیست؟ فرمود: زن زیبا رویی که در خانواده آلوده ای پرورش یافته باشد». (۲)

پاورقی

۲. بحار الانوار، ج ۱۰۰، ص ۲۳۶، ح ۲۲.

صفحه ۵۴۶

۲. آیا این رابطه، با اصل اختیار سازگار است؟

سؤال دیگری که در اینجا مطرح می شود این است که اگر شور و شیرین بودن خاکهای سرشت انسانها و رابطه اشکال جسمانی با خلق و خوی

بشر را بپذیریم، نتیجه اش این است که نه نیکوکاران توان بدکاری دارند و نه بدکاران توان نیکوکاری و این موافق مکتب جبر است و می دانیم حرکت کردن بر وفق مکتب جبر نتیجه اش انکار ثواب و عقاب و بی هدف بودن بعثت انبیا و در نهایت نفی عدالت پرورگار است.

پاسخ این سؤال چندان پیچیده نیست. هیچ کس نمی گوید کیفیات جسمانی یا سرشت افراد، علت تامه برای آن خُلقیات است، بلکه تنها به عنوان یک زمینه می توان از آن یاد کرد.

این مطلب را با ذکر مثالی می توان روشن ساخت؛ همه می گویند: محیط خانواده یا محیط اجتماع در اعمال انسانها اثر می گذارد؛ ولی این سخن بدان معنا نیست که اراده انسان را سلب کند، بلکه تنها یک زمینه است، لذا بسیار می بینیم افرادی که در یک خانواده آلوده پرورش یافته اند؛ ولی انسانهای صالح و درستکار و با ایمانی بوده اند، و به عکس افرادی در خانواده های صالح پرورش یافته اند؛ ولی انسانهای نادرستی از کار در آمده اند. به بیان دیگر جزء اخیر علت تامه اراده خود انسان است که اثر نهایی را به دنبال دارد.

این نکته نیز شایان توجه است که چنانچه کسی زمینه های نامساعد اخلاقی یا محیطهای خانوادگی یا اجتماعی داشته باشد؛ ولی در مسیر صحیح گام بردارد اجر و پاداش او از کسانی که در محیطی مساعد پرورش یافته اند به یقین بیشتر است.

صفحه ۵۴۷

خطبه ۲۳۵

قَالَ وَ هُوَ يَلِيَّ غُسْلَ رَسُولِ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ) وَ تَجْهِيْزَهُ

از سخنان امام (علیه السلام) است

این سخن را هنگامی ایراد فرمود که مشغول غسل رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و آماده کردن او برای دفن بود. (۱)

خطبه در یک نگاه

همان گونه که اشاره شد، امام (علیه السلام) این سخن را هنگامی ایراد کرد که مشغول غسل و تجهیز پیغمبر اکرم بود؛ سخنانی سوزناک و حزن انگیز که از نهایت اندوه

پاورقی

۱. سند خطبه:

این کلام را گروهی که قبل از سید رضی می زیستند در کتابهای خود آوردند از جمله:

الف) «محمد بن حبیب» (متوفای سال ۲۴۵) یعنی ۱۱۴ سال قبل از تولد مرحوم رضی در کتاب «امالی» خود آورده است.

ب) «ابو اسحاق ابراهیم» معروف به زجاج (متوفای سال ۳۱۱) یعنی ۴۸ سال قبل از تولد سید رضی در کتاب امالی خود از محمد بن یزید مبرد نقل کرده است.

ج) شیخ مفید نیز در کتاب امالی خود آن را با سند خویش از ابن عباس روایت کرده است. صاحب کتاب مصادر بعد از ذکر مطالب بالا می گوید: شکی نیست که این کلام، کلام علی (علیه السلام) است و اگر در کتاب «زهر الآداب» آن را به دیگری نسبت دادند توهمی بیش نیست. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۸۲-۱۸۳)

صفحه ۵۴۸

و غم مولا در آن هنگام خبر می دهد. این در حالی بود که دیگران بدن پیغمبر را رها کرده بودند و در سقیفه بنی ساعده مشغول توطئه برای به دست گرفتن خلافت پیغمبر بودند.

صفحه ۵۴۹

بَابِي أَنْتَ وَ أُمِّي يَا رَسُولَ اللَّهِ لَقَدْ انْقَطَعَ بِمَوْتِكَ مَا لَمْ يَنْقَطِعْ بِمَوْتِ غَيْرِكَ مِنَ النَّبُوَّةِ وَ الْأَنْبَاءِ وَ أَخْبَارِ السَّمَاءِ. خَصَّصْتَ حَتَّى صِرْتَ مُسْلِيًّا عَمَّنْ سِوَاكَ وَ عَمَّمْتَ حَتَّى صَارَ النَّاسُ فِيكَ سَوَاءً. وَ لَوْ لَا أَنَّكَ

أَمَرْتَ بِالصَّبْرِ، وَ نَهَيْتَ عَنِ الْجَزَعِ، لَأَنْفَدْنَا عَلَيْكَ مَاءَ الشُّؤُونِ وَ لَكَانَ الدَّاءُ مُمَاطِلًا وَ الْكَمَدُ مُحَالَفًا، وَ قَلَّ لَكَ! وَ لَكِنَّهُ مَا لَا يُمْلِكُ رَدُّهُ، وَ لَا يَسْتَطَاعُ دَفْعُهُ! بَابِي أَنْتَ وَ أُمِّي! إِذْ كُنَّا عِنْدَ رَبِّكَ، وَ اجْعَلْنَا مِنْ بَالِكَ.

ترجمه

پدر و مادرم فدایت باد ای رسول خدا، با مرگ تو چیزی قطع شد که با مرگ دیگری قطع نگشت و آن نبوت و پیام آوردن (از سوی خدا) و اخبار آسمان بود. ولی مصیبت تو این اثر را داشت که تسلی دهنده در برابر مصائب غیر توست (و با توجه به این، مصائب دیگر در نظرم کوچک و کم اهمیت است اضافه بر این) مصیبت تو آن قدر گسترده است که عموم مردم در آن عزا دارند. اگر تو ما را به صبر و شکیبایی امر نفرموده بودی و از جزع و بی تابی نهی نمی کردی، آن قدر بر تو گریه می کردیم که اشکهایمان تمام شود و این درد جانکاه همیشه برایمان باقی بود و حزن و اندوهمان دائمی، و همه اینها در مصیبت تو کم بود؛ اما چه می توان کرد، چون مرگ چیزی است که نمی توان آن را باز گرداند و قدرت بر دفع آن نیست. پدر و مادرم فدایت باد ما را در پیشگاه پروردگارت یاد کن و ما را همیشه به خاطر داشته باش.

صفحه ۵۵۰

شرح و تفسیر: مصیبت عظیم و جانکاه رحلت پیامبر خدا

امام (علیه السلام) پیکر پاک پیغمبر اکرم (صلی الله علیه وآله) را مخاطب ساخته و چنین می گوید: «پدر و مادرم فدایت باد ای رسول خدا، با مرگ تو چیزی قطع شد که با مرگ دیگری قطع نگشت و آن نبوت و پیام آوردن

(از سوی خدا) و اخبار آسمان بود»؛ (بَابِي أَنْتَ وَ أُمِّي يَا رَسُولَ اللَّهِ لَقَدْ انْقَطَعَ بِمَوْتِكَ مَا لَمْ يَنْقَطِعْ بِمَوْتِ غَيْرِكَ مِنَ النَّبُوَّةِ وَالْأَنْبَاءِ وَ أَخْبَارِ السَّمَاءِ).

جمله «بَابِي أَنْتَ وَ أُمِّي» که از جمله های رائج در میان عرب به هنگام اظهار علاقه به کسی است، اشاره به این است که عزیزترین عزیزانم پدر و مادر من هستند که آنها را فدای تو می کنم. ممکن است به هنگام گفتن این سخن، پدر و مادر گوینده در حیات

نباشند همان گونه که در خطبه مورد بحث چنین است؛ ولی ضرری به مفهوم سخن نمی رساند، زیرا این جمله جنبه کنایی دارد و اشاره به این است که مخاطب، آن قدر عزیز است که انسان عزیزترین بستگان خود را فدای او می کند.

در بعضی از روایات آمده است: که اگر پدر و مادر انسان زنده باشند و اهل ایمان، گفتن این سخن اهانتی به آنها می گردد و سبب عقوبت می شود. (۱)

ولی ظاهراً این حدیث ناظر به مواردی است که مخاطب مانند پیغمبر و امام نباشد، زیرا چنین تعبیری در برابر آن بزرگواران نه تنها اهانت نیست، بلکه مایه افتخار است.

به همین دلیل این تعبیر در بسیاری از زیارت نامه ها، دیده می شود در حالی که بسیاری از زیارت کنندگان، پدران و مادرانشان زنده و اهل ایمانند.

تعبیر به «نبوت» و «انباء» و «اخبار السماء»، سه مفهوم متفاوت دارد: «نبوت»

پاورقی

۱. وسائل الشیعه، ج ۲، ص ۶۵۳، ح ۱.

صفحه ۵۵۱

اشاره به مقام آن حضرت است و «انباء» برنامه عملی پیغمبر را در ابلاغ وحی آسمانی بیان می کند و «اخبار السماء» ناظر به خبرهایی است

که مربوط به مسائل شریعت نبوده، مانند خبرهای غیبی و پیش بینی های حوادث آینده و ملاحم.

به هر حال جمله های بالا به صراحت خبر از خاتمیت پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) می دهد و دلیل روشنی بر این است که بعد از آن حضرت، فرشته وحی هرگز نازل نخواهد شد و این موهبت عظیم که در سایه وجود پیغمبر، نصیب جهانیان بود با رحلت او برداشته شد و ناراحتی شدید امیرمؤمنان علی (علیه السلام) نیز به همین جهت است.

سپس به دو نکته دیگر اشاره می کند و می فرماید: «ولی مصیبت تو این اثر را داشت که تسلی دهنده در برابر مصائب غیر توست (و با توجه به اینکه مصائب دیگر کوچک و کم اهمیت است اضافه بر این) مصیبت تو آن قدر گسترده است که عموم مردم در آن به طور یکسان عزا دارند»؛ (خَصَّصْتَ حَتَّى صِرْتَ مُسَلِّياً) (۱) عَمَّنْ سِوَاكَ وَ عَمَّتَ حَتَّى صَارَ النَّاسُ فِیكَ سَوَاءً).

چگونه ممکن است مصیبت پیغمبر عمومیت نداشته باشد در حالی که او «رحمه للعالمین» بود و سبب نجات جامعه بشری از چنگال انواع انحرافات. او به همه انسانها تعلق داشت و همه را تحت توجه و عنایت قرار می داد، بنابراین همه باید بر مرگ آن حضرت اشک بریزند.

از سویی دیگر هر قدر عزیز از دست رفته بزرگ تر و آثارش گسترده تر باشد، به همان نسبت مصیبت فقدانش عظیم تر است و چون پیغمبر اکرم برترین انسان، با خدمتی گسترده و بی نظیر بود، مصیبت فقدانش از همه مصائب برتر است و به بیان دیگر، مصائب دیگر در برابر مصیبت فقدان او کوچک است.

پاورقی

۱. «مسلیا» به معنای تسلیت دهنده است

از ریشه «سلو» بر وزن «سرو» به معنای آرامش بعد از ناراحتی گرفته شده.

صفحه ۵۵۲

به همین دلیل امام (علیه السلام) هنگامی که گرفتار مصیبت جانکاه همسرش زهرای مرضیه (علیها السلام) شد، به همین مطلب اشاره فرمود و خطاب به پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) عرضه داشت: «گرچه پیمانه صبرم از فراق دختر برگزیده ات لبریز شده؛ ولی مصیبت مرگ و رحلت تو به قدری بزرگ بود که دیگر مصیبتها را در برابر من کوچک می کند»؛ (قَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ عَنْ صَفِيَّتِكَ صَبْرِي وَرَقَّ عَنْهَا تَجَلْدِي إِلَّا أَنَّ فِي التَّأْسِي لِي بِعَظِيمِ فُرْقَتِكَ وَفَادِحِ مُصِيبَتِكَ مَوْضِعَ تَعَزُّ). (۱)

در حدیثی از امام باقر (علیه السلام) می خوانیم که به یکی از یارانش چنین فرمود: «إِنَّ أُصِّبْتَ بِمُصِيبَةٍ فِي نَفْسِكَ أَوْ فِي مَالِكَ أَوْ فِي وَدِّكَ فَادْكُرْ مُصَابِكَ بِرَسُولِ اللَّهِ فَإِنَّ الْخَلَائِقَ لَمْ يُصَابُوا بِمِثْلِهِ قَطُّ؛ هرگاه مصیبتی در جان یا مال یا فرزندان به تو برسد، مصیبت رسول الله را یاد کن، زیرا مردم هرگز به مصیبتی مانند مصیبت آن حضرت گرفتار نشدند». (۲)

سپس امام (علیه السلام) در ادامه این سخن به نکته دیگری اشاره کرده عرضه می دارد: «اگر تو ما را به شکیبایی امر نفرموده بودی و از جزع و بی تابی نهی نمی کردی، آن قدر بر تو گریه می کردیم که اشکهایمان تمام شود و این درد جانکاه همیشه برایمان باقی بود و حزن و اندوهمان دائمی، و تازه همه اینها در مصیبت تو کم بود»؛ (وَلَوْ لَا أَنَّكَ أَمَرْتَ بِالصَّبْرِ، وَنَهَيْتَ عَنِ الْجَزَعِ، لَأَنْفَدْنَا (۳) عَلَيْكَ مَاءَ الشُّوْنِ، وَ لَكَانَ الدَّاءُ مُمَاطِلًا وَ الْكَمَدُ مُحَالَفًا، وَ قَلَّ لَكَ!).

با توجه به اینکه (شوون) جمع شأن در

اینجا به معنای غده های اشک زاست، منظور امام این است که اگر ما را از گریه و جزع نهی نکرده بودی چنان اشک می ریختیم که منابع اشکی ما تمام شود؛ ولی صبر و شکیبایی را ما از تو آموختیم.

پاورقی

۱. نهج البلاغه، خطبه ۲۰۲.

۲. کافی، ج ۳، ص ۲۲۰، ح ۲.

۳. «انفدنا» از ریشه «نفاد» به معنای تمام شدن چیزی است و «انفاد» مصدر باب افعال به معنای تمام کردن است.

صفحه ۵۵۳

آن روز که فرزندان ابراهیم از دنیا چشم پوشید، اشک می ریختی ولی بی تاب و جزع نداشتی، در مصیبت عظیم عمویت حمزه نیز همین گونه رفتار کردی، پس ما شکیبایی را از تو آموختیم.

واژه (مماطل) به معنای بدهکاری است که ادای دین خود را به تأخیر می اندازد و «داء المماطل» به بیماری لاعلاج گفته می شود و شباهت به چنان بدهکاری دارد.

(کمد) به معنای اندوه درونی است و (مخالف) کسی است که با انسان پیمان بسته و بر سر پیمان خویش است، بنابراین «کمد مخالف» اشاره به اندوه درونی پایدار است.

ضمیر تشبیه در (قلاً لک) اشاره به همان داء و کمد است؛ یعنی درد مصیبت تو و اندوه پایدار آن باز هم در برابر عظمت این مصیبت ناچیز است.

امام در ادامه می افزاید: «اما چه می توان کرد، چون مرگ چیزی است که نمی توان آن را باز گرداند و قدرت بر دفع آن نیست» (وَلَكِنَّهُ مَا لَا يُمْلِكُ رَدَّهُ، وَلَا يُسْتَطَاعُ دَفْعُهُ!).

بنابراین گریستن و بی تابی مشکلی را حل نمی کند، باید صبر داشت و به رضای خدا راضی بود.

و به گفته سعدی:

خبر داری ای استخوانی قفس ***

که جان تو مرغی است نامش نفس

چو مرغ از قفس رفت و بگسست قید *** دگر ره، نگردد به دام تو صید

در پایان بار دیگر در مقام ابراز عشق و علاقه به پیغمبر اکرم (صلی الله علیه وآله) بر آمده عرضه می دارد: «پدر و مادرم فدایت باد! ما را در پیشگاه پروردگارت یاد کن و همیشه ما را به خاطر داشته باش»؛ (بَابِي أَنْتَ وَ أُمِّي! اذْ كُرْنَا عِنْدَ رَبِّكَ، وَ اجْعَلْنَا مِنْ بَالِكَ). (۱)

پاورقی

۱. «بال» به معنای خاطر و قلب و حال است.

مفهوم این تعبیر آن است که روح پاک تو به ملکوت اعلی می رود و در جوار قرب خدا قرار می گیرد. در آنجا برای ما دعا کن و حل مشکلات ما را از خدایت بخواه بگونه ای که همیشه در خاطر عاطر تو باشیم.

نکته ها

۱. گریه در مصیبت عزیزان

از کلام بالا و روایات دیگر استفاده می شود که گریستن در مصائب عزیزان ممنوع نیست، و ممنوع تنها جزع و بی تابی و ناشکری است. قلب انسان کانون عواطف است و این عواطف مخصوصاً هنگامی که شدید باشد، در همه وجود انسان اثر می گذارد. هنگامی که عزیزی از دست رود، قلب متلاطم می گردد و اشک جاری می شود، بغض گلوی انسان را می گیرد و زبان به اظهار اشتیاق به عزیز از دست رفته می پردازد. اینها هیچ کدام ممنوع نیست، بلکه ممدوح است به شرط اینکه آمیخته با شکیبایی و صبر باشد. ممنوع است که انسان بی تابی کند، سر به دیوار بکوبد، لطمه بر صورت زند، سخنان ناروا بگوید.

در حدیثی می خوانیم: «هنگامی که خبر وفات جعفر بن ابی طالب

و زید بن حارثه (در جنگ موته) به پیغمبر رسید، هنگامی که وارد خانه می شد شدیداً برای آنها گریه می کرد و می گفت: آنها برای من سخن می گفتند و با آنها انس می گرفتم، هردو با هم رفتند». (۱)

نیز در داستان جنگ احد می خوانیم: «هنگامی که پیغمبر به مدینه باز گشت از هر خانه ای صدای گریه و زاری برای شهیدی به گوش آن حضرت رسید که بازماندگان بر

شهیدانشان می گریستند جز خانه عمویش حمزه، پیغمبر بسیار ناراحت شد و گفت:
ولی حمزه گریه کنندگانی ندارد. اهل مدینه که از این سخن

پاورقی

۱. من لایحضره الفقیه، ج ۱، ص ۱۷۷، ح ۵۲۷.

صفحه ۵۵۵

باخبر شدند قسم یاد کردند که هرگز بر عزیز از دست رفته ای گریه نکنند مگر اینکه
نخست برای حمزه نوحه گری کنند و بگریند» و این سنت همچنان تا امروز (زمانی که
امام باقر(علیه السلام) این حدیث را بیان می فرمود ادامه دارد). (۱)

روایات بسیاری نیز در باره نهی از جزع و بی تابی از معصومان(علیهم السلام) نقل شده
است از جمله امیر مؤمنان علی(علیه السلام) می فرماید: «إِنَّكَ إِنْ صَبَرْتَ جَرْتَ عَلَيْكَ
الْمَقَادِيرُ وَأَنْتَ مَأْجُورٌ وَإِنْ جَزَعْتَ جَرْتَ عَلَيْكَ الْمَقَادِيرُ وَأَنْتَ مَعْدُورٌ؛ اگر صبر و
شکیبایی (در مصائب) پیشه کنی آنچه مقدر است به هر حال واقع می شود و تو (در
پیشگاه خدا) مأجور هستی و اگر جزع و بی تابی کنی مقدرات به هر حال صورت می
گیرد؛ ولی تو گنهکار خواهی بود». (۲)

نباید فراموش کرد جزع و بی تابی افزون بر اینکه نوعی ناسپاسی در پیشگاه خداست،
آثار بسیار مخربی روی اعصاب انسان دارد

و گاه او را تا سرحد جنون پیش می برد.

۲. تجهیز پیامبر(صلی الله علیه و آله)

در اینکه پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) در چه روزی چشم از جهان بر بست، اختلافی نیست. همه اتفاق نظر دارند که روز دوشنبه بود و مشهور میان پیروان اهل بیت (علیهم السلام) این است که دفن آن حضرت سه روز بعد انجام یافت.

گرچه از روایات استفاده می شود که تعجیل در دفن میت مستحب است؛ ولی هنگامی که شخص از دست رفته کسی مانند پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) باشد و مردم بخواهند گروه گروه بر او نماز بخوانند و ادای احترام نسبت به او بنمایند، مسئله شکل دیگری به خود می گیرد.

پاورقی

۱. من لایحضره الفقیه، ج ۱، ص ۱۸۳، ح ۵۵۳.

۲. مستدرک، ج ۲، ص ۴۳۱، ح ۴۰.

صفحه ۵۵۶

از روایات نیز استفاده می شود مردم ده نفر ده نفر وارد حجره پیامبر شدند و بر آن حضرت نماز گذاردند و سپس در همانجا بدن پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) به خاک سپرده شد، زیرا بعد از آنکه هر کسی در باره محل دفن پیامبر اظهار نظری کرد، بعضی مکه را پیشنهاد کردند و عده ای مدینه را (در بقیع یا در صحن مسجد رسول الله) امیر مؤمنان علی (علیه السلام) فرمود: «إِنَّ اللَّهَ لَمْ يَقْبِضْ نَبِيًّا إِلَّا فِي أَطْهَرِ الْبُقَاعِ فَيَنْبَغِي أَنْ يُدْفَنَ فِي الْبُقْعَةِ الَّتِي قُبِضَ فِيهَا فَاتَّفَقَتِ الْجَمَاعَةُ عَلَى قَوْلِهِ (علیه السلام) وَ دُفِنَ فِي حُجْرَتِهِ؛ خداوند هیچ پیغمبری را قبض روح نمی کند مگر در پاک ترین نقاط روی زمین، بنابراین سزاوار است در همان محلی که حضرت قبض روح او شده دفن شود. هنگامی که مردم این سخن را شنیدند متفقا

رای آن حضرت را پذیرفتند و بدن پاک پیامبر در همانجا به خاک سپرده شد». (۱)

در اینکه قبل از پوشاندن قبر چه کسی وارد قبر شد، همچنین نقل شده است: علی (علیه السلام) و فضل بن عباس و دو نفر دیگر وارد شدند. (۲)

به هر حال شک نیست که تجهیز پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) اعم از غسل و تکفین و نماز و تدفین عمدتاً به وسیله علی (علیه السلام) صورت گرفت در حالیکه دیگران در سقیفه بنی ساعده مشغول گفت و گو و چانه زدن در امر خلافت بودند و حتی مطابق بعضی از نقلها تعزیه گردانهای سقیفه موفق به نماز بر پیامبر هم نشدند.

برای آگاهی بیشتر در مسائل بالا به کتاب بحار الانوار جلد ۲۲ صفحه ۵۰۴ به بعد مراجعه کنید.

پاورقی

۱. تهذیب الاحکام، ج ۶، ص ۲-۳.

۲. بحار الانوار، ج ۲۲، ص ۵۲۵.

صفحه ۵۵۷

خطبه ۲۳۶

اِقْتَصَّ فِيهِ ذِكْرَ مَا كَانَ مِنْهُ بَعْدَ هِجْرَةِ النَّبِيِّ (صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ) ثُمَّ لِحَاقُهُ بِهِ

از سخنان امام (علیه السلام) است

که پیرامون حوادث بعد از هجرت پیامبر (صلی الله علیه و آله) و ملحق شدن به آن حضرت بحث می کند. (۱)

خطبه در یک نگاه

با توجه به اینکه گفتار امام (علیه السلام) در اینجا به صورت بسیار موجز و کوتاه ذکر شده، نیازی به شرح خطبه در یک نگاه نمی بینیم.

پاورقی

۱. سند خطبه:

از کسانی که این سخن را از امام نقل کرده اند، ابن اثیر در کتاب «النهایه» است که آن را در ماده «وطأ» ذکر کرده است. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۲۳۴)

صفحه ۵۵۸

صفحه ۵۵۹

فَجَعَلْتُ أَتْبَعُ مَا خَذَ رَسُولَ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ) فَأَطَأُ ذِكْرَهُ، حَتَّى انْتَهَيْتُ إِلَى الْعَرَجِ.

ترجمه

من خود را در همان راهی قرار دادم که پیامبر (صلی الله علیه و آله) از آن راه رفته بود. همه جا به سراغ او بودم و در گذرگاه یادش قدم می زدم تا اینکه به منزلگاه عرج (منزلگاهی نزدیک مدینه) رسیدم (و در این هنگام احساس آرامش کردم که به زودی پیشوای محبوبم را خواهم دید).

شرح و تفسیر: گذرگاه یاد محبوب!

این سخن همان گونه که مرحوم سید رضی گفته است، بخش کوتاهی از خطبه مفصلی است که امام آن را بیان فرموده و مرحوم سید رضی این چند جمله را به موجب لطافتی که در تعبیرات آن از نظر فصاحت و بلاغت یافته جدا ساخته است.

از کتاب تمام نهج البلاغه چنین بر می آید که این کلام بخشی از خطبه ای بوده که ضمن آن امام (علیه السلام) موقعیت خود را نسبت به رسول خدا بیان می کند و در جای جای آن رابطه نزدیک خود را با آن حضرت و عنایت و توجه آن حضرت را نسبت به خودش شرح می دهد و در ضمن همان خطبه موقعیت اهل بیت (علیهم السلام) را کاملاً روشن می سازد. (۱)

این سخن همان گونه که در بالا اشاره شد

ناظر به زمانی است که پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) بعد از داستان «لیله المبيت» با شتاب به سوی مدینه می رفت و امام در

پاورقی

۱. کتاب تمام نهج البلاغه، ص ۲۴۶، خطبه ۱۹ (این جمله در ادامه خطبه در صفحه ۲۴۹ آمده است).

صفحه ۵۶۰

مگه مانده بود تا امانتهای مردم را که نزد پیغمبر وجود داشت به آنها برساند، سپس در موقعی مناسب دور از چشم دشمن به سوی مدینه حرکت کند.

امام (علیه السلام) در این فاصله که گرفتار فراق پیشوا و استاد عزیز خود بود، سخت ناراحت بود و ایام فراق بر او سنگینی می کرد. گفتار مورد بحث به خوبی از این امر

حکایت می کند که می فرماید: «من خود را در همان راهی قرار دادم که پیامبر (صلی الله علیه و آله) از آن راه رفته بود. همه جا به سراغ او بودم و در گذرگاه یادش قدم می زدم تا اینکه به منزلگاه عرج (منزلگاهی نزدیک مدینه) رسیدم (و در این هنگام احساس آرامش کردم که به زودی پیشوای محبوبم را خواهم دید)؛ (فَجَعَلْتُ أَتَّبِعُ مَا خَدَّ رَسُولِ اللَّهِ (صلی الله علیه و آله) فَأَطَأُ ذِكْرَهُ، حَتَّى انْتَهَيْتُ إِلَى الْعَرَجِ).

این سخن نشان می دهد که امام (علیه السلام) در همین چند روز فراق پیغمبر چه ناراحتی عجیبی داشت، دائماً به یاد آن حضرت بود و با یاد او خاطر خود را مشغول می داشت و همچون کسی که عزیزترین عزیزانش را از او گرفته باشند بی تابی می کرد؛ ولی چاره ای نبود، باید بماند و ودایع مردم را که بر اساس اعتماد به رسول الله به آن حضرت سپرده بودند، به آنها برساند. سپس دور از چشم دشمن آماده

حرکت به سوی مدینه شود. از تواریخ اسلامی استفاده می شود که بدن امام به سبب سنگهای فراوانی که در شب هجرت پیغمبر به سوی او انداخته بودند، در آن حال که در بستر پیغمبر خوابیده بود، سخت مجروح بود؛ ولی تمام این جراحتها را به فراموشی سپرده و پیوسته در فکر محبوبش رسول الله (صلی الله علیه و آله) بود.

در پایان این سخن، مرحوم سید رضی سخنی دارد به این شرح:

اینکه امام می فرماید: «فَأَطَأُ ذِكْرَهُ» در گذرگاههای یادش قدم می زدم» از سخنانی است که در نهایت اختصار و فصاحت، حقیقت مهمی را بیان کرده است و منظور امام این است که اخبار مربوط به پیامبر از ابتدای حرکت تا پایان مسیر به من می رسید (و پیوسته به یاد او بودم و در فضای وجود او سیر می کردم). امام

این معنا را با آن کنایه عجیب بیان فرموده است: (قوله (علیه السلام): (فَأَطَأُ ذِكْرَهُ) مِنْ الْكَلَامِ الَّذِي رَمَى بِهِ إِلَى غَايَتِي الْأَيْجَازِ وَالْفَصَاحَةِ. أَرَادَ أَنِّي كُنْتُ أُعْطَى خَبْرَهُ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ) مِنْ بَدَأِ خُرُوجِي إِلَى أَنْ انْتَهَيْتُ إِلَى هَذَا الْمَوْضِعِ، فَكُنِّي عَنْ ذَلِكَ بِهِذِهِ الْكِنَايَةِ الْعَجِيبَةِ).

نکته ظریف و دقیقی که در جمله (فَأَطَأُ ذِكْرَهُ) است و مرحوم سید رضی به دنبال آن است، این است که امام یاد پیغمبر را همچون گذرگاه زیبا و دل انگیزی تصور کرده که فضایی عطر آگین داشت و امام روز و شب در آن گذرگاه در حرکت بود. مثل این است که کسی به دیگری بگوید که یاد تو خانه و زندگی من است، یاد تو کوچه های شهر من است.

ای صبا نکهتی از خاک ره یار بیار ***

بیر اندوه دل و مژده دلدار بیار

نکته روح فزا از دهن دوست بگو *** نامه خوش خبر از عالم اسرار بیار

تا معطر کنم از لطف نسیم تو مشام *** شمه ای از نفحات نفس یار بیار

نکته

داستان هجرت

داستان هجرت پیغمبر داستان عجیبی است. همان گونه که همه می دانیم، سران قریش از وجود پیغمبر احساس خطر شدیدی کردند که اگر برنامه آن حضرت به همان صورت ادامه یابد به زودی همه قدرت خویش را از دست خواهند داد و شهر مکه به صورت زندانی در خواهد آمد، بنابراین تصمیم گرفتند یکی از سه برنامه را در برابر آن

حضرت اجرا کنند: یا حضرت را به قتل برسانند و یا برای همیشه زندانی کنند و یا از مگه تبعید نمایند که در آیه شریفه ۳۰ سوره انفال به هر سه اشاره شده است.

اکثریت آنها کشتن حضرت را ترجیح دادند؛ ولی با مشکلی روبه رو بودند و آن اینکه طایفه بنی عبدالمطلب به خونخواهی بر می خیزند و نزاع بزرگی در

صفحه ۵۶۲

مگه پیدا خواهد شد. صلاح در این دیدند که از همه قبائل اطراف دعوت کنند که مشترکاً این قتل را انجام دهند و بنی عبدالمطلب از درگیر شدن با همه آنها خود را ناتوان بینند و حداکثر به دیه راضی شوند و به همین دلیل شمشیر زنانی از قبائل مختلف خانه پیامبر را محاصره کردند و منتظر شدند صبح شود و به خانه بریزند و کار را تمام کنند.

پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) به فرمان پروردگار تصمیم گرفت از دایره محاصره به طرز اعجاز آمیزی خارج شود و شبانه راه مدینه را پیش گیرد (البته

از بیراهه رود که نیروی دشمن نتواند به او دسترسی پیدا کند). حضرت، علی (علیه السلام) را در بستر خود خوابانید، زیرا دشمن از بیرون منزل مراقب بستر بود. در این هنگام بود که جمعی از آنان سنگهایی به سوی بستر پرتاب کردند، علی (علیه السلام) به خود می پیچید و آهسته ناله می کرد، مبادا دشمن متوجه شود.

صبحگاهان همگی به داخل خانه هجوم آوردند و پیش از آنکه شمشیر خود را بر آن کس که در بستر خوابیده وارد کنند، علی (علیه السلام) برخاست و بر آنها بانگ زد: چه می خواهید؟ گفتند: محمد را می خواهیم او کجاست؟ فرمود: مگر او را به من سپرده بودید تا از من تحویل بگیرید، او در خانه نیست. شمشیر داران از شدت غضب

برافروخته شده بودند و از اینکه تا صبح صبر کرده بودند پشیمان بودند و تقصیر را به گردن ابولهب می انداختند که مانع حمله شبانه شده بود (گویا به این دلیل که شیخون زدن آن هم در خانه ای که زن و فرزند در آن است عیب و ننگ بزرگی محسوب می شد).

پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) به جای اینکه از طرف شمال به سوی مدینه برود به طرف جنوب حرکت کرد و در غار ثور پنهان شد تا کسی بر آن حضرت دست نیابد. مأموران قریش بیابانهای اطراف مکه را تا مقدار زیادی جستجو کردند؛ ولی ناکام به مکه برگشتند و از اینکه مرغ از قفس پریده بود سخت ناراحت بودند. (۱)

پاورقی

۱. برای اطلاع بیشتر به شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید (ذیل همین خطبه) و تفسیر امام حسن عسکری و کتاب فروغ ابدیت مراجعه کنید.

صفحه

۵۶۳

خطبه ۲۳۷

فِي الْمَسَارَعَةِ إِلَى الْعَمَلِ

از سخنان امام (علیه السلام) است

درباره لزوم سرعت در اعمال خیر. (۱)

خطبه در یک نگاه

توضیح

از کتاب تمام نهج البلاغه استفاده می شود که این خطبه بخشی از خطبه غراء است که از خطبه های عجیب و پر محتوای امام محسوب می شود و آن را در زمانی بیان فرمود که جنازه ای را تشییع می کرد، هنگامی که میت را در لحد گذاردند، کسان او فریاد برداشتند و گریه کردند. امام (علیه السلام) این خطبه را برای حاضران ایراد فرمود. (۲)

پاورقی

۱. سند خطبه:

تنها چیزی که در کتاب مصادر نهج البلاغه اضافه بر نهج البلاغه در مورد سند خطبه نقل شده این است که: (آمدی در کتاب غرر الحکم جمله اول این خطبه را با تفاوتی نقل کرده که نشان می دهد منبع دیگری در اختیار داشته است و اگر منبع او فقط نهج البلاغه بود، این تفاوت معنا نداشت). (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۸۵)

۲. شرح خطبه غراء مطابق نقل سید رضی ذیل خطبه شماره ۸۳ گذشت.

صفحه ۵۶۴

این خطبه در واقع از دو بخش تشکیل یافته.

در بخش اول سخن از سرعت در عمل و استفاده از فرصتهاست، چرا که ممکن است مرگ انسان نابهنگام فرا رسد و فرصتها از دست برود و باب توبه بسته شود.

در بخش دوم دستوراتی برای مبارزه با هوای نفس و چگونگی استفاده از این فرصت زندگی دنیا می دهد و این خطبه در مجموع نسخه بسیار مفیدی برای رهروان راه سعادت است.

صفحه ۵۶۵

بخش اول

فَاعْمَلُوا وَ أَنْتُمْ فِي نَفْسِ الْبَقَاءِ

فَاعْمَلُوا وَ أَنْتُمْ فِي نَفْسِ الْبَقَاءِ، وَ الصُّحُفُ مَنْشُورَةٌ، وَ التَّوْبَةُ مَبْسُوطَةٌ، وَ الْمُدْبِرُ يُدْعَى وَ الْمُسَىءُ يُرْجَى، قَبْلَ أَنْ يَخْمَدَ الْعَمَلُ، وَ يَنْقَطِعَ الْمَهْلُ، وَ يَنْقَضِيَ الْأَجَلُ، وَ يُسَدَّ بَابُ التَّوْبَةِ، وَ تَصْعَدُ الْمَلَائِكَةُ.

ترجمه

اکنون که در متن زندگی و حیات هستید،

عمل کنید، (زیرا مهم ترین نتیجه عمر، عمل صالح است) این در حالی است که نامه های عمل گشوده و بساط توبه گسترده است فراریان از طاعات خدا به سوی او فراخوانده می شوند و به بدکاران و گنهکاران امید عفو داده می شود. پیش از آنکه چراغ عمل خاموش گردد، مهلت قطع شود و اجل پایان گیرد و پیش از آنکه درهای توبه بسته شود و فرشتگان (که مأمور ثبت اعمال نیک و بدند) به آسمان صعود کنند (سخت بکوشید و فرصت را غنیمت بشمارید).

شرح و تفسیر: فرصت را غنیمت شمیرید

امام (علیه السلام) در این بخش از خطبه در عباراتی کوتاه و پرمعنا همه مخاطبان خود را به استفاده از فرصتها تشویق می کند و به همگان هشدار می دهد که این فرصت دائمی نیست و دیر یا زود از دست خواهد رفت. بکوشید تا جامه حسرت و یأس نپوشید.

در مورد چگونگی فرصتها به پنج نکته اشاره می کند:

صفحه ۵۶۶

نخست می فرماید: «اکنون که در متن زندگی و حیات هستید، عمل کنید. (زیرا مهم ترین نتیجه عمر، عمل است)»؛ (فَاعْمَلُوا وَ أَنْتُمْ فِي نَفْسِ الْبَقَاءِ).

تعبیر به «نَفْسِ الْبَقَاءِ» اشاره لطیفی به این معناست که گویی بقای در دنیا را به موجود زنده ای تشبیه کرده که دارد نفس می کشد و پیش از آنکه از نفس بیفتد باید از آن استفاده کرد.

در جمله دوم می فرماید: «نامه های عمل گشوده است»؛ (وَ الصُّحُفُ مَنْشُورَةٌ (۱)).

اشاره به اینکه با گشوده بودن پرونده ها هرگونه اضافه و اصلاح و کم کردن نقطه های ضعف امکان پذیر است.

در جمله سوم می فرماید: «بساط توبه گسترده است»؛ (وَ التَّوْبَةُ مَبْسُوطَةٌ).

روشن است که تا درهای توبه

باز و سفره توبه گسترده است، راه بازگشت باز است و با آب توبه می توان آتشیهای برافروخته و سوزان گناه را خاموش کرد. در چنین حالتی انسان به درگاه خدا می رود،

اظهار ندامت می کند و قطره اشکی که حاصل توبه ای نصوح و خالص است می ریزد و دریایی از آتش را خاموش می کند.

در کتاب کافی در حدیثی از امام باقر یا امام صادق (علیهما السلام) می خوانیم: «آدم به خداوند عرضه داشت: پروردگارا شیطان را بر من مسلط کردی و او را همچون خون در رگهای من جاری ساختی، در برابر آن چیزی برای من قرار ده (که آن را جبران کند) فرمود: ای آدم این فضیلت را برای تو قرار دادم که هر کس از فرزندان تو تصمیم بر گناهی بگیرد چیزی بر او نوشته نمی شود و اگر آن را عمل کند تنها یک گناه برای او می نویسند و اگر تصمیم بر حسنه ای بگیرد، حتی اگر عمل نکرده باشد یک حسنه برای او می نویسند و اگر عمل کند ده حسنه نوشته خواهد

پاورقی

۱. «منشوره» به معنای گسترده و گشوده است از ریشه «نشر» به معنای گستردن و گشودن گرفته شده.

صفحه ۵۶۷

شد. آدم عرض کرد پروردگارا لطف بیشتری کن فرمود: این فرصت را برای تو قرار دادم که هر کس گناهی کند سپس استغفار نماید او را می بخشم آدم عرض کرد: پروردگارا لطف بیشتری کن فرمود: درهای توبه را به روی آنها گشوده ام تا زمانی که جان آنها به گلوگاه برسد (و آخرین لحظه جدایی از دنیا فرا رسد) آدم عرضه داشت: کافی است». (۱)

در جمله چهارم و پنجم

می فرماید: «در حالی که فراریان از طاعات خدا به سوی او فراخوانده می شوند و به بدکاران و گنهکاران امید عفو داده می شود»؛ (وَالْمُدْبِرِ يُدْعَىٰ وَالْمُؤْمِنِ يَرْجَىٰ).

در جای جای آیات قرآن آثار این «دعوت» و «امید» دیده می شود خداوند می فرماید: «قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ الْعَفُورُ الرَّحِيمُ»؛ بگو ای بندگان من که بر خویشتن ظلم و اسراف کردید از رحمت خدا مأیوس نشوید خداوند همه گناهان را می بخشد، زیرا او بسیار آمرزنده و مهربان است» (۲).

باز می فرماید: «وَأَنِيبُوا إِلَىٰ رَبِّكُمْ وَأَسْلَمُوا لَهُ مِن قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ الْعَذَابُ ثُمَّ لَا تُنصَرُونَ»؛ به درگاه پرورگارتان باز گردید و در برابر او تسلیم شویم پیش از آنکه عذاب به سراغ شما بیاید سپس از سوی هیچ کس یاری نشوید» (۳).

در ششمین، هفتمین و هشتمین جمله می فرماید: «پیش از آنکه چراغ عمل خاموش گردد، مهلت قطع شود و اجل پایان گیرد»؛ (قَبْلَ أَنْ يَخْمَدَ (۴) الْعَمَلُ، وَ يَنْقَطِعَ الْمَهْلُ (۵)، وَ يَنْقُضِيَ الْأَجَلَ).

پاورقی

۱. کافی، ج ۲، ص ۴۴۰، ح ۱.

۲. زمر، آیه ۵۳.

۳. زمر، آیه ۵۴.

۴. «یخمد» از ریشه «خمود» بر وزن «عبور» در اصل به معنای خاموش شدن آتش است. سپس به پایان گرفتن هر چیزی و از جمله پایان زندگی اطلاق شده است.

۵. «مهل» به معنای مهلت است و معمولاً در امور خیر به کار می رود.

صفحه ۵۶۸

آری! تا عمر باقی است، تنور عمل داغ و برافروخته و مهلت باقی است و فرصت برقرار و در آن لحظه که انسان چشم از این جهان بر بندد، همه اینها پایان می گیرد.

در نهمین و دهمین جمله می فرماید: «پیش از آنکه در توبه بسته شود و فرشتگان (که مأمور ثبت اعمال نیک و بدند) به آسمان صعود کنند (سخت بکوشید و فرصت را غنیمت بشمارید)»؛ (و یُسَدُّ بَابُ التَّوْبَةِ، وَ تَصْعَدُ الْمَلَائِكَةُ).

صفحه ۵۶۹

بخش دوم

فَأَخَذَ امْرُؤٌ مِنْ نَفْسِهِ لِنَفْسِهِ

فَأَخَذَ امْرُؤٌ مِنْ نَفْسِهِ لِنَفْسِهِ، وَأَخَذَ مَنْ حَيٍّ لِمَيِّتٍ، وَمَنْ فَانَ لِبَاقٍ، وَمَنْ ذَاهِبٌ لِدَائِمٍ. امْرُؤٌ خَافَ اللَّهَ وَ هُوَ مُعَمَّرٌ إِلَى أَجَلِهِ، وَ مَنْظُورٌ إِلَى عَمَلِهِ. امْرُؤٌ الْجَمَّ نَفْسَهُ بِلِجَامِهَا، وَ زَمَّهَا بِزِمَامِهَا، فَأَمْسَكَهَا بِلِجَامِهَا عَنِ مَعَاصِي اللَّهِ، وَ قَادَهَا بِزِمَامِهَا إِلَى طَاعَةِ اللَّهِ.

ترجمه:

هر انسانی باید از خویش برای خویشتن و از حیاتش برای زندگی پس از مرگ و از جهان فانی برای جهان باقی و از جایگاه موقت برای اقامتگاه دائم خود، بهره گیرد و نیز باید در همه طول عمر تا فرا رسیدن اجل، از خدا بترسد و از مهلتی که برای عمل به او

داده شده استفاده کند. انسان باید نفس سرکش را با لگام (تقوا) مهار کند و افسار آن را در اختیار گیرد و به وسیله این لگام او را از معصیت خدا باز دارد و با این زمام به سوی اطاعت فرمان حق رهبری کند.

شرح و تفسیر: چگونه از این فرصت استفاده کنیم؟

امام (علیه السلام) در بخش پیشین این خطبه با ده جمله کوتاه و پر معنا به همه مخاطبان خود هشدار داد، هشداری در جهت استفاده از فرصتها قبل از آنکه از دست بروند.

در این بخش از خطبه، دستور العملهایی در جهت چگونگی استفاده از این فرصت در ده جمله کوتاه دیگر می دهد. در واقع بخش نخست هشدار است و

صفحه ۵۷۰

بخش دوم برنامه عمل.

می فرماید: «هر انسانی باید از خویش برای خویشتن و از حیاتش برای زندگی پس از مرگ و از جهان فانی برای جهان باقی و از جایگاه رفتنی برای اقامتگاه دائم خود، بهره گیرد»؛ (فَأَخَذَ امْرُؤٌ مِنْ نَفْسِهِ لِنَفْسِهِ، وَأَخَذَ مِنْ حَيٍّ لِمَيِّتٍ، وَمِنْ فَنٍ لِبَاقٍ،

وَمِنْ ذَاهِبٍ لِدَائِمٍ).

در این چهار جمله دوبار جمله «اخذ» که فعل ماضی است تکرار شده؛ ولی به معنای امر است. در جمله اول امام دستور می دهد هر انسانی باید از سرمایه وجود خود برای اندوختن حسنات استفاده کند، زیرا خداوند استعدادها و امکاناتی به انسان بخشیده که اگر در مسیر صحیح به کار گرفته شود اسباب سعادت انسان را فراهم می سازد.

در کلام دیگری از آن حضرت که در غرر الحکم نقل شده است می خوانیم: «إِنَّ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ يَعْمَلَانِ فِيكَ فَاعْمَلْ فِيهِمَا وَ يَأْخُذَانِ مِنْكَ فَخُذْ مِنْهُمَا؛ شب و روز در تو اثر می گذارند تو هم در آنها تأثیر بگذار و پیوسته از تو چیزی می گیرند تو هم از آنها چیزی بگیر».

در جمله دوم همین معنا به صورت دیگری آمده که می فرماید: «زندگان برای حال ممات باید از حیات خویش بهره گیرند».

در جمله سوم و چهارم اشاره به این دارد که از این دار فانی می توان برای دار باقی توشه گرفت و از این زندگی زوال پذیر برای زندگی جاودان توشه برداشت.

آنگاه امام (علیه السلام) در ادامه این سخن می افزاید: «و نیز انسان باید در همه طول عمر تا فرا رسیدن اجل، از خدا بترسد و از مهلتی که برای عمل به او داده شده است استفاده کند»؛ (امْرُؤٌ خَافَ اللَّهَ وَ هُوَ مُعَمَّرٌ إِلَىٰ أَجَلِهِ، وَ مَنْظُورٌ^(۱) إِلَىٰ عَمَلِهِ).

پاورقی

۱. «منظور» به معنای مهلت داده شده از ریشه «نظر» گرفته شده که دو معنا دارد: نخست توجه کردن به چیزی است و دوم مهلت دادن.

صفحه ۵۷۱

امام (علیه السلام) در این دو جمله همان مطلب جمله های پیشین را

در لباس جدید بیان فرموده و به همگان هشدار می دهد که از این مهلتی که خدا به آنها داده است بهره گیرند و از خدا بترسند و کوتاهی نکنند.

سپس می افزاید: «انسان باید نفس سرکش را با لگام (تقوا) مهار کند و افسار آن را در اختیار گیرد و به وسیله این لگام او را از معصیت خدا باز دارد و با این زمام به سوی اطاعت فرمان حق رهبری کند»؛ (أَمْرُؤُ الْجَمِّ نَفْسَهُ بِلِجَامِهَا، وَ زَمَّهَا بِزِمَامِهَا، فَأَمْسَكَهَا بِلِجَامِهَا عَنِ مَعَاصِي اللَّهِ، وَقَادَهَا بِزِمَامِهَا إِلَى طَاعَةِ اللَّهِ).

امام (علیه السلام) در چهار جمله اخیر، نفس انسانی را به مرکب سرکشی تشبیه کرده که اگر لجام مناسبی نداشته باشد انسان را به پرتگاه های گناه می کشاند و از مسیر طاعت منحرف می کند.

معمولاً برای مهار کردن مرکبهای سرکش از دو وسیله استفاده می شود: یکی (لجام) که طناب یا فلزی است که در دهان حیوان گذارده می شود و با طنابی بسته شده و در دست کسی که سوار مرکب است قرار می گیرد و (زمام) آن ریسمانی است که از سوراخی که در بینی حیوان است می گذرانند و به وسیله طنابی به دست سوار کار می دهند و از آنجایی که هم دهان حیوان و هم بینی حیوان جای حساسی است، با کشیدن این مهار می توان حیوان را از حرکت باز داشت و با کشیدن به یک سو می توان آن را به همان سو هدایت کرد.

تعبیر به «لجامها» و «زمامها» اشاره به این است که باید لجام و زمام مناسبی در خور نفس سرکش تهیه شود که هم بتوان به وسیله

آن او را از گناهان باز داشت و هم به سوی طاعت پروردگار هدایت نمود. بسیارند کسانی که نفس خود را به لجام و زمام نامناسب و سستی مهار می کنند و به هنگام هیجان شهوات این مهار از دست می رود و آلوده انواع گناهان می شوند.

اما با چه وسیله ای می توان نفس را مهار زد؟ در سخنان دیگری که از امام (علیه السلام)

در غررالحکم و بحار الانوار نقل شده، پاسخ این سخن را می توان یافت.

در حدیثی، امام «قناعت» را عامل اصلاح نفس می شمرد و می فرماید: «أَعُونَ شَيْءٌ عَلَى صَلاَحِ النَّفْسِ الْقَنَاعَةُ». (۱)

در جای دیگر سخت گرفتن بر نفس را وسیله مهار او می شمرد و می فرماید: «إِذَا صَعِبَتْ عَلَيْكَ نَفْسُكَ فَاصْعَبْ لَهَا تَذَلُّ لَكَ؛ هُنْكَامِي كَهْ نَفْسِ بَرِ تَوْ سَخْتِ كِيرِدْ تَوْ هَمِ (در طعام و استراحت و...) بر او سخت بگیر تا رام تو شود». (۲)

پاورقی

۱. غررالحکم، ح ۸۹۸۴

۲. همان مدرک، ح ۴۸۲۰

خطبه ۲۳۸

فِي شَأْنِ الْحَكَمِيِّينَ وَ دَمِّ أَهْلِ الشَّامِ

از سخنان امام (علیه السلام) است

که درباره حکمیین و نکوهش شامیان (پیروان معاویه) بیان فرمود. (۱)

خطبه در یک نگاه

اشاره

این خطبه در واقع از دو بخش تشکیل یافته است، در بخش اول امام شامیان را نکوهش می کند و آنها افرادی سنگدل و بی ریشه معرفی می نماید که باید

پاورقی

۱. سند خطبه:

نویسنده کتاب مصادر نهج البلاغه در اینجا چنین می گوید: «ما منابع این خطبه را در ذیل خطبه ۲۶ آورده ایم و در واقع این خطبه فصلی است از نامه ای که امام آن را نوشت و دستور داد برای مردم (در مناطق مختلف) بخوانند» و هنگامی که به گفتار مصادر در ذیل خطبه ۲۶ باز می گردیم، می بینیم که در آنجا می گوید: «این خطبه (خطبه ۲۶) از خطبه های طولانی است که مرحوم سید رضی تنها بخشی از آن را آورده است و جماعتی از پیشینیان بر سید رضی آن را به صورتی که با نقل سید رضی تفاوتی دارد، ذکر کرده اند از جمله «ابراهیم بن هلال الثقفی» در کتاب الغارات، «ابن قتیبه» در کتاب الامامه و السیاسه، «طبری» در کتاب المسترشد و «کلینی» در کتاب الرسائل و در ذیل همان مبحث می گوید: «خطبه ۲۳۶ که همان خطبه ۲۳۸ ماست نیز بخشی از این خطبه بوده است و انگیزه نوشتن این نامه این بوده که گروهی از آن حضرت درخواست کردند رأی خود را درباره خلفای پیشین بیان کند. امام ضمن اینکه به آنها تأکید کرد در فکر وضع کنونی خود باشید که مشکلات مهمی جهان اسلام را تهدید می کند، این نامه را برای آنها نوشت و در اختیارشان قرار داد». (مصادر نهج

البلاغه، ج ۱، ص ۳۹۰)

صفحه ۵۷۴

تربیت شوند و همچون افراد قاصر تحت ولایت و قیمومت شخص آگاهی قرار گیرند. آنها نه از مهاجرانند و نه از انصار (که به اصول اسلام آشنا باشند و برای بقای آن دل بسوزانند).

در بخش دوم به مسئله حکمین اشاره می کند و می فرماید: شامیان برای این مسئله عمرو عاص را انتخاب کردند که بهترین کسی بود برای حفظ منافع نامشروعشان و شما ابو موسی اشعری را برای حکمیت انتخاب کردید که دورترین افراد از اهداف شما بود. شما می بایست سینه عمرو عاص را با مشت گره کرده عبدالله بن عباس می شکستید؛ نه به وسیله فرد ناتوانی همچون ابو موسی.

صفحه ۵۷۵

بخش اول

جُفَاهُ طَغَامٌ، وَ عَبِيدٌ أَقْرَامٌ

جُفَاهُ طَغَامٌ، وَ عَبِيدٌ أَقْرَامٌ، جُمِعُوا مِنْ كُلِّ أَوْبٍ، وَ تَلَقُّوا مِنْ كُلِّ شَوْبٍ، مِمَّنْ يَنْبَغِي أَنْ يُفَقَّهُ وَ يُدَبِّبَ، وَ يَعْلَمَ وَ يَدْرَبَ، وَ يُوَلِّي عَلَيْهِ، وَ يُؤْخَذَ عَلَيْهِ. لَيْسُوا مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَ الْأَنْصَارِ، وَ لَا مِنَ الَّذِينَ تَبَوَّأُوا الدَّارَ وَ الْإِيمَانَ.

ترجمه

آنها افرادی سنگدل، اوباش و بردگانی فرومایه اند که از هر سو گردآوری شده و از گروههای مختلف و ناهمگون برگرفته شده اند. آنها کسانی هستند که سزاوار است آنان را دین و ادب بیاموزند و تعلیم و تربیت شوند و ولی و قیمی برای سرپرستی آنها تعیین گردد دستشان را بگیرند آنها نه از مهاجرانند، نه از انصار، نه از کسانی که خانه و زندگی خود را در اختیار مهاجران قرار دادند و نه از جان و دل ایمان را پذیرفته اند.

شرح و تفسیر ک پیروان معاویه

همان گونه در بالا گفتیم امام (علیه السلام) در بخش اول این خطبه به معرفی لشکر شام و نکوهش آنها می پردازد و برای آنها اوصافی ذکر می کند که خبر از نهایت نادانی و بی خبری و فرومایگی آنها می دهد.

در آغاز با ذکر پنج وصف برای آنان می فرماید: «آنها افرادی سنگدل، اوباش و بردگانی فرومایه اند که از هر سو گردآوری شده و از گروههای مختلف و

صفحه ۵۷۶

ناهمگون برگرفته شده اند»؛ (جُفَاهُ (۱) طَغَامٌ (۲)، وَ عَبِيدٌ أَقْزَامٌ (۳)، جُمِعُوا مِنْ كُلِّ أَوْب (۴)، وَ تُلْفُطُوا (۵) مِنْ كُلِّ شَوْب (۶)).

سپس می افزاید: «آنها از کسانی هستند که سزاوار است آنان را دین و ادب بیاموزند و تعلیم و تربیت شوند و ولی و قیمی برای سرپرستی آنها تعیین گردد و دستشان را بگیرند (و از تصرف در اموالشان ممنوع کنند)»؛ (مِمَّنْ يَنْبَغِي

أَنْ يُفَقَّهَ وَيُؤَدَّبَ، وَيَعْلَمَ وَيَدْرَبَ (۷)، وَيُوَلَّى عَلَيْهِ، وَيُؤْخَذَ عَلَيْهِ يَدِيَهُ).

در پایان می افزاید: «آنها نه از مهاجرانند و نه از انصار، نه از کسانی که خانه و زندگی خود را در اختیار مهاجران قرار دادند و از جان و دل ایمان را پذیرفتند»؛ (لَيْسُوا مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ، وَلَا مِنَ الَّذِينَ تَبَوَّؤُا (۸) الدَّارَ وَالْأَيْمَانَ).

همان گونه که قبلاً هم اشاره شد، این کلام بخشی از نامه ای است که امام (علیه السلام) برای آگاهی مسلمانان از همه حوادثی که در عصر او و قبل از آن گذشته، مکتوب داشته است تا به صورت بخشنامه ای به مناطق مختلف فرستاده شود و درباره

معرفی شامیان و طرفداران معاویه که در برابر خلیفه مسلمانان، سر به طغیان برداشته بودند و آتش جنگ صفین را برافروختند، ایراد شده است و نیات پلید آنها و چگونگی شکل گیری جمع ایشان را واضح می سازد.

پاورقی

۱. «جفاه» جمع «جافی» به معنای انسان نادان و خشن است.
۲. «طغام» جمع «طغامه» به معنای اراذل و اوباش و افراد شرور و بی سر و پاست. واژه «طغام» گاه به معنای مفرد نیز به کار می رود.
۳. «اقزام» جمع «قزم» بر وزن «خشن» به معنای افراد فرومایه و پست است.
۴. «أوب» به معنای بخش و ناحیه است.
۵. «تلقطوا» از ریشه «تلقط» به معنای گردآوری چیزی از اینجا و آنجاست.
۶. «شوب» به معنای مخلوط کردن چیزی با چیز دیگر است. این واژه معنای اسمی هم دارد؛ یعنی اشیای مخلوط شده و در کلام بالا معنای اسمی آن مراد است.
۷. «یدرب» از ریشه «تدریب» به معنای عادت دادن و تمرین نمودن برای فراگرفتن چیزی است.
۸. «تبوؤا» از ریشه «تبوؤا» به معنای سکنی گرفتن در جایی به قصد بقا و دوام از ریشه «بواء» به معنای تساوی اجزای مکان آمده است و از آنجا که هر کس بخواهد در مکانی ساکن شود، آن مکان را صاف و هموار می سازد این واژه به معنای مزبور به کار رفته است.

نکته

ناآگاهی شامیان

آنچه امام (علیه السلام) درباره ناآگاهی و بی خبری لشکر معاویه بیان فرموده (علی رغم اینکه در میان مردم شام افراد باهوش فراوان بودند) از مسائلی است که تاریخ زندگی معاویه نیز آن را تأیید می کند و از جمله دو داستان معروف زیر است که مسعودی در مروج الذهب آورده است:

نخست اینکه مردی از اهل کوفه سوار بر شتری بود و در حال بازگشت لشکر معاویه از صفین وارد دمشق شد، مردی از دمشقیان دامن او را گرفت و گفت این شتر ماده از من است که در صفین به غارت رفته (در حالی که شتر نر بود). اختلاف آنها بالا گرفت و به نزد معاویه رفتند. مرد دمشقی پنجاه مرد به عنوان شاهد نزد معاویه آورد که شهادت دادند آن شتر ماده از آن اوست. معاویه بر ضد مرد کوفی رأی داد و دستور داد شتر را به مرد شامی دهند، مرد کوفی گفت: معاویه اینها همه شهادت دادند که شتر ماده از آن اوست و شتر من اساساً ماده نیست، نر است. معاویه گفت: این حکمی است که من صادر کرده ام و گذشته است.

هنگامی که جمعیت متفرق شدند معاویه به سراغ مرد کوفی فرستاد و او را احضار کرد و پرسید که قیمت شتر تو چقدر

است. او عددی را بیان کرد. معاویه دو برابر آن را به او داد و به او نیکی و محبت کرد و گفت: پیام من را به علی برسان و بگو من با صد هزار نفر لشکر به مقابله تو می آیم از کسانی که فرق میان شتر نر و ماده نمی گذارند.

داستان دوم اینکه: مردم شام به قدری در برابر معاویه تسلیم بودند که هنگامی که می خواست روز جمعه آنها را به سوی میدان صفین ببرد، اعلام کرد که نماز جمعه را روز چهارشنبه خواهیم خواند (مردم پذیرفتند و روز چهارشنبه نماز با

صفحه ۵۷۸

شکوهی به عنوان نماز جمعه بجا آوردند). (۱)

این نکته نیز قابل توجه است که حدیث معروفی از پیغمبر اکرم (صلی الله علیه و آله) نقل شده که به عمار فرموده بود: «تَقْتُلُكَ الْفِتْنَةُ الْبَاغِيَّةُ؛ گروه ستمکار تو را شهید خواهند کرد». عمار در لشکر علی (علیه السلام) بود و در صفین به دست جنایتکاران لشکر معاویه شربت شهادت نوشید. هنگامی که گروهی فریاد برآوردند که این سند زنده ای است بر ستمکاری لشکر معاویه، عمرو و عاص به توجیه حدیث پرداخت گفت: قاتل عمار در حقیقت علی است، چرا که او را با خود آورد و در برابر شمشیرها و تیرهای لشکر ماقرار داد. (۲) شگفت اینکه گروهی این توجیه را پذیرفتند.

پاورقی

۱. مروج الذهب، ج ۲، ص ۷۲ مطابق نقل مرحوم علامه امینی در الغدير، ج ۱۰، ص ۱۹۵.

۲. الغدير، ج ۱۰، ص ۱۹۶.

صفحه ۵۷۹

بخش دوم

أَلَا وَإِنَّ الْقَوْمَ اخْتَارُوا لِأَنفُسِهِمْ أَقْرَبَ الْقَوْمِ مِمَّا تُحِبُّونَ

أَلَا وَإِنَّ الْقَوْمَ اخْتَارُوا لِأَنفُسِهِمْ أَقْرَبَ الْقَوْمِ مِمَّا تُحِبُّونَ، وَإِنَّكُمْ اخْتَرْتُمْ لِأَنفُسِكُمْ أَقْرَبَ الْقَوْمِ مِمَّا تَكْرَهُونَ. وَإِنَّمَا عَهْدُكُمْ بِعَبْدِ اللَّهِ بْنِ قَيْسٍ بِالْأَمْسِ يَقُولُ: «إِنَّهَا فِتْنَةٌ،

فَقَطَّعُوا أَوْتَارَكُمْ، وَشِيمُوا سِيُوفَكُمْ». فَإِنْ كَانَ صَادِقًا فَقَدْ أَخْطَأَ بِمَسِيرِهِ، غَيْرَ مُسْتَكْرَهٍ، وَإِنْ كَانَ كَاذِبًا فَقَدْ لَزِمَتْهُ التُّهْمَةُ. فَادْفَعُوا فِي صَدْرِ عَمْرٍو بْنِ الْعَاصِ بِعَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْعَبَّاسِ، وَحَدُّوا مَهْلَ الْأَيَّامِ، وَحُوطُوا قَوَاصِيَ الْأَسْلَامِ. أَلَا تَرَوْنَ إِلَى بِلَادِكُمْ تُغْزَى، وَإِلَى صَفَاتِكُمْ تُرْمَى؟

ترجمه

آگاه باشید شامیان (در امر حکمیت) برای خویش نزدیک ترین افراد به مقصود و مطلوبشان را انتخاب کرده اند و شما نزدیک ترین افراد را به آنچه از آن ناخشنود هستید برای حکمیت انتخاب نمودید، شما کار عبد الله بن قیس (ابوموسی اشعری) را دیروز (در جنگ جمل) به یاد دارید که می گفت: این واقعه فتنه است بند کمانها را ببرید و شمشیرها را در نیام کنید (و هرگز به سوی این میدان حرکت ننمایید ولی خودش در جنگ صفین شرکت کرده!) اگر او راست می گوید (که این جنگها فتنه است) پس شرکتش بدون اجبار و با میل خود در این میدان نبرد خطا بود و اگر دروغ می گوید، پس متهم است (و شخص متهم و دروغگو نباید برای چنین امر مهمی؛ یعنی حکمیت برگزیده شود. اکنون که بالا بردن قرآن بر نیزه ها شما را فریب داده و کار به مسئله حکمیت کشیده شده و شما آماده نبرد تا پیروزی با لشکر شام نیستید برای حکمیت) سینه عمرو عاص را با مشت گره کرده عبدالله بن عباس بکوبید و از فرصت روزگار استفاده نمایید و

مرزهای دوردست اسلام را در اختیار بگیرید. مگر نمی بینید شهرهای شما مورد هجوم دشمن قرار گرفته و نیروهای قدرتمند شما هدف تیر دشمن واقع شده است.

شرح و تفسیر: بهترین و بدترین انتخاب

در بخش گذشته

امام (علیه السلام) به معرفی شامیانی که اطراف معاویه را گرفته بودند، پرداخت و آنها را گروهی جاهل و شرور و اوباش معرفی فرمود و در این بخش از خطبه می فرماید: «با آنکه آنها افرادی نادان و فرومایه هستند در مسائل سیاسی بر شما پیشی گرفته اند. برای مسئله حکمین فردی را انتخاب کرده اند (عمر و عاص) که کاملاً حامی منافع نامشروعشان است و شما فردی را برگزیده اید (ابوموسی اشعری) که به طور کامل بر ضد مقاصد و منافع شما و مسلمانان گام بر می دارد. بیایید و این اشتباه بزرگ خود را اصلاح کنید.

می فرماید: «آگاه باشید شامیان برای خویش نزدیک ترین افراد به مقصود و مطلوبشان را انتخاب کرده اند و شما نزدیک ترین افراد را به آنچه از آن ناخشنود هستید برای حکمیت انتخاب کرده اید»؛ (أَلَا وَ إِنَّ الْقَوْمَ اخْتَارُوا لِأَنفُسِهِمْ أَقْرَبَ الْقَوْمِ مِمَّا تُحِبُّونَ، وَإِنَّكُمْ اخْتَرْتُمْ لِأَنفُسِكُمْ أَقْرَبَ الْقَوْمِ مِمَّا تَكْرَهُونَ).

سپس به معرفی ابو موسی اشعری پرداخته و بی آنکه اشاره به سوابق شوم او کند انگشت روی آخرین فتنه انگیزی او می گذارد و می فرماید: «شما کار عبد الله بن قیس (ابو موسی اشعری) را دیروز (جنگ جمل) به یاد دارید که می گفت: این واقعه فتنه است بند کمانها را ببرید و شمشیرها را در نیام کنید (و هرگز به سوی این میدان حرکت ننمایید در حالی که خودش در جنگ صفین شرکت کرد)»؛ (و)

إِنَّمَا عَهْدُكُمْ بِعَبْدِ اللَّهِ بْنِ قَيْسٍ بِالْأَلَمْسِ يَقُولُ: «إِنَّهَا فِتْنَةٌ، فَقَطَّعُوا أَوْ تَارَكُوا» (۱)، وَ شِيمُوا (۲) سِيُوفِكُمْ».

آنگاه در ادامه می افزاید: «اگر او راست می گوید (که این جنگها فتنه است) پس

شرکتش بدون اجبار و با میل خود در این میدان نبرد خطا بود و اگر دروغ می گوید، پس متهم است (و شخص متهم و دروغگو نباید برای چنین امر مهمی؛ یعنی حکمیت برگزیده شود)؛ «فَإِنْ كَانَ صَادِقًا فَقَدْ أَخْطَأَ بِمَسِيرِهِ غَيْرَ مُسْتَكْرَهٍ، وَإِنْ كَانَ كَاذِبًا فَقَدْ لَزِمَتْهُ التُّهْمَةُ».

جالب اینکه طبق روایتی که مرحوم ابن میثم در شرح نهج البلاغه خود آورده از (سويد بن غفله) نقل می کند که من با ابو موسی اشعری در کنار فرات در زمان خلافت عثمان بودم، ابو موسی روایتی برای من نقل کرد و گفت: من از رسول خدا شنیدم که می فرمود: بنی اسرائیل اختلاف کردند و اختلاف همچنان در میان آنها ادامه یافت تا زمانی که دو نفر حکم گمراه (برای حل اختلاف) برگزیدند آنها گمراه شدند و پیروان خود را نیز گمراه کردند و این امر در امت من نیز واقع خواهد شد. در میان آنها اختلافی پیدا می شود و دو نفر حکم، گمراه و گمراه کننده برای حل اختلاف خود انتخاب خواهند کرد. سويد می گوید: من به ابو موسی گفتم: بترس از اینکه یکی از آن دو تو باشی، او پیراهنش را از تن بیرون آورد و گفت از این کار برائت می جویم این گونه که پیراهنم را از خود دور کرده ام. (اشاره به اینکه چنین مأموریتی را نخواهم پذیرفت؛ ولی همان گونه که می دانیم پذیرفت و پیش بینی معجزه آسای پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآله) به وقوع پیوست). (۳)

پاورقی

۱. «اوتار» جمع «وتر» بر وزن «سفر» به معنای زه کمان است که دو سر کمان را با آن

می بندند

و حالت قوسی به آن می دهد و هنگامی که زه را می کشند حالت قوسی بیشتر می شود سپس وقتی زه را رها کردند، چوبه تیر را که به آن تکیه دارد به جلو پرتاب می کند. و قطع اوتار در عبارت بالا کنایه از این است که اقدام به تیر اندازی نشود.

۲. «شیموا» از ریشه «شیم» بر وزن «عیب» به معنای شمشیر را کشیدن و در غلاف کردن گرفته شده است.

۳. این روایت را نخست ابن ابی الحدید در جلد ۱۳، صفحه ۲۱۵ در شرح خطبه مورد بحث آورده و سپس مرحوم ابن میثم و علامه شوشتری در شروح خود نیز همین خطبه را آورده اند.

صفحه ۵۸۲

سرانجام امام بعد از این تجزیه و تحلیل حساب شده، پیشنهاد مفید و سازنده ای به اصحاب خود می کند و می فرماید: «(اکنون که بالا بردن قرآن بر نیزه ها شما را فریب داده و کار به مسئله حکمیت کشیده شده و شما آماده نبرد تا پیروزی با لشگر شام نیستید، برای حکمیت) سینه عمرو عاص را با مشت گره کرده عبد الله بن عباس بکوبید و از فرصت روزگار استفاده نمایید و مرزهای دوردست اسلام را در اختیار بگیرید»؛
(فَادْفَعُوا فِي صَدْرِ عَمْرٍو بْنِ الْعَاصِ بَعْدَ اللَّهِ بْنِ الْعَبَّاسِ، وَ خُذُوا مَهْلَ الْأَيَّامِ، وَ حُوطُوا قَوَاصِيَ (أ) الْأَسْلَامِ).

در پایان این سخن برای ایجاد انگیزه و تحریک غیرت دینی و انسانی آنها می فرماید:
 «مگر نمی بینید شهرهای شما مورد هجوم دشمن قرار گرفته، نیروهای قدرتمند شما
 هدف تیر دشمن واقع شده است»؛ (أَلَا تَرَوْنَ إِلَىٰ بِلَادِكُمْ تُوغَزَىٰ وَإِلَىٰ صَفَاتِكُمْ) (۲)
 تُرْمَىٰ؟).

به یقین ابوموسی اشعری ابله، کسی

نبود که بتواند در برابر عمرو بن عاص مکار بایستد و بهترین شخص برای مقابله با او
 مرد نیرومند و هوشمندی چون ابن عباس بود؛ ولی توطئه های مشترک معاویه و بعضی
 از اطرافیان خائن امام اجازه این کار را نداد.

نویسنده مصری (عبدالکریم خطیب) در کتابش به نام (علی بن ابی طالب) می نویسد:
 امام (علیه السلام) ابن عباس را برای مقابله با عمرو بن عاص آماده کرده بود؛ ولی
 اصحاب امام اختلاف کردند، و اشعث بن قیس (منافق) در رأس گروهی بود که با
 انتخاب ابن عباس مخالف بود و اشعث همان کسی بود که به اتفاق قومش مسئله
 تحکیم را بر علی تحمیل کرد و شکی نیست که او رابطه محکمی با معاویه

پاورقی

۱. «قواصی» جمع «قاصیه» به معنای طرف و ناحیه است و «قواصی الاسلام» اشاره به
 اطراف عراق و حجاز و مناطق دیگری است که زیر پوشش حکومت امیر مؤمنان
 علی (علیه السلام) قرار داشت.

۲. «صفات» مفرد و در اصل به معنای سنگ صاف است و به صورت کنایه از قوت و
 قدرت استعمال می شود و گاه آن را به سرزمین حیات و زندگی تفسیر کرده اند که
 انسان آن را صاف و منظم می کند.

داشت (و این توطئه به اتفاق طرفین صورت می گرفت).

مرحوم مغنیه در شرح نهج البلاغه خود بعد از نقل مطلب بالا از کتاب علی بن ابی طالب می نویسند: «آنچه را خطیب در اینجا آورده به طور کامل هماهنگ با چیزی است که طه حسین در کتاب علی و بنوه در شرح خطبه ۱۹ نهج البلاغه آورده و می گوید: اشعث و عمرو بن عاص توطئه بالا

بردن قرآنها بر سر نیزه ها و انتخاب حکمین را از پیش طراحی کرده بودند». (۱)

مرحوم مغنیه در ادامه این سخن از کتاب خطیب چنین نقل می کند: «عمرو بن عاص در تمام منافی که به معاویه از ناحیه مسئله حکمین می رسید شریک بود، زیرا فرمان حکومت مصر را در دست داشت در حالی که ابن عباس خالصانه در خدمت حکومت اسلامی بود. آیا کسی که برای مطامع مادی کار می کند با کسی که برای خدا عمل می کند یکسان است؟ چرا آن گروه از ابن عباس می ترسیدند؟ آنها از این بیم داشتند که عمرو عاص را از توطئه ای که از پیش آماده شده بود و جز انسان هوشمندی چون ابن عباس متوجه آن نمی شد باز دارند». (۲)

پایان جنگ صفین از طریق توطئه برافراشتن قرآنها بر سر نیزه ها در آستانه شکست لشکر معاویه و سپس داستان حکمین، یکی از دردناک ترین فرازهای تاریخ اسلام است و رنج و مصیبتی که امام امیرمؤمنان (علیه السلام) از این ماجرا کشید بی نظیر بود؛ کاری که توسط گروهی بی ایمان و دنیاپرست و فرومایه انجام گرفت.

ما درباره داستان حکمین و حوادث مربوط به آن ذیل خطبه های ۱۲۵ و ۱۲۷ و ۱۷۷ به قدر کافی بحث کرده ایم.

پاورقی

۱. شرح نهج البلاغه مرحوم مغنیه، ج ۳، ص ۳۶۲.

۲. همان مدرک، ص ۳۶۳.

صفحه ۵۸۴

صفحه ۵۸۵

خطبه ۲۳۹

يَذْكُرُ فِيهَا آلَ مُحَمَّدٍ (صلى الله عليه وآله)

از خطبه های امام (علیه السلام) است

که در آن درباره (فضائل) خاندان پیغمبر (صلى الله عليه وآله) سخن به میان آورده است. (۱)

خطبه در یک نگاه

این خطبه در واقع از یک بخش تشکیل می شود و به طور کامل از فضائل اهل بیت و جایگاه پرارزش آنها در میان امت اسلامی و درک صحیح آنها از دین و در نتیجه مخالفت نکردن با آنان سخن می گوید.

پاورقی

۱. سند خطبه:

در کتاب مصادر نهج البلاغه آمده است که این خطبه قسمتی از خطبه ۱۴۵ است (طبق شماره ما ۱۴۷) که با جمله (فبعث الله محمداً صلى الله عليه وآله وسلم) شروع می شود تا آنجا که می فرماید: (فالتمسوا ذلك من عند اهله فانهم عيش العلم و موت الجهل) و سید رضی (رحمه الله) این قسمت را به صورت جداگانه بیان کرده است. مرحوم کلینی نیز در کتاب کافی این خطبه را به صورتی مفصل تر و با کمی اختلاف در بعضی از کلمات آورده است. در کتاب محاضرات الادباء راغب اصفهانی نیز جمله های ذیل این خطبه ذکر شده است. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۷۶-۱۷۷)

صفحه ۵۸۶

صفحه ۵۸۷

هُم عِيشُ الْعِلْمِ، وَ مَوْتُ الْجَهْلِ. يُخْبِرُكُمْ حِلْمُهُمْ عَنْ عِلْمِهِمْ، وَ ظَاهِرُهُمْ عَنْ بَاطِنِهِمْ، وَ صَمْتُهُمْ عَنْ حَكْمِ مَنْطِقِهِمْ، لَا يُخَالِفُونَ الْحَقَّ وَ لَا يَخْتَلِفُونَ فِيهِ. وَ هُمْ دَعَائِمُ الْأَمْرِ سَلَامٍ، وَ وَلَائِحُ الْأَمْرِ عِتْصَامٍ. بِهِمْ عَادَ الْحَقُّ إِلَى نَصَابِهِ، وَ انزَاحَ الْبَاطِلُ عَنْ مَقَامِهِ، وَ انْقَطَعَ لِسَانُهُ عَنْ مَنبَتِهِ. عَقَلُوا الدِّينَ عَقْلًا وَ عَايَهُ وَ رَعَايَهُ، لَا عَقْلَ سَمَاعٍ وَ رِوَايَهُ. فَإِنَّ رِوَاةَ الْعِلْمِ كَثِيرٌ، وَ رِعَايَتَهُ قَلِيلٌ.

ترجمه

آنها (آل محمد) مایه حیات علم و دانش و مرگ جهل و نادانی هستند. حلم آنها شما را

از علمشان آگاه می سازد و ظاهرشان از باطنشان و سکوتشان از منطق حکیمانه آنها شما را مطلع می کند. هرگز با حق مخالفت نمی کنند و در آن اختلاف ندارند آنها ارکان اسلامند (و ستون های دین) و پناهگاههای مردم. به وسیله آنان (آل محمد) حق

به اصل و جایگاه مناسب رسید و باطل از جایگاهش کنار رفت و زبان باطل از بن کنده شد. آنها دین را درک کرده اند، درکی توأم با نگهداری کامل و عمل، نه تنها با شنیدن و روایت کردن، چرا که راویان علم فراوانند و عمل کنندگان آن کم!

شرح و تفسیر: آل محمد (علیهم السلام) ارکان دین اند

امام (علیه السلام) دوازده فضیلت در این خطبه کوتاه، برای اهل بیت برشمرده که عظمت مقام آنها را به خوبی ثابت می کند و مخاطبان خویش را به پیروی از آنان وامی دارد. اوصافی که مجموعه فضائل انسانی را در بردارد و شرایط رهبری را

صفحه ۵۸۸

در خود گنجانیده است.

در اولین و دومین وصف می فرماید: «آنها (آل محمد) مایه حیات علم و دانش و مرگ جهل و نادانی هستند»؛ (هُم عِيشُ الْعِلْمِ، وَ مَوْتُ الْجَهْلِ).

امام (علیه السلام) در این تعبیر علم و جهل را به صورت دو موجود زنده تشبیه کرده است که آل محمد حیات به علم می بخشند و جهل را می میرانند و یا به تعبیری دیگر روح علم اند و سبب مرگ جهل.

این همان چیزی است که در حدیث معروف پیغمبر اکرم آمده است که می فرماید: «أَهْلُ بَيْتِي كَالنُّجُومِ بَأَيْهِمْ إِقْتَدَيْتُمْ إِهْتَدَيْتُمْ؛ اهل بیت من همچون ستارگان آسمانند (در شبهای تاریک راهنمای مسافران صحرا و دریا هستند) به هر کدام اقتدا کنید هدایت می یابید». (۱)

در حدیث

دیگری از ابن عباس آمده است که پیغمبر اکرم فرمود: «النُّجُومُ أَمَانٌ لِأَهْلِ الْأَرْضِ مِنَ الْغَرَقِ وَأَهْلُ بَيْتِي أَمَانٌ لِأُمَّتِي مِنَ الْأَخْتِلَافِ فَإِذَا خَالَفَتْهَا قَبِيلُهُ مِنَ الْعَرَبِ اخْتَلَفُوا فَصَارُوا حِزْبَ إِبْلِيسَ؛ ستارگان امان برای اهل زمین هستند از غرق شدن (در دریا در شبهای تاریک، زیرا به کمک آنها راه خود را پیدا می کنند) و اهل بیت من امان امت من از اختلافاتند، هر گاه قبیله ای از عرب با آنها مخالفت کند اختلاف در میان مردم ظاهر می شود و حزب شیطان خواهند شد.» (۲)

سپس در ادامه سخن امام به سه وصف دیگر اشاره کرده می فرماید: «حلم آنها شما را از علمشان آگاه می سازد و ظاهرشان از باطنشان و سکوتشان از منطق حکیمانه آنها شما را مطلع می کند»؛ (يُخْبِرُكُمْ حِلْمُهُمْ عَنْ عِلْمِهِمْ، وَظَاهِرُهُمْ عَنْ بَاطِنِهِمْ، وَصَمْتُهُمْ عَنْ حِكْمِ مَنْطِقِهِمْ).

پاورقی

۱. این حدیث در منابع شیعه و اهل سنت آمده از جمله ذهبی در میزان الاعتدال، ج ۱، ص ۸۲ و ابن حجر در لسان المیزان، ج ۱، ص ۱۳۶.

۲. مستدرک حاکم، ج ۳، ص ۱۴۹.

صفحه ۵۸۹

جمله «يُخْبِرُكُمْ حِلْمُهُمْ عَنْ عِلْمِهِمْ» نشان می دهد که میان این دو صفت «حلم» و «علم» رابطه نزدیکی برقرار است، زیرا افراد جاهل بردبار نیستند و در برابر حوادث مختلف و سؤالاتی که از آنها می شود به زودی خشمگین و ناراحت می شوند؛ ولی عالمان عمیق در برابر این گونه موضوعات خونسرد و بردبارند. و همچنین رابطه میان ظاهر و باطن را

که در غالب موارد که حسن ظاهر و رفتار و کردار دلیل بر حسن باطن است و نیز رابطه سکوت را با

منطق حکیمانه روشن می سازد و تجربه نشان داده آنها که کمتر سخن می گویند گزیده تر و حساب شده تر حرف می زنند، چنان که در حدیث آمده است: «قَالَ رَسُولُ اللَّهِ: إِذَا رَأَيْتُمُ الْمُؤْمِنَ صَمُوتًا فَادْنُوا مِنْهُ فَإِنَّهُ يُلْقِي الْحِكْمَةَ»؛ هنگامی که فرد با ایمان را خاموش و کم حرف ببینید به او نزدیک شوید که سخنان حکمت آمیز می گوید». (۱)

آنگاه در ششمین و هفتمین اوصاف آنها می فرماید: «هرگز با حق مخالفت نمی کنند و در آن اختلاف ندارند»؛ (لَا يُخَالِفُونَ الْحَقَّ وَلَا يَخْتَلِفُونَ فِيهِ).

دلیل آن هم روشن است. آنها از یک سو دارای مقام عصمت و از سوی دیگر احاطه کامل به احکام خدا و وحی الهی و سنت پیامبر دارند و کسی که چنین باشد نه گامی بر خلاف حق بر می دارد و نه اختلافی در آن پیدا می کند.

حدیث معروف نبوی که می فرماید: «عَلِيٌّ مَعَ الْحَقِّ وَالْحَقُّ مَعَهُ وَعَلَى لِسَانِهِ وَالْحَقُّ يَدُورُ حَيْثُ مَا دَارَ عَلِيٌّ»؛ علی با حق و حق با اوست و بر زبان او جاری می شود و هرگونه علی بگردد حق با او می گردد».

در تعبیر دیگری از همان حضرت می خوانیم: «عَلِيٌّ مَعَ الْقُرْآنِ وَالْقُرْآنُ مَعَ عَلِيٍّ وَكُنْ يَفْتَرِقَا حَتَّى يَرِدَا عَلِيَّ الْحَوْضَ»؛ علی همراه حق و همراه قرآن است و حق و قرآن همراه علی است و هرگز این دو از یکدیگر جدا نمی شوند». (۲)

۱. بحار الانوار، ج ۱، ص ۱۵۴.

۲. مرحوم علامه امینی این دو حدیث را با عبارات متفاوت؛ اما قریب المعنی از منابع مختلف اهل سنت مانند: مناقب

خوارزمی، فرائد السمطین حموینی، و ربیع الابرار زمخشری، و الامامه و السیاسه ابن قتیبه و جز آنها نقل کرده است. (الغدیر، ج ۳، ص ۱۷۸ به بعد).

صفحه ۵۹۰

می دانیم امامان معصوم از فرزندان علی (علیه السلام) نیز وارثان علم او بودند و به همین دلیل هرگز با حق مخالفت نمی کردند.

در حدیث دیگری از امام صادق (علیه السلام) می خوانیم: «کتاب الله فيه نبأ ما قبلكم و خبر ما بعدكم و فصل ما بينكم و نحن نعلمه؛ در کتاب خدا اخبار پیشینیان و خبرهای آینده و آنچه سبب می شود که اختلاف را میان شما حل کند، وجود دارد و ما همه آنها را می دانیم». (۱)

با این حال چگونه ممکن است آنها در حق اختلاف کنند، اختلاف نشانه جهل است و کسانی که به همه این امور آگاه اند ممکن نیست اختلافی داشته باشند.

آنگاه به سراغ هشتمین و نهمین اوصاف آنها می رود و می فرماید: «آنها ارکان اسلام اند (و ستون های دین) و پناهگاههای مردم»؛ (وَهُمْ دَعَائِمُ الْأَيْمَانِ، وَ لَا يَجُ الْأَيْمَانِ عِتْصَامًا).

به این ترتیب دین همانند خانه یا خیمه ای است که ستون آن آل محمدند و همان گونه که اگر ستون خانه و خیمه برداشته شود، همه چیز فرو می ریزد، اگر آل محمد را از

اسلام کنار بزیم و اسلام را بدون آنها قرائت کنیم، اصول و فروع آن فرو خواهد ریخت.

در ادامه سخن به بیان سه وصف دیگر (اوصاف دهم تا دوازدهم) پرداخته می فرماید: «به وسیله آنان (آل محمد) حق به اصل و جایگاه مناسب رسید و باطل از جایگاهش کنار رفت و زبان باطل از بن کنده شد»؛ (بِهِمْ عَادَ

الْحَقُّ إِلَى

پاورقی

۱. کافی، ج ۱، ص ۶۱، ح ۹.

۲. «ولائج» جمع «ولیجه» از ریشه «ولوج» به معنای دخول است و به کسی گفته می شود که محرم اسرار یا گرداننده کارهای انسان باشد (ولی از خانواده او نباشد) به طور کلی به هر کسی که از خارج وارد قومی شود و محرم اسرار او شود به او ولیجه می گویند و با واژه «بطانه» قریب المعنی است.

صفحه ۵۹۱

نِصَابِهِ (۱)، وَ انْزَاحَ (۲) الْبَاطِلُ عَنْ مَقَامِهِ، وَ انْقَطَعَ لِسَانُهُ عَنْ مَنَبَتِهِ.

این تعبیر اشاره به انحرافات است که بعد از رسول الله مخصوصاً در عصر خلیفه سوم روی داد؛ بیت المال اسلام بازیچه دست گروهی دنیا پرست شد و بنی امیه که بازماندگان دشمن شماره یک اسلام؛ یعنی ابوسفیان بودند، مقامات مهم را در حکومت اسلامی در اختیار گرفتند و هر کاری از دستشان ساخته بود کردند و نتیجه آن شورش

بود که بر ضد خلیفه بر پا شد و منجر به کشته شدن خلیفه و دستیاران او (۳) در برابر چشم مهاجران و انصار شد بی آنکه از وی دفاع کنند.

ولی هنگامی که امام امیر مؤمنان علی (علیه السلام) زمام حکومت را به دست گرفت حق به جایگاه اصلی اش بازگشت و طرفداران باطل کنار زده شدند و دیگر کسی قدرت نداشت که از وضعیت سابق دفاع کند و حقوق توده های مستضعف مسلمین را در کام دنیا پرستان جاه طلب و زیاده خواه بریزد.

نه تنها امیر مؤمنان، بلکه همه امامان اهل بیت (علیهم السلام) به حکم داشتن مقام عصمت که با دلایل مختلف از جمله حدیث ثقلین، قابل اثبات است هرگاه قدرت حکومت را به دست می گرفتند به یقین همین امور رخ می داد.

در پایان به بیان آخرین وصف می فرماید: «آنها دین را درک کردند؛ درکی توأم با نگهداری کامل و عمل، نه تنها با شنیدن و روایت کردن، چرا که راویان علم فراوانند و عمل کنندگان آن کم»؛ (عَقَلُوا الدِّينَ عَقْلًا وَعَايَهُ (۴) وَرَعَايَهُ، لَا عَقْلَ سَمَاعِ

پاورقی

۱. «نصاب» در اصل به معنای محل بازگشت و جایگاه مناسب و ریشه و ابتدای هر چیزی است. سپس به اندازه و مقدار در باب زکات و مانند آن اطلاق شده است.
۲. «انزاح» از ریشه «زوح» بر وزن «زوج» در اصل به معنای کوچ کردن از مکان است. سپس در مورد هر چیزی که از جایگاهش کنار برود اطلاق شده است.
۳. رجوع کنید به: تاریخ طبری، ج ۳، ص ۴۴۰-۴۴۱.

۴. این واژه در منابع لغت به این صورت دیده نشد و صحیح آن «وعاء» است که به معنای ظرف برای چیزی است و به نظر می رسد که نسخه اصلی وعاء بوده که هماهنگ با سماع در جمله بعد است.

صفحه ۵۹۲

و رَوَايَهُ. فَإِنَّ رُوَاهَ الْعِلْمِ كَثِيرٌ، وَ رُعَاتُهُ (۱) قَلِيلٌ.

به یقین آگاهی از دین؛ مانند آگاهی از هر امر دیگر مراتبی دارد: مرحله اول شنیدن و نقل الفاظ است مرحله دوم فهم معنا و درک محتواست و مرحله سوم ایمان و یقین عمیقی است که در همه وجود انسان نفوذ کند و او را به عمل وا دارد. اهل بیت پیامبر در اوج مرحله سوم قرار داشتند و به همین دلیل رسول خدا به همه امت تأکید فرمود که بعد از رحلت او در کنار قرآن دست به دامن اهل بیت زنند تا از ضلالت و گمراهی در امان باشند.

پاورقی

۱.

«رعات» جمع «راعی» به معنای مراعات کننده است.

صفحه ۵۹۳

خطبه ۲۴۰

قَالَ لِعَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْعَبَّاسِ

قَالَ لِعَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْعَبَّاسِ؛ وَقَدْ جَاءَهُ بِرِسَالِهِ مِنْ عُثْمَانَ، وَهُوَ مَحْصُورٌ يَسْأَلُهُ فِيهَا الْخُرُوجَ إِلَى مَالِهِ يَنْبَعُ، لِيُقَالَ هَتْفٌ (۱) النَّاسِ بِاسْمِهِ خِلَافَهُ، بَعْدَ أَنْ كَانَ سَأَلَهُ مِثْلَ ذَلِكَ مِنْ قَبْلُ، فَقَالَ (عَلَيْهِ السَّلَامُ):

از سخنان امام (علیه السلام) است

که به ابن عباس هنگامی که عثمان در محاصره بود و از ناحیه او نامه ای برای امام آورد که در آن پیشنهاد شده بود که امام از مدینه خارج شود و به ملک خود در ینبع برود تا مردم شعار خلافت به نام او ندهند و این بار دوم بود که عثمان از آن حضرت چنین درخواستی می کرد امام در پاسخ، این سخن را ایراد فرمود: (۲)

پاورقی

۱. «هتف» به معنای صدا زدن و فریاد کشیدن است و منظور در اینجا این است که مردم شعار به عنوان خلافت علی (علیه السلام) می دادند بعضی نیز گفته اند: «هتف» به معنای صدایی است که شنیده می شود و گوینده اش مشخص نیست.

۲. سند خطبه:

در کتاب مصادر نهج البلاغه آمده است که ابن عبد ربّه در عقد الفرید قسمتی از سخن را آورده و پس از آن نوشته است که علی (علیه السلام) به دنبال این پیغام عثمان از مدینه خارج شد و به ینبع رفت (ینبع محلی است در نزدیکی مدینه در کنار دریای احمر که در آن زمان بخشی از آن تعلق به حضرت داشت و آن را وقف نموده بود) ولی پس از مدت کوتاهی عثمان نامه دیگری به آن حضرت نوشت و مجدداً تقاضا کرد به مدینه باز گردد (و از وی دفاع کند) نویسنده کتاب مصادر

نهج البلاغه سپس می افزاید: همین مطلب را مبرّد در کتاب کامل و ابن قتیبه در کتاب الامامه و السیاسه آورده اند. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۸۹)

صفحه ۵۹۴

خطبه در یک نگاه

محتوای این خطبه روشن است؛ در سال ۳۵ هجری هنگامی که مردم عثمان را در خانه اش محاصره کرده بودند و تقاضای عزل او را از خلافت داشتند، جمعیت شعار می دادند که خلافت حق علی بن ابی طالب است. عثمان برای اینکه جلوی این شعار را بگیرد مصلحت در این دانست که علی (علیه السلام) از چشم مردم مدینه دور شود، لذا چنین پیشنهادی به آن حضرت کرد. و این درحالی بود که قبلاً همین پیشنهاد را کرده بود و امام به آن عمل کرد. سپس نامه دیگری نوشت که امام به مدینه برگردد و از او دفاع کند. امام برگشت باز عثمان پیشنهاد رفتن به یمن را به آن حضرت داد که امام در این کلام می فرماید: عثمان می خواهد من همچون شتر آب کش باشم، هر زمان مصلحتش در آمدن من باشد بیایم و هر زمان در رفتن من باشد بروم.

صفحه ۵۹۵

يَا ابْنَ عَبَّاسٍ، مَا يُرِيدُ عُثْمَانُ إِلَّا أَنْ يَجْعَلَنِي جَمَلًا نَاصِحًا بِالْغَرْبِ: أَقْبِلْ وَادْبِرْ! بَعَثَ إِلَيَّ أَنْ أَخْرُجَ، ثُمَّ بَعَثَ إِلَيَّ أَنْ أَقْدُمَ، ثُمَّ هُوَ الْآنَ يَبْعَثُ إِلَيَّ أَنْ أَخْرُجَ! وَاللَّهِ لَقَدْ دَفَعْتُ عَنْهُ حَتَّى خَشِيتُ أَنْ أَكُونَ آثِمًا.

ترجمه

ای ابن عباس، عثمان (با این پیام های ضد و نقیض و دور از منطق) مقصودی جز این ندارد که مرا همچون شتر آبکش قرار دهد؛ گاهی بگوید بیا و گاهی بگوید باز گرد، یکبار عثمان کسی را نزد من فرستاد که از مدینه خارج شوم باز شخصی را نزد من فرستاد که برگردم و هم اکنون فرستاده است که بیرون روم به خدا سوگند من آن قدر از عثمان دفاع کردم که ترسیدم گنهکار باشم!

شرح و تفسیر: یکی دیگر از اشتباهات عثمان

داستان شورش توده های مردم بر ضد عثمان، یکی از داستانهای اسف انگیز صدر اسلام است. این شورش بر خلاف آنچه متعصبان می پندارند، امری کاملاً طبیعی بود، زیرا عثمان از یک سو بنی امیه و خویشاوندان خود را که افراد صالحی نبودند بر پستهای حساس کشور اسلام گماشت و از سوی دیگر بیت المال مسلمانان را همانند اموال شخصی خود به اطرافیانش به هر تعداد می خواست می بخشید در حالی که توده های مردم در محرومیت به سر می بردند.

سر و صدای این دو کار ناشایست همه جا پیچید و سبب شورش شدیدی بر ضد عثمان شد، گرچه پرچمدار این شورش گروهی از مصریان و مردم کوفه

صفحه ۵۹۶

بودند؛ ولی مردم مدینه نیز با آنها هم صدا شده و مهاجران و انصار در برابر آن سکوت کردند و هیچ کس جز علی (علیه السلام) به دفاع از عثمان برنخواست، زیرا آن حضرت گرچه از معترضان شدید بر اعمال عثمان بود؛ ولی کشتن او را به مصلحت جامعه اسلامی نمی دانست.

به هر حال، در ای Oماجرا عثمان چند نامه یا چند پیام ضد و نقیض برای امام فرستاد؛ نخست از او خواست که از مدینه به سوی سرزمین «ینبع» خارج شود. بار دیگر نامه نوشت که حضرت باز گردد، دفعه سوم نامه نوشت که مجدداً از مدینه خارج شود.

دلیل این دستورهای ضد و نقیض این بود که در آغاز گمان می کرد

ماندن علی (علیه السلام) در مدینه سبب تشویق مردم به عزل او و بیعت با آن حضرت به عنوان خلافت خواهد شد. سپس هنگامی که حضرت از مدینه بیرون رفت، عثمان احساس کرد کسی جز علی (علیه السلام) نمی تواند از او دفاع کند و سبب نجات او از دست شورشیان شود، لذا از آن حضرت تقاضای بازگشت به مدینه را کرد. باز هنگامی که خبرهایی به او رسید که مردم شعار بیعت با امام را سر داده اند، وحشت بر او مستولی شد و بار دیگر تقاضای خروج آن حضرت را از مدینه کرد و از آنجا که آورنده نامه اخیر، ابن عباس بود امام او را مخاطب ساخته و چنین فرمود: «ای ابن عباس عثمان (با این پیام های ضد و نقیض) مقصودی جز این ندارد که مرا همچون شتر آبکش قرار دهد؛ گاهی بگوید بیا و گاهی بگوید باز گرد»؛ (یا ابن عَبَّاس، مَا يُرِيدُ عُثْمَانُ إِلَّا أَنْ يَجْعَلَنِي جَمَلًا نَاضِحًا) (۱) بِالْغَرْبِ (۲): أَقْبَلُ وَ أَدْبِرُ!».

سپس افزود: «یکبار عثمان کسی را نزد من فرستاد که از مدینه خارج شوم باز شخصی را نزد من فرستاد که برگردم و هم اکنون فرستاده است که بیرون روم»؛

پاورقی

۱. «ناضح» به معنای شتر آب کش است و در اصل از ریشه «نضح» بر وزن «نظم» گرفته شده که به معنای آب پاشی کردن است.

۲. «غرب» به معنای دلو بزرگ است.

(بَعَثَ إِلَيَّ أَنْ أُخْرَجَ، ثُمَّ بَعَثَ إِلَيَّ أَنْ أَقْدُمَ، ثُمَّ هُوَ الْأَنْ يَبْعَثُ إِلَيَّ أَنْ أُخْرَجَ!).

این امر نشان می دهد که فشار مردم به قدری شدید بود که عثمان کاملاً دستپاچه شده بود و هر ساعت تصمیم تازه ای می گرفت.

غافل از اینکه کار از کار گذشته و دوران حکومتش پایان یافته و مردم هیچ عذری را از او نمی پذیرند و در این میان با شخصیتی همچون علی (علیه السلام) که مقام والایش در پیشگاه خالق و خلق بر کسی پوشیده نیست معامله یک مأمور حلقه به گوش و بی اختیار می کرد.

جالب اینکه عثمان درباره کس دیگری چنین دستورهای ضد و نقیضی را صادر نکرد، زیرا دیگران چنان نقشی را در جامعه اسلامی نداشتند که حضور و غیابشان تأثیر گذار باشد.

سرانجام امام (علیه السلام) در پایان این سخن به نکته مهمی اشاره می کند و آن اینکه نهایت کوشش را برای دفاع از عثمان به خرج داده است. کاری که هیچ کس جز آن حضرت انجام نداد و نمی توانست انجام دهد، می فرماید: «به خدا سوگند من آن قدر از عثمان دفاع کردم که ترسیدم گنهکار باشم»؛ (وَاللَّهِ لَقَدْ دَفَعْتُ عَنْهُ حَتَّى خَشِيتُ أَنْ أَكُونَ آثِمًا).

این تعبیر ممکن است اشاره به این باشد که دفاع بیش از حد از کسی که مرتکب آن کارهای خلاف شده نوعی حمایت از ظلم و خطاست و این کار جایز نیست.

این بهترین تفسیری است که برای عبارت فوق می توان گفت، هر چند ابن ابی الحدید و ابن میثم در شرح نهج البلاغه خود دو احتمال دیگر نیز ذکر کرده اند:

نخست اینکه امام می گوید: به اندازه ای از عثمان دفاع کردم که بر جان خود بیمناکم، زیرا ایستادن در مقابل این همه جمعیت که بر ضد او قیام کرده اند این گمان را به وجود می آورد که آنان به من حمله کنند و آسیبی به من برسانند و این خود گناهی است.

صفحه ۵۹۸

دیگر اینکه می ترسم زیاده روی در دفاع از وی باعث ایجاد اختلاف و کشمکش شود و من ناچار از شدت عمل گردم و کسانی از دست من آزرده شوند و این خود نیز گناه است؛ ولی روشن است که هیچ یک از این دو احتمال متناسب با تعبیر بالا نیست.

در کتاب العقد الفرید آمده است که ابن عباس می گوید: عثمان به سراغ من فرستاد و گفت: مشکل پسر عمویت را با من حل کن (منظورش امام امیرالمؤمنین بود) من به او گفتم: پسر عموی من کسی نیست که بتوانم برای او تعیین تکلیف کنم او خودش در باره خود تصمیم می گیرد حالا بگو چه دوست داری من به او بگویم؟ عثمان گفت: به او بگو از مدینه بیرون رود و در «ینبع» در کنار ملک خودش باشد: نه او سبب اندوه من شود و نه من سبب اندوه او. ابن عباس می گوید: من خدمت علی (علیه السلام) رسیدم و پیام عثمان را عرض کردم فرمود: عثمان می خواهد من شتر آبکش او باشم (گاه می گوید از مدینه بیرون رو و گاه می گوید باز گرد) سپس این شعر را انشاد کرد:

فَكَيْفَ بِهٖ اَنِّي اُدَاوِي جَرَا حَهُ * * * فَيُدْوِي فَلَا مَلَّ الدَّوَاءُ وَلَا الدَّاءُ

او را چه می شود من می خواهم بر زخمهای او دوا بگذارم تا درمان شود ولی نه دواء فایده ای دارد و نه درد او.

علی (علیه السلام) به دنبال این ماجرا (برای پرهیز از هر گونه اتهام) به روستای ینبع رفت؛ ولی هنگامی که کار بر عثمان مشکل شد عثمان نامه به حضرت نوشت و

تقاضا کرد که به مدینه باز گردد. (۱)

این سخن تأییدی است بر آنچه سید رضی در کلام بالا آورده است که عثمان بر اثر دست پاچگی در برابر شورش عظیم مردم دستورات ضد و نقیضی در باره آن حضرت صادر کرد.

پاورقی

۱. شرح نهج البلاغه مرحوم شوشتری، ج ۹، ص ۲۵۴ (با کمی تلخیص).

صفحه ۵۹۹

خطبه ۲۴۱

يَحْتُّ بِهٖ اَصْحَابُهٗ عَلٰى الْجِهَادِ

از سخنان امام (علیه السلام) است

که در آن یارانش را به جهاد تشویق می کند. (۱)

خطبه در یک نگاه

همان گونه که از عنوان خطبه روشن شد، هدف امام (علیه السلام) در ذکر این سخن تشویق یارانش به جهاد است؛ ولی نکات دقیقی را در عبارات کوتاهی بیان فرموده که از عمق تدبیر امام در مسائل مربوط به حکومت و جهاد خبر می دهد.

پاورقی

۱. سند خطبه:

آمدی در غرر الحکم بعضی از جمله های کلام فوق را به صورت کلمات قصار آورده است. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۱۹۰)

صفحه ۶۰۰

صفحه ۶۰۱

وَاللَّهُ مُسْتَأْدِيكُمْ شُكْرَهُ وَ مَوْرَثِكُمْ أَمْرَهُ، وَ مُمْهَلِكُمْ فِي مَضْمَارِ مَحْدُودٍ، لَتَتَّازَعُوا سَبْقَهُ، فَشُدُّوا عَقْدَ الْمَآزِرِ، وَ اطَّوُّوا فُضُولَ الْخَوَاصِرِ، وَ لَا تَجْتَمِعُ عَزِيمَةٌ وَ وَكِيمَةٌ. مَا أَنْقَضَ النَّوْمَ لِعَزَائِمِ الْيَوْمِ، وَ أَمْحَى الظُّلْمَ لِتَذَاكِيرِ الْهَمَمِ!

ترجمه

خداوند از شما ادای شکر خویش را می خواهد، و فرمان (حکومت) را به شما سپرده و در این سرای آزمایش و آمادگی، در زمانی محدود به شما فرصت داده، تا برای به دست آوردن جایزه او (بهشت و قرب ذات پاکش) از یکدگر پیشی بگیرید. حال که چنین است کمربندها را محکم ببندید و دامنها را به کمر زنید (و آماده جهاد با دشمن و حفظ حکومت الهی شوید) و (بدانید) گرفتن تصمیمهای محکم (برای رسیدن به اهداف بزرگ) با خوش گذرانی و سفره های رنگین سازگار نیست و چه بسیار که

خواب شبانه تصمیمهای محکم روز را از میان برده و تاریکیها، خاطره همتهای بلند را از خاطرها محو کرده است.

شرح و تفسیر: کمربندها را محکم ببندید و آماده جهاد شوید!

در کتاب تمام نهج البلاغه که به منظور گردآوری تتمه و تکمیل خطبه هایی که مرحوم سید رضی در نهج البلاغه آورده، تألیف یافته است تصریح می کند که امام خطبه مورد بحث را در ایام

صفین بیان فرمود. (۱) محتوای خطبه نیز تناسب با این معنا دارد.

پاورقی

۱. تمام نهج البلاغه، ص ۴۶۵.

صفحه ۶۰۲

به هر حال امام (علیه السلام) نخست با سه جمله کوتاه مخاطبان خود را برای شنیدن پیام جهاد آماده می سازد و می فرماید: «خداوند از شما ادای شکر خویش را می خواهد و فرمان (حکومت) را به شما سپرده و در این سرای آزمایش و آمادگی در زمانی محدود به شما فرصت داده تا برای به دست آوردن جایزه او (بهشت و قرب ذات پاک او) از یکدگر پیشی بگیرید»؛ (وَاللّٰهُ مُسْتَدِيكُمُ) (۱) شُكْرُهُ وَ مَوْرَثُكُمْ أَمْرُهُ، وَ مُمْهَلِكُمْ (۲) فِي مِضْمَارِ (۳) مَحْدُودٍ، لِتَتَنَازَعُوا سَبْقَهُ (۴).

گرچه شکر در این عبارت به صورت مطلق ذکر شده، و هماهنگ با اطلاقات شکر در قرآن مجید است؛ مانند: (وَأَشْكُرُوا لِي وَلَا تَكْفُرُونِ) (۵) ولی به نظر می رسد هدف مولا امیر مؤمنان (علیه السلام) بیشتر بیان شکر نعمت حکومتی است که خدا در عصر آن

حضرت به صالحان سپرده بود و جمله دوم (وَمَوْثِقُكُمْ أَمْرَهُ) نیز تأکید بر همین معناست، چرا که امر در اینجا نیز به معنای فرمان حکومت است.

از اینجا روشن می شود که مسئله شکر چگونه تناسب با تشویق به جهاد دارد، زیرا جهاد خالصانه و شجاعانه است که حکومت صالحان را حفظ می کند و حفظ نعمت و استفاده از آن مساوی با شکر آن است.

جمله «وَمُمَهِّلُكُمْ فِي مِضْمَارٍ مَّحْدُودٍ...» اشاره به همان چیزی است که در سایر خطبه های نهج البلاغه آمده است که می فرماید: «أَلَا وَإِنَّ الْيَوْمَ الْمِضْمَارَ وَغَدَاَ السَّبَاقَ وَالسَّبَقُ الْجَنَّةُ وَالْغَايَةُ النَّارُ؛ بدانید امروز روز آزمایش و آمادگی است و فردای قیامت میدان

مسابقه است و جایزه برندگان این مسابقه بهشت

پاورقی

۱. «مستأدی» به معنای طلب کننده است و از ماده «استأداء» و از ریشه «ادا» به معنای طلب ادای چیزی کردن آمده.

۲. «ممهّل» به معنای مهلت دهنده است.

۳. «مِضْمَار» میدان و محلی است که اسبها را برای مسابقه، با تمرینهای مختلف آماده و لاغر می کنند. این واژه به معنای اسم زمان نیز آمده است.

۴. «سبق» به معنای مالی است که برای برندگان مسابقه تعیین می شود.

۵. بقره، آیه ۱۵۲.

است و سرانجام بازندگان دوزخ». (۱)

سپس امام به سراغ ذی المقدمه و نتیجه می رود و می فرماید: «حال که چنین است کمربندها را محکم ببندید و دامنها را به کمر زنید (و آماده جهاد با دشمن و حفظ حکومت الهی شوید)»؛ (فَشُدُّوا عُقَدَ (۲) الْمَازِرِ (۳)، وَأَطُّوا (۴) فُضُولَ الْخَوَاصِرِ (۵)).

این دو تعبیر (کمربند را محکم بستن و دامن به کمر زدن) کنایه از آمادگی کامل برای انجام کار است، زیرا شخصی که کمربند خود را محکم ببندد ستون فقراتش برای انجام کارهای سنگین قوی تر می شود و هنگامی که دامنهای بلند معمول آن زمان را برچیند و زیر کمربند قرار دهد، راه رفتن و حرکت برای او آسان تر می شود. حتی امروز که دامن بلندی برای مردان وجود ندارد، این کنایه همچنان رایج و معمول است می گویند: فلان کس دامن همت به کمر بسته تا این کار را انجام دهد.

جمعی از شارحان این احتمال را نیز بعید ندانسته اند که منظور از جمله (وَأَطُّوا فُضُولَ الْخَوَاصِرِ) ترک پرخوری و تن پروری است؛ ولی تفسیر اول بسیار مناسب تر است.

آنگاه امام با سه جمله بسیار پرمعنا و فصیح و بلیغ

به مخاطبان خود هشدار می دهد و راه پیروزی را برای آنها روشن می سازد.

نخست می فرماید: «و (بدانید) گرفتن تصمیمهای محکم (برای رسیدن به اهداف بزرگ) با خوش گذرانی و سفره های رنگین سازگار نیست»؛ (و لَا تَجْتَمِعُ عَزِيمَةٌ وَ وَكِيمَةٌ (۶)).

پاورقی

۱. نهج البلاغه، خطبه ۲۸.
۲. «عقد» جمع «عقده» به معنای گره یا وسائلی که چیزی را با آن محکم می بندند.
۳. «مآزر» جمع «مآزر» بر وزن «منبر» به معنای لنگ و روپوش است.
۴. «اطووا» یعنی پیچید از ریشه «طی» به معنای پیچیدن گرفته شده است.
۵. «خواصر» جمع «خاصره» به معنی پهلو و تهیگاه است.
۶. «ولیمه» طعامی است که برای عروسی تهیه می شود. سپس به هرگونه طعام که برای دعوت از میهمانان تهیه می گردد اطلاق شده است و در جمله بالا کنایه از بساط خوشگذرانی است.

صفحه ۶۰۴

«و چه بسیار که خواب شبانه تصمیمهای محکم روز را از میان برده»؛ (مَا أَنْقَضَ النَّوْمَ لِعَزَائِمِ الْيَوْمِ).

«و تاریکیها خاطره همتهای بلند را از خاطرها محو کرده است»؛ (وَأَمْحَى الظُّلْمَ (۱) لَتَذَاكِيرِ (۲) الْهَمَمِ!).

امام (علیه السلام) در این بیان کوتاه و فشرده و پر محتوا به چند نکته مهم برای پیروزی و موفقیت در زندگی و در مدیریتهای اشاره فرموده است.

۱. حفظ آمادگیها در هر حال و در هر شرایط یا به تعبیری که امام فرموده: کمربندها را محکم بستن و دامن به کمر زدن.

۲. ترک تن پروری و خوش گذرانی که نتیجه ای جز سستی و تنبلی ندارد.

۳. مبارزه با عوامل فراموشکاری که سبب می شود انسان گرفتار بی برنامه‌گی و ضعف و زبونی شود.

۴. بالا بردن افق همّت‌ها و مبارزه با هر چیزی که همّت را سست

و ضعیف می کند و پایین می آورد.

هرگاه این اصول چهار گانه مورد توجه مدیران جوامع اسلامی قرار گیرد، به یقین می توانند بر همه مشکلات پیروز شوند.

نکته

زیانهای خوشگذرانی و پر خوری

آنچه در خطبه بالا در این زمینه آمد، به صورت گسترده در روایات اسلامی از آن یاد شده است.

در حدیثی از رسول خدا می خوانیم که فرمود: «لَا تُمِيتُوا الْقُلُوبَ بِكَثْرَةِ الطَّعَامِ»

پاورقی

۱. «ظلم» جمع «ظلمت» به معنای تاریکی است.

۲. «تذاکیر» جمع «تذکار» بر وزن «منقار» به معنای یادآوری است.

وَ الشَّرَابِ فَإِنَّ الْقُلُوبَ تَمُوتُ كَالزُّرُوعِ إِذَا كَثُرَ عَلَيْهَا الْمَاءُ؛ دل‌های خود را با فزون‌ی طعام و آب نمیرانید (و پر خوری نکنید) زیرا دل می‌میرد همچون زراعت‌ها که آب زیاد بر آن بفرستند». (۱)

در حدیث دیگری از همان حضرت می‌خوانیم: «الْقَلْبُ يَمُجُّ الْحِكْمَةَ عِنْدَ امْتِلَاءِ الْبَطْنِ؛ دل علم و دانش را از خود بیرون می‌کند هنگامی که شکم پر از غذا شود». (۲)

نیز در حدیثی از همان حضرت می‌خوانیم: «مَنْ قَلَّ أَكَلُهُ صَفَا فِكْرُهُ؛ کسی که کمتر غذا بخورد فکرش صاف و نورانی می‌شود». (۳)

سرانجام در حدیث چهارم از آن حضرت می‌خوانیم: «إِيَّاكُمْ وَ فُضُولَ الْمَطْعَمِ فَإِنَّهُ يَسِمُ الْقَلْبَ بِالْقَسْوَةِ وَ يُبْطِئُ بِالْجَوَارِحِ لِلطَّاعَةِ وَ يَصِمُ الْهَمَمَ عَنْ سِمَاعِ الْمَوْعِظَةِ؛ از پر خوری پرهیزید که بر قلب علامت قساوت می‌نهد و اعضا را از اطاعت حق باز می‌دارد و عقول را از شنیدن موعظه کر می‌کند». (۴)

امیر مؤمنان علی (علیه السلام) نیز در نامه معروف «عثمان بن حنیف» در پاسخ کسانی که می‌گفتند: علی با این غذای کم و ساده چگونه می‌تواند در مقابل قهرمانان در میدان جنگ بایستد می‌فرماید:

«أَلَا وَ إِنَّ الشَّجَرَةَ الْبَرِيَّةَ أَصْلَبُ عُودًا وَ الرِّوَاتِعَ الْخَضِرَةَ أَرْقُ جُلُودًا وَ النَّبَاتَاتِ الْغَدِيَّةَ أَقْوَى وَ قُودًا؛ بدانید درختان بیابانی چوبشان محکم‌تر و درختان سرسبز (که در کنار نهرها می‌رویند) پوستشان نازک‌تر و گیاهان صحرايي آتششان قوی‌تر و خاموشی آنها دیرتر است». (۵)

تعبیر به ولیمه در کلام امام کنایه از هرگونه لذت و خوشگذرانی است و تنها به خوردن و خوراک محدود نمی‌شود.

پاورقی

۱. بحار الانوار، ج ۶۳، ص ۳۳۱، ح ۷.

۲. مجموعه ورام، ج ۲، ص ۱۱۹.

۳. غرر الحکم، ح ۷۴۰۲.

۴. بحار الانوار، ج ۱۰۰، ص ۲۷، ح ۴۰.

۵. نهج البلاغه، نامه ۴۵.

صفحه ۶۰۶

شاعر معروف عرب «متنبی» نیز در این زمینه می گوید:

بِقَدْرِ الْكِدِّ تُكْتَسَبُ الْمَعَالِي *** وَمَنْ طَلَبَ الْعُلَى سَهَرَ اللَّيَالِي

تَرُومُ الْعِزِّ ثُمَّ تَنَامُ لَيْلًا *** يَغُوثُ الْبَحْرَ مَنْ طَلَبَ اللَّئَالِي

به اندازه کوشش و زحمت افتخارات به دست می آید و کسی که طالب افتخار و برتری است، باید شب بیدار بماند.

تو عزت می خواهی سپس تمام شب را تا به صبح می خوابی در حالی که آنها که طالب لؤلؤ و گوهرند باید در دریا فرو روند.

تاریخ زندگی اقوام مختلف نیز آنچه را در این روایات و خطبه بالا آمده است، تصدیق و تأیید می کند. اقوامی در دنیا به اوج قدرت رسیدند که سخت کوش و پرتوان بودند؛ ولی اقوام و افراد خوش گذران و تن پرور همواره عقب افتاده و سر افکنده بودند.

مرحوم سید رضی در پایان این خطبه که در واقع پایان مجموع خطب نهج البلاغه است، درود بر پیغمبر اکرم و آتش می فرستد و بخش خطبه ها را پایان می دهد و چنین می گوید:

وَ

صَلَّى اللَّهُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ النَّبِيِّ الْأُمِّيِّ وَعَلَى آلِهِ مَصَابِيحِ الدُّجَى وَالْعُرْوَةِ الْوُثْقَى وَ
سَلَّمَ تَسْلِيمًا كَثِيرًا.

درود خدا بر سید و سرور ما محمد پیامبر امی و بر خاندانش چراغهای روشنی بخش تاریکیها و رشته های محکم الهی و سلام فراوان خداوند بر آنها باد.

خدا را شکر می گوئیم که توفیق داد پس از چهارده سال کار مداوم، شرح خطبه های نهج البلاغه را که مهم ترین بخش آن و در حدود دو سوم مجموع کتاب شریف نهج البلاغه را تشکیل می دهد، به پایان آوریم.

پایان خطبه های نهج البلاغه

صفحه ۶۰۷

۱. شرح و تفسیر همه فصول و جمله های هر خطبه بر خلاف آنچه در بسیاری از شروح نهج البلاغه آمده که تنها بخشهای مورد نظر را تفسیر می کنند.

۲. پیوند جمله ها و بخشهای یک خطبه و ارتباط دقیق منطقی آنها با یکدیگر که در بسیاری از شروح از آن چشم پوشی شده و هر بخشی از خطبه را به طور مستقل و بدون توجه با پیوندهایی که به قبل و بعد دارد، تفسیر کرده اند.

۳. توجه به روح حاکم بر مجموع خطبه و همه بحثها را در محدوده آن قرار دادن و صرف نظر کردن از مطالب حاشیه ای که چندان ارتباط با خطبه ندارد، هر چند چشم گیر و وسوسه انگیز باشد.

۴. اصل را در تفسیر جمله ها، بر تأسیسی گذاشتن؛ یعنی از هر جمله مفهوم مستقلی استفاده نمودن بر خلاف آنچه در بعضی از شروح دیده می شود که جمله های مشابه را فوراً به عنوان تأکید قلمداد می کنند و تفاوت آنها را از نظر دور می دارند.

۵. اضافه کردن

مطالب تکمیلی مربوط به خطبه به صورت جداگانه، تحت عنوان «نکته ها» اعم از مسائل تاریخی، اخلاقی، اجتماعی، عقیدتی و جز آن.

۶. ذکر اسناد خطبه با استفاده از کتابهایی که درباره اسناد نهج البلاغه بحث کرده اند.

صفحه ۶۰۸

۷. ذکر دورنما و خلاصه ای از هر خطبه در آغاز بحث به عنوان «خطبه در یک نگاه».

۸. ترجمه لغات مشکل و پیچیده در پاورقی با ذکر ریشه ها و معنای اصلی و فرعی آن.

۹. روان بودن عبارات در ترجمه و به طور کلی تمام آنچه در شرح و نکات آمده و در عین حال رسا بودن و پرهیز از کلمات نامأنوس و پیچیده که تنها در محافل علمی مورد توجه قرار می گیرد، بی آنکه سطح مطالب پایین بیاید.

۱۰. توجه به مطالبی که در شروح مهم آمده است که گاه پذیرش آنها و گاه نقد آنها و گاه تکمیل آنها مورد نظر قرار گرفته است.

۱۱. هدف اصلی از نگارش این شرح این بوده که برای خاص و عام، دانشمندان و افراد عادی، قابل استفاده باشد و هر کس به فراخور استعداد خود بتواند از آن بهره مند گردد.

۱۲. توجّه به مسائل و مخاطبان روز.

این نکته نیز قابل توجّه است که این کتاب به سبب مزایای مختلفی که دارد به عنوان کتاب برگزیده سال ۸۲ شناخته شد و از آن تقدیر به عمل آمد. * * *

در پایان، ذکر این نکته را لازم می دانیم که به مفهوم «اللَّهُمَّ مَا بِنَا مِنْ نِعْمَةٍ فَمِنْكَ» هر کاری که مجموعه ما در این زمینه انجام دادند از ما نبود و به لطف خدا بود و امیدواریم مورد رضایت پروردگار و

اولیایش و امیر مؤمنان (علیه السلام) و فرزندش حضرت مهدی صاحب الزمان (عجل الله تعالی فرجه الشریف) قرار گرفته باشد و به شکرانه این نعمت که تا اینجا نصیب ما شد همگی پس از فراق از شرح خطبه ها به سجده افتادیم و خدا را بر این نعمت شکر گفتیم.